

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

74. kötet 2. szám

Budapest, 1972

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR

DEME LÁSZLÓ

FÓNAGY IVÁN

HAJDÚ PÉTER

JUHÁSZ JÓZSEF

N. KAKUK ZSUZSA

KÁLMÁN BÉLA

KÁROLY SÁNDOR

KOVÁCS FERENC

LAKÓ GYÖRGY

RÉDEI KÁROLY

TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI. 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon 185—612.

A permi nyelvek ősspermi kori bolgár-török jövevényszavai

Dolgozatunkban a permi nyelvek közös, ősspermi (= PP) kori bolgár-török (közép-bolgár = KB) jövevényszavait tárgyaljuk. WICHMANN-nal (MSFOu. 21) és másokkal szemben ősspermi kori jövevényszavaknak csak azokat tekintjük, amelyek a votjácson kívül a zürjén nyelvnek nem csupán a P (= permjác), hanem több északi nyelvjárásában is (Lu., Le., Sz., V., Pecs., I, Vm., Ud. stb.) előfordulnak. Az idetartozó szavak közül nem egy ezen a földrajzi kritériumon kívül bizonyos hangtani jegyek alapján is a legrégebbi átvételek közé sorolandó. A votjácba és a zürjén nyelv P nyelvjárásába bekerültek azonban olyan szavak is, amelyek az újabb (X. század után átvett) rétegbe tartoznak (vö. LAKÓ: FgrÉrt. 2(1934):63). Ezek közül némelyik kétségtelenül votjác közvetítéssel került a permjácba. ЛУТКИН (VFUJa. 1967: 131–42) szerint ezek szintén az ősspermi korban átvett rétegbe tartoznak. Nem fogadható el – mint látni fogjuk – РОПЕ nézete (Чуваши и их соседи, 1927, 26–8), aki szerint nem volt ősspermi–bolgár érintkezés. Az a vélemény, hogy a zürjén nyelvnek valamennyi csuvas jövevényszava közvetlen votjác, ill. (votjác →) P közvetítésű átvétel volna (RAUN: JAOS 77 (1957): 40–5) sem jogosult. Nemcsak azért nem, mert a közös (zürjén–votjác) jövevényszavak közül jó néhány olyan hangtani jegyet visel magán, ami miatt azokat feltétlenül régi (IX–X. század körüli) kölcsönzésnek kell tekintenünk, hanem azért is, mert a IX–X. század után – tehát miután a zürjénség északi csoportja a bolgár-törökök nyomására északra költözött – a zürjének és a permjácok között a nyelvi kapcsolat gyakorlatilag megszűnt, s így a csuvas jövevényszavak közvetítésére csak kivételes esetekben volt lehetőség.

Az egyeztetéseket és a belőlük adódó következtetéseket eddig több tényező tette bizonytalanná vagy vitathatóvá. Nem történt meg azoknak a PP szavaknak az elválasztása a későbbi jövevényektől, melyek biztosan még a közpermi kor idején kerültek át a KB-ból. Az eddig vizsgált anyagban igen sok olyan szó szerepelt, melyek vagy nem tartoznak a csuvas nyelv török eredetű szavai közé, vagy amelyekben kiindulópontul olyan mai csuvas alakokat vettek fel, melyek magában a mai csuvasban jövevényszavak – esetleg más török nyelvekből. Az egyetlen lehetséges kiindulópont az átadó KB hangalak belső rekonstrukciója. Természetesen ehhez a rekonstrukcióhoz a PP alakok is segítséget nyújtanak. Ezért az alábbi listába csak azokat a PP–KB egyezéseket vettük fel, amelyek 1. előfordulnak az északi zürjén anyagban, 2. ahol az átadó KB alak a török hangtörténet segítségével rekonstruálható volt, s ez a rekonstruált adat nem volt ellentmondásban a permi adatok alapján rekonstruálható PP alakkal.

Az ősermi kori bolgár-török jövevényszavak művelődéstörténeti tekintetben a földművelés, az állattenyésztés, a háziipar, a szerszámok, az állami-társadalmi élet fogalomkörébe sorolhatók.

Szójegyzék

1. Z ü r j. (WUo.) V Sz. *adas* 'der Teil des Ackerbeetes, den eine Person (vom einen Ende zum anderen) zu schneiden hat; (V auch) Ackerbeet, Strich Ackerlandes (einige Faden breit) zwischen zwei Furchen (die teils die Gräben ersetzen, teils auch die verschiedenen Saaten voneinander trennen)', (ROG.) P *adac* 'урок, пащ земли' | v o t j. (WICHM. 120) G Uf. *udis*, Sz. M *udis* 'der Teil des Ackerbeetes, den eine Person zu schneiden hat' – PP **adas*.

← KB **ādas* > csuv. *utas* 'lépés, földmérték: 1/24 desjatina' (Szir. = *utām* ua.) ~ sor *adīs* '1/18 desjatina' (Verb). Vö. csuv. *ut-* 'lépni' < KB **āt-* < PT **āt-* ua. (vö. RÄSÄNEN, EtymWb. 81)

A PT hosszú *ā* a csuvasban korán lerövidült, mert egyébként KB **īadas* > csuv. *yutas* alakot várnánk. A *t* > *d* fejlődés az *āt-* ige képzett alakjaiban igen régi. Az ide tartozó *adaq* 'láb', tkp. 'lépő' szóban a *-d-* úgy viselkedik, mint az eredeti *-d-*, így pl. a csuvasban *ura* 'láb' lett (vö. oszm. stb. *ayaq*, tö. → mong. *aday* 'vaminek a vége'). Egy másik képzett alakban a *-d-* megőrződött minden olyan nyelvjárásban, ahol az eredeti *-d-* hangból *-y-*, *-z-*, *-r-* stb. lett: tkm. *ādīm*, tat. *adīm*, bask. *adīm*, csuv. *utām* 'lépés'. A mai csuvasban minden intervokalikus helyzetben levő zárhang vagy zöngétlen média, vagy hosszú zöngétlen fortis. RÄSÄNEN (EtymWb. 31) és nyomában E. ITKONEN (FUF 38: 267) a csuvas és sor adathoz tévesen kapcsolja a turkesztáni és lobnori *atiz* 'öntözött földdarab' szót, mely már egy Talasz-völgyi rovásírásos emléken és KÁSGARÍNÁL is megvan. A szóvégi *-s* nem mehet vissza egy korábbi *z-re*, mert a csuvasban *-r* megfelelést várnánk (vö. mong. *atar*). Ha a szó eredeti csuvas szó, úgy a szóvégi *-s* participium az *at-* 'lépni' szóból.

WICHMANN: MSFOu. 21: 120; UOTILA: MSFOu. 65: 174; RAUN: JAOS 1957: 44; LYTKIN, IsztVok. 170, VFUJa. 1967: 132; FEDOTOV 2: 148; ESzK-

2. Z ü r j. (WUo.) V AV Sz. Lu. I Ud. P *ban* 'rechte Seite, Vorderseite (V Sz. Lu. P), rechte Seite des Zeuges (Sz. Ud.); Wange (VU I), Gesicht (V I); Birkenrinde zu Bastschuhen (P)', (GEN.) KP *ban* 'Birkenrinde (zu Schuhen), (LYTK.) щека, лицевая сторона | v o t j. (WICHM., közli Uot.: MSFOu. 65: 237) Uf. MU J M *baŋ*, G *bam*, B *ban* 'Wange, Gesicht, Seite, Fläche', (MUNK.) Sz. *bam*, K *baŋ* ua. – PP **baŋ*.

← KB **bāŋ* ~ **beŋ* > csuv. *min* 'vörös arcszín(ű) (Szir., Asm.)' ~ PT *bāŋ* 'arc, arcszín' (RÄSÄNEN, EtymWb. 70).

A mai csuvas alak közvetlenül egy zárt *e* vokalizmusú szóra megy vissza. A permi szavak KB **bāŋ* alakból származnak.

RÄSÄNEN: FUF 23: 103; LYTKIN, IsztVok. 163, VFUJa. 1967: 132; ESzK.

3. Z ü r j. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. I Ud. *čarla*, P *čarva* 'Sichel', (GEN.) KP *čarla*, *čarla* ua. | v o t j. (WICHM. 102) G M J MU Uf. *šurlo*, (MUNK.) Sz. K *šurlo* ua. – PP **čarla* ~ **šarla*.

← KB **čarla* ~ **šarla* (< ÓB **čarlaj* ~ *šarlaj* → m. *sarló*) > csuv. *šurla* 'sarló' (Szir).

A zürjén szó a KB *čarla, a votják viszont a KB *šarla alak átvétele.

A szó ismeretlen a többi török nyelvben. RÄSÄNEN (EtymWb. 99–100) etimológiája, mely szavunkat egy *čar 'fenőkö' szóból eredeztette, jelentés-tanilag aligha fogadható el.

WICHMANN: MSFOu. 21: 102; UOTILA: MSFOu. 65: 30; LAKÓ: FgrÉrt. 2:26; RAUN: JAOS 1957: 44; LYTKIN, IsztVok. 171, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 134; ESzK.

4. Zürj. (WUo.) Le., (SzrSzlK), (WIED.) P Lu. enir, (Uot.: MSFOu. 65: 240) PK enir 'Sattel' | v o t j. (WICHM. 55) Uf. J M Sz G. ener, MU, (MUNK.) K ener ua. — PP *inir > *ener.

← KB *inär > csuv. ener, yener 'nyereg' (Szir.) ~ PT inir.

A KB *i az őspemiben a második szótagbéli *ä asszimiláló hatására *ε-re változott (E. ITKONEN: FUF 38: 271). A szó csak a déli zürjénben ismeretes, ezért könnyen lehetséges, hogy a jövevényszóknak valamivel fiatalabb rétegébe tartozik, ill. némi valószínűséggel azzal is számolhatunk, hogy a zürjén (Lu. Le.) szó permják közvetítéssel a votjából származik.

JOKI (MSFOu. 103: 142) és RÄSÄNEN (EtymWb. 166) szerint a szó mongol jövevény a törökben. A szó yanggirčay (< inggirčay) formában, tehát kicsinyítő képzővel valóban megvan a mongolban. A mongol -čay azonban török eredetű, s az alapszó is csak a törökben van meg (vö. jakut inir, igir 'nyereg'). A mongolok természetesen szerepet játszhattak a szó elterjesztésében, a KB szó azonban kronológiai okok miatt sem lehet mongol eredetű.¹ Mint ezt RÄSÄNEN (i. h.) helyesen megjegyzi, a szó (közvetlenül) nem függ össze a PT ädar 'nyereg' szóval (vö. tat. eyär stb.).

WICHMANN: MSFOu. 21: 55; UOTILA: MSFOu. 65: 240; RAUN: JAOS 1957: 43; LYTKIN, IsztVok. 156, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 104; ESzK.

5. Zürj. (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. Ud. gob 'Pilz (AV: eßbar), (V auch) красный гриб, (?) Espenschwamm (Boletus aurantiacus)', (SzrSzlK) FSz. gob 'обабок, гриб' | v o t j. (WICHM. 57) G M J gubi, MU gibi, Uf. gibi, (MUNK.) Sz. gubi, K gibe 'Schwamm, Pilz'. — PP *gombi.

← KB gümbä ← szl. go_ba (KB → tat. bask. *gümbä > gömbä) > csuv. kampa, kömpa, kampo 'gomba' (Szir., Asm.).

A KB. *ü a permi nyelvekben a szókezdő g- hatására velarizálódott, a szóvégi ä hatására pedig nyiltabbá vált: *q (E. ITKONEN: FUF 38: 269). A votj. MU gibi, Uf. gibi K gibe (< *gibi) első szótagbéli i-je a főhangsúlyos második szótagi i/ę hanghoz való hasonulás eredménye.

A szláv szó a X. századi szláv denalizáció előtt került a KB-be, szókezdője a KB-ben megőrizte zöngéességét.

WICHMANN: MSFOu. 21: 57; RÄSÄNEN: MSFOu. 48: 246; RAUN: JAOS 1957: 42; LYTKIN, IsztVok. 35, VFUJa. 1967: 132; FEDOTOV 2: 109; ESzK.

6. Zürj. (LYTK., Drevn. 132) ózürj. kan 'царь', kanalan 'царствование', (WIED.) kan 'Kaiser, König', kanalni, kanavni 'regieren' | v o t j. (WICHM. 80)

¹A mongolok a XIII. sz. 30-as éveinek közepén érkeznek a Volga vidékére. A kipesak inirčay (CC, kirg., kazk., bask., tat. → alt., tel., hak.; csuv.; votj., kam.) azért sem lehet mongol eredetű, mert egy mongol -čay végződésnek a törökben -čay felel meg, de egy török -čay végződés a mongolban szabályosan -čay lesz.

G J MU *kun*, (MUNK.) Sz. K *kun* 'Fürst, Regent, König' – PP **kan*.
← KB *χân* > csuv. *χun* 'kán, herceg' (Szir.) ~ PT *qan*.

A törökségi szónak van hosszú vokálisú (*qān*) és kétszótagú (*qayan*) változata is. Ezek összefüggése bizonytalan. Annyi bizonyos, hogy igen korán feltűnik a rövid vokálisú alak is. A csuv. *χun* nem mehet közvetlenül vissza egy *χān* alakra, mert a *qā-* szótag a csuvasban szabályosan *yu-* lett: PT *qāl-* 'maradni' > csuv. **iāl-* > *iāyul-*, PT *qān* 'vér' > csuv. **iān* > *yun*, PT *qār* 'hó' > csuv. **iār* > *yur*. Néhány szóban a PT *qā* szótag folytatásaképpen a mai csuvasban *χu-*t találunk: PT *qāzyan* 'üst' > csuv. *χuran*, PT *qāz* 'liba' > csuv. *χur*. Ezekben azonban a hosszú *ā* igen korán megrövidült, még mielőtt a *q* > *χ* lett volna. Így a KB-ben akkor is *χân* alakot kell feltételeznünk, ha ez végső fokon egy hosszú vokálisú *qān* formára megy vissza.

WICHMANN: MSFOu. 21: 80; RAUN: JAOS 1957: 43; UOTILA, SyrjChr. 90; LYTKIN, IsztVok. 171, VFUJa. 1967: 132; FEDOTOV 2: 155; ESzK.

7. Z ü r j. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. Ud. *karta*, P *karta*: 'Pferde- und Kuhstall im Erdgeschoß des Gebäudes (V), Kuhstall (Sz.), Viehstall (Pecs.), Viehstall nebst dem Haus (Lu.), Kuhhof (Le.), Viehstall, Viehhof (mit Dach und Wänden) (Ud.), Hof (P)', (GEN.) KP *kerta*: 'Hof'. – PP **karta*.

← KB **kärtä* (→ tat. **kärtä* > *kirtä*, bask. *kärtä*) > csuv. *karta* 'sövény, kert, udvar' (Szir.).

A zürjén szó ózürj. és I. Lu. AV 'дом, хозяйство' jelentése talán finnségi (karjalai-vepsze, vö. finn *kartano* 'Hof, Gutshof') hatásra keletkezhetett (ESzK).

A csuvas szó levezethető egy csuv. *kar-* (< **kär-*) 'elkerít, kifeszít, sátort ver stb.' igéből, melynek a **kärtä* -*tä* deverbális nomenképzővel ellátott fejleménye (vö. *jarta* 'gyertya').² Ugyanennek az igei tőnek származéka a tör. *kärmän*, csuv. *karman* 'erőd' szó. A szó ismeretes számos kaukázusi nyelvben (vö. gruz *karta*, megrél *karta*, oszét *kaert*, csecsen *kert*, ingrél *kärt*, örm. *kert*, vö. ABAEV, EtimSzl. I. 587), és több finnugor nyelvben is (mordE *kardo*, mordM *karda*; osztj. *karta*, *kartaŋ*, *kärtäŋ*, vog. *kärta* < zürj.). Ugyanakkor hasonló hangalakú és azonos jelentésű szavakkal találkozunk a magyarban (*kert*), az indoeurópai nyelvekben (gót *garda*, ófríz *garde*, ósláv *ogradb* 'kert', *gorod* 'város', gör. *χορτος*, lat. *hortus*, sőt hettita *gurtas*, vö. POKORNY, 442–44). Bár a magyar szónak van kifogástalan finnugor, a csuvasnak török, az IE szavaknak IE etimológiája, kérdés, hogy vajon nem egy ősi vándorló műveltségsszóval állunk-e szemben, mely azután beilleszkedett az egyes nyelvek rendszerébe? Ennek gazdaságtörténeti hátterét a nomád kertés település adhatta. A mordvin, a zürjén és a volgai kipszak adatok biztosan csuvas eredetűek.

WICHMANN: MSFOu. 21: 69; UOTILA, SyrjChr. 91; RAUN: JAOS 1957: 43; LYTKIN: VFUJa. 1967: 132; FEDOTOV 2: 107; ESzK.

8. Z ü r j. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. I. Ud. P *keč* 'Hase' | v o t j. (WICHM. 73) Uf. *keč*, M J *keč* 'Ziege', Uf. *lud-keč*, M J *lud-keč*, G *keč*, *lud-keč* 'Hase', (MUNK.) Sz. K *keč* 'Ziege (Sz.), Hase (K)'. – PP **keč*.

² A -*ta* képző ritka a törökségben, a csuvasban gyakoribb, de itt sem produktív és funkciója nem világos, vö. *kēvente* 'hordó rúd, szapulófa' < *kūbe-* 'szapul', *urata* 'tartó rúd' < *ura* 'láb', *irata* 'lóca szélső gerendája' < *ira* 'horony' és *šurta* 'gyertya' (I. Mat. po gramm. sovr. čuv. jaz. 1: 54) és N° 10.

← KB **käci* (→ tat. *käjä*, tat. nyj. *käzü* 'kecskelábú állvány fafűrészeléshez', *käšäkä* 'kampósbot labdajátékhoz'). (A csuv. *kača*, *kačaka*, *kačak* 'kecske, kampósbot, görbe végű bot játékhoz', Asm., Szir jövevényszó., ~ PT *keči* (RÄSÄNEN, EtymWb. 246).

A KB **ä*-t a rákövetkező jésített affrikáta hatására az őspermiben **ε*-vel helyettesítették (E. ITKONEN: FUF 38: 270).

A tat. *käjä* viszonylag kései jövevényszó az *ä* miatt, eredeti szóban az első szótagban *-i*-t várnánk. A tat. *käšäkä* *-š-* hangja egy KB *-š-* hangot tükröz. Tehát a szó a csuvas nyelv eredeti szókinésében is megvolt. A csuvas szó azért jövevényszó, mert a *č* a csuvasban szabályosan *-š-*-lett volna. A PT *keči*, *kečike* aligha választható el az azonos jelentésű PT *ečki* szótól, s mindkettő valószínűleg hangutánzó jellegű.

Feltűnő a votj. *lud-keč* 'nyúl', tkp. 'réti kecske' és a csuvas *mulkač*, *mukač* 'nyúl' párhuzama. JEGOROV valószínűtlen nézetét l. EtimSzl. 135.

WICHMANN: MSFOu. 21: 73; RÄSÄNEN: MSFOu. 48: 38, 50: 93; UOTILA: MSFOu. 65: 152, SyrjChr. 94; LAKÓ: Fgr Ért. 2: 55; RAUN: JAOS 1957: 42; LYTKIN, IsztVok. 155, VFUJa. 1967: 133; ESzK.

9. Zürj. (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. P *kis* 'Weberkamm', (GEN.) KP *kis* ua. | votj. (WICHM. 74) Uf. MU J M G *kis*, (MUNK.) Sz. K *kis* [o: *kis*], *kis* 'Weberkamm, Weberblatt'. — PP **kis*.

← KB *χis* (< **qilč*) > csuv. *χés* 'takácsborda, gereben' (Szir.) ~ PT *qilč* (RÄSÄNEN, EtymWb. 263).

WICHMANN: MSFOu. 21: 74; UOTILA, SyrjChr. 94; RAUN: JAOS 1957: 43; LYTKIN, IsztVok. 180, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 153; ESzK.

10. Zürj. (WUo.) V Sz. Pecs. Ud. *kolta*, I *kolta*, P *kolta* 'Garbe', (SzrSZIK) FSz. *kolta* 'CHOH' | votj. (WICHM. 79) G J M U Uf. *kulto*, M *kulto*, (MUNK.) Sz. *kulto*, K *kulto* ua. — PP **kolta*.

← KB **kältä* > csuv. *költe*, *kelle* 'kéve' (ASM., SZIR.) ~ PT *külte* < *kül*- 'összekötni' (RÄSÄNEN, EtymWb. 308).

A csuv. **ü* a permi nyelvekben a szókezdő *k* hatására velarizálódott, a szóvégi **ä* hatására pedig kissé nyíltabbá vált: **ϕ* (E. ITKONEN: FUF 38: 269).

Bár a török igei *tö* vokálisa a törökben hosszú volt (vö. pl. tkm. *güil-*), a belőle képzett névszó vokálisa rövid lett (vö. tkm. *külte*).

WICHMANN: MSFOu. 21: 79; LAKÓ: FgrÉrt. 2: 26; RAUN: JAOS 1957: 43; LYTKIN, IsztVok. 47, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 110; ESzK.

11. Zürj. (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. Ud. P *kud*, I *kud* 'runde Schachtel aus dünnen Espenscheiben (in größeren hält man z. B. Wäsche, in kleineren z. B. Mehl) (V Sz. Lu.), runder Korb aus dünner Espenscheibe (es gibt größere und kleinere) (AV), Korb (für Reisekost) aus Birkenrinde od. Wurzeln (Pecs.), Korb überhaupt (aus Spänen) (Le.), Korb, Schachtel, Kasten (Ud.), Korb aus Rinde (P I)', (GEN.) KP *kud* 'Korb' | votj. (WICHM. 76) G *kudī* '(Saat) Korb', *kudī* 'Korb von Rinde', M MU *kudj* 'id., Schachtel', Uf. *keđi* 'kleine Schachtel von Rinde', (MUNK.) Sz. *kudj*, K *kudej* 'eine Art kleiner Korb' — PP **kundj*.

← KB **χundī* ~ PT **qomdī* (vö. még mong. *qobdu*) (RÄSÄNEN, EtymWb. 279).

A *komtä, kunta, komät, kontäk, kuntäk* 'kéregkosár' alakok a csuvasban jövevényszavak, egy eredeti *q*-ból ugyanis *χ*- lett volna. A török szó csak az északi török nyelvekből ismeretes (tat. nyj. *qumta, qunta*, bask. *qumta*, tatTob. *kunta*, sor, hak. *komdi, xomdi*, alt. *komda*, kyz. *xomdi*).

A zürjén ragos alakokban jelentkező *j* (*kudjjs* 'aus dem Korb') másodlagos.

WICHMANN: MSFOu. 21: 76; UOTILA: MSFOu. 65: 275, SyrjChr. 104; LAKÓ: FgrÉrt. 2: 13; RAUN: JAOS 1957: 42; LYTKIN, IsztVok. 206, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 111; ESzK.

12. V o t j. (ISZL.) *J kudjri, izzi k.* 'Gebräme, Rand, Besatz (an Mützen)', (MUNK.) *M kudjro: miji k. šuba* 'mit Biber gebrämter Pelz'. – PP **kundjri(i)*.
← KB **χundjri* (< **qumdur*) > csuv. *χöntör, χäntär* 'hód, hódprém, hódprémszegély' (SZIR., ASM.) ~ PT *qumduz* (RÄSÄNEN, EtymWb. 301).

A votj. *kudjri* -i-je a KB birtokos személyjellel azonos (másképpen WICHMANN: i. h. 34), és olyanfajta összetételekből önállósodott mint a mai csuvas *käräk χäntärë* 'a bunda szegélye'. A votj. *kudjro* (az -o melléknévképző) képviseli a csuvasból átkerült birtokos személyjel nélküli **kudjri* alakot.

WICHMANN: MSFOu. 21: 77; FEDOTOV 2: 152.

13. Z ü r j. (WIED.) *kuže* 'Waldgeist', (WUO.) Pecs. *kuže* ua., (SzfSzlK, KRSzl.) *kuž* 'леший, черт' | v o t j. (WICHM. 86) *G Uf. kužo, M J MU kužo* 'Wirt, Hausherr, (Uf. auch) Besitzer, (G auch) Kaufmann', (MUNK.) Sz. *kužo, M kužo, K kužo* 'Herr, Eigentümer, Herrschaft; (K.) Geist, Schutzgeist, Gottheit'. – PP **kuža*.

← KB **χuža* ~ **χuža* (← perzsa *χwaža* > csuv. *χusa* 'gazda, úr' (SZIR). (RÄSÄNEN, EtymWb. 161, 274). A kettős megfelelésről l. alább (292. l.).

A zürj. *kuž* a PP **kuža* alapján várható zürj. **kuža* alakból elvonással keletkezett; a szóvégi *a*-t képzőnek tekintették. A zürj. *kuže* (> *kuže*) -e/-e eleme egysz. l. sz. birtokos személyjellel keletkezett vocativusrag. Az eredeti *š, ž* affrikáta a votják nyelv Sz. és M nyelvjárásában megőrződött, a többi nyelvjárásban és a zürjénben *š* > *ž* hangváltozás történt (vö. UOTILA: MSFOu. 65: 168). A zürj. *kuž, kuže* 'Waldgeist' szónak a *kuž* 'lang' szóból való származtatása (BEKE: NyK LIX, 197) jelentéstanilag nem fogadható el.

WICHMANN: MSFOu. 21: 86; LAKÓ: FgrÉrt. 2: 27; RAUN: JAOS 1957: 42; LYTKIN, IsztVok. 207, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 157.

14. Z ü r j. (LYTK., Drevn. 153) *шупое* [o: *šir-is* v. *šjir-is*] 'свинец' -- PP **šir* v. **šjir*.

← KB **šir* (< *šer*). KB → mord. E. *šerä, M serä* 'Kupfer, Messing' ~ PT *yez* (RÄSÄNEN, EtymWb. 199). A csuvas *yēs, yās* 'sárgaréz' (SZIR., ASM.) kései jövevényszó.

Az utótag (-is) azonos az *eziš* 'Silber', *ozis* 'Zinn' fémnevek -is elemével (l. MSzFE *ezüst* alatt).

LYTKIN: VFUJa. 1967: 134; FEDOTOV 2, 133.

15. Z ü r j. (LYTK., Drevn. 144) ózürj. *šil* 'бурный, буря', (SzfSzlK) Vm. I *šj, AV šiv* 'буря, сильный ветер', (WUO.) VL *šila* 'morscher Baum', (FOKOS – FUCHS) V Le. *šila* 'vom Alter umgestürzter Baum (V), Windbruch (Le.)' | v o t j. (WICHM. 99) *šil*: G M *šil-tel, J šil-töv, MU šil-dau* 'Sturm, heftiger

Sturmwind', Uf. *šil-pari* 'Windteufel, Wirbelwind', (MUNK.) Sz. *šil* (Gavr. *šel*): *šil-tól*, *šel-tól*, K M *šil-dau* 'starker Wind, Sturmwind'. — PP **šil* (és talán: **šil*).

← KB **šēl*, **šil*, ? *šil* (< **šel*) > csuv. *šil* 'szél' (SZIR.) ~ PT *yel* (RÄSÄNEN, EtymWb. 195).

A votj. *šil* PP **šil* alakból is megmagyarázható: **šil* > **šil* > *šil*. A votj. *šel* KB **šēl* átadó alakra utal. A PP *šil* miatt kénytelenek vagyunk KB *šil* alakkal is számolni. Egyébként palatális hangrendű szavak velarizálódása a csuvasban nem ritka jelenség.³

WICHMANN: MSFOu. 21: 99; UOTILA: JSFOu. 52/5: 1; RAUN: JAOS 1957: 44; LYTKIN, IsztVok. 196, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 133; ESzK.

16. Z ü r j. (WUo.) V *šuri*, P *šuri* 'Weberspule, Spulrolle', (SzrSzlK) FV Szkr. KSz. *šuri* 'цевка, шпулька (для наматывания пряжи)', (GEN.) KP *šuri* 'Spule' | v o t j. (WICHM. 98) G Uf. *šerī*, M MU *šerī*, (MUNK.) Sz. *šēri* [o: *šerī*], K *šire* 'Weberspule, Spulrolle'. — PP **šuri* (zürij.), **šōri* (votj.).

← KB **šūrū* ~ **šūre* (→ tat., bask. *šüre*) > csuv. *šērē*, *šōrō* 'cséve, orsó' (ASM., SZIR.) (RÄSÄNEN, EtymWb. 214).

Ha a KB szó etimológiailag azonos a csuvas *šērē*, *šōrō* 'gyűrű' szóval, akkor egy korábbi **šūrūk* ~ PT *yūzūk* alakra megy vissza. Az osztj. KoP *tir*, egy TJ, TC *tšūr*, KU, P, VN *šēr*, LU *šera* (STEINITZ, ALH XV, 89–91) és a szibériai tat. *cür* végső fokon szintén bolgár-török eredetűek.

A KB első szótagi **ū*-t az őspermiben egyrészt *u*-val, másrészt **ō* hanggal helyettesítették. A votjában (**ō* >) **e* > *e* hangváltozás történt a szókezdő jésített *š*- hatására. A zürj. -i megmaradása szokatlan, a zürjénben **šur* alakot várnánk (erről l. később).

WICHMANN: MSFOu. 21: 98; LAKÓ: FgrÉrt. 2: 63; RAUN: JAOS 1957: 44; LYTKIN, IsztVok. 225, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 132; ESzK.

17. Z ü r j. (SzrSzlK) Vm. I Szkr. Ud. *tīlim*, FV *tīlim* 'прядь из пеньки (привитье драгты)'. — PP **tīlim*.

← KB **tīlim* (→ tat. nyj. *tīlim* 'női hajfonatdísz') ~ PT *tuḷin* (RÄSÄNEN, EtymWb. 498).

A mai csuvas *tōlōm*, *tālām* 'gyapjúcsomó' adatok egy része **tuḷin* alakra megy vissza (vö. KÁSG. *tuluḷ*, *tulun*). A tat. *tolim*, bask. *tolom*, kzk. *tulum*, kirg. *tulum* 'hajfonat' alakok talán régi bolgár jövevényszavak szemben az eredeti szóvéget őrző oszm. *tulun*, alt. *tuluḷ* stb. alakokkal. Az első szótag -i-je regresszív asszimiláció eredménye.

LYTKIN: VFUJa. 1967: 135; FEDOTOV 2: 138.

18. Z ü r j. (WUo.) V Sz. Pecs. I Ud. P *tuš* 'Korn, Samen (V Sz. Pecs. I Ud. P); Erbse (Pecs.); Zedernuß (Pecs.); Beere (Sz. Ud. P); Kern (V); männliches Glied (V)', (GEN.) KP *tuš* 'Korn, Kern, Graupen' | v o t j.: (WICHM. 108)

³ A régi BT *ä* a csuvasban szabályosan *a* lett (l. a 7. jegyzetet), az *ä*-tagú diftongusok (*üä* < *ö*) is mélyhangúakká váltak (*kävak* < *kök* 'kék'). Egyes esetekben ezt a fejlődést követte a rövid *ö* is (*vākär* < *öküz* 'ökör'). A veláris *i* egy palatális *i-n* át *é*-vé fejlődött vagy *ä*-vá redukálódott. Ez utóbbi fejlődésbe bekapcsolódott néhány eredetileg magashangú *i*-t tartalmazó szó is (pl. *šāna* 'szunyog' < *šinek*).

G *tîş* 'Samen, Saatkorn', M *tîş* Uf. *tiş* 'Korn', J *tîş* 'Samen, Korn, Kern', (MUNK.) Sz. *tîş*, K *tiş* 'Korn, Saatkorn'. — PP **tuş*.

← KB **tûş* (< **tulč*) ~ PT *tûš* (RÄSÄNEN, EtymWb. 507).

A votjában sporadikus **u* > *i* — az *š* előtt (Uf. K) *i* > *i* — hangváltozás történt.

A csuv. *tôš*, *těš* tatár jövevényszó a szóvégi -*š* miatt. A köztörök *š* ~ csuvas *š* megfelelésről l. 290–292 l.

WICHMANN: MSFOu. 21: 108; RAUN: JAOS 1957: 42; LYTKIN, IsztVok. 222; ESzK.

19. Zürj. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. *vošti-*, I *vošti-*, Ud. *vešti-*, P *oš-*, *ošti-* 'öffnen, aufmachen', (SzerSzlK) FSz. *ošti-* ua., (GEN.) KP *ušt-* ua., (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. *vošši-*, AV *vošš-*, I *vošši-*, Ud. *vešši-*, P *ošši-* 'sich öffnen, aufgehen' | v o t j. (WICHM. 126) G *ušt-*, Sz. M J MU *ušt-*, Uf. *ušt-* 'öffnen, aufmachen', G *ušjal-* 'öfter öffnen'. — PP **oč-*.

← KB **áč-* > csuv. *uš-* 'kinyitni' ~ PT *áč-* (RÄSÄNEN, EtymWb. 3).

A zürj. — votj. -*tj-* műveltető, a zürj. -*ši-* visszaható, a votj. -*jal-* gyakorigító képző. A permi nyelvekben a *t* előtt dezaffrikálódás (*-*č-* > -*š-*) történt.

WICHMANN: MSFOu. 21: 126; UOTILA: MSFOu. 65: 58, SyrjChr. 183; LYTKIN, IsztVok. 34; FEDOTOV 2: 148; ESzK.

Hangtani következtetések

M á s s a l h a n g z ó k

I. Z á r h a n g o k

PT *k-* > KB *χ-* (> csuv. *χ-*) → PP *k-* (6, 9, 11, 12, 13). A PP-ben *χ* nem volt, ezért ezt *k*-val helyettesítették. Világosan látható ez a perzsa eredetű *χοја* szónál, ahol eredetileg is *χ-* volt, s a PP itt is *k*-val helyettesített (vö. még ar. *harj* → csuv. → votj. *körš*, *kerš* 'adó'). Az egyes bolgár-török nyelvjárásokban a *k* > *χ* fejlődés valószínűleg nem egyidőben zajlott le. Mindenesetre a kazár nyelvben a X. században már *χ*-t találunk: *χaγanos* (Konst. Porph.), *χazaroi* (Istakhri, Ibn Fadlan), *χapubaliq* (Ibn Rusta, vö. LIGETI megjegyzéseit GOMBOCZ, Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink, Bp. 1960, 23). A magyar nyelv olyan honfoglalás előtti jövevényszavai mint pl. *homok* (~ tö. *qumaq*) nem szükségszerűen a magyar *k* > *χ* > *h* fejlődés megindulása előtti időből valók, lehetnek egy török *χ-* átvételei is egy olyan nyelvjárásból és időből, ahol és amikor a PT *q-* már *χ-* lett. A XIII–XIV. századi volgai bolgár feliratokban már mindenütt *χ*-t találunk: *χirχ* 'negyven', *χir* 'leány', *χirχum* 'szolgáló' stb.

PT ? -*k*, ? -*g* > KB -*∅* (< -*u* < -*γ* > csuv. *∅*) → PP *∅* (3)

PT *k-* > KB *k-* (> csuv. *k-*) → PP *k* (7, 8, 10)

PT -*k* > KB -*∅* (< *u* < *γ* > csuv. *∅*) → PP *∅* (16)

PT *t-* > KB *t-* (> csuv. *t-*) → PP *t-* (17, 18)

PT -*rt-* > KB -*rt-* (> csuv. -*rd-*) → PP -*rt-* (7)

PT -*lt-* > KB -*lt-* (> csuv. -*ld-*) → PP -*lt-* (10)

PT -*t-* > KB -*d-* (> csuv. -*d-*) → PP -*d-* (1). A -*t-* zöngésedése ebben a szóban másodlagos.

PT *b-* > KB *b-* (> csuv. *p-*) → PP *b-* (?)

A PT *b-* a mai csuvasban részben a *k-* és *t-*hez való rendszertani illeszkedés, részben a környező finnugor nyelvek hatása alatt *p-* lett. Ugyanakkor a már a PT-ben bizonyos helyzetben megindult *b* > *m* fejlődés a BT hangtörténetben tovább folytatódott, és bizonyos szavakban (így például nazális előtt a *bäŋ* szóban) *m* lett. A PP *b-* megfelelés arra mutat hogy a *b* > *p* fejlődés a KB korszakban még nem érte el a *p-* fokot.

A zöngés szókezdő gutturálisok és a dentális (*g-*, *γ-*, *d-*) megléte a PT-ben vitatott kérdés. Az mindenestre biztosnak látszik, hogy a BT néhány nyelvjárásában volt zöngés szókezdő. Erre utalnak az olyan párhuzamok, mint a török *tüş* szóval egyeztethető mongol *düli* és magyar *dél*, melyek egyaránt BT jövevényszavak. Ezek azonban szórványos és nyelvjárási alakok lehetnek, amit a következő típusok mutatnak: PT *küzen* ~ m. *gövény*, de mong. *kürene*, illetve PT *köşek* ~ m. *kölyök*, de mong. *gölige*. Az a tény, hogy a PP és a volgai kipszak nyelvek a KB **gümbä* szót zöngés szókezdővel vették át arra mutat, hogy a KB-ben is volt bizonyos esetekben zöngés szókezdő.

A KB *-mb-*, *-nd-* a permi nyelvekben denazalizálódott: *b*, *d* (l. alább). Az idetartozó KB jövevényszavak fontos kritériumul szolgálnak a permi denazalizáció (PU PFU *mp*, *nt*, *ŋk* > *P b*, *d*, *g*) korának a meghatározásához. Ismeretes, hogy a permi népek szétválása a zürjenség elődeinek fokozatos északra húzódásával a IX–X. század táján történt meg. Ennek alapján a bolgár-török–permi érintkezések és a permi denazalizáció felső határát a IX–X. század körüli időre tehetjük (vö. WICHMANN: MSFOu. 21: 25, 58, 76–7, 129, 139, RÉDEI: ALH 19: 329–30). A votják nyelv külön életében átvett csuvas jövevényszavak már megőrizték a nazális – zárhang-kapcsolatot (WICHMANN: i. m. 25, 57, 107, 128).

2. N a z á l i s o k

A PT-ben szókezdő helyzetben a nazálisok közül csak az *n-* volt meg, ez azonban már az PB korban *ŋ*-vé fejlődött. Mint láttuk másodlagos *m-* alakult ki eredeti *b-*ből (*bäŋ* > csuv. *min*).

PT *-md-* > KB *-nd-* (> csuv. *-nd-*) → PP *nd* (> zürj. – votj. *d*) (11, 12)

(or. *-mb-* →) KB *-mb-* (> csuv. *-mb-*) → PP *mb* (> zürj. – votj. *b*) (5)

PT *-n* > KB *-n* (> csuv. *-n*) > PP *-n* (6)

PT *-ŋ*, *-ŋ-* > KB *ŋ* (> csuv. *n*, *m*) → PP *ŋ* (2, 4)

PT *-ŋ* > KB *-m* (> csuv. *n*, *m*) → PP *-m* (17).

A BT-ben van egy igen régi *n* ~ *m* váltakozás, melybe az eredeti nazálisveláris *ŋ* is belépett. Erre utal a mong. *simayul* ~ tör. *sinek* 'szünyög', mong. *kömlüdüрге* 'szügyelő' ~ tör. *köŋül* 'szív', mong. *tomuyun* 'meghülés' ~ tör. *ton* 'fagy', a m. *szám* ~ tör. *san*, m. *gyom* ~ tör. *yon*, a volgai feliratokban a *χirχum* 'rabnő' ~ tör. *qirqin* alakok és a mai csuvas nyelvjárási váltakozásoknak olyan esetei mint: *iltän*, *iltäm* 'arany' ~ tör. *altun*, *pursän*, *pursäm* 'bársony' ~ tör. *barčun* stb. Ez a jelenség az egészen fiatal tatár jövevényszavakban is megfigyelhető: tat. *yakin* 'körülbelül, közel' → csuv. *yaxän*, *yaxäm*, tör. *yaniş* 'hiba' → csuv. *yänäş*, *yumaş*, tör. *özen* 'vízmosás' → csuv. *vasan*, *vasam* stb.⁴ Ebbe a jelenségkörbe tartozik a PT *tulin* ~ KB *tülim* szövége is.

⁴ Másképpen BENZING, Fundamenta I, 713, DOERFER, UAJb 39: 53–70. Fontos új szempontokat tartalmaz LEVITSKAJA cikke: Voprosy dialektologii tjurkskich jazykov, 4: 182–185.

A PP * η > zürj. *n, n̄, m*, votj. $\eta, n, n̄, m$ hangváltozás (1, 2, 4) a bolgár-török jövevényszavak átvétele után – valószínűleg a permi nyelvek önálló élete folyamán – zajlott le. A PP *- η -nek viszonylag kései – esetleg nyelvjárási szinten való – továbbéléséről a zürjénben l. STEINITZ: ALH 12: 249. Az * η > *n* változásban a votják nyelv külön életében átvett csuvas jövevényszavak is részt vettek (l. WICHMANN: i. m. 20–1).

3. Likvidák, tremulánsok

A PT-ben likvidák és tremulánsok szókezdő helyzetben nem fordultak elő. Egyéb helyzetekben:

PT *-l* > KB *-l* (> csuv. *-l*) → PP *l* (15)

PT *-l* > KB *-l* (> csuv. *-l*) → PP *-l* (17)

PT *-lt-* > KB *-lt-* (> csuv. *-ld-*) → PP *-lt-* (10)

PT *-rl-* > KB *-rl-* (> csuv. *-rl-*) → PP *-rl-* (3)

PT *-lč* (< *lVč*) > KB *-š* (> csuv. *-š*) → PP *š* (9).

A PT *-l*-nek az *-lč-* hangkapcsolatban való eltűnése az *l* spirantizálódásán keresztül zajlott le, vö. PT *ölč-* 'mérni' > csuv. *viš-*, PT *belčēn* 'szamárbogáncs' > csuv. *pišen*, PT *qilč* 'kard' > csuv. *xěš* (< **qilč*). Az *-l* spirantizálódásának nyomai kimutathatók a mai csuvas nyelvjárásokban: PT *külčēn* 'kölesön' > csuv. *kivšen*, *küšen*, PT *altun* 'arany' > csuv. *ivtān*, *iltān*, PT *alqan-* 'átkoz' > csuv. *ivčan-*, *ilyan-*, PT *yulči* 'haj' (vö. KÁSG. *yulič* 'kecskeször') > csuv. **ševši* > *šüs* 'haj' stb. A PP *š* a KB *χš* esetében már az *-l* eltűnését mutatja.

4. Spiránsok

PT *-s* > KB *-s* (> csuv. *-s*) → PP *-s* (1)

Mint erre fentebb már utaltunk, ebben a szóban nincs okunk feltételezni egy eredeti *-z* szóvéget, ugyanis ez a csuvasban szabályosan *-r* lett volna. Azt természetesen nem zárhatjuk ki teljesen, hogy ez a szó a KB-ban már régen meglevő jövevényszó, a KB–PP viszony szempontjából azonban ez közömbös.

A PT *z*-vel szemben *-r*-et találunk a *χundiri*, *šir* és valószínűleg a *šürü* szavakban. Ez a jólismert csuvas rotacizmus.

PT *-š* > *-lč* > KB *-š* (> csuv. *-š*) → PP *š* (18)

A PT *-š*-nek a csuvasban két megfelelése van *-l* és *-š*. Az első megfelelés jól ismert, az *-š* megfelelés azonban olyan gyakori és olyan sok régi szóban mutatható ki, hogy ezeket az eseteket aligha tekinthetjük jövevényszavaknak, pl. PT *bāš* 'fej' ~ csuv. *puš*, PT *yemiš* 'gyümölcs' ~ csuv. *šiměš*, PT *iš* 'dolog' ~ csuv. *ěš*, PT *yašim* 'villám' ~ csuv. *šišēm*, PT *garši* 'szemben' ~ csuv. *χirěš*, PT *uruš* 'harc' ~ csuv. *vāršā*, PT *ašla-* 'köpülni' ~ csuv. *ušla-* stb. A jelenségre már POPPE felfigyelt (Dokl. Ross. AN 1924, 43–44), egyes esetekben RAMSTEDT is utalt a csuvas *š* megfelelések *-lč-* eredetére (MSFOu. 104: 109). ŠČERBAK (Sravn. fon. tjurkskich jazykov, 1970, 86, 163) a csuvas *š* megfeleléseket részben azzal magyarázza, hogy az eredeti *š* itt rövid magánhangzó után állt, részben ezeket jövevényszavaknak tartja. DOERFER (OLZ 66 (1971): 337–339) ezt joggal nem fogadja el, ugyanis a csuvasban az *-l* eredeti rövid magánhangzók előtt is előfordul (pl. PT *qiš* 'tél' ~ csuv. *χěl*), ehhez hozzá-

tehetjük, hogy viszont *-š* hosszú magánhangzó után is előfordul (vö. PT *iš* fentebb). Többen sikertelenül morfonológiai megoldással kísérleteztek.⁵

A köztörök *š* ~ csuv. *l*, *ś* megfelelést csak úgy magyarázhatjuk, ha mindkét esetben egy *-lč-*ből indulunk ki. Az egyik esetben *-lč-* > *l* fejlődés zajlott le, a másik esetben az *-l-* spirantizálódás útján eltűnt, és a *-č-*ből a szabályos csuvas fejlődés során *-š* lett. Valójában tehát egy korábbi közt. *š* ~ csuv. *lč* megfeleléssel állunk szemben. Erre mutatnak az olyan ősi bolgár-török eredetű jövevényszavak a mongolban mint mong. *eljiŋen* 'szamár' ~ tör. *ešgek*, mong. *qalči-* 'ledörzsöl, lekopaszt' ~ tör. *qaš(i)-*, mong. *tarbalji* 'egy sólyomfajta' ~ tör. *taş başı* 'kopaszfejű', a bolgár-török eredetű orosz *алыкуу* 'dobókocka' ~ tör. *aşuq*. Bár a magyar régiségekben gyakran jelentkezik egy „anorganikus *l*” (vö. pl. R. *ács, ács* ~ PT *ayačči*, *bölcs* ~ PT *bügüci* stb.), egyáltalában nem biztos, hogy a magyar *bölcső* (~ PT *beşik*), *gyümölcs* (~ PT *yemiš*), R. *bulsassa*, *bocsát*, *búcsú* stb. (~ PT *boşat-*, *boşan-*) alakok *-l-*je is ilyen eredetű. Ezekben az esetekben ugyanis a köztörökben nem *č* hanem *š* van, ezért ez a kategória az előbbitől elválasztandó és azokhoz az adatokhoz köthető, ahol a köztörök *š*-sel szemben *-lč-*t, illetve mai csuvas fejleményét az *-š-*t találjuk.

A köztörök *tüş*-sel szemben a PP *tuš* szóvégi mássalhangzója tehát ugyanúgy magyarázandó, mint a *kis* szóvégi mássalhangzója, mindkettő közvetlenül egy *-lč-*ből fejlődött.

5. A f f r i k á t á k

PT *č-* > KB *č-* ~ *ś-* (> csuv. *ś-*) → PP *ć-*, *ś-* (3)

PT *-č-* > KB *-č-* (> csuv. *-ź-*) → PP *-ć* (8)

PT *-č* > KB *-č* (> csuv. *-ś*) → PP *-ś* (19)

PT *-lč* > KB *-ś* (> csuv. *-ś*) → PP *-ś* (9)

⁵ PRITSAK (UAJb 35: 337—349) szerint egy eredeti *-ti* individuum-jel társult az eredeti *-l* szóvéghoz, ez a hangkapcsolat egy *-lči* fokon keresztül a törökben *-š* lett, míg a csuvasban *-ś*. Azok a csuvas esetek, amelyekben *-l* van, *-ti* szuffixum nélküli alakok. PRITSAK elméletének leg súlyosabb nehézsége, hogy a csuv. *-l* ~ közt. *-š* megfelelés nemcsak szóvégen fordul elő, hanem szóbelsejében is (vö. pl. PT *ešik* 'szamár' ~ mong. *eljiŋen*, PT *köšek* 'kölyök' ~ m. *kölyök*, mong. *gölüge*), továbbá a kérdéses *-ti* szuffixum semmilyen más hangtani helyzetben sem mutatható ki. Meggondolkoztató az is, hogy a köztörökben van *-lči* szóvég (vö. pl. *elči* 'követ'), ebből pedig nem lett *-š*. Nem indokolt az, hogy a csuvas szavakban miért 'tűnt el' egyes szavak végén a *-ti*, míg mások esetében megmaradt? Végül PRITSAK elmélete nem magyarázza meg a csuvas-mongol *-l-* megfeleléseket. TEKIN (AOH 22: 79) PT *-l-*ből indul ki és a csuvas *ś* megfeleléseket egy *-lč-*ből magyarázza. Szerinte az ilyen esetekben található köztörök *-š* is egy *-lč-*ből alakult ki. Ennek a nézetnek az a fő nehézsége, hogy a köztörökben az *-lč-* közösleges hangkapcsolat (vö. *elči* 'követ', *alči* 'megtévesztő, ravasz', *balčiq* 'iszap', *yalčiq* 'hold' stb.) és ebből csak a csuvasban lesz *ś*. Legújában DOERFER (OLZ 66 (1971): 337—339) azt a nézetét fejtette ki, hogy a köztörök *-š* ~ csuvas *-ś* megfelelések esetében a csuvasban egy eredeti *-l* tőből kell kiindulni, melyhez egy *-si* birtokos személyrag járult (PT *bāš* 'fej' > csuv. **bāl+si*), ebbe „anorganikusan” betolódott egy *-t-* (**baltsi*), majd ez egy **balči* alakon keresztül *pušé* formává fejlődött, amelyből azután a birtokos ragnak érzett *-t-* elvonták. A *-si* birtokos személyrag egyes esetekben *-šé* formában valóban megőrződött. A birtokos személyrag erős tapadását a tőhöz olyan szókatégoriáknál mint testrésznevek, rokonságnevek valóban ismerjük, s ez több nyelvben arra vezetett, hogy a birtokos személyragos tőhöz másodszer is személyrag járult. A jelenség azonban a csuvasban, mint erre rámutatunk, szóbelsejében is előfordul (PT *yašim* ~ csuv. *šišém*), megfigyelhető igetöveknél (PT *ašla-* ~ csuv. *ušla-*), igei eredetű névszóknál (PT *yemiš* ~ csuv. *šimés*), ezért DOERFER elmélete sem fogadható el.

PT $-š > lč > KB š (> csuv. -š) \rightarrow PP -š (18)$
 PT $y \sim \check{y} > KB š- (> csuv. š-) \rightarrow PP š- (14, 15, 16)$
 perzsa $-j- > KB \check{y} \sim \acute{z} (> csuv. -ž-) \rightarrow PP -ž- (13).$

Mint látható, a KB-ben és az azt tükröző PP-ben a PT affrikátáknak kettős képviselőjük van: affrikáta és spiráns. Különösen feltűnő a zöngés szókezdő affrikáta spiráns megfelelése. Ez azért érdemel különös figyelmet, mert a volgai bolgár feliratokban egyértelműen csak affrikáta megfelelést találunk: *jal 'év' (~ PT *yāš*), *jerim 'húsz' (PT *yigirmi*), *jiyēti 'hét' (PT *yēti*), *jiūr 'száz' (PT *yūz*), *köčrūwi 'elvándorolt' (PT *köč-duq-i*), *wečim 'harmadik' (PT *üč 'három')* stb.* Ebből РОРРЕ (Чуваши и их соседы 26–28) és újabban RAUN (JAOS 28 (1955): 44) azt a következtetést vonta le, hogy a PP bolgár-török jövevényszavai a feliratok kora utáni időből, tehát a XIV. század utánról származnak. Ez a nézet azonban figyelmen kívül hagyja azt, hogy itt több KB nyelvjárással kell számolnunk. Világosan mutatják ezt a PP adatokon kívül a magyar nyelv csuvasos típusú jövevényszavai is, ahol szintén ismerünk az affrikátamegfelelések (*gyom, gyümölcs, dísznő; csepü, csalán* stb.) mellett spiráns megfeleléseket is (*szél, szűcs; sarló, sátor, sajt, kos, késő, kőrís* stb.). DOERFER, aki a csuvas *š-* megfelelést késeinek tartja, a magyar *sz-* megfeleléseket téveseknek véli, anélkül, hogy figyelembe venné a PP párhuzamokat (OLZ 66 (1971): 332). A PT affrikáta ~ magyar spiráns megfelelést magyarázatára több elmélet is ismeretes,⁶ annyi azonban bizonyos, hogy ezek régebbiek a feliratoknál, s ugyanazt a kettősséget tükrözik mint a PP. Itt most még csak annyit jegyezni meg, hogy egyes KB nyelvjárások között — más jelenségek mellett — éppen bizonyos hangváltozások ütemében, kronológiájában volt az eltérés.*****

Magánhangzók az első szótagban

PT $a > KB \acute{a} (> csuvV o, csuvA u) \rightarrow PP a (1, 3, 6), \rho (19)$
 PT $o > KB u (csuvV \check{o}, csuvA \acute{a}) \rightarrow PP u (11, 13)$
 PT $u > KB \check{u} (> csuvV o, csuvA \acute{a}) \rightarrow PP u (12)$
 PT $\check{i} > KB \check{i} (> csuv. \check{e}) \rightarrow PP i (4: PP i > \epsilon, 9)$
 PT $\acute{a} > KB \acute{a} (> csuv. a) \rightarrow PP a (2), \epsilon (8)$
 PT $e > KB \acute{e}, i (> csuv. i) \rightarrow PP i, \acute{e}, e (14, 15)$
 PT $\check{u} > KB \check{u} (> csuvV \check{o}, csuvA \check{e}) \rightarrow PP u (16, 18), \acute{o} (16), \rho (10).$

Az orosz eredetű KB **gümbä* (egyébként KB *ü < PT ö*) első szótagbeli *ü*-je PP *o* lett. A PT *u* a második szótagbeli *i* hatására *i* lett a *tülim* szóban, ennek PP megfelelője is *i*.

Bár az adatok kis száma nem enged meg messzemenő következtetéseket, bizonyos tendenciákat jól megfigyelhetünk az egész rendszerben. Ezek közül a legfontosabb az egész csuvas hangrendszer zártabbá válása (vö. DOERFER: UAJb. 40: 244, E. ITKONEN: FUF 38: 272; RÓNA-TAS, Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai. Kézirat, 900–901). A nyíltabb labiálisok zártabbá váltak. Az $o > \rho > u$ illetve $\acute{o} > \acute{o} > \check{u}$ fejlődés a PP átvételek idején a harmadik fázisnál tartott. Ugyanakkor a zárt labiálisok redukálódtak $u > \check{u}$, $\check{u} > \acute{u}$. Ez a redukció azonban természetesen nyíltabbá válással is együtt járt, s ezért a nyílt és a zárt labiálisok a fejlődés további folyamán egybeestek,

⁶ Legújában BÁRCZI, *Studia Turcica*, 39–46, 1. ott további irodalmat.

s a mai virjal-csuvas nyelvjárásban δ illetve δ fokon vannak meg. Mindkét hang azután az anatriban és az erre alapuló irodalmi nyelvben delabializálódott, ami valószínűleg szintén a redukció következménye, ugyanis redukált magánhangzók képzésénél az ajakműködés is renyhébb. A PT $a > KB \hat{a}$ fejlődése is a zártabbá válás része volt. Az így kialakult labiális \hat{a} zártabb volt, mint a korábbi, illabiális előzménye. Ennek a hangnak zürj. $a \sim$ votj. u megfelelése az 1, 3. sz. etimológiában E. ITKONEN (FUF 38: 267) szerint úgy magyarázandó, hogy a KB labiális \hat{a} -t helyettesítő PP o vagy ϱ a második szótagbeli (a PP-ben főhangsúlyos) a hatására a zürjében a lett, a votjában pedig az o , vagy ϱ -ból szabályosan u lett. Ennek ellene szól a $\chi\hat{a}n$ szó, amelyben E. ITKONEN hosszú \hat{a} -t tesz fel. Mint ezt fentebb láttuk, ebben a szóban KB fokon mindenképpen rövid \hat{a} -t kell feltennünk, akár eredeti rövid a folytatásaképpen, akár eredeti hosszú \hat{a} rövidülésének eredményeként. Ezért valószínűbb, hogy a PP-ben a KB \hat{a} -t — mivel ilyen hang az érintkezések idejében a PP fonémarendszerében nem volt, a -val helyettesítették. A PP $a > votj. u$ hangmegfelelés nem vezethető vissza egyetlen okra. A PP a a zürjében megmaradt, a votjában viszont az $udis$ és a $\acute{s}urlo$ szóban a második szótagbeli (főhangsúlyos) magánhangzó hatására $*a (> *a) > *o > u$ zártabbá válás történt. A votj. kun -ban az $*a (> *a) > o > u$ változás a szókezdő k hatásával magyarázható (V. I. LYTKIN, IsztVok. 170 kk.). LYTKIN (i. h.) a csuvas szavakon kívül 24 permi szóban mutatta ki a zürjén $a \sim$ votj. u megfelelést, ezek között több olyan van, amelyik iráni eredetű, és amelyekben szintén a volt.

A PT \ddot{i} a zártabbá válási folyamatban nagyrészt palatalizálódott és redukálódott ($> \ddot{i}$), az esetek egy más részében a veláris hangrendűség megmaradt ($> \ddot{i}$), s a mai csuvas nyelvjárásokban mint \ddot{e} , illetve \ddot{a} van jelen. A mai csuvas helyesírásban és a modernebb átírásokban \ddot{e} és \ddot{a} , a PAASONEN-féle átírásban \ddot{e} , \ddot{a} szimbólumokkal jelölt hangok fonetikailag centrális, redukált, középső nyelvállású hangoknak felelnek meg.

A PT \acute{e} ugyancsak zártabbá válással i lett, valószínűleg \acute{e} fokon keresztül (vö. E. ITKONEN: i. m. 261). A votj. $\acute{s}el'$ a $\acute{s}il'$ mellett arra mutat, hogy az előbbi még a KB $\acute{e} > i$ előtt került át a PP-be (l. UOTILA: JSFOu. 52/5: 2; E. ITKONEN: FUF 38: 261). A PT \acute{a} a KB-PP érintkezés korában még nem lehetett a , mert akkor ez a fejlődés egybeesett volna az eredeti a hangéval. A PP a hanghelyettesítéssel magyarázható. A KB $\acute{a} \sim$ PP a hanghelyettesítéséről l. E. ITKONEN: UAJb. 41: 245, FUF 38: 270. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a PT $\acute{a} : \acute{e}$ oppozíció meglétében nincs okunk kételkedni, de a csuvas számos esetben eltér attól a képtől, melyet a többi török nyelvek és nyelvemlékeik alapján rekonstruálni tudunk.⁷ Éz az eltérés egyes bolgár-török nyelvjárásokra különösen jellemző lehetett. Így magyarázható az, hogy a $b\acute{a}\eta$ szónak a mai csuvasban egy olyan alak felel meg, amelynek magánhangzója zárt e -re megy vissza.

⁷ POPPE (Islamica I, 410—414) nyomán általában elfogadják, hogy a PT nyílt \acute{a} a csuvasban a , a PT zárt \acute{e} pedig i lett. Ez az adatok jelentős részében valóban így történt, eltérő adatok azonban óvatosságra intenek: PT $\acute{e}\acute{s}ik$ (az. $\acute{e}\acute{s}ik$, tkm. $\acute{i}\acute{s}ik$) \sim csuv. $al\acute{a}k$ 'ajtó' ($< *a\acute{s}ik$), PT $\acute{e}\acute{s}$ - (az. $\acute{e}\acute{s}$, tkm. $\acute{i}\acute{s}$ -) \sim csuv. al - 'felásni, felforgatni' ($< *a\acute{s}$), PT $k\acute{e}\acute{c}$ - (az. $k\acute{e}\acute{c}$, tkm. $g\acute{e}\acute{c}$ -) \sim csuv. $ka\acute{s}$ - 'átmenni' ($< *k\acute{a}\acute{c}$ -), illetve PT $\acute{a}z$ - (az. $\acute{a}z$ -, tkm. ez -) \sim csuv. ir - 'szétnyomni, puhítani' ($< *\acute{e}z$ -), PT $\acute{a}ri\acute{s}$ - (az. $\acute{a}ri$ -, tkm. $ere\acute{s}$ -) \sim csuv. $ir\acute{e}l$ - 'olvad' ($< *\acute{e}ri\acute{s}$ -). A PT \acute{a} és \acute{e} kettős csuvas megfelelése mögötti nyelvjárási okokat kell keresnünk.

A volgai bolgár feliratok vokalizmusa az arab írás korlátai miatt csak igen nehezen értékelhető. Annyi bizonyos, hogy az *ä*, *e* hangok minden esetben a magas hangrendű szavakban használt *keph*-fel vannak írva: *säkir* 'nyolc'. Az *e* még nem lett *i*, pl. *eki* 'kettő'. A PT *a* minden esetben *aleph*-fal, illetve *fathával* van leírva: *alti* 'hat', *ayxi* 'hava', *batuwi* 'eltávozni, meghalni', ami természetesen nem jelenti azt, hogy ez az *a* hang nem lehetett labiális *ä*, de biztosan azt jelenti, hogy nem volt *o* vagy *u*.

A KB *ü* PP képvisellete meglehetősen heterogén: *u*, *o*, *ö*. Ez azzal magyarázható, hogy *ü* a PP-ben nem volt, ezért azt a hozzá legközelebb álló hangokkal helyettesítették.

A volgai bolgár nyelvvel szoros kapcsolatba került kipszak-török nyelvek, a mai tatár és baskír, a volgai bolgár hatása alatt megváltoztatták vokalizmusukat.

PT	tat., bask.	PT	tat., bask.
<i>a</i>	<i>ä</i>	<i>i</i>	<i>ï</i>
<i>e, ä</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>ë</i>
<i>o</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>ö</i>
<i>ö</i>	<i>ü</i>	<i>ü</i>	<i>ö</i>

A redukált labiálisok itt zártabbak, mint a török nyelvek nyílt labiálisai. Mint látható, a volgai kipszak nyelvekben az *e* és *ä* egybeesése már lezajlott a KB hatás kezdetekor (később kialakult egy másodlagos *ä*, főleg eredeti *a*-ból, *y*- után és jövevényszavakban). Egyéb vonásait tekintve azonban ez a rendszer hűen tükrözi a KB vokalizmust, melyhez képest a mai csuvas tovább fejlődött.

A volgai kipszak vokalizmus kialakulásának ideje vitatott (vö. DOERFER: OLZ 66: 329–330), mindenestre a volgai kipszak nyelvek mongol jövevényszavai azt mutatják, hogy ez a jelenség a XIII–XIV. század után zajlott le, pl. mong. *bosaya* 'küszöb' → tat. *busugu*, mong. *bödüne* 'fürj' → tat. *büdänä*, bask. *büänä*, mong. *delbege* 'kantár' → tat. bask. *dilbegä* stb.

Anyagunkban nincs példa a PT *a* > csuv. *i* fejlődés PP képviselétére, mellyel nemrég E. ITKONEN részletesen foglalkozott (FUF XXXVIII 257–273). RAMSTEDT (JSFOu. 38/1: 7) szerint *a* > *e* > *e* > *i* fejlődést, DOERFER szerint (UAJb. 40: 244) *a* > *e* > *i*, E. ITKONEN (i. h.) szerint is *a* > *e* > *i* fejlődést kell feltennünk a zürjén és votják megfelelések alapján. A kérdés eldöntéséhez figyelembe kell venni, hogy bár a PT *a*-val szemben a jakutban gyakran, egyes más török nyelvekben szórványosan találunk *i* megfeleléseket, s ugyancsak *i* megfelelést mutatnak a mongol és a magyar egyes bolgár-török jövevényszavai, ezek az *i*-s megfelelések csak a legritkább esetben egyeznek. Ilyen kivétel pl. a PT *yaz*- 'írni', csuv. *šir*, mong. *širu*-, m. *ir* megfelelés. Másrészt a csuvas nyelv arab-perzsa jövevényszavaiban ez a jelenség igen gyakori: ar. *mashara* → csuv. *miskara* 'nevetség', ar. *harj* → csuv. *širas* 'adó' (→ votj. J *körš*, S *kerš*), ar. *hazna* → csuv. *šisna* 'kincstár', sőt megfigyelhető ez a fejlődés egészen fiatal jövevényszavakban is, mint a tör. *balčiq* → csuv. *pilčäk* 'sár'. Egyes csuvas nyelvjárásokban is megfigyelhető egy *a* > *u* ~ *i* váltakozás: csuvV, A *pir*- 'menni' ~ Morgaus (Róna-Tas gyűjtése) *pur*-, csuvV, A *pil* 'méz' ~ Rika (Róna-Tas gyűjtése) *pul* stb. Mindez ismét világosan arra mutat, hogy nyelvjárási jelenséggel van dolgunk, mely valószínűleg az *a* labializálódásával kapcsolatos és a kialakult általánosabb

labiális *â* változattal szemben egy illabiális *a* sporadikus és nyelvjárási szintű megőrződésének maradványa. Az arab illabiális *a* ebbe a fejlődésbe kapcsolódott be, majd ez az illabiális *a* a csuvasban a zártabbá válási folyamat során *i*-vé vált. Ez bizonyosan *ê* esetleg később *ÿ* fokon keresztül zajlott le. Nem teljesen lehetetlen, hogy a magyar *gyertya* -*e*-je is inkább így magyarázandó, mint a ragozott alakokban előforduló második szótagbeli *a* elhasonlító hatásával (TESZ.) vö. *alma*, *almát*.

A csuvas magánhangzórendszer zártabbá válásának kezdetét nehéz volna meghatározni. Annyi bizonyos, hogy a mongol nyelv ősi bolgár-török jövevényszavainak egy részében ez a jelenség már megvan: PT *bodu-* ~ mong. *budu-* 'festeni', PT *koč* ~ mong. *quča* 'kos', PT *höküz* ~ mong. *hükör* 'ökör', PT *törŋke* ~ mong. *tüŋgke* 'zsombék' stb. Az ilyen típusú megfelelések magyarázata érdekében nincs okunk a PT-ben egy hármas labiális zártági oppozíciót felvennünk (*o o u*), mint ezt DOERFER teszi (TMEN 1: 99), hanem ebben a jelenségben a bolgár-török zártabbá válás legkorábbi jeleit kell látnunk. Igen valószínű, hogy a magyar – bolgár-török együttélés idejére ez a folyamat még előbbre haladt, s ennek alapján a bolgár-török jövevényszavaink vokalizmusával kapcsolatos eddigi nézeteinket felül kell vizsgálnunk.

A zártabbá válási folyamat értékelése szempontjából fontos volna a szláv *go ba* KB átvételének közelebbi vizsgálata. Ez a szó ugyanis biztosan a X. századi szláv denazalizáció előtt került a KB-ba. A permi alapján feltehető *ö* esetleg *ü* és a tatár alapján feltehető *ü* mindenesetre mutatja a zártabbá válási folyamatot. Azt azonban nehéz lenne megmondani, hogy a szláv *o* -t az átvevő nyelv *ö*-nek vagy *ö̇*-nek vette át. Az utóbbi valószínűbbnek látszik.

A KB – PP érintkezés korára KB-magánhangzó-rendszer mindenesetre már egy teljes fokkal való és rendszerszerű zártabbá válást mutat.

A KB hosszú magánhangzói kérdésére anyagunk nem ad közvetlen felvilágosítást.

Magánhangzók a nem első szótagban

A PT magánhangzók a KB-ben lényeges eltérést mutatnak aszerint, hogy első vagy nem első szótagban voltak. Ebben biztosan szerepet játszottak a hangsúlyviszonyok. A mai csuvas hangsúlyviszonyok fő jellegzetessége, hogy redukált magánhangzón csak akkor lehet szóhangsúly, ha a szóban kizárólag redukált magánhangzó van. Ha egy szó csak teljes képzésű magánhangzóból áll, akkor a hangsúly az utolsó szótagon van. Ha ez redukált, akkor az előtte álló teljes magánhangzó hordozza a hangsúlyt. Ez a rendszer nyilvánvalóan másodlagos, és kapcsolatban áll a redukált magánhangzók kialakulásával. A mai csuvas hangsúlyviszonyok kialakulásának története teljesen ismeretlen.

A mai csuvasban nem első szótagban a nyílt magánhangzók megőrizték eredeti minőségüket, a zártak redukáltak lettek.

A nem első szótagbeli KB *a*-nak PP *a* > zürj. *a*, votj. *o* (< **a*) a szabályos folytatója: 3, 13. Az utóbbi szóban jelentkező zürjén hanghiányról, ill. *e/e* magánhangzóról l. 286. l. A szóbelseji KB *i* hangnak PP *i* felel meg a zürj. *ijim* (17) szóban. Egy példában (11) zürj. *Ø* ~ votj. *i* van a KB *i* helyén abszolút szóvégi helyzetben. KB **ä*-t a PP-ben általában *a*-val helyettesítették (zürj. *a*, votj. *o* < **a*): 7, 10. Egy esetben (5) zürj. *Ø* ~ votj. *i/i* < PP *i* van a szóvégi KB **ä* hang helyén. KB **ε* vagy **ä* > PP **ε* tehető fel a 4 sz. etimológia második szótagjában. A 8. sz. szóban PP *Ø* felel meg a KB *i* hang-

nak (erről a szóról l. még alább). A KB \ddot{u} , $*e > PP \dot{i}/i > \text{zürj. } i$, votj. \dot{i} megfelelésre szintén egy példa van (16). A zürjénben nem a *šuri*, hanem a szóvégi magánhangzó lekopását tükröző $*šur$ volna a szabályos alak (erről l. még alább). — A harmadik személyű birtokos személyrag i -je a PP-ben i -vel van képviselve (12).

A permi nyelvek hangtörténete, elsősorban bizonyos hangváltozások relatív kronológiája szempontjából rendkívül tanulságos a KB abszolút szóvégi magánhangzók viselkedése a permi nyelvekben. LAKÓVAL ellentétben (FgrÉrt. 2: 55–6) a zürj. *keč* ~ votj. *keč* 'Ziege' szónak, mivel nem KB $*k\ddot{a}\ddot{c}\ddot{a}$ — mint korábban vélték (WICHMANN: i. h. 73; LAKÓ: i. h.) — hanem $*k\ddot{a}\ddot{c}i$ alakra megy vissza, nincs kormeghatározó jelentősége a PP \ddot{a} őpermi kori lekopása szempontjából. Perdöntő lehet viszont ez a szó a PP $*i$ (és esetleg $*\dot{i}$) $>$ zürj. — votj. \emptyset felső határa idejének (az őpermi kor vége: IX. század?) meghatározása szempontjából (a PP $*\dot{i}/*i$ lekopásáról mindkét nyelvben l. LAKÓ: FgrÉrt. 2: 52). A zürj. *gob* ~ votj. *gubj* 'Pilz' $<$ KB *gũmbä* (5) alapján talán feltehető, hogy a szóvégi PP $\ddot{a} > \dot{i}$ hangváltozás a KB – PP érintkezés idején zárult le, bár az sem lehetetlen, sőt tán valószínűbb, hogy a KB \ddot{a} -t a PP $\ddot{a} > \dot{i}$ hangváltozás után \dot{i} hanggal helyettesítették. A PP \dot{i}/i / \leftarrow KB $*\dot{i}$, $*\ddot{a}$ két szó (5, 11) tanúsága szerint a votjában megmaradt, a zürjénben ellenben lekopott (vö. WICHMANN: MSFOu. 21: 35, 129; LAKÓ: i. m. 13, 20). Ezekben a szavakban a lekopás a KB – PP érintkezések lezárulása (X. sz.) után, a zürjén nyelv külön életében történt meg. Egyetlenegy szóban a zürjénben is szóvégi magánhangzó van: *šuri* (16). Ez a szó feltehetőleg a PP \dot{i}/i lekopása után — esetleg P közvetítéssel — került át a zürjénbe (vö. LAKÓ: i. m. 63). Erre látszik utalni az a körülmény is, hogy a KB $*\ddot{u}$ -nek kettős hangképviselet (zürj. u , votj. $e < *e < *o$) felel meg a permi nyelvekben. LAKÓ (i. m. 56) megállapítása szerint az őpermi a megmaradt mind a zürjénben (a), mind a votjában (a , $o < *a$). Ez a megállapítás ma már persze csak bizonyos megszorításokkal fogadható el: az őpermi a csak permi kori szavakban maradt meg, finnugor, ill. finn – permi kori szavakban való megőrződése csak néhány nagyon kétes etimológia alapján tehető fel (vö. KORENCHY: NyK 73: 157–8). A KB $*a/*\ddot{a} > PP a (> \text{zürj. } a, \text{ votj. } o < a)$ mindkét permi nyelvben megőrződött (3, 7, 10, 13). Igaz, három példában (3, 7, 10) az $a (> o)$ mássalhangzó-kapcsolat után áll, tehát olyan fonetikai helyzetben, amelyben az a lekopása egyébként sem lett volna lehetséges.

Az érintkezések történeti háttere

A fentiek alapján azt a következtetést kell levonnunk, hogy a PP KB jövevényszavai több KB nyelvjárást tükröznek. Az a hangállapot, amelyet a jövevényszavak alapján rekonstruálhatunk, bizonyos vonásaiban egy fokkal előrehaladottabb állapotot tükröz, mint a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai, de ahhoz még közel áll. A PP-ben tükröződő KB nyelv kronológiai kérdéseinek tisztázásához nem kerülhetjük el annak a kérdésnek a felvetését, hogy mikor jutott érintkezésbe a KB a PP-vel.

A bolgár-törököknek a Volga középső folyásához való érkezése a mai napig vitatott probléma. A hosszú ideje uralkodó nézet KUNIK véleményére megy vissza (Izvestia al Bekri, 1878, 155–156), amely WICHMANN tekintélye révén terjedt el (MSFOu. 21: 142). KUNIK arra hivatkozik, hogy Jordanes (551 k.) felsorolja az Ermanarich gót király által a IV. században keleten

leigázott népeket, ezek között felsorolja a Merens, Mordens és Imniscaris népeket (a szöveget idézi PAASONEN: NyK XLII, 66), de nem említi meg a bolgárokat. Ebből KUNIK arra a következtetésre jut, hogy a VI. század közepén a bolgárok még nem voltak a Volga vidékén, csak ezután költöztek ide. PAASONEN (i. h.) ezt az érvelést jogosan nem tartotta kielégítőnek. A történeti források tanúsága szerint (vö. CZEGLÉDY, Nomád népek vándorlása, 108 l.) a kubáni onogur-bolgár birodalomnak a kazárok 650 táján vetettek véget. Ezután kezdődött meg az onogur-bolgárok szétválása. Egyik csoportjuk felfelé haladva a Volga mentén, bár kazár fennhatóság alatt, kikerült a kazárok közvetlen nyomása alól. Másik csoportjuk a Kaukázusban maradt. Harmadik részük Bizánc szomszédságába vándorolt, s megalapította a dunai bolgár birodalmat, hová 680 táján érkeztek meg

Ezt látszanak alátámasztani a régészeti kutatások is. Ezeket legutóbb GENNING és HALIKOV (Rannye bolgary na Volge, 1964), valamint KAHOVSZKIJ (Proischozdenie čuvašskogo naroda, 1965) foglalták össze. A középső Volga-vidék régészeti emlékei közül biztosan a bolgárokhoz köthető az a régészeti kultúra, amely a VIII. század második felében jelenik meg a helyi, autochton kultúrák között. Ez a régészeti kultúra egyfelől egy nomád típusú gazdaságot mutat, másfelől emlékei szoros kapcsolatban állnak a kazár-bolgár terület régészeti emlékeivel a Fekete-tenger északi partján és a Kubán vidékén. Datálásuk elsősorban pénzleletekkel történt. Legrégebbi datálható érem ebben a lelet-együttesben 619-ből való, ez azonban természetesen nem a temetés, hanem a pénz verésének évszáma. Az érmék többsége a VIII. század második és a IX. század első feléből való, s ezt alátámasztják egyéb régészeti érvek is. A VII. század második felében északra húzódó bolgár törzsek tehát a VIII. század közepére érik el a Volga középső folyását, a Kazán és Kujbisev közötti területet, a volgai bolgár birodalom kialakulása pedig az ezt követő időre, a VIII. sz. végére, IX. század elejére tehető. Ibn Fadlán (922) idején ez a birodalom már a fénykorát éli.

A PP-KB érintkezés alsó határa tehát a VIII. század második fele, de igen valószínű, hogy az intenzív érintkezés a IX. század elejétől számítható. Ez teljesen egyezik WICHMANN (MSFOu. 21: 29, 145–147) véleményével, aki a permi nyelvek csuvasos típusú jövevényszavaink legrégebbi rétegét a VIII–IX. századra teszi. Ezen a nézetten van LYTKIN (VFUJa. 1967: 131–142)⁸ és RÉDEI is (SLW 64, ALH 19: 321–334).

⁸ A középső Volga-vidék etnikai történetét kutatók általános véleménye szerint (SZMIRNOV, VOROBEJEV, DMITRIJEV, KAHOVSZKIJ, DENISZOV stb.) a VII–VIII. századi bolgár bevándorlás előtti időben nincs okunk jelentős török etnikumot keresni ezen a területen. HALIKOV a kézirat lezárása után megjelent cikkében (Szov. Etn. 1972:1, 100–109), melyre Bálint Csanád volt szíves felhívni figyelmünket, azt a nézetét fejti ki, hogy a területre a III–IV. és az V–VI. századokban is bevándoroltak török etnikumok. HALIKOV régészeti érveinek megítélésében nem érezzük magunkat illetékesnek, úgy látjuk azonban, hogy az a tény, hogy a kérdéses terület régészeti kultúráiban bizonyos változások lezajlottak, s ezeknek feltehető párhuzamaik vannak a délszibériai, majd a déloroszországi hun leletekkel, önmagában még nem bizonyítanak török lakosság bevándorlását. Ezek a kapcsolatok lehetnek interetnikusak is, nem beszélve arról, hogy a hunok HALIKOV által biztosnak vett török volta semmivel nem bizonyítható. HALIKOV hivatkozik LYTKIN-re is, aki HALIKOV szerint azt írja, hogy a permi nyelvek csuvas típusú jövevényszavai a IV–V. századból származnak. LYTKIN a HALIKOV által idézett helyen (Jazyki narodov SSSR. 3, Finno-ugorskije i samodijskie jazyki, 258), mint más műveiben is világosan a VII. század utánra teszi a volgai bolgárok nyelvi befolyásának

A PP KB jövevényszavainak hangtörténeti tanulságai ezzel teljesen egybehangzóak. Ugyanakkor a PP KB jövevényszavai egy olyan fázisát tükrözik a KB fejlődésének, melyre más forrásunk nincs. A volgai kipcsak nyelvek és a cseremiszi csuvas típusú jövevényszavai két későbbi fejlődési fokot tükröznek. Ugyancsak a későbbi fejlődési fokot őrizték meg a votják nyelv és a permjaki kései csuvas jövevényszavai.

RÉDEI KÁROLY—RÓNA-TAS ANDRÁS

Bulgar-Turkic Loanwords in Proto-Permian

The authors investigate the Middle Bulgarian (MB, in our paper: KB) loanwords in Proto-Permian (PP), the common ancestor of Zyryan and Votyak. They consider as sure borrowings from KB into PP only those words which are present (also) in North Zyryan. Those words which are only present in Permyak-Zyryan and/or Votyak can be later borrowings not pertaining to the PP period. The 19 KB loanwords in PP give important help in reconstructing the history of the Permian and Chuvash languages. The KB loanwords of PP show a somewhat more developed vowel and consonant system than the Old Bulgarian loanwords of Hungarian and point at the same time to at least two different KB dialects, a *č*-, *ʃ*- and an *š*-, *ž*- dialect. Linguistic, historical and archeological evidences are in favour of the suggestions made already by WICHMANN concerning the chronology of the loanwords. The KB loanwords of PP can be not much earlier than the second half of the 8th or the beginning of the 9th centuries and not much later than the end of the 10th century.

KÁROLY RÉDEI—ANDRÁS RÓNA-TAS

kezdetét és a PP szétválását zürjén és votják ágra a volgai bolgár birodalom hatásának tartja, ami a IX—X. században zajlott le. HALIKOVNAK az a kísérlete, hogy a csuvasokat elválassza a volgai bolgároktól és bevándorlásukat a IV—V. századra tegye nem fogadható el nyelvészeti szempontból.

A jövevényigék meghonosítása a finnugor nyelvekben

(Észrevételek a finnugor nyelvek szófajjelölésének kérdéséhez)

0. A magyar nyelvben ma fölbukkanó új igék elvileg bármilyen végződésűek lehetnének. A magyar ugyanis — agglutináló nyelv lévén — azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyekben szófaj és végződés között nincs összefüggés, ellentétben például a latinnal vagy az oroszsal. Annál meglepőbb, hogy ma tudomásunk szerint mindenegyedű új ige képzővel lép a nyelvbe. Ez ugyanis azt jelenti, hogy az igevégzések száma erősen korlátozott a magyarban. Az igével szemben a többi szófaj viszont bármely végződésű lehet.

Az igének és a többi szófajnak ez a kontrasztja több ponton is ellentmond a hagyományos felfogásnak. Éppen ezért célszerűnek s aktuálisnak is látszik, hogy a kérdést beható vizsgálat alá vegyük. Az alábbiakban ezt kívánom elvégezni.

1. Magyar

1.1. Szinkrónia

1.1.0. Induljunk ki szinkrón nyelvi tényekből: ma a magyar köznyelv igéi között — az ÉrtSz. alapján — mindössze 422 tőige található (PAPP FERENC: Nyr. 91: 45—52, 92: 30). A többi ige, az úgynevezett származékigék valamilyen képzőt mutatnak fel s számuk sokszorosa a tőigéknek. A 422 tőige 26 különböző mással- és magánhangzóra végződik, éspedig a következőkre: a) mássalhangzók: *b, cs, d, dz, f, g, gy, j, k, l, ly, m, n, ny, p, r, s, sz, t, v, z*; b) magánhangzók: *a, i, ó, ő, ü* (PAPP FERENC: Nyr. 91: 48). Ez azt jelenti, hogy tőigéink 21 mássalhangzóra és 5 magánhangzóra végződnek. A 422 tőigéből 412 végződik mássalhangzóra, 10 pedig magánhangzóra. Érdemes szemügyre vennünk a magánhangzóra végződő tőigék csoportját: *vala, ri, sí, nyí, ró, fő, lő, sző, nő, nyű* (PAPP FERENC: i. h. 47). E 10 tőige közül ugyanis igazán produktívnak, elevennek csak ötöt: a *ró, fő, lő, nő* és a *sző* igét, azaz a tőigék kb. 1%-át tekinthetjük (a *vala* nem tőige, ezért a továbbiakban csak 9 tőigéről lesz szó; de vö. *rov-om, löv-öm* stb.).

A 422 tőigével szemben nagy számú származékige áll. Ezek kivétel nélkül mássalhangzóra végződnek, mert igeképzőink mind mássalhangzós végűek.

1.1.1. Érdekes eredményre jutunk, ha a magyar nyelv szavait szóvégstruktúrájuk szerint hasonlítjuk össze. Ebből az egybevetésből ugyanis az derül ki, hogy a magyar nyelv szófajrendszerében a *z i g é k e t* — szemben

a többi szófajjal — a mássalhangzóra végződés, tehát a zárt szótagúság jellemzi.

Ezt a tényt egyértelmű világossággal mutatják és bizonyítják PAPP FERENCnek azok a nagyon hasznos tanulmányai, amelyekben gépi erővel — az ÉrtSz. anyagán — végzett kutatásainak eredményeit teszi közzé, különösen: Tőigéink: Nyr. 41: 45—52, valamint Szófaj és végződés: Nyr. 92: 29—37. PAPP FERENC statisztikai számításokon alapuló megállapítása szerint egész tőszókincsünk majdnem egyötöde, tehát kb. 20%-a *a*-ra végződik. (Ez a szám kb. háromszorosa a tőigékének, vö. PAPP FERENC: Nyr. 92: 30.) Ebben a nagy számú szócsoporthoz ígét — a *vala* kivételével — nem találunk. „Ezzel szemben a tőigék jellegzetes végső fonémája az *l*, mely az igék kerekén egyötödében szerepel záró elemként (az egész tőszókincsben, az igéket is beleértve, csak mintegy 4 százalékos aránnyal áll ilyen helyzetben az *l*)”, illetőleg „tőigéink mintegy fele a *l*, *r*, *t* elemek valamelyikére végződik” (PAPP FERENC: Nyr. 91: 49). A tőszavakon megfigyelt és regisztrált jelenség érvényes a származékszavakra is. S ez a tény azért hangsúlyozandó, mert a származékszavak száma — legalábbis ami az igéket illeti — lényegesen fölülmúlja a tőszavakét. A származékszavak tanúvallomása minden tekintetben megerősíti a tőszavak alapján mondottakat, mert: 1. az igeképzők kivétel nélkül mássalhangzóra végződnek — a névszóképzők között jelentős a magánhangzóra végződők száma, következésképpen: 2. az igei származékok között magánhangzóra végződő szó egyetlenegy sincs — a magánhangzóra végződő névszói származékok száma viszont tekintélyes. A szókincs egészét tekintve tehát méginkább szembeötlő az igék mássalhangzóra végződése a névszók (többi szófaj) magánhangzós-mássalhangzós végződésével szemben. Nyelvünk több ezerre rúgó igéi között csak a fentebb felsorolt néhány ige magánhangzós végű, a névszók (többi szófaj) körében mind a mássalhangzós, mind a magánhangzós végű szavak száma egyaránt nagy.

1.1.2. Ma a magyar nyelvbe kerülő új igék, belső keletkezésűek és jövevények egyaránt, mindig valamilyen képzőt mutatnak fel. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a mai magyar nyelv új igéi kivétel nélkül mássalhangzós végűek, magánhangzóra egy sem végződik közülük. Az előző fejezetekben mondottak ismeretében ezt természetesen is kell tartanunk. Igéink messze túlnyomó része ugyanis képzőre végződik (a tőigék, mint *bűg*, *csiripel*, *döng*, *kórász* stb. is). S mivel az új igéknek a *l a k i l a g* is be kell illeszkedni a nyelv igei szófaji rendszerébe, analógiás hatásra azokat a végződéseket veszik fel, amelyek a nyelvben létrejöttük pillanatában a legproduktívabbak és leggyakoribbak, jelen esetben tehát a képzős végződéseket.¹ A lehetőséggel

¹ Röviden szót ejtünk a nyelvbe került új igék morfológiai felépítettségéről. Ezek az igék olyan alakulatok, amelyeknek végződése világosan valamilyen képzőnek felel meg, a szó maga alakatlanul azonban elemezhetetlen, mert töve nem lévén, nem bontható alapszóra és képzőre (*csámesog*, *csencsel*). Minthogy a képző nem élő alapszóhoz járult, csupán egyetlen funkciót teljesíthet: szófajiságot, éspedig igei szófajiságot ad a szónak (ez a belső keletkezésű és jövevényigékre egyaránt vonatkozik); ezért nevezzük ezeket a képzőket igésítő képzőknek, a velük alkotott igéket pedig igésítő képzős alakulatoknak (részletesebben l. NytudÉrt. 69: 29). Hogy pontosabban megfoghatók legyenek alakítási szempontból is az ún. igésítő képzős alakulatok, az igék körében — a morfológiai elemezhetőség szerint — a következő 3 származéktípust különböztetem meg: 1. *s z á r m a z é k*, ha a kérdéses ige önállóan élő szó és képző kapcsolata, mint például *olvasgat* = *olvas* + *gat*; 2. *p á r h u z a m o s s z á r m a z é k*, amikor önállóan élő tő nincs, de

szemben a megvalósulás — számát tekintve — azonban meglepően kevés: azok a képzők, az igésítő képzők ugyanis, amelyek a nyelvbe lépő új igékhez járulnak, az igeképzők mintegy negyedét teszik csak ki (vö. NytudÉrt. 69: 30). A nyelv azonban nem használja ki az igésítő képzőket sem: a 20—30 igésítő képző közül az igésítés zömét, mintegy négyötöd részét csak néhány képző végzi. Ez azt jelenti, hogy a mai magyar nyelvben keletkező új igék erősen korlátozott számú végződést vehetnek csak fel.

Fentebb azt írtuk, a magyar igéket az jellemzi, hogy mássalhangzóra végződnek. Ezt az ímént mondottakra való hivatkozással úgy is megfogalmazhatjuk: a magyar nyelvben fölbukkanó új igék egyik karakterisztikus morfológiai jegye az igeképzőre végződés.

1.2. Diakrónia

1.2.0. Az igékkel szemben a többi szófaj a magyar nyelv története folyamán mindig bármilyen végződésű lehetett. Éppúgy ma is, akár jövevényelemekről, akár belső szóteremtés eredményeiről van szó.

Fölvetődik a kérdés, vajon hogy viselkedtek az igék a nyelvtörténet folyamán. Éppúgy képzővel léptek be a nyelvbe, mint ma? A jövevényigék tanúsága alapján — az onomatopoetikus igék csak részben vonhatók be a vizsgálatba, mert nyelvbe kerülésük ideje általában nem állapítható meg — a következő kép rajzolódik ki:

1. a honfoglalás előtt a jövevényigék nem vettek fel semmilyen képzőt, pusztán tőalakban honosodtak meg;

2. a honfoglalás után képző hozzájárulásával léptek be a nyelvbe. Abban az esetben azonban, ha az átvett ige végződése valamilyen produktív magyar igeképzőnek felelt meg, képző nélkül kerültek a nyelvbe (vö. GOMBOCZ: BTLw. 193, KCsA. 1: 262; BÁRCZI: MNy. 44: 81—94).

1.2.1. A jövevényigék — A magyar etimológiai irodalom egybehangzó tanúvallomása szerint a honfoglalás előtt a jövevényigék tőalakban, képző hozzátoldása nélkül honosodtak meg. Ennek első megfogalmazása GOMBOCZ nevéhez fűződik, aki honfoglalás előtti török jövevénytiszavainkat tárgyaló szintézisében így írt: „der ungarische verbalstamm . . . mit dem türkischen verbalstamm übereinstimmt” (BTLw. 193). GOMBOCZ másutt is és később is ugyanígy nyilatkozik, nyomatékkal hangsúlyozván, hogy az átvétel minden esetben tőszó átvétele: „die ungarischen Zeitwörter, die aus dem Türkischen entlehnt sind, den reinen türkischen Verbalstamm wieder spiegeln” (KCsA. 1: 262). Ugyanígy olvasható GOMBOCZ legutolsó megnyilatkozásában is, azzal a megszorítással azonban, hogy „alig egy-két kivétellel” (NytudÉrt. 24: 20). GOMBOCZ véleményét megerősítették etimológiai szótáraink is, vö. például EtSz. 1: 124 *arat* a., 2: 248 *fik* a.; SzófSz. passim; TESz.: „ötörök eredetű igéink . . . mindig képző nélkül, pusztán tőalakban honosodtak meg” (*arat* a.; de vö. MSzFE *irt* a.). Az etimológiai kutatás mai állása szerint a honfoglalás előtt jövevényigét bizonyítottan és általánosan elfogadottan

a képzőszembenállás alapján passzív tő választható le, mint például *fordul* = *for* + *dul*, mert *for-dít*: *for-gat*; 3. igésítő képzős alakulat, ha az ige egy végződésű s végződése világosan képző, de semmilyen tő nem választható le róla, mint például *cammog* = *camm|og*.

csak ótörök nyelvekből vettünk át (a *fizet* iráni származtatása nem biztos, l. TESz.). FUTAKY ISTVÁN véleménye szerint van azonban néhány tunguz eredetű jövevényige is nyelvünkben (l. Teesid. Tallinn, 1970. 1: 136). Amennyire FUTAKY lezártnak még korántsem tekinthető kutatásaiból, illetőleg szíves szóbeli közléséből kiderül, a tőle eddig tunguz eredetűnek magyarázott jövevényigék is tőalakban léptek be a magyarba. Érdeklődéssel várjuk FUTAKY kutatásainak további eredményét. Azok a honfoglalás előtti török jövevényigék, amelyeket GOMBOCZ kivételeknek nevezett, amelyek tehát valamilyen képzőt mutatnak fel, vagy később, tehát az átvétel, a tőalakban történt meghonosodás után lettek származékszavakká a már meglevő uráli, finnugor, ugor eredetű származékiigék analógiás hatására, mint például a *borít*: *borul*, *bosszant*: *bosszankodik*, *gyaláz* (NÉMETH: Melich-Eml. 298; SzófSz.; TESz.; K. PALLÓ: MNy. 66: 333—4), vagy török eredetük bizonytalan, illetőleg magyarázatuk nem kielégítő, mint például az *arat* esetében (ÉtSz. 1: 124; SzófSz.; TESz.).²

A honfoglalás után³ nyelvünkbe került jövevényigék ezzel szemben valamilyen igeképzővel léptek be a nyelvbe. GOMBOCZ, akinek a jövevényigék képzésére vonatkozó ismereteink első összefoglalását köszönhetjük, így fogalmazott: „die aus dem slawischen, lateinischen und deutschen entlehnten zeitwörter ohne ausnahme mit dem denominalsuffix *-l* versehen wurden” (BTLw. 193). Ennek fölismerése tükröződik már BUDENZ (MUSz. 618) és főleg HALÁSZ IGNÁC (Nyr. 10: 196, 198 stb.) etimológiai gyakorlatában is. GOMBOCZ fenti megfogalmazása, miként ÁSBÓTH (Nyr. 30: 221—4) és BÁRCZI (MNy. 44: 81—94) kimutatta, nem felel meg a valóságnak, mert egyrészt van nem is kevés *-íroz* képzős jövevényigenk is, másrészt pedig „van . . . a magyarban számos német vagy szláv eredetű ige, amelyen — akár valójában, akár látszólag — semminémű igévé alakító képzőt nem találunk”

² Újabbán, különösen a TESz. I. kötetének megjelenése óta K. PALLÓ MARGIT foglalkozik intenzíven honfoglalás előtti török jövevényigéink kérdéseivel (vö. például: Az igésítő képzők kérdéséhez: MNy. 66: 75—8, A TESz. *arat*, *ápol* és *borít* igéjéhez: NyK. 72: 170—4, *Zu den ältesten alttürkischen verbalen Entlehnungen der ungarischen Sprache*: AOH. 20: 111—8, *Gyaláz*: MNy. 66: 333—4). Véleménye szerint „a hagyományt . . . miszerint török eredetű igéink mindig csak tőalakban honosodtak volna meg nyelvünkben, fel kell számolnunk. Erre különben már évtizedekkel ezelőtt NÉMETH is utalt (Melich-Emlékkönyv 298)” (NyK. 72: 171). NÉMETH GYULA azonban nem arra utalt, amit K. PALLÓ tévesen neki tulajdonít, ti. hogy vannak olyan török jövevényigéink, amelyek képzővel honosodtak meg, hanem arra, hogy a mai magyar nyelvben van néhány olyan török eredetű ige, amely csak továbbképzett származék formájában él. NÉMETH ezeket az eseteket ugyanúgy magyarázza, ahogy K. PALLÓ kivételével voltaképpen mindenki: eredetileg tőigék voltak, melyek a finnugor eredetű származékiigék analógiás hatására képzőkkel bővültek, a tőige pedig kiveszett nyelvünkéből (i. h.). Ami pedig a „tőigés hagyomány” felszámolását illeti: mindaddig, amíg be nem bizonyítódik, hogy egy török ige magyar képző hozzájárulásával lépett nyelvünkbe, e „hagyomány” szilárdan áll. Márpedig ezt bebizonyítani — nyelvémlékek hiányában — nagyon nehéz, ha nem lehetetlen. A tőalakban való meghonosodás ezzel szemben számos példával igazolt nyelvi realitás.

³ A honfoglalás előtt és honfoglalás után kifejezéseket nyelvészeti értelemben használom. Ótörök jövevényigéink és első honfoglalás utáni jövevényeink között évszázadok állanak. Ezeknek az évszázadoknak a nyelvi jelenségeiről — nyelvémlékek hiányában — sokat nem tudunk mondani. De hogy a nyelv lényeges változásokon ment keresztül, az biztos (vö. BÁRCZI, MNyÉletr. 38 k., MNyTört. 496—503). A honfoglalás előtti és utáni jövevényiszavakon tapasztalható különbségek egy része minden bizonnyal e nyelvémléktelen kor nyelvi változásaival magyarázandó. Föltehető, hogy az igék meghonosításában regisztrált különbözőség is valamikor ebben a korszakban alakulhatott ki. Bizonyítani persze nem tudjuk, de a rendelkezésre álló anyag ezt sugallja, sőt valószínűsíti.

(BÁRCZI: i. h. 82). BÁRCZI vallatára fogta a GOMBOCZTÓL magyarázatlanul hagyott eseteket s a következő megállapításra jutott: 1. azoknak az igéknek egy részében, amelyekben ma nincs képző, egykor volt *-l*, de különböző fonetikai helyzetekben kiesett s az *l* nélküli igető analogikusan továbbterjedt; 2. azok a mássalhangzóra végződő jövevényigék, amelyeknek végződése valamilyen produktív magyar igeképzőnek felelt meg, nem kaptak külön igeképzőt, mert végződésüket a magyar nyelvrész képzőnek fogta fel, miként például az *ábráz* és a *héhel* 'gerebenez' esetében (i. h.). A kétes esetek vizsgálata után BÁRCZI megállapítja, hogy „mindössze két olyan honfoglalás utáni jövevényigénk van, melyről joggal állíthatjuk, hogy bár igei átvétel, az idegen pusztai igető minden igeképző és minden analógiás hatás közbejötté nélkül vált magyar igetővé” (i. h. 92). Ez a két ige a *fék* és a *mér*. „Rendellenességüket” BÁRCZI regresszióval magyarázta (uo.). Az etimológiai kutatás mai állása szerint azonban ez a két szó sem tekinthető kétségtelen példának (l. TESz.). Ezért úgy kell fogalmaznunk, jelen tudomásunk szerint nincs egyetlenegy olyan honfoglalás utáni jövevényigénk sem, amely — képző és különféle analógiás hatások közrejátszása nélkül — a pusztai idegen igető átvétele volna.

A z ú j a b b m a g y a r n y e l v r ől szinkrón leírások hiányában pontos képünk nincs. (A szinkronia etimológiai szempontból általában mindig mostohagyerek volt.) Úgy látszik azonban, a produktív igeképzők számának csökkenésével vele jár, hogy a jövevényigék szóvégtét ritkábban „értelmezik” képzőnek. Az újabb átvételű jövevényigékre vö. IMRE SAMU: MNy. 4: 183—95; BÁRCZI, Szók.² 100; KNEZSA, SzlJsz.; KISS LAJOS: MNy. 57: 478; MÁRTON GYULA: NyIrK. 10: 295, NytudÉrt. 66: 85—7; ZÉKÁNY: CFY. 2: 213—6; KISS JENŐ: MNy. 64: 448. Ahhoz azonban, hogy pontos képünk legyen a mai nyelvről, különösen a nyelvjárások szókincsének tüzetes vizsgálatára volna szükség.

1.2.2. A belső keletkezésű igék — Arra a tényre, hogy a jövevényigéken megfigyelt s regisztrált tendencia a belső szóteremtéssel létrejött igéken is észlelhető, BÁRCZI hívta föl a figyelmet „Az igei átvételek kérdéséhez” című (MNy. 44: 81—94) kitűnő tanulmányában: „Úgy látszik — nemcsak az igei átvételekben mutatkozik az igésítő képzők használatával való új eljárás . . . , hanem a nyelv spontán szóteremtő tevékenységében is” (i. h. 93), illetőleg: „az igei átvételekben és a nyelv spontán igeteremtésében tapasztalható eljárás között párhuzam és kapcsolat van” (i. h. 94). Mindaz, amit régebbi és újabb keletkezésű onomatopoetikus igéink képzéséről tudunk, a legteljesebb mértékben igazolja BÁRCZI állítását. Régi onomatopoetikus igéink általában képzőtlenek, az újabbak viszont képzősek. A TESz. 1. kötetében található 153 biztosan onomatopoetikus eredetű ige közül például 8 tőige, 145 valamilyen képzőt mutat fel. A 8 tőige közül 6: a *csap*, *csíp*, *csókol*, *figyik*, *fosik* és a *fúj* finnugor és ugor eredetű. Az egyetlen képzős, finnugor eredetű onomatopoetikus igénk a *fak-ad*: *fak-aszt*. Képzőt minden bizonnyal később, analógiás hatásra kapta. 146 onomatopoetikus ige keletkezését a honfoglalás utánra, illetőleg a magyar nyelv különletére teszi a TESz. Ezek között képzőtlen csupán kettőt találunk: a *cse*z (? 1201, 1799) és a *csúszik* (1508) igét, a többi 144, mint például a *bong*, *bűg*, *bög*, *csattog*, *cseng*, *dong*, *döng*, *duruzsol* stb. képzősek. A fenti két ige elszigetelt volta miatt gondolhatunk azonban arra, hogy keletkezésük a nyelvemléktelen korba nyúlik vissza. Viszonylag kései fölbukkanásuk oka talán az lehetett, hogy onomatopoetikus szavak lévén nehezen jutottak be az írott nyelvbe (l. BENKÓ, MNyTört. 75). Ez a feltevés

persze egyáltalán nem kényszerítő, mert a néhány kivételes eset nem cáfolja a nagy adathalmaz alapján megállapított tendencia meglétét (vö. BÁRCZI: MNy. 44: 92).

Újabb keletkezésű onomatopoetikus igéink vizsgálatához azonban szinkrón leírásokra lenne szükségünk. Különösen fontos lenne a nyelvjárások szókincsének tanulmányozása, azért is, mert a belső szóteremtés a nyelvjárásokban kötetlenebb és produktívabb, mint a köznyelvben. Az eddig egyetlen ilyen jellegű vizsgálat szerint a rábaközi nyelvjárás (Mihályi) újabb belső keletkezésű igéi mind képzősek (MNy. 64: 448).

1.2.3. A jövevényigék és a belső keletkezésű igék egyaránt igésítő képzővel lépnek be a nyelvbe. Az igésítés módja, az tehát, hogy miként kerül igeként a kérdéses szó a nyelvbe, azonos mindkét szókategóriánál. Az igésítés eszköze tekintetében azonban különbség van közöttük. Más igeképzők járulnak ugyanis a jövevényigékhez, s mások — s jóval több is — a belső keletkezésűekhez. A jövevényigék meghonosítására a denominális *-l* és *-íroz* szolgál (*csinál*, *mutál*, *povedál*, illetőleg *parkíroz*, *frizíroz*), a belső keletkezésűeket különböző gyakorító, mozzanatos, műveltető és visszaható képzőkkel igésítjük (*cammog*, *gubbaszt*, *nyerít*, *zakatol*, *zümmög*, *zsörtőlődik*). Pontos képünk azonban sem a köznyelv, sem a nyelvjárások igésítő képzőiről nincs egyelőre, vö. mégis MNy. 64: 445—9 és NytudÉrt. 69: 29—32.

Van azonban néhány jövevényigénk, amely nem *-l*, illetőleg *-íroz* képzős ma nyelvünkben. Közülük a N. *pántlódik* 'veszekedni' (NySz.) és a N. *trepálkodik* 'felvergődik valahova' (KNEZSA, SzJsz. 533) a korábbi, de már kihalt *-l* képzős igealak továbbképzései. A *bifláz*, *frocliz* és *galvánöz* magyarázatát l. TESZ. A szlovák nyelvhatár menti nyelvjárásokban foljegyzett szlovák eredetű igék, mint például a *bruncsog* 'morog, dörmög', *hrapog* 'hortyog', *mraucso* 'nyávog' (KISS LAJOS: MNy. 57: 478) stb. *-g* képzővel való meghonosodásának oka ezen igék erős hangutánzó-hangfestő jellege. A *-g* képző ugyanis ma csak onomatopoetikus tövekhez járul a magyarban (részletesebben l. KISS JENŐ: MNy. 67: 30). — A felsorolt, szabálytalan esetek száma a nyelvjárások szókincsének alapos tanulmányozásával bizonyára szaporítható lenne. Számunkra ezúttal azonban elég annak a megállapítása, hogy a rendelkezésünkre álló, a szabályostól eltérő esetek kivétel nélkül jól magyarázhatók s nem cáfolják a jövevényigék meghonosodásáról föntebb mondottakat.

1.2.3.1. Az előző fejezetekben — elsősorban a jövevényigék vizsgálata alapján — azt állapítottuk meg, hogy a magyarban fejlődési tendencia figyelhető meg, amely az igék tőalakban való meghonosításától, illetőleg teremtésétől a képzővel való meghonosítás, illetőleg létrehozás irányába halad. Azt is megállapítottuk a szinkrónia tanúvallomása alapján, hogy ez a tendencia már befejezettnek, lezártnak tekinthető. A nyelvtörténet részletesebb vizsgálata további bizonyítékokat szolgáltat a fenti tendencia meglétére, s választ ad számos részletkérdésben arra vonatkozólag is, hogy e tendenciának milyen rendszerbeli összefüggései és következményei vannak.

1.2.4. A tőstruktúra vizsgálata — Két különböző idejű nyelvallapot, a finnugor alapnyelv és a ma nyelvének meghatározott számú azonos tőigéit vetjük egybe azzal a szándékkal, hogy megtudjuk, milyen változáson mentek keresztül finnugor eredetű tőigéink végső hangzói. A vizsgálat forrásául a Magyar Szókészlet Finnugor Elemei (MSzFgrE.) 1. kötete, illetőleg az ebben a kötetben levő biztosan uráli, finnugor, ugor eredetűnek magyarázott igék szerepelnek. Ezeket az igéket morfológiai szempontból két csoportra oszthat-

juk: egy részük tőigeként él a mai magyarban, mint például az *ad*, másik részük csak továbbképzett származékként, mint például az *ak-ad*: *ak-aszt*. Ez utóbbi csoport tagjai a rokon nyelvi megfelelők, de a szinkronia tanúvallomása szerint is tőigeként kezdték pályafutásukat, majd képzővel bővültek, az igető pedig kiveszett. Az *emel* kivételével mindegyik szóban forgó ige a párhuzamos származékok alapján passzív tő választható le ma is, vö. például *ak-ad*: *ak-aszt*, *ap-ad*: *ap-aszt*, *er-ed*: *er-eszt*: *er-eget*, *fosz-lik*: *fosz-t*, *fú-l*: *fo-jt* stb. Az első csoportba 42, a másodikba 14 ige tartozik.

A MSzFgrE. I. kötete minden esetben magánhangzóra végződő alapnyelvi tőigét tesz föl, illetőleg következtet ki. Számunkra legtöbb tanulsággal a ma is tőigeként élő finnugor eredetű igék, tehát az első csoport igei szolgálhatnak, ezért csak ezeket sorolom fel: *ad*, *aggik*, *áll*, *alszik*, N. *árik* (vö. *árt*), *aszik*, *ázik*, *bújik*, *csap*, *csíp*, *csókol*, *csuk*, *csúnik*, *dob*, *dug*, *edz*, *ég*, *él*, R. *ellik*, R. *emik*, *ér*, *eszik*, *facsar*, *fagy*, *fágy*, *fáj*, *fal*, *fázik*, *fed*, *fél*, *fen*, *fang*, *esik*, *fog*, *folyik*, *fon*, *fosik*, *fő*, *fúj*, *fúr*, *fut*, *fülük*. A 42, eredetileg magánhangzóra végződő ige közül ma a *fő* kivételével (a nyelvjárások egy részében csak *fől* van!) mindegyik mássalhangzóra végződik.

Mint fentebb már szó volt róla, ma 9 ige — mind tőigék — végződik magánhangzóra. A többi mássalhangzós végű. A MSzFgrE. I. kötete minden alapnyelvre visszamenő igét magánhangzóra végződő igeiként rekonstruál. Föltehető, hogy a többi kötetben is hasonló rekonstrukciókkal találkozunk majd. Ez az eljárás azon a gyakorlati tapasztalaton alapul, hogy az uráli, illetőleg finnugor alapnyelvre kikövetkeztethető szavak — tehát nemcsak az igék — nagy része a rokon nyelvi megfelelők alapján az alapnyelvben CVCV képletű volt (COLLINDER, CompGr. 205; HAJDÚ, Bev. 53; É. ITKONEN: UAJb. 34: 199—201, CФУ. 6: 173; NYÍRI: NytudÉrt. 58: 161; Teesid. Tallinn, 1970. 1: 148). A mennyiségileg kisebb másik rész a névszók esetében VCV, VCCV, CVCV, CVCCV, illetőleg CV (névmások, indulatszók) képletű lehetett (l. az idézett munkákat). Éppígy magánhangzóra végződtek azonban a szó belsejében eltérő szerkezetű igék is, mint például az *áld* előzményeül föltett alapnyelvi **al3-* vagy **alk3-*, amely tehát VCV, illetőleg VCCV képletű, vagy az *áll* előzményeül föltett finnugor **salk3-*, amely CVCCV képletű volt (MSzFgrE.). Az alapnyelv magánhangzós szóvégződésével szemben ma a magyarban az igék majdnem 100%-os mássalhangzós végződése és a többi szófaj vegyes, mássalhangzós-magánhangzós végződése áll szemben. A változás magánhangzó → mássalhangzó, nyílt szótagúság → zárt szótagúság irányban föltűnő az igék esetében.

1.2.4.1. Az alapnyelvi szavak túlnyomó része tehát magánhangzóra végződött. Az ómagyar korban, legkésőbb e korszak végén az alapnyelvi eredetű szavak jelentős része mássalhangzós végződésűvé vált. Míg azonban az igei szófaj csak mássalhangzós végződésű új elemekkel bővült (vö. 1.2.0.), a névszók és a többi szófaj körében a magánhangzóra végződő új szóegyedek száma is tekintélyes volt. Mi volt ennek az oka? Többek között az, hogy az igeképzők kivétel nélkül mássalhangzóra végződtek, következképpen a származékgigék is mássalhangzós végződésűek lehettek csak. Ami pedig a tőigék illeti: mind a belső keletkezésű, mind a jövevényigék eleve képzővel léptek a nyelvbe, tehát ezek is eleve mássalhangzóra végződtek. (További kérdés: miért végződnek az igeképzők kivétel nélkül mássalhangzóra, a névszók között miért vannak magánhangzóból álló s arra végződő képzők is? E bonyo-

lult ok—okozat viszony, illetőleg jelenség-láncolat mögött mély, rendszerbeli összefüggések húzódnak meg. Ezeket l. alább.) — A névszók körében ezzel szemben magánhangzóra végződő képző szép számmal van, következésképpen a magánhangzós származékok száma is tekintélyes. A tőszavak körében pedig sem a régi nyelvben, sem ma nem találkozunk az igéknél tapasztalható, magánhangzós végződést kizáró jelenséggel. Ez azt jelenti, hogy a jövevényszók és a belső szóteremtéssel létrejött névszók is egyaránt végződhetnek magánhangzóra.

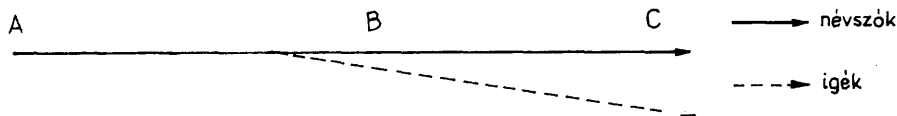
1.2.4.2. A mondottak igazolására és szemléltetésére a szóvégstruktúra változását három aspektusból vizsgáljuk: 1. a mindenkori új igék, 2. a mindenkori igei szókincs egésze és 3. az egész szófajrendszer szemszögéből.

1. A mindenkori új igék tanúvallomása szerint 2 szakasz rajzolódik ki. Volt olyan korszak nyelvünkben, amikor a nyelvbe kerülő új igék (tehát onomatopoeitikus és jövevényigék) tőalakban kezdték meg pályafutásukat, amikor tehát magánhangzóra, mássalhangzóra egyaránt végződhetek (A szakasz). Ezt követte egy újabb, amikor a szóban forgó igék egy része már igésítő képzővel lépett a nyelvbe, másik része, amelyek végződése valamely produktív igeképzőnek felelt meg, anélkül. Ebben a korszakban tehát minden ige, ha eltérő módon is, de már mássalhangzóra végződött (B szakasz).

2. A mindenkori igei szókincs egészének vizsgálata alapján három szakasz különíthető el. A nyelvtörténet meghatározott korábbi szakaszaiban az igék potenciálisan bármire végződhetek, zömmel azonban magánhangzóra végződtek (l. 1.2.4.) (A szakasz). Újabbban csak igeképzőre, tehát meghatározott számú mássalhangzóra végződnek. Ez azt jelenti, ma egymás mellett él a korábbi korszakokból származó, különböző magán- és mássalhangzóra végződő igék és az újabb, igeképzőre, tehát csak mássalhangzóra végződő igék csoportja (B szakasz). Az utóbbiak számban lényegesen fölülműlják az első csoport igéit, s ez az arány a jövőben tovább változik a képzős, azaz a mássalhangzós végű igék javára. Alakilag (= képzővel) jelöletlen ige relatíve tehát egyre kevesebb lesz s mindinkább perifériára szorul, ezért rendszertani szerepe is egyre csökken (C szakasz).

3. A magyar nyelv szavai szóvégstruktúrájának a vizsgálata azt mutatja, hogy a nyelvtörténet meghatározott korábbi szakaszaiban minden szófa potenciálisan bármilyen végződésű lehetett (A szakasz). Ma az igék képzőt vesznek fel, s ezzel lehetséges végződésük száma erősen csökkent, míg a többi szófaj változatlanul bármilyen végződésű lehet (B szakasz). Ez a tendencia perspektivikusan az igevégzések további redukálódását, azaz az ige és a többi szófaj határozottabb alaki elkülönülését ígéri (C szakasz).

Ábrázolva:

1.2.4.3. Az eddigiek szerint, a nyelvtörténet tanúvallomása alapján úgy látjuk tehát, hogy volt a magyar nyelv története folyamán olyan szakasz, amikor az igék tőalakban születtek, illetőleg kölcsönöztek, s ezt követte egy másik, amelyben valamilyen képzővel léptek a nyelvbe. Ez a változás a szófajrendszer egészét tekintve azzal a következménnyel járt, hogy az ige és a névszó

között egy fajta szóvég-különbség jött létre: a z i g é k k é p z ő r e v é g - z ő d n e k , a n é v s z ó k n e m (tőszavakról van szó).

1.2.5. Az ún. n o m e n v e r b u m o k — Ha tisztán logikai szempontból tekintjük a nomenverbumok kérdését, azt kell mondanunk: attól a pillanattól kezdve, hogy az új igéknek képzővel való születése általánossá vált, nomenverbum — sem belső keletkezésű, sem jövevény — nem jöhetett s nem jöhet létre. Az igésítő képzővel való ellátottság ugyanis szükségszerűen igei, tehát csak egy fajta szófajúságot jelent.

A fenti premiszából az következik, ha valóban nyelvi tény a tárgyalt tendencia, akkor ezt valahogy a nomenverbumoknak is tükrözniük kell. Fogjuk tehát vállatóra a magyar nyelv nomenverbumait.

A magyar nomenverbumok eddigi legrészletesebb számbavételét és legalaposabb elemzését BENKŐ LORÁND végezte el „Zur Frage der uralischen Nomenverba im Lichte der ungarischen Sprachgeschichte” című tanulmányában (in: Symposion über Syntax der uralischen Sprachen. Hrg. von W. SCHLACHTER. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.—Hist. Klasse. Dritte Folge. Nr. 76. Göttingen, 1970. 36—45). Dolgozatának eredményei teljes mértékben igazolják föltevésünket. A kérdés részletes taglalása alól fölment BENKŐ tanulmánya, ezért a mi szempontunkból fontos eredményeket csak röviden, összefoglalva közlöm BENKŐ dolgozata alapján.

A nyelvtörténet módszerével kimutatható s a nyelvtörténet korábbi szakaszaira föltehető nomenverbumok száma a magyarban jóval meghaladja a mai nomenverbumok számát. Ez azt jelenti, hogy a nomenverbumok a magyar nyelv történetében csökkenő tendenciát mutatnak. Vö.: „Das Ung. kann einen großen Teil der in der alten Sprache relativ zahlreichen zweiwertigen Stämme aus voreinzelsprachlicher Zeit ererbt haben. Obwohl auch das Ung. selbst — besonders in seiner früheren Entwicklung — derartige Stamm-paare entwickelt haben kann, haben sie im ganzen den Charakter eines Relikts: sie bilden besonders in lexikalischem Sinne e i n e s t e t s a b n e h m e n d e K a t e g o r i e” (BENKŐ: i. m. 43—4; kiemelés tőlem: K. J.). A nomenverbumok száma a szóban forgó igei—névszói tövek deriválása, továbbképzése útján csökken elsősorban, vö.: „Diese hauptsächlich durch den ständigen Angriff der Derivation bedrohten, reliktiertigen Sprachelemente deuten auf einen archaischen Sprachzustand . . . hin” (i. m. 44). Az esetek nagy részében igeképző, s nem névszóképző járul a nomenverbumokhoz, vö.: „Die Weiterentwicklung der einstigen Nomenverba durch Derivation ist im Ung. auf der Linie der Verben mehr weiter fortgeschritten als auf der der Nomina” (uo.).

A fentiekhez csupán annyit: a nomenverbumok⁴ egyre csökkenő tendenciája s főként igeképzőkkel való továbbképzése az ige és a névszó közti fokozódó elkülönülés velejárója és eredménye.

1.2.6. Az ige és a névszó (illetőleg az ige és a többi szófaj) közti különbség ma abban nyilvánul meg a magyarban, hogy míg az igék csak meghatározott számú képzővel léphetnek a nyelvbe, addig a többi szófaj bármilyen végződésű lehet. Az a tény, hogy az igékkel ma velejár az igésítő képző, tehát a képzőre végződés, más szófajokkal viszont nem, azt jelenti, hogy az igésítő képzőre végződés és vele párhuzamosan ellentettje, a nem igésítő képzőre végződés egyre inkább a morfológiai információ szerepét, jelen esetben a szófajjelölés

⁴ A többi uráli nyelv nomenverbumaira vö. N. SEBESTYÉN: MNyTK. 83: 66, ahol a kérdés irodalma is meg van adva.

funkcióját láthatja el (l. 4.2. és 4.3.3.). A kettő közül az igesítő képzőre végződés exponáltabb, dinamikusabb: egyértelműen igei szófajt jelöl. A nem igesítő képzős szó ezzel szemben — a szóvég felől nézve — csupán „nem-ige”: lehet névszó, de határozószó, viszonyzó vagy éppen indulatszó is. A szóvég igeközpontúságát, informatív szerepét kitűnően bizonyítja a nyelvtörténet.

1.2.7. A magyarban ma szép számmal találunk olyan igéket, amelyek eredetileg főnevek, melléknevek és határozók (voltak). Például: *ábráz, acél, arcul, bolt, fátyol, fedél, gyámol, hagymáz, hamar, héhel, kalász, kalóz, léhel, lemez, mordály, ösztön, penész, pórás, tegez, téhely, tömlőc, üdvöz, zugoly* (ZOLNAI: MNy. 40: 153—8; l. még BÁRCZI: MNy. 44: 87, 56: 307; de vö. már SIMONYI: AkÉrt. 9 (1881), 12, Nyr. 6: 197). Ezek a szavak azért és úgy lettek igékké, hogy a nyelvérzék az azonos végződésű igék analógiás hatására igének érezte őket s igeként kezdték használni valamennyit. Ezek az igék „igeségüket” *k i z á r ó l a g v é g z ő d é s ű k n e k*: végződésük és egyes — főleg produktív — igeképzők véletlen alaki egybeesésének köszönhetik. Nem véletlen, hogy a felsorolt 23 szó közül 10 *-l*, 2 *-z* végződésű! Az sem véletlen, hogy önállóan is használt igévé csak az *-l* és *-z* végződésűek váltak. A többi 6: a *bolt, hamar, kalász, ösztön, penész, tömlőc* (a *mordály, téhely, zugoly* bizonyos nyelvjárásokban *mordál, téhél ~ téhöl, zugol, tehát -l végű!*) ZOLNAI szótörténeti gyűjtése alapján csak továbbképzett származékokban fordul elő igeként. Az *-l* és a *-z* képző produktivitása és gyakorisága folytán ugyanis nagyon karakterisztikus igevégződés, a *-t, -ász, stb.* képzőkről ugyanez viszont nem mondható el. A szóvég és a *-z* igeképző véletlen alaki egybeesésének köszönheti létét az *ábráz* ige is, amelyről a TESz. ezt írja: „Mint hogy . . . az *-áz* végű több szótagú magyar szavak rendszerint igék (vö. *aláz, deszkáz, példáz, ruház, vigyáz* stb.), a nyelvérzék megtévedésével az *ábráz-t* is (amely eredetileg főnév volt) kezdték igeként használni” (*áb*ra a.). Vö. még BÁRCZI: „névszók képző nélküli újabb igeülése nyelvjárásainkban nem példátlan” (MNy. 56: 307). Pontos helyzetképünk azonban e tekintetben sincs a nyelvjárásokról.

Korántsem véletlen, hogy fordítva, ige → névszó irányban nem szokott tévedni a nyelvérzék. Akkor sem, ha — úgymond — fogalmaink szerint minden lehetősége meglenne rá. Például: *-s* képzős főneveink és mellékneveink száma mind nyelvtörténetünk korábbi szakaszaiban, mind pedig ma rendkívül nagy. A denominális nomenképző *-s* ugyanis egyike a magyar nyelv legproduktívabb képzőinek. Az *-s* képzős és végű igék száma az *-s* gyakorító képző korai improduktívává válása miatt nagyon csekély. Ma tehát a néhány *-s* végű igével szemben az *-s* végű névszók nagy tömege áll. A nyelvérzék megtévedésére itt is nagy lehetőség van tehát, ennek ellenére mindmáig nem történt a szóban forgó szavak körében ige → névszó irányú félreértés vagy tévedés. Ez a tény is — argumentum ex silentio — a szóvég igeközpontúságát bizonyítja.

1.2.8. A mondottak bizonyíthatók a *s z ó l k o t á s t a n* felől is. Mint tudjuk, ma a magyarba az igék eleve képzővel lépnek be. Ezek az igék többszavaknak tekintendők, mert alapszavuk nincs, vö. *cammog*. Különböző képzőkkel alkotott származékigék, mint például a finnugor eredetű *forog*: *fordul*: *fordít* analógiás hatására azonban párhuzamos származékaik jöhetnek létre. Így például a hangutánzó eredetű *zörög*-nek ma a következő párhuzamos képzésű származékait ismerjük: *zör-dül, zör-dít, zör-ent*; a német eredetű *szekíroz*-nak a latin eredetű, *-ál* (igesítő) képzős igék analógiás hatására létrejött *szekál* származékpárja. Ez azt jelenti, hogy mind a *zörög*, mind a *szekíroz* igének passzív töve jött létre: *zör-* és *blam-*. Ez a jelenség, tehát a párhuzamos

származékok létrejötte az igék jelentős részében végbement s ma is állandóan ható tényező, a szókincsgyarapítás egyik fontos, produktív módja. (A TESz. I. kötetének onomatopoeitikus eredetű igéi közül például 8 tőige, 63 igésítő képzős, tehát egy végződésű, 82 pedig párhuzamos képzésű; vö. KISS JENŐ: MNy. 67: 30.) Arra azonban nincs példánk, hogy az ily módon létrejött passzív tövek közül csak egy is megelevenedett volna, önállóan élő igévé vált volna.

Ezzel szemben a névszók körében a szóvégi képző elvonásával számos új szóegyed keletkezett s keletkezik ma is, vö. például *csúszkál* > *csuszka*, *gurigál* ~ *gurigáz* > *guriga*, *hahotál* ~ *hahotáz* > *hahota*, *hintáz* > *hinta*, *kapál* > *kapa*, *strapál* > *strapa* stb. (l. SIMONYI: Nyr. 32: 467 kk.; vö. még BÁRCZI, Szók.² 25, 31; BENKÓ: MNy. 50: 258, 57: 302; stb.). Mint a föl-sorolt példák mutatják, elvonással elsősorban az *-l* és *-z* képzős igékből keletkeznek főnevek. Ennek az a magyarázata, hogy az *-l* és *-z* képző — denominális, gyakorító értelmű funkcióban — főnevekből képez igéket, és pedig szinte egyeduralmuk hatókörrel s óriási mennyiségben, vö. például *dobol*, *gépel*, *könyöröklől*, *pipál*, *zenél*, illetőleg *alapoz*, *drótoz*, *güldőz*, *lovaz*, *szivaroz*, *uramoz*, *vacsoráz* stb. (vö. MMNyR. 1. passim; SZABÓ ZOLTÁN: NytudÉrt. 48: passim; NAGY FERENC: MNy. 60: 200—2; KISS JENŐ: NytudÉrt. 69: 20, 57, 61). Az analógia a szóképzés ellentett, reciprok jelenségéhez, az elvonáshoz is adva van tehát, s ez a lehetőség realizálódik is a nyelvben.

A névszókkal szemben ige elvonással nagyritkán jön létre. A magyar nyelv története című munka vonatkozó fejezete erről például említést sem tesz. Erre a tényre fölfigyelt már SIMONYI is: „Érdekes, hogy míg a gyök-elvonás révén sok s nagyon fölkapott névszóra tettünk szert . . . igék aránylag igen ritkán keletkeznek ilyen elemző szóalkotással” (Nyr. 33: 13). A SIMONYI összeállításában szereplő igékről az újabb etimológiai kutatások alapján a következőket mondhatjuk: egy részük mesterséges nyelvújítási alkotás, illetőleg poetica licentia szüleménye, melyek közül csak a *toboroz* (l. SzófSz.) nyert polgárjogot a nyelvben; több igét SIMONYI tévesen magyaráz elvonással (*üld*, *réved*, *elmél* stb.), néhány ige létrejötte pedig nem világos (*eger*, *bibél*: TESz.). A SzófSz. szerint a *ring* biztosan elvonás eredménye (a *ringat*-ból), ez tehát az egyetlen biztos példa, bár a mesterséges „beavatkozást” itt sem zárhatjuk ki (a szótörténetre l. Nyr. 33: 135). SIMONYI példái között nincs egyetlenegy ige sem, amely a tőlünk tárgyalt típusba tartozhatnék. A *ring* sem. Az más kérdés — ez is véleményünket igazolja egyébként —, hogy a *ring* ige életrevalóságát annak köszönheti, hogy végződése produktív ige-képzővel azonos. Más típusú elvonás a *gyorsírás* > *gyorsír* stb. is, ezekre vö. SOLTÉSZ, Teesid. Tallinn, 1970. 1: 162.

Az elvonás mint szóalkotási mód SIMONYI óta nem részesült kellő figyelemben. A TESz. megjelenése után a kérdés részletes földolgozására jó lehetőség nyílik. Az elvonással létrejött igékről csak ezután tudunk érdemben nyilatkozni.

S vajon mi az oka annak, hogy a főntebb tárgyalt passzív ige-tövek nem válnak önállóan élő igévé? Véleményem szerint az, hogy hiányzik belőlük az igei szófaj — új szóegyedeken — ma már szükségszerű kitevője, az (igésítő) képző. Igei szófaj és (valamilyen) ige-képző ugyanis összetartoznak, feltételezik egymást. Igei szófajjal ige-képző, ige-képzővel igei szófaj jár együtt. Ha tehát az új szóegyed nem tartalmaz ige-képzőt, ige nem lehet. Ahogy a szóban forgó tövek sem.

1.2.8.1. A magyarra — mint a többi finnugor nyelvre is, vö. COLLINDER, CompGr. 221; ITKONEN: UAJb. 34: 210; HAJDÚ, Bev. 79 — az jellemző,

hogy nagy számú képzője van. Főleg az igeképzők száma rendkívül nagy. A nyelv azonban nem használja ki a képzők adta lehetőségeket: mind a nyelvtörténet, mind a mai nyelv vizsgálata azt mutatja, hogy a képzőknek csupán egy része volt igazán produktív és gyakori. A különböző korszakbeli igeképzős származékok összehasonlító vizsgálata alapján arra a következtetésre jutunk, hogy a produktív igeképzők száma csökkenő tendenciát mutat a magyarban. Ez a megállapítás a köznyelvre hatványozottan érvényes.⁵ Az ómagyarban például a gyakorító képzők közül produktív volt a *-z*, *-s*, *-g* (l. D. BARTHA, Szóképz. passim), ma a köznyelvben ezek közül csak a *-g* képez új származékokat, szinte kizárólag azonban csak onomatopoeitikus tövekhez járul, így az egyedüli igazán produktív gyakorító képzőnek csak a *-gat* képzőbokról tekinthető (MMNyR. 1: 479; KESZTYŰS TIBOR, Entstehung und Entwicklung von *-gat* unter Berücksichtigung der Frequentativsuffixgruppen im Ungarischen. Kéziratós bölcsészdoktori disszertáció. Göttingen, 1971.) Vö. még: „Die Zahl sowohl der primären, als auch der sekundären Ableitungssuffixe hat sich im Laufe der letzten dreihundert Jahre bedeutend verringert. Das Suffixsystem ist überschaubarer, logischer und fester geworden. Dafür verlor die Sprache an Farbe und Variabilität. Durch die Kommunikationsmittel setzt sich diese Entwicklung auch in den Dialekten fort” (KESZTYŰS: i. m. 40). A deverbális főnévképzők közül az ómagyarban produktív volt az *-ás*, *-ár*, *-ány*, *-ály*, *-más*, *-mány*, *-vány*, *-alom*, *-dalom*, *-at*, *-sz*, ma már csak az *-ás*, *-ság*, *-ó* és talán az *-ék* tekinthető igazán produktívnak (D. BARTHA: i. m. passim; TOMPA, Ungarische Grammatik 199 kk.). KNEIÉZA szerint az ómagyar korban a névrendszert rendkívül változatos becézés, következképpen a kicsinyítő-becéző képzők nagy fokú produktivitása jellemezte (NyK. 60: 482).⁶ Ma produktív kicsinyítő-becéző képzőink száma jóval alatta van az ómagyar korinak.

1.2.8.2. A produktív képzők számának csökkenését bizonyítja a képzőbokok összetétele is. Közismert tény, hogy a képzőbokok második, illetőleg utolsó tagja a képzőbokról születésekor mindig valamely produktív képző. A képzőbokok végső tagjának vizsgálata alapján tehát fontos következtetések vonhatók le a képzők produktivitására vonatkozólag. Az ómagyarban s később is nagy számú igei képzőbokról született a magyarban, amelyeknek jelentős része azonban megrekedt néhány tucat származék létrehozásában. Ha ezeknek a képzőbokoknak az alkotóelemeit vizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy e viszonylag sok tagot számláló képző-osztály végső elemeként csupán néhány képző szerepel. Ez a tény is jól bizonyítja, hogy a nyelvtörténet folyamán a nagyszámú képzőből csak kevés jutott el a nagyobb hatókörű s huzamosabb ideig tartó produktivitásig. A rábaközi Mihályi igeképzőinek vizsgálatakor például azt állapíthattam meg, hogy a nyelvjárás 120 igeképzője közül mindössze 13-nak, a képzők mintegy tizedének van 100-nál több szár-

⁵ Itt természetesen külön kellene választanunk a nyelvváltozatokat egymástól, mert minden nyelvjárásnak külön, bárha kevés eltérést mutató, de mégiscsak saját képzőrendszere van. Ez azonban a gyakorlatban — a nyelvtörténeti vizsgálatokban — sajnos általában nem lehetséges (vö. MNy. 66: 210—3).

⁶ A kicsinyítő képzők gazdagsága föltűnő jellemzője a többi finnugor nyelvnek is, vö. SCHLACHTER: „Die Fülle der Diminutivbildungen ist von Anfang an typisch für die Ableitungslehre der fgr. Sprachen” (Zur Geschichte der Frequentativa im Ungarischen. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Phil.-Hist. Klasse. 1966, Nr. 4. 92).

mazéka (NytudÉrt. 69: 20), s hogy a 65 összetett gyakorító képző és képzőbokor közül az *-l* képző 31, a *-g* pedig 10-nek alkotóeleme (i. m. 24). A legproduktívabb igeképző a vizsgált nyelvjárásban ma is az *-l*.

A szinkrón nyelvi tények számbavételekor (1.1.) azt állapítottuk meg, hogy a nyelvbe lépő új igék igésítését produktív képzők látják el. Azt is megállapítottuk — s ez összhangban áll az imént mondottakkal —, hogy az igésítés zömét csupán néhány képző végzi, mivelhogy kevés az igazán produktív igeképzők száma. Fentebb említett dolgozatomban elvégeztem a rábaközi Mihályi igésítő képzőinek az elemzését. A vizsgált nyelvjárásban 33 igésítő képző van (i. m. 30), a produktív igeképzők száma azonban csak 23 (i. m. 18), a kategorikusan produktív képzőké pedig 13 csupán! A ma keletkező új igék tehát kevesebb képzőt vehetnek fel, mint amennyi a nyelvjárás igésítő képzős igéin van. Ez azt jelenti, hogy a múltban az igevégződéses lehetséges száma is nagyobb volt, mint ma. A produktív igeképzők redukálódása az igésítő képzők számának csökkenését vonta maga után, ezzel pedig az új igék végződésének a redukálódása jár együtt. Hogy ez a fejlődés meddig megy, illetőleg mehet el, nem tudjuk. De vö. a 3.2.—4.1.—4.2. fejezetet.

1.2.9. Fölvetődik azonban a kérdés: miért csökken a produktív képzők száma? Milyen hatással van ez a szóalkotás egészére? Nem sínyli-e meg a nyelv a képzésnek bizonyos fokú visszaszorulását? E kérdések összefüggnek egymással, válaszolni is csak összefüggően lehet rájuk. Abból a tényből kell kiindulnunk, hogy új szögyed létrehozására több lehetősége is van a nyelvnek, mint például az onomatopoeitika, szókölcsönzés stb., s ezek közül a szóképzés csupán egy lehetőség. Nyelvenként is nagy különbség lehet abban a tekintetben, hogy a szóteremtési módozatok közül melyeket részesítik előnyben. A magyarban, a finnben és a németben például az összetétel nagyon produktív szóalkotási mód, az oroszban és a franciában már kevésbé. Ez utóbbiakban viszont más szóképzési módok, az affixális szóképzés különböző fajtái produktívak. A franciában például a több tagú lexémák létrehozása is jelentős szerepet játszik, vö. *langue maternelle* 'anyanyelv; Muttersprache', *lisière de la forêt* 'erdőszél; Waldrand', *oiseaux aquatiques* 'vizimadarak; Wasservögel', *hôtel de ville* 'tanácsháza, városháza; Rathaus' stb. (I. BÁTORI, Wortzusammensetzung und Stammformverbindung im Syrjänischen. Ural-Altäische Bibliothek. 17. Wiesbaden, 1969. 1). Az tehát, hogy a nyelv a rendelkezésére álló lehetőségeket — a mindenkori gondolatközlési igényeknek megfelelően — miként használja ki, a nyelvtől függ elsősorban. Azaz: az új szögyedek létrehozásának módjait — eltekintve a mesterséges szóalkotástól — a nyelvnek, mint öntörvényű rendszernek a mechanizmusa határozza meg. Előfordulhat tehát, hogy a szóteremtési módozatok egyike visszaszorul, másika előtérbe lép, az egyik lehetőség realizálódik, a másik nem vagy csak korlátozottan. Ez a jelenség kitűnően „tetten érhető” a képzők szinkrón vizsgálatában (I. NytudÉrt. 69: 7). A képzés hatóköre a magyarban ma némileg csökkenő tendenciát mutat. Más szóalkotási módozatok, mint például az összetétel, elvonás, mozaikszó-alkotás, igekötős szerkezetek stb. viszont egyre izmosulnak, egyre produktívabbak lesznek; vö. „az alaktani jellegű szóalkotás különböző módjai egyre nagyobb hatókörrel, fokozódó iramban hozták létre nyelvünkben produktumaikat” (BENKŐ, MNyTört. 356). A mozzanatos képzés visszaszorulása (korábban sokkal produktívabb volt) és a gyakorító képzés szürkülése a magyarban többek között az igekötő-rendszer egyre fokozódó térhódításával, a kicsinyítő képzés halványulása pedig a körülírásos szerkezetek (*kis fiú*)

terjedésével függ össze. A képzés bizonyos fokú visszaszorulásával tehát a szóteremtési mechanizmus bizonyos átszerveződése járt együtt. A nyelv végeredményben azonban nem sínyli meg e változást, mert amit elvesztünk a vámon, megnyerjük a réven. A nyelv ma is éppoly zökkenőmentesen tesz eleget feladatának, mint eddig tette.

A legszembeötlőbb változás a képzés területén az, hogy ma a szóképzés kevesebb számú képzővel hozza létre az új szóegyedeket, mint régen. Ez a tény pedig támogatja mindazt, amiről eddig szó volt, s amelyet tömören így fogalmazhatunk meg s ekként ábrázolhatunk: a produktív képzők csökkenése → az igésítő képzők csökkenése → az igevégződések csökkenése.

1.2.10. Vizsgálatunk eredményét röviden összefoglaljuk: a nyelvtörténet és a mai nyelv tanúvallomása azt bizonyítja, hogy a nyelvi rendszert lényegében érintő változásról van szó. Mindinkább érvényre jut a magyarban az a tendencia, amely egyre kevesebb számú típusra korlátozza az igevégződéseket (l. BÁRCZI: MNy. 44: 92—4) s ezzel párhuzamosan alaktanilag is világosabb különbséget tesz ige és névszó között.

2. A többi finnugor nyelv

2.0. Fölvethetőnek vélem a gondolatot: érdemes volna megvizsgálni a többi finnugor nyelvet abból a szempontból, található-e azokban is a jövevényigék meghonosítása terén valamilyen fejlődési tendencia vagy sem. Tudatában vagyok a feladat szinte megoldhatatlan nehézségének: a kérdés eldöntéséhez ugyanis régi nyelvi anyagra van szükség, a finnugor nyelvek pedig nyelvemlékek dolgában nagyon rosszul állnak. Arról nem is beszélve, hogy a meglévő nyelvemlékek s főleg a szinkrónia lehetőségeinek kiaknázásával is adós még többnyire a finnugrisztika (HAJDÚ, Bev. 19—20).

Az alábbiakban a rendelkezésre álló anyag alapján arra keresek feleletet, hogyan honosítják meg a finnugor nyelvek a jövevényigéket. Ahol az irodalom lehetővé teszi, bevonom a vizsgálatba a belső szóteremtéssel létrejött, ún. onomatopoetikus igéket is. Az egyes finnugor nyelvek tárgyalása után összegezem a vizsgált anyag alapján levonható tanulságokat.

2.1. Osztják

A. Az osztjákba került jövevényigék kétféleképpen honosodtak meg: vagy pusztán tóalakban vagy valamilyen igeképző hozzáadásával. Az eddigi kutatásokból az derül ki, hogy az osztják nyelv régebbi jövevényiszó rétegére a képző nélküli, az újabbra pedig a képzős átvétel jellemző. FOKOS nagy tanulmányt szentelt a jövevényiszók kérdésének („Jövevényiszó kutatások”: NyK. 55: 3—59, németül: ALingu. 3: 211—87) s részletesen foglalkozott az osztják nyelv jövevényigéinek a problémáival is. Idézem idevágó sorait: „A komi eredetű igéknél azt figyelhettük meg, hogy sok köztük az oyan szó, mely a chanti nyelvterületnek igen nagy részében él (ez is igazolja, hogy itt nagyméretű és igen régi időben (még az Urálon inneni lakóhelyen) kezdődött hatással kell számolnunk), továbbá láttuk, hogy az igék eredeti, képző nélküli alakjukban honosodtak meg a chantiban” (i. h. 42). Ugyanígy nyilatkozik FOKOS a török jövevényigékről is, vö. „a képző nélküli átvételek . . . a régibb rétegbe tartoznak, a képzős alakok pedig újabb átvételek (de ezek közt valószínűleg olyanok is vannak, melyek eredetileg képző nélkül honosodtak meg

a chantiban és csak későbbben vettek fel különböző képzőket” (i. h. 37). A zürjén és a török jövevényigékre vonatkozó megállapításait így összegezi FOKOS: „a komi eredetű igei jövevénytiszavak, valamint a török eredetűeknek nagyobb, régibb rétege abból a szempontból, hogy képző-nélküli alakban jelentkeznek a chantiban, meglehetősen egységes képet mutatnak” (i. h. 43). FOKOS az osztják nyelv török jövevényigéinek kettős: képzős és képző nélküli képviselőiténél láttán megjegyzi, hogy ez a jelenség nagyon emlékeztet a hasonló magyar viszonyokra (i. h. 43), de nem keres összefüggést közöttük. A szamojéd jövevényigékről ezt írja: „Az obi-ugor nyelvek szamojéd eredetű igéivel kapcsolatban újabb vizsgálatokra volna szükség. GOMBOCZ összeállításából kitetszően (NyK. 32: 182 skk.) ezek az elemek szintén újabb eredetűek: kevés (talán inkább kétes) eset kivételével képzős alakban honosodtak meg az obi-ugor nyelvekben” (i. h. 46). Nem ilyen egyértelmű az orosz jövevényigék viselkedése: „ugyanaz az (orosz) ige az egyik nyelvjárásban képző nélkül, a másikban megint képzős (rendszerint *-t* képzős) alakban jelentkezik” (i. h. 43). FOKOS szerint az orosz jövevényigék képzőtlen átvételének — amely az északi nyelvjárásokra jellemző — az oka az, hogy „egészen fiatal átvételek” (uo.). A fentiek után ez a megállapítás meglepő. FOKOS ezt ekként magyarázza: „Ezek az alakok tehát igen intenzív újabb hatásnak köszönik létüket. Képző-nélküli voltak tehát nem ugyanaz a jelenség, melyet a komi és régi török igei átvételeknél láttunk” (uo.). Az azonban, hogy mi is ez a jelenség voltaképpen, nem derül ki a sorokból, s így megfjejtetlen marad nemcsak az újabb orosz jövevényigék képzőtlenése, de FOKOS véleménye is. Úgy vélem, érdemes volna megvizsgálni, hogy a képzős és képzőtlen jövevényigék milyen nyelvjárásai megoszlást mutatnak. Elképzelhető ugyanis, hogy nyelvjárásai alapon (archaikus — nem archaikus nyelvjárások) választ kaphatnánk a kérdésre. (Vö. ehhez a 2.2. fejezetet.) GANSCHOW az osztják igeképzésről szóló monográfiájában (*Die Verbalbildung im Ostjakischen*) az orosz jövevényigék tanúvallomása alapján megerősíti FOKOSnak azt a véleményét, hogy az újabb igei átvételek képzős alakulatok (i. m. 100, 109). TOIVONEN nagy tanulmányban („Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen”: FUF. 32: 1—169) foglalkozott az osztják nyelv zürjén jövevénytiszavaival. Azon kritériumok között, amelyekkel egy szó jövevény volta bizonyítható, megemlíti a szóképzést is (i. m. 6), arról azonban, hogy a jövevényigék képzése az átvétel idejére vonatkozólag is mond-e valamit, nem nyilatkozik (i. m. 145—61). G. SAUER kiegészítő megjegyzéseket fűzött TOIVONEN tanulmányához s többek között nyolc ígéről bizonyította be, hogy képzőiket az osztjákban, nem pedig a zürjénben kapták (*Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung*. Berlin, 1965. 340—3). Az átvétel idejéről azonban ő sem nyilatkozott.

Azzal a jelenséggel, hogy az átvett ige végződését — alaki egybeesés következtében — képzőnek tekintik, miként a többi finnugor nyelvben, akként az osztjákban is találkozunk, vö. például: *šumijt-* 'lärmen' < or. *шуметь* ua. (STEINITZ, *Dialektologisches und etymologisches Wb. der ostjakischen Sprache* 3/275), *jasat-* 'jmdn zu etwas veranlassen, zu machen zwingen' < tatár *jasat-* 'befehlen zu machen' (i. m. 4/415) stb.

B. Tóalakban átvett jövevényigék: *ašan-* 'sich auf jmdn, etwas verlassen' < tat. *ašan-* ua. (STEINITZ: i. m. 1/11), *eraptə-* 'lieblosen' < vog. *eriptam* 'lieben' (i. m. 2/173), *šuj-, s'uj-* 'in etwas hineinstecken' < zürj. *šuj-* ua. (i. m. 2/245) stb.

Képzővel megtoldott jövevényigék: *aχvalitlem* 'rühren, preisen' < or. *хвалить* ua. (i. m. 1/53), *ättat-* 'betrügen' < tat. *alla-*, *alda-* ua. (i. m. 2/220), *kulaitlem* 'spazieren' < or. *гулять* ua. (FOKOS: ALingu. 3: 258) stb.

2.2. V o g u l

A. A vogul nyelv jövevényigéit tárgyaló tanulmányok szinte kivétel nélkül megemlítik, hogy a jövevényigék a vogulban vagy képző hozzátoldásával vagy tóalakban honosodtak meg, s többnyire nyomatékkal hangsúlyozzák a képzővel történő meghonosítást (HUNFALVY: NyK. 10: 202; GOMBOCZ: NyK. 28: 415 kk., Nyr. 30: 106 stb.). A kétféle eljárás mód közti különbséget elsőként FOKOS magyarázta, s miként az osztjákban, ugyanúgy a vogulban is: kronológiai okokkal, a következőképpen: „A m a n y s i nyelvben a k o m i eredetű igei jövevényiszavak képző-nélküli alakban honosodtak meg” (NyK. 55: 44), majd tovább: „Ami a t ö r ö k eredetű igéket illeti, ezeknek jelentékenyen kisebb számú névszót tartalmazó régi rétege képző nélkül jelentkezik a manysiban; az újabb, jóval jelentősebb réteg *-t* vagy *-l* képzővel bővült. . .” (i. h. 45). A vogul legújabb kori jövevényigéiről, az orosz jövevényigékről ezt írja FOKOS: „Leghomályosabbak ebből a szempontból az o r o s z eredetű igék; ezek képző-nélküli, de képzős alakban is jelentkeznek a manysiban. Itt is a képzős alakok látszanak (már jelentéskörüknél fogva is) a legfiatalabb átvételeknek” (uo.). RÉDEI KÁROLYNAK a vogul nyelv zürjén jövevényiszavait tárgyaló monográfiája (Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Bp., 1970) megerősíti FOKOS véleményét. RÉDEI idézett könyvében ugyanis 106 jövevényigét tárgyal (i. m. 65), s e 106 ige közül képzős átvétel — az ún. hibrid jövevényigéket nem tekintve, l. i. m. 63 — csak 4 van. Nem lehetetlen azonban, hogy ezek is tóalakban honosodtak meg s képzőjüket csak később, analógiás úton kapták. KANNISTO a vogul nyelv tatár jövevényiszavairól szóló tanulmányában (Die tatarischen lehnwörter im wogulischen FUF. 17:1–264) számos jövevényigét tárgyal, tóalakban és képzővel meghonosodtakat egyaránt. Arra vonatkozólag azonban, hogy van-e kronológiai különbség a képzőtlen és képzős átvételek között, nem nyilatkozik. A jövevényigéken jelentkező képzők eredetéről sok esetben nem, vagy csak feltételesen nyilvánít véleményt (vö. például i. m. 45, 86, 93 stb.). Azokban az esetekben, amikor a jövevényige *-t*-re végződik (a *-t* a legproduktívabb vogul ige-képzők egyike), KANNISTO a legtöbb esetben tatár perfektformából származtatja őket, vö. például vog. *ikürt* 'schreien' < tat. *ükir* ua.: „Das wogulische wort spiegelte die tatarische perfektform auf *-t*- wieder” (FUF. 17: 50; l. még 56: *imlät* a. stb.). Belső, vogul képzőhozzátoldással viszonylag ritkán számol. A *-t* végű tatár igék meghonosításában annak bizonyosan jelentős szerepe volt, hogy az átvett szó végződése produktív vogul ige-képzőnek felelt meg. Ezek a jövevényigék ugyanis minden nehézség nélkül besorolódhattak a vogul nyelv igei alaktani rendszerébe, azaz a hasonló végződésű, jelen esetben *-t* képzős vogul igei csoportjába. Erre a jelenségre a többi finnugor nyelvből is számos példát tudunk idézni. Az azonban joggal tehető fel, hogy miként a többi rokon nyelvben, akként a vogulban is az esetek egy részében vogul honosító képzővel lehet dolgunk. Ahhoz azonban, hogy a tatár jövevényigék kérdésében világosan lássunk, szükség van e jövevényiszórétég kritikai felülvizsgálására. Meggyőződésem szerint ez a vizsgálat haszonnal járna (vö. G. SAUER TOIVONEN osztják tanulmányához fűzött bíráló megjegyzéseit a 2.1. fejezetben) és esetleg támogatást kaphatnánk többek között arra vonatkozólag (vö. még TOIVONEN:

FUF. 32: 6), kaptak-e a vogul nyelv régebbi tatár jövevényigéi is honosító képzőt vagy sem. A vogul nyelv orosz jövevényiszavairól írott munkájában (Die russischen Lehnwörter im Wogulischen. Bp., 1961) KÁLMÁN BÉLA FOKOS-tól eltérő magyarázatot ad az orosz jövevényigék kétféle meghonosító módjáról. Szerinte ugyanis „die Entlehnung mit und ohne Suffix keinerlei Anhaltspunkt für die Zeit der Übernahme gibt . . . Die Entlehnung mit oder ohne Suffix ist also für die wogulischen Dialekte, nicht aber für die Zeit der Entlehnung charakteristisch” (i. m. 111). Miként az osztyáknál, itt is fölvetődik a kérdés: miért jellemző egyik nyelvjárásra a képzős, másakra a képző nélküli átvétel? Van-e, s ha igen milyen közük az archaikus — nem archaikus nyelvjárásoknak a kétféle honosító eljárásához? Mindaddig, amíg e kérdés megválaszolatlan marad, az orosz jövevényigék sem nem bizonyítják, sem nem cáfolják a FOKOS-féle kronológiás magyarázatot. Ha ugyanis a képző nélküli átvétel az archaikus nyelvjárásokra lenne jellemző, ez azt jelenthetné, hogy mégiscsak FOKOSnak van igaza, aki a képző nélküli és a képzővel történő honosításban kronológiai különbséget lát. Abban véleményem szerint igaza van KÁLMÁN BÉLának, ahogy az orosz jövevényigék nagy részének képző nélkülségét magyarázza: „Der größere Teil aus dem Russischen entlehnten Verben bekommt im Wogulischen kein Suffix. Das ist größtenteils damit zu erklären, daß man . . . die Verben aus dem Präsens 3. Pers. Sing. des Russischen übernommen hat, und so konnte das in fast allen Verben auftretende *-t*-Element bereits als wogulisches Suffix aufgefaßt werden (i. m. 109). Ez a jelenség ugyanis igazolható minden finnugor nyelvből.

B. Tóalakban: *ört-* 'reinigen' < tat. *art-* ua. (KANNISTO: FUF. 17: 67), *kalá:pl* 'betrügerisch handeln' < tat. *kallapla-* ua. (i. m. 104), *věrmi* 'bír; können' < zürj. *verminj* ua. (RÉDEI: i. m. 170), *ūr-* 'abmagern' < zürj. *or-* 'abreißen (intr.)' (RÉDEI: i. m. 94), *sūk-* 'vorwerfen, tadeln' < tör. *sük* 'schimpfen' (FOKOS: ALingu. 3: 260) stb.

Képzővel: *karà:t-* 'schauen, sehen' < tör. *kara-* ua. (FOKOS: i. h.), *blagodaritam* 'danken' < or. *благодаритъ* (uo.), *vinil-* 'vádol' < or. *винитъ* ua. (GOMBOCZ: NyK. 28: 431), *axsət* 'hinken' < tat. *aksa* ua. (KANNISTO: FUF. 17: 48), *imlät* 'heilen' < tat. *imlä* ua. (i. m. 56), *kasti* 'betakarja arcát' < zürj. *kišni* 'den Pelz überziehen' (RÉDEI: i. m. 113), *pōsti* 'legyőz; besiegen' < zürj. *požni* 'möglich sein' (RÉDEI: i. m. 140) stb.

2.3. C s e r e m i s z

A. A kétféle: tóalakban és képzővel történő igei szóátvétel megtalálható a cseremiszb en is.

Az eddigi kutatás mostohán kezelte a kérdést, s általában megelégedett annak a ténynek pusztá közlésével, hogy bizonyos jövevényigékhez a cseremiszb en képző járult. Az első, aki a problémához a megoldás szándékával nyúlt, BUDENZ volt. 1864-ben megjelent „Cseremiszb tanulmányok” című dolgozatában (NyK. 3: 397—470, 4: 48—105) külön foglalkozik a cseremiszb nyelv jövevényigéi meghonosításának kérdésével (különösen NyK. 3: 420 kk. és 4: 61 kk.). Több nyelv tanúvallomását is figyelembe vevő tanulmányában számos előre mutató gondolat s ma is helytálló megállapítás olvasható. Azt hiszem, BUDENZnak ez a cikke ösztönözhetette GOMBOCZOT „Az igezők átvételéről” című tanulmány (Nyr. 30: 105—9) megírására, amely e problémakör egy részének első, szintézis jellegű megoldási kísérlete a finnugrisztikában. A sorban harmadikként — jöllehet csupán a magyarra szorítkozik — BÁRCZI

már idézett kitűnő tanulmánya említendő („Az igei átvételek kérdéséhez”: MNy. 44: 81—94).

BUDENZnak föltűnt, hogy — szemben a magyarral — a cseremiszből milyen sok tőalakban átvett ige van, ezért meg is jegyezte: „a cseremiszből nyelvnek a tatár-csuvas igeitől elsajátításában való nonchalanceja kissé furcsa körülmény” (NyK. 3: 420). Ugyanezt a jelenséget állapította meg a REGULY cseremiszből hagyatékában szereplő orosz jövevényigék vizsgálatakor is (uo.). A cseremiszből nyelv rendhagyósága azonban nem hagyta nyugodni a tanulmánya második részében már úgy magyarázta az orosz jövevényigéket, hogy az azokban jelentkező *j* elem „az idegen igeit áthonosító képző” (NyK. 4: 61). A későbbi kutatás igazolta BUDENZ magyarázatának helyességét (l. alább). A cseremiszből nyelv csuvas és tatár jövevényiszavait elsőként RÄSÄNEN magyarázta két munkájában (Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. MSFOu. 48.; Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen. MSFOu. 50.). Ő is, miként kortársai általában, a jövevényiszavak nyelvészeti problematikájának elemzésében szinte kizárólagos helyet biztosított a hangtani kérdéseknek. Idézett munkáiban például egyetlen sort sem szentelt a jövevényiszavak morfológiai problémáinak. RÄSÄNEN műveinek átlapozgatása azonban arról győz meg, hogy a cseremiszből nyelv csuvas és tatár jövevényigéinek zöme képzőtlen, képzős csak elvétve található. Ugyanezt mondható FЕДОТОВ munkájáról is (Исторические связи чувашского языка с языками угро-финнов Поволжья и Перми. Чебоксары, 1965.)

A mai nyelvre, elsősorban az orosz jövevényigék meghonosítására vonatkozólag SZAVATKOVA és GALKIN munkái (Историческая Грамматика Марийского языка. II. Joskar-Ola, 1969. 63—8 és Русские заимствования в марийском языке. Joskar-Ola, 1969.) adnak útbaigazítást.⁷ Az orosz jövevényigék többsége a cseremiszből nyelvjárásokban *-l* képzővel bővül (SZAVATKOVA: i. m. 64; GALKIN: i. m. 131), amely az egyik legproduktívabb deverbális-denominális ige-képző a cseremiszből nyelvben (GALKIN: uo.). Az *-l* képző fölvétele elsősorban a mezei cseremiszből nyelvjárásokra jellemző, a hegyi cseremiszből nyelvjárásokban inkább a *-j* képző termékeny ebben a funkcióban (GALKIN: i. m. 112, 131). Mindkét említett szerző csak erről a két honosító képzőről ír. SZAVATKOVA szerint nemcsak a múltban, ma is előfordul a cseremiszből nyelvben a jövevényigéknek szintagmatikus szerkezettel történő meghonosítása. A jelenség a cseremiszből nyelvben tatár eredetre megy vissza: az infinitívuszi alakú jövevényige mellé a cseremiszből nyelvben a 'tesz, csinál' jelentésű *äštaš* segédigét teszik és azt ragozzák, vö. or. *диктовать* 'diktál' > cser. *diktoval' äštaš* ua. (SZAVATKOVA: i. m. 65; vö. még RADANOVICS: NyK. 59: 234).

B. Tőalakban: *ajáš* 'nicht arbeiten, feiern' < csuv. *uja* 'feiern', *kataš* 'abbrechen' < csuv. *kat* 'abbrechen ein Stück', *pačalaš* 'ehren' < csuv. *pagala* ua. (RÄSÄNEN: MSFOu. 48.: l. az abc sorrendű szójegyzéket), *adašaš* 'sich verirren' < tat. *adaš* ua., *ajmanaš* 'sich genieren' < tat. *ajman* 'sich fürchten, sich schämen', *kalkaš* 'überfließen' < tat. *kalk* 'aufstehen, schwellen' (RÄSÄNEN: MSFOu. 50.: l. az abc sorrendű szójegyzéket) stb.

Képzővel: *газироваглаш* < or. *газировать*, *агитироваглаш* < *агитировать* (GALKIN: i. m. 131), *поснетаглаш* < or. *поспеть*, *болтаглаш* < or. *болтать*, *награждаглаш* < or. *награждать*, *роботаглаш* < or. *работать* (uó.:

⁷BERECZKI GÁBORNak köszönettel tartozom cseremiszből konzultációs kérdéseimre adott válaszáért.

i. m. 112), *анатомироватлаш* < or. *анатомировать*, *аргументироватлаш* < or. *аргументировать* (RMarSzl.).

2.4. Mordvin

A. A mordvinban — miként a többi finnugor nyelvben is — tőalakban és képzővel egyaránt honosodtak meg jövevényigék. BUDENZ rendszerező elméje a mordvin jövevényigék kusza rendetlenségében is rendet kívánt teremteni s a rendelkezésre álló szűkös anyag alapján négyféle módot állapított meg, amely szerint a mordvin nyelv jövevényigéi meghonosodnak: 1. az *-a* tövű igéket pusztán tőalakban veszi át a mordvin, például or. *отказатъ* 'megtagad' > *atkaza-* ua.; 2. az *-i* tövű igéket *-a*-val toldja meg, s az *-i* vagy teljesen eltűnik, vagy csak a jésítetttség őrzi egykori meglétét, például or. *служитъ* 'szolgál' > *služa-* ua.; 3. a tőhöz *-nda*, például or. *судитъ* 'ítél' > *sudinda-* vagy 4. *-dinda* képző járul, például or. *строитъ* 'épít' > *stroidinda-* (NyK. 16: 400 kk.).

A nyelvi tények áthágják azonban a fenti rendszert: nemcsak az *-i* tövű igék kapnak *-nda*, sőt *-dinda* képzőt, mint például or. *моцитъ* 'esztergályoz' > *točinda-* ua., or. *дубитъ* 'kikészít (bőrt), megdönget' > *dubidinda-* ua. stb., hanem az *-a* tövűek is, például or. *думатъ* 'gondol' > *dumādinda-* ua., or. *учюветатъ* 'gyónik' > *spovedinda-* ua. or. *старатъся* 'igyekszik' > *stara-dinda-* ua. (uo.) stb. A képzővel vagy anélkül való meghonosítás tehát nem, illetőleg nem elsősorban az átvett ige tőtípusától függ. SZEREBRENNYIKOV mordvin történeti alaktanában (Историческая морфология мордовских языков. Москва, 1967. 217—34) nem tér ki a jövevényigék alakitani kérdéseire. A denominális *-nd* igeképző tárgyalásakor csupán annyit jegyez meg, hogy ez a képző némely esetben orosz jövevényigékhez is járul (i. m. 224).

Viszonylag nagy azoknak a mordvin nyelvi jövevényigéknek a száma, amelyeknek kettős: képző nélküli és képzős képviselője van. A tőlem vizsgált anyagban a finnugor nyelvek közül a mordvinban találtam a kettős képviselőre a legtöbb példát; vö. például or. *гулять* 'sétál' > M *gulādinda-*: *gulan-* ua. (NyK. 16: 399), or. *прибавитъ* 'hozzátesz' > *pribava-*, *pribava-*: *pribavinda-* ua. (i. h. 404), or. *думатъ* 'gondol' > E *dumams*, *dumajams*: M *tumandams* ua. (PAASONEN, MordChrest.² 145), or. *покорятъ* 'leigáz' > E *pokorams*: M *pokordams* 'bezwingen, unterdrücken' (i. m. 111), or. *грешитъ* 'sündigen' > M *grešams*: *grešindams* ua. (STIPA, Die russischen Lehnwörter im Mokschamordwinischen und ihre Beziehung zur russischen Sprachentwicklung. Göttingen, 1949. Kéziratoss disszertáció, 79), or. *строитъ* 'bauen' > M *strojems*: *stroidandams* ua. (i. m. 95), or. *ужинаетъ* 'zu Abend essen' > M *užanams*: *užandams* ua. (i. m. 100), or. *веселитъся* 'belustigen' > M *vesalgams*: *veselendams* ua. (i. m. 101) stb. Az, hogy a kettős megfelelések kettős átvételek-e vagy sem, nem tudom. Azt sem tudom eldönteni, hogy a képzőtlen és képzős jövevényigék között kronológiai, valamint nyelvjárási szempontból van-e különbség s ha igen, mi. Ennek megválaszolása a mordvin nyelv kutatóira vár.

B. Tőalakban: *робота-* 'dolgozik' < or. *работатъ* ua., *ужанатъ* 'vacsorázik' < or. *ужинатъ* ua. (BUDENZ, NyK. 16: 440kk), E *dumams* 'gondol' < or. *думатъ* ua. (PAASONEN, MordChrest.² 145), *обиžамъ* '(meg)bánt' < or. *обижамъ* ua. (ERDŐDI, Erza-mordvin szövegek. Fgr. jegyzetek XIV Bp., 1968. 118) stb.

Képzővel: *stroidinda-* 'épít' < or. *строитъ* ua., *dumādinda-* 'gondol' < or. *думатъ* ua., *pribavinda-* 'hozzátesz' < or. *прибавитъ* ua. (l. fentebb), *prēstu-*

dindavāms < or. *простудиться*, *recenzirāvandams* < or. *рецензировать* (SZEREBRENNYIKOV: i. m. 224) stb.

2.5. V o t j á k

A. A votjákban a jövevényigék háromféleképpen honosodnak meg: 1. tóalakban, 2. képző hozzátoldásával, 3. szintagmatikus szerkezettel.

A tóalakban történt meghonosítás a votják nyelv régebbi jövevényigéire jellemző. MUNKÁCSI a török jövevényigék elemzésekor azt állapította meg, hogy „a votják semmiféle »honosító« eljárást nem alkalmaz, mint ezt pl. a magyarban tapasztaljuk, hol idegen igék rendszeren *-ál* képzővel kerülnek elő. Nem tekinthetjük ilyen hasonló képzőnek a török *-a* végű igetón mutatózó *-l* végzetet sem . . . mert ez csak analogikus alakítás” (UgFüz. 5. 168). Képző nélküli átvételt találunk a csuvas és orosz jövevényigék között is (l. alább).

A képzővel meghonosodott jövevényigék nagy része *-t* képzőt mutat fel. Ez a képző denominális, deverbális funkcióban egyaránt használatos *-t* műveltető képző (ЛУТКИН levélbeli közlése; l. még GrammUdm. Izsevszk, 1962. 248; KÖVESI, PermKépz. 382–9), amelynek etimológiailag s funkcióit tekintve is pontos megfelelője a zürjén *-t* igeképző (l. a 2.6. fejezetet). Az orosz jövevényigéken jelentkező *-t* képző az infinitivushoz járul. Más képzővel bővült jövevényigékre vö. *kopal-* 'földet ásni' < or. *копать* ua. (NyK 72: 338), *maral-* 'csúnya dolgot elkövetni, közöszlenni' < or. *марать* 'bepiszkít' (i. h. 342), *paričk-*, *parišk-* 'csomóba kötött leveles nyírfavesszővel csapkodni magát a gőzfürdőben' < or. *парить* ua. (i. h. 346), *zastaniny* 'antreffen, vorfinden' < or. *застать* ua. (i. h. 360). Van példánk arra is, hogy a jövevényige tóalakban és képzővel bővülten is megtalálható, de más-más nyelvjárásban, vö. *javīnī* 'zeigen, kundgeben' és *javītti-* 'bejelenteni' < or. *явуть* ua. (i. h. 334).

A szintagmatikus szerkezettel történő meghonosítás török és tatár hatásra létrejött jelenség (vö. ehhez BUDENZ: NyK. 3: 420; MUNKÁCSI: UgFüz. 5: 168, 175; vö. még SZAVATKOVA: i. m. 65; RADANOVICS: NyK. 59: 234). Ez a meghonosítási mód az újabb jövevényigéket jellemzi: az — általában — infinitivuszi alakban átvett ige mellé a 'tesz, csinál' jelentésű *kar-* ige járul — s mint a segédigék — ez ragozódik, vö. például *dokazat kar-* 'beweisen, zeigen, nachweisen' < or. *доказат* ua., *dumat kar-* 'denken' < or. *думат* ua., *ispolnit kar-* 'erfüllen' < or. *исполнить* ua., *otvecat karni* 'felelni' < or. *отвечать* ua., *podrad kar-* 'dingen, mieten' < or. *подрядить* ua., *pomenat karīni* 'totenfeier begehen' < or. *понимать* ua., *sporit kar-* 'vitatkozni' < or. *спорить* ua., *zaredit kar-* 'laden' < or. *зарядить* 'tölteni', *zaslužit kar-* 'verdienen' < or. *заслужить* ua. stb. (mindegyik példát Csúcs SÁNDOR „A votják nyelv orosz jövevényiszavai” című (NyK. 72: 323–62) tanulmányából vettem, ahol a jövevénytiszavak abc rendben vannak felsorolva). Előfordul azonban, hogy az utótag nem a *kar-* ige, hanem valamilyen más ige, ezekre l. MUNKÁCSI: UgFüz. 5: 175. Több példánk van arra is, hogy a jövevényige képzővel és szintagmatikus szerkezet tagjaként egyaránt előfordul, vö. például *islaviti kar-* 'dicsőíteni, magasztalni' < or. *славить* ua., *kirešiti kar-* 'keresztelni' < or. *крестить* ua., *silužiti kar-* 'szolgálni' < or. *служить* ua., *suditi kar-* 'bíráskodni, ítélni' < or. *судить* ua. (Csúcs: i. m.); vö. még a 3.3. fejezetet.

B. Tóalakban: *arāni* 'ernten' < csuv., vö. *vīr*, *ur-*, *or-* 'mähen, ernten, schneiden' (WICHMANN: MSFOu. 21: 41), *čukin-* 'getauft werden' < tör.

čukin- 'megkeresztelkedni' (MUNKÁCSI: UgFüz. 5: 81), *kotor-* 'megveszni' megdühödni' < tat. *kotor-* ua. (uó.: i. h. 85), *pari-* 'baden' < or. *napumь* ua. (uó.: NyK. 18: 429), *žudi-* 'sich wundern' < or. *чудиться* ua. (uo.), *taji-* 'titkolni' < or. *таумь* (Csúcs: NyK. 72: 357) stb.

Képzővel: *isporitti-* 'vitatkozni, veszekedni' < or. *спорить* ua., *miritti-* 'engesztelni' < or. *мирить* ua., *otkazti-* 'megsemmisít, tönkretesz, elpusztít' < or. *отказать* 'elutasít, elromlik', *part-* 'ugaron hagy' < or. *napumь* ua., *piłitti-* 'fűrészelni' < or. *пилить* ua., *poitti-* 'imádságot énekel' < or. *nemь* 'énekelni' (Csúcs: i. h.), *obedal* 'zu Mittag essen' < or. *обедать* ua. (MUNKÁCSI: NyK. 17: 429), *парыны* 'baden' < or. *парумь* ua. (RUdmSzl.) stb.

2.6. Z ü r j é n

A. A zürjén nyelv jövevényigéire vonatkozó tudnivalókat LYTKIN levélbeli közlése alapján foglalom össze.⁸

A zürjén nyelv jövevényigéinek zöme az oroszból származik. Más nyelvekből a zürjének csak elvétve vettek át igét. Török jövevényige LYTKIN szerint például nincs a zürjénben.

A jövevényigék meghonosítása képzővel: az *-t* műveltető képzővel történik. Ez a képző deverbális, denominális funkcióban egyaránt használatos (vö. KÖVESI, PermKépz. 382—9). Az orosz jövevényigékhez minden esetben a *-t* járul, I. LYTKIN: «Только ли *-т* суффикс является оформителем заимствований глаголов русского языка? По-моему, в с е г д а посредством этого суффикса заимствуются русские глаголы» (levélbeli közlés; vö. még LYTKIN, Коми-язьвинский диалект. Москва, 1961. 73—4). Az átvétel alapja az orosz imperatívusz, I. LYTKIN: «К любому русскому глаголу в форме императива можно прибавить коми *-т* и получится коми глагол», vö. például *любит-ны* 'szeret' < or. *люби!* praesens: *любл-ю, люб-ишь*; *стукнит-ны* 'kopog' < or. *стукни!* praesens: *стукн-у, стукн-ешь*; *жори-т-ны* 'zabál' < or. *жри!* praesens: *жр-у, жр-ешь* (levélbeli közlés; az orosz jövevényigék tehát nem praesens egyes szám 3. személyű alakjukban honosodnak meg, vö. J. KALIMA, Die russischen Lehnwörter im Syrjänischen. MSFOu. 29: 33; FUCHS: KSz. 13: 183 kk.).

Minden esetben képzővel bővülnek a jövevényigék a zürjénben? Egyetlen biztos példát találtam, amely tőalakban, tehát mindenféle honosító képző nélkül él ma is: a *vinginь* igét — jelentése: 'хныкать' amely balti-finn jövevényige a zürjénben (LYTKIN, Прибалтийско-финское языкознание. Москва—Ленинград, 1963. B. 39. 7). LYTKIN ma is tartja véleményét, I. «В Коми *виньгыны* 'хныкать' (вепсск. *винкта*) . . . нет никакого суффикса» (levélbeli közlés, 1971). Valószínű azonban, hogy nyelvemlékek birtokában több hasonló példát lehetne találni. Számolnunk kell továbbá azzal a lehetőséggel is, hogy tőalakban meghonosodott jövevényigék analógiás hatásra bővültek képzővel, s a tőige kiveszett; vö. ehhez a magyar *bosszant* : *bosszankodik*-féle igéket (I. a 3.3. fejezetet). Ilyennek gondolható talán a *šartlinь* < osztják *tartta* 'wahrsagen' (RÉDEI: NyK. 66: 10) és a ? *šingavnis* < or. *шингамь*

⁸ LYTKINnek őszinte köszönetemet fejezem ki, hogy kérdéseimre többször is és mindig részletesen válaszolt. A zürjénre vonatkozó fejezet az ő közléseinek interpretációja zömmel, ezért őt többnek tekintem, mint a fejezet társszerzőjét. Az esetleges hibáért természetesen én vagyok egyedül felelős.

(WICHMANN—UOTILA, Syrjänischer Wortschatz. Helsinki, 1942. 364; vö. még J. KALIMA; MSFOu. 44: 247) is.

B. Tóalakban: *виньгыны* 'хныкать' < vepsze *винкта* 'ua'. (l. fentebb).

Képzővel: *любитны* 'szeret' < or. *любить*, *организуйтны* 'szervez' < or. *организовать*, *купайтны* 'fürdet' < or. *купать*, *жобритны* 'zabál' < or. *жрать*, *спройитны* 'épít' < or. *строить*, *веритны* 'hisz' < or. *верить*, *лечитны* 'kezel, kúrál, gyógyít' < or. *лечить* (LYTKIN levélbeli közlései) stb.

2.7. É s z t

A. Az észtt jövevényyszó-kutatás mai állása szerint az észtt nyelv jövevényigéi képzős alakulatok. Az átvett igéhez, amely túlnyomórészt tőige, az észttben honosító képző járult.

PAULA PALMEOS szíves levélbeli közlése szerint⁹ az észtt nyelv korai jövevényigéi (XIII—XIX. század) *-i*, illetőleg *-a* képzősek. Az *-i* képzős igék száma messze fölülmúlja az *-a* képzős igék számát. Az újabb német eredetű jövevényigék viszont — a XIX. század óta — *-eeri* képzővel honosodtak és honosodnak meg.

Az *-i* képzővel meghonosodott igékre vö.: *neetima* 'nieten, vermieten' < aln. *neden* 'nieten' (ARISTE: EK. 1937: 136), *nessima* 'taluma, kandma' < lett *nest*: *nesu* 'tragen, bringen' (LOORITS: EK. 1929: 176), *veelima* 'lubama, laskma' < lett *vēlēt* 'gönnen, erlauben, wünschen' (UŐ.: i. h. 183), *(h)aussima* 'lobisema' < lett *aúšát* 'faseln, dummes Zeug reden' (ARUMAA: Vir. 1936: 308), *käärima* < aln. *geren*, *teenima* < aln. *denen*, *toppima* < aln. *stoppen*, *võlvima* < aln. *welven*, *sundima* < or. *судить*, *klanima* < or. *кланить* (P. PALMEOS levélbeli közlései), *lesima* ~ *lāsima* 'ligga' < or. *лжжать*, *raatsima* 'nändes han icke taga' < or. *рацумь* (MÄGISTE, Äldre ryska länord i Estniskan särskilt i det gamla estniska skriftspråket. Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 55. Nr. 1. 17, 20) stb.

Az *-a* képzős igékre vö.: *aurama* 'valju häälega nutma' < lett *aurēt* 'das Jagdhorn blasen' (ARUMAA: EK. 1937: 42), *poskatama* 'aega viitma, köhelema' < lett *buokstīt* 'sich herumtreiben' (UŐ.: i. h. 47), *pillama* < aln. *spillen*, *märkama* < aln. *merken* (P. PALMEOS levélbeli közlése), *pajatama* 'säga, tala' < or. *баять* (MÄGISTE: i. m. 19) stb.

Azokban az esetekben, amikor az átvett ige *i*-re vagy *a*-ra végződött, az illető jövevényige nem kapott külön képzőt. Vö. például *sukkama* 'tublisti törelema' < lett *sukāt* 'bürsten, kämmen, prügeln' (LOORITS: EK. 1929: 180), *vaarima* 'keetma, hautama' < lett *vārīt* 'kochen, sieden' (UŐ.: i. h. 183), *poostima* 'riisuma, röövima, laastama' < lett *puostīt* 'verwüsten, verheeren, zerstören' (ARUMAA: EK. 1937: 47), *tsaunima* 'nökkima' < lett *čauunāt* 'essen, fressen', *čauunīt* 'schmatzend essen' (UŐ.: i. h. 49), *prudama* 'streiten, zanken' < észttországi svéd *brotas* 'maadlema' (ARISTE: EK. 1929: 79) stb. Ez a jelenség minden bizonnyal úgy magyarázandó, mint a hasonló magyar, vogul, osztyják stb. esetek is: észtt képzőkkel való alakí egybeesés következtében a nyelvézők a jövevényige végső magánhangzóját képzőnek fogta fel s ezért nem toldotta meg egy újabbal.

Az *-eeri* képzős jövevényigékre vö.: *agiteerima* 'agitál', *automatiseerima* 'automatizál', *absolveerima* 'abszolvál', *deklareerima* 'deklamál', *illustreerima*

⁹ PAULA PALMEOSnak ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki, hogy az észtt nyelvre vonatkozó kérdéseimre készséggel és kimerítő részletességgel válaszolt.

illusztrál', *opereerima* 'operál' (KÖIV: KK. 1964: 356), *adopteerima* 'adoptál', *assisteerima* 'asszisztál', *assimileerima* 'asszimilál', *dikteerima* 'diktál', *kombi-neerima* 'kombinál', *maskeerima* 'maszkíroz' (P. PALMEOS levélbeli közlése) stb. Ez a képző az észti *-i* képző és a jövevénytörzsvégének az összetapadásával jött létre, tehát részletes adaptációval, és pedig pontosan úgy, ahogy a magyar *-íroz* (a szöveghez a magyarban a denominális *-z* járult, vö. ném. *marschier-en*¹⁰: *masír-oz*) és a finn *-eerata* (a német *-ieren* és a svéd *-era* végű három szótagú igékhez a denominális *-ta* képző járult; vö. *kastreerata* 'kastrieren; kasztrál', *noteerata* 'notieren; jegyez', *poseerata* 'posieren; pózol', *siteerata* 'zitieren; citál, idéz' stb.). Közös e három képzőben az is, hogy a képzőket alkotó utolsó tag, az észti *-i*, magyar *-z*, finn *-ta* az egyik legproduktívabb denominális igéképző ma is ezekben a nyelvekben. H. JÄNES szerint (*Eesti keele grammatika*. Stockholm, 1947. I: 249) néhány jövevényigében *-iseeri* a képző: „Mõnedes võõrverbides esineb ka liide *-iseeri*: *ironiseerima*, *standardiseerima*, *organiseerima*.)”

Nem hallgathatjuk el, néhány esetben nem világos a jövevényige alak-tani szempontból, vö. például: *jukerdama* 'jándama, tembutama' < alném. *juckern* 'häufig spazieren, fahren' (EK. 1937: 133), *kubindama* 'sundima, taga ajama' < lett *skubināt* 'antreiben, ausputen, fördern' (Vir. 1937: 309), *trimppama* < ném. *trinken*, *mehkeldama* < ném. *schmeicheln* (EK. 1927: 168), *kaaperdama* < ném. *kapern* (G. MUST, Einfluß der germanischen Sprachen auf den estnischen und finnischen Seefahrtswortschatz. Göttingen, 1948. Kéziratosságyetemi doktori disszertáció. 76). P. PALMEOS levélbeli közlése szerint sok esetben nem dönthető el, hogy jövevényigével, vagy pedig idegen eredetű névszónak az észti történet továbbképzésével van-e dolgunk. Az *analüüsima*, *kontrollima*, *protestima*, *reklaamima*, *telefonima*-félék például — számuk egyébként nem nagy — az utóbbi 30—40 év folyamán tűntek fel. Hasonló problémára az osztják nyelv jövevénytörzsvégének kapcsán TOIVONEN (FUF. 32: 6), a lapp nyelv jövevényigével kapcsolatban pedig QUIGSTAD (Beiträge zur Vergleichung des verwandten Wortvorrathes der Lappischen und der Finnischen Sprache. Helsingfors, 1883. 63) hívta föl a figyelmet; vö. még a mordvin nyelv jövevényigéire SZEREBRENNYIKOV, IsztMorfMord. 223—4, a moldvai csángó nyelvjárás román jövevényigéire MÁRTON GYULA: NytudÉrt. 66. sz. 86 és BAKOS: MNy. 64: 449. Mindezekre a kérdésekre csak az észti szókinccs nagyon várt etimológiai feldolgozása után várhatunk végleges választ. Megfejtési kísérletükre nem érzem illetékesnek magam.

Ami a belső szóteremtéssel létrejött, ún. onomatopoetikus észti igéket illeti, P. PALMEOS közlése és néhány, e tárgykörbe vágó tanulmány alapján a következőket mondhatjuk: az észti onomatopoetikus igék képzővel lépnek a nyelvbe. Ezeknek a képzőknek a száma nem nagy. A leggyakoribbak — gyakorító igéképzők — a következők: *-i*: *kopsima* 'klopfen', *kloppima* ~ *koppima* ua., *ohkima* '(állandóan) sóhajtozik'; l. még H. RÄTSEP: *i*-sufiksilistest verbidest eesti keeles (ESA. 1956: 74—89; *-ise*: *kahisema* 'rauschen' (vö. finn *kahise-*), *vuhisema* 'sausen', *urisema* 'brummen, knurren (Hund)' stb. (további példákra vö. J. VALGMA—N. REMMEL, Eesti keele grammatika. Tallinn, 1968. 309) stb.; *-u*: *praksuma* 'krachen, knocken', *mürtsuma* 'krachen', *laksuma* 'klatschen' (P. PALMEOS adatai). Ezekon kívül különböző képzőbokok is

¹⁰ A német *-ieren* keletkezésére és történetére l. HENZEN, Deutsche Wortbildung³ 228; ÖHMANN: Neuphil. Mitteilungen 1970: 337—57.

részt vesznek az onomatopoeitikus igék képzésében, de a fentieknél jóval szerényebb mértékben: *-tse*, *-lda*, *-rda*, *-le*, *-ki*, *-gi*, *-li* stb. Az *-a* képző mozzanatos igéken gyakori: *lipsama* 'schlüpfen', *laksama* 'klatschen' stb.¹¹

2.8. F i n n

A. A finnben a jövevényigék képző hozzátoldásával honosodnak meg.¹² A jövevényigéken jelentkező képzők a *-ta*, *-tä* (gyenge fokban *-a*, *-ä*) és az *-i*, az újabb eredetűek egy részében pedig *-eera* (infinitívusz *-eerata*) és *-oi* (infinitívusz *-oida*). Azt nem tudom, hogy a finn nyelv legrégebbi jövevényigéin ma regisztrálható képzők az átvételkor járultak-e a jövevényigékhez vagy pedig — elvileg ez sem zárható ki — utolsó szótagjuk később, analogikusan idomult képzős, illetőleg hasonló végződésűvé. Az analógia vélt vagy valóságos szerepét megállapítani, illetőleg a finn nyelv legrégebbi balti és ógermán jövevényigéinek meghonosodási módját pontosan megmagyarázni nyelvemlékek hiányában nem lehet. Vö.: „Verbejä on lainattu vähän, ja tarjolla olevan aineiston pienuus tekee päätelmät epävarmoiksi. Useimmissa tapauksissa näemme verbilainoissa äänteellisesti korvattuna vain sen osan balttilaista originaalia, joka on yhteinen paradigman kaikille muodoille” (J. KALIMA, Itämerensuomalaisten kielen balttilaiset lainasanat. Helsinki, 1936. 85). A szláv jövevényigékre vonatkozó tudnivalókat J. MIKKOLA munkája alapján (Berührungen zwischen den westfinnischen und slawischen Sprachen. Helsingfors, 1893. 77—8) foglalom össze: az *-u*, illetőleg *-i* tövű szláv igék általában *-i*, az *-a* tövűek pedig *-a* képzővel honosodtak meg a finnben, mint például or. *манитъ* > *maania* és or. *дѣматъ* > *tuumata* (vö. még J. KALIMA, Slaavilaisperäinen sanastomme. Helsinki, 1952. 80). Úgy vélem, jó okkal tesszük föl, hogy az *-i*, illetőleg az *-a* tövű szláv jövevényigék meghonosítása nem, legalábbis nem minden esetben úgy történt, hogy az átvett igetőhöz a finnben képző járult, hanem úgy, hogy az átvett ige végződését — a honosító képzővel való alaki egybeesés következtében — képzőnek érezték és fogták föl (l. a 3.2. fejezetet). Szinkrón szempontból természetesen ez is teljes értékű, alaktanilag is jelölt meghonosítás. A finn nyelv újabb jövevényigéinek nagy része az említett két képzővel illeszkedik be a finn igék alaktani rendszerébe. Mindkét képző ma is produktív denomi-

¹¹ Az észtl nyelv jövevényigéire l. VASMER: Mõned indoeuroopa laensõnad eesti keeles: EK. 1922: 11—5; LOORITS: Mõningad lãti laensõnad eestis: EK. 1929: 168—89; ARUMAA: Mõningaid lãti laene lõuna-eesti murdeis: Vir. 1936: 308—11; uõ.: Lãti laensõnu lõuna-eesti murdeis: EK. 1937: 42—50; ARISTE: Mõningaid eesti-rootsist laenatud murdeõnu: EK. 1929: 75—80; uõ.: Mõningaid alamsaksa laensõnu: EK. 1937: 132—9; uõ.: Saksa laensõnadest 16. sajandi eesti kirjakeeles: EK. 1940: 108—112; uõ.: Vene laensõnadest vanemas eesti kirjakeeles: KK. 1968: 25—33; MÄGISTE: Äldre ryska lãnord i Estniskan sãrskilt i det gamla estniska skriftsprãket. Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 55. Nr. 1.; P. JOHANSEN: Zur Frage der russischen Lehnwörter im Estnischen: UAJb. 38: 78—89; J. VALGMA—N. REMMEL, Eesti keele grammatika. Tallinn, 1968. 321 kk.; vö. még Kõiv: Sufiksi *-er* levikuteedest: KK. 1964: 356—8.

A belsõ keletkezésû igékre l. a következõket: RÄTSEP: *i*-sufuksilistest verbidest eesti keeles: ESA. 1956: 74—89; VÄRV: Ühest onomatopoeetilistest verbiperest eesti kirjakeeles: ESA. 1965: 49—58; uõ.: Sõnasisesed konsonandid eesti onomatopoeetilistes verbides: ESA. 1966: 35—41; MÄGER: Onomatopoeetilised sõnavarast eesti keeles: KK. 1959: 522—6; itt jegyzem meg, hogy V. VÄRV-nek az észtl nyelv onomatopoeitikus szavait tárgyaló disszertációját (Onomatopoeetilised sõnad eesti keeles. Tartu, 1958) nem állt módomban megszerezni és elolvasni, mivel — legjobb tudomásom szerint — még ma sem jelent meg nyomtatásban; vö. még J. VALGMA—N. REMMEL: i. m. 309.

¹² ALHO ALHONIEMINEK ezúton is köszönöm konzultációs kérdéseimre adott levélbeli válaszát.

nális igeképző (l. HAKULINEN, SKRK.³ 231—2). A jövevényigék másik, kisebb része *-era*, illetőleg *-oi* képzővel honosodik meg: az előbbi a három szótagú, német *-ieren* és svéd *-era* végű, az utóbbi a háromnál több szótagú, azonos típusú jövevényigék meghonosítására szolgál; vö. *siteerata* 'idéz' < svéd *citera* ua. (SKES.), vö. még ném. *zitieren*, m. *citál*; *filosofoida* 'filozófál' < vö. ném. *philosophieren* stb. (Suomen kielen käsikirja. Szerk. O. IKOLA. Helsinki, 1968. 237). Az *-era*(*ta*) képző ugyanúgy, tehát az adaptáció egy tökéletlen fajtájaként alakult ki, mint a magyar *-íroz* és az észti *-eerima*: az idegen igei végződés és egy honosító képző, éspedig egy produktív denominális igeképző összetapadásával (l. a 2.7. fejezetet). Az *-era*(*ta*) és *oi*(*da*) képzős jövevényigék száma meglehetősen kevés.

Ami a finn nyelv onomatopoeitikus igéit illeti: mindazon példák, amelyekkel eddig a finn nyelvészeti irodalom tanulmányozása során találkoztam, képzős alakulatok voltak (vö. HAKULINEN, SKRK.³ 260—5 irodalmi utalásokkal; Suomen kielen käsikirja. 221; V. RUOPPILA: Vir. 1935: 128; M. PALM: Vir. 1966: 382 stb.). Ez azonban korántsem jelenti azt természetesen, hogy a valóságban is minden esetben így van. A finn nyelvtudomány adós még a belső keletkezésű szavak feldolgozásával, ezért a külföldi kutatónak különösen is nehéz tisztán látni ezen a téren. Azt még sehol sem láttam leírva, hogy az onomatopoeitikus igék képzővel való belépése törvényszerűség a finnben. Minden valószínűség szerint azonban így van. — Finn onomatopoeitikus igékre bőséges példaanyagot lehet találni HAKULINEN idézett művében, a „Deskriptiivisanat” című fejezetben (260—5). Az onomatopoeitikus igék nyelvtörténeti vizsgálatával összefüggő problémáira l. a 3.1. fejezetet.

B. Balti jövevényigék: *parjata* 'becsmérel, gyaláz, szidalmaz' < valószínűleg balti, vö. lett *bārti*, imperatívusz *bariaū* 'moittia, sätitiä'; ógermán jövevényigék: *mainita*, *mainia* 'említ' < germ. *mena*, **mainjan-* (ez utóbbit l. E. ITRONEN, Suomen kielen käsikirja 497), *nauttia* 'élvez, fogyaszt' < germ. **nautan* 'omistaa, nauttia', *sallia* 'enged, megenged' < germ. **saljan* 'antaa ottaa'; szláv jövevényigék: *mieltiä* 'gondolkodik, töpreng' < or. *смытумь*, *raatsia* 'mer' < or. N. *рачумь* 'haluta, toivoa', *laatia* 'készít, szerkeszt' < or., *ладумь* 'sovittaa', *maania* 'csalogat' < or. *манумь*, *läsiä* 'betegeskedik' < or. *лужать*; skandináv, svéd jövevényigék: *kaulata* 'mángorol' < svéd *kavla*, *kuiskata*, *kuiskia* 'csóvál' < skand., svéd *viska*, R. svéd *hviska*, N. *kviskra*, *kupata* 'vért vesz, köpölyöz' < svéd *koppa*, *mestata* 'kivégez' < R. svéd *mista mesta*, *napata* 'elkap, megkap' < svéd *nappa*, *niata*, N. *niikata* 'pukedlizik' < svéd *niga* (minden locus nélküli adat a SKES.-ből származik; további alakváltozatokat, jelentéseket l. uo.); lapp jövevényigék: *kaarista* 'am Lappenschlitten festbinden' < lpN *gārastet* 'karke, snøre, binde lidt' (ÄIMÄ: JSFOu. 25/1: 15).

2.9. L a p p

A. Tekintettel a lapp nyelv nagy nyelvjárási tagolódására, a lapp nyelvjárásokat ért nagyon különböző nyelvi hatásokra (vö. „Lappish is a mixed language par excellence”: V. TAULI: UAJb. 27: 25), régi lapp nyelvemlékek s megfelelő etimológiai összefoglalások hiányára, nem csodálható, ha a lapp nyelv jövevényigéinek problémáit nem tudjuk olyan mértékben sem elemezni, ahogy a többi kisebb finnugor nyelv esetében tettük.

Az első, aki a lapp nyelv jövevényigéinek meghonosodási kérdéseiről általánosító véleményt nyilvánított, QUIGSTAD volt: „Die Verben werden

gew. in ihrer durch Abstreifung der Flexionsendungen gewonnenen Stammform aufgenommen und nehmen irgend eine der gewöhnlichen lappischen Verbalendungen an" (Nordische Lehnwörter im Lappischen. Christiania, 1893. 62). QUIGSTAD szerint tehát a jövevényigék úgy illeszkednek be a lapp nyelv igei alaktani rendszerébe, hogy a lappban szokásos igevégződések valamelyikét veszik fel; ezekre l. NIELSEN, Laerebok i lappisk. I. Grammatikk. Oslo, 1926. 149 kk.; I. RUONG, Lappische Verbalableitung. Uppsala, 1943. 81 kk.; W. SCHLACHTER, Wörterbuch des Waldlappendialekts von Malå. Helsinki, 1958. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 16: XVI—XIX; E. ITKONEN, LappChrest. 57. Ezek az igevégződések azonban nemcsak a tőigéket, hanem a származékigéket is jellemzik. Nyitva marad tehát a kérdés, kapnak-e képzőt a lappba kerülő jövevényigék. Egyértelmű válasz a vonatkozó irodalom alapján nem adható, márcsak azért sem, mert számottevő nyelvjárási különbségekkel kell számolnunk. SCHLACHTER szíves szóbeli közlése szerint¹³ a lappba kerülő jövevényigék egy részéhez járult képző, egy bizonyos részéhez nem. Véleménye szerint a képző nélküli jövevényigék általában a lapp nyelv régebbi, a képzősek az újabb átvételek közé tartoznak. NIELSEN is azon a véleményen van, hogy a lapp nyelv norvég eredetű jövevényigéi, amelyek nagy része újabb átvétel, zömmel *-j* képzőt tartalmaz: „De allerfleste verber av norsk oprinnelse er *ije-* verber" (i. m. I. 251). Eszerint a többi finnugor nyelvben regisztrálható tendencia jellemző a lappra is. A jövevényigékhez járuló képző a *-j*, amely ma is produktív deverbális-denominális igeképző (l. GOMBOCZ: Nyr. 30: 106; SCHLACHTER: szóbeli közlés).

B. Tőalakban: *daerppát* 'aushämmern' < ónorv. *drepa* 'schlagen' (QUIGSTAD: FUF. 2: 138), *ar'váltit* 'denken, meinen, glauben' < finn *arvella* ua., *ässát* 'wohnen, sich aufhalten; sich niederlassen' < finn *asua* ua., *bai'tet* 'leuchten, scheinen' < finn *paistaa* ua., *bal'váltit* 'dienen' < finn *palvella* ua., *bar'got* 'schreien, kreischeln, laut weinen, laut muhen' < finn *parkua* ua. (ITKONEN, LappChrest.) stb.

Képzővel: *lammit* 'zu Boden werfen' < norv. *slengja* 'werfen' (QUIGSTAD: FUF. 2: 138), *plig'gat* 'nageln (Schuhe)' < svéd *pligga* ua. (SCHLACHTER, Wörterbuch des Waldlappendialekts von Malå 106), *bir'git* 'auskommen, sich behelfen' < ónorv. *bjarga* 'befreien, retten, helfen', *fil'lit* 'betrügen, verführen, narren' < norv. *villa* 'irreführen', *gat'tit* 'hüten, bewachen, bewahren' < ónorv. *goeta* 'achtgeben, aufpassen, beobachten' (ITKONEN, LappChrest.) stb. (Mindennütt infinitívuszi alakban vannak megadva a lapp igék.)

2.10. A z o n o m a t o p o e t i k u s i g é k k é r d é s e

Külön kell foglalkoznunk a belső keletkezésű igékkel. Vizsgálatukat azonban nagyon megnehezíti, sőt nemegyszer lehetetlenné teszi, hogy a belső szóteremtéssel létrejött szavak az urálistika etimológiai szempontból legelhanyagoltabb területe. Ennek részint tudománytörténeti, részint pedig a vizsgálandó anyag természetéből következő okai vannak. Az előbbiekre ezúttal nem térek ki, az utóbbiakkal kapcsolatban arra utalok, hogy nincsenek

¹³ W. SCHLACHTERnek hálás köszönettel tartozom, hogy lapp konzultációs kérdéseimre mindig készséggel válaszolt. Neki köszönöm annak megállapítását, hogy a fősorolt jövevényigék közül melyek tartalmazznak képzőt, továbbá a lappra vonatkozó fejezet lektorálását is.

biztos fogódzóink annak megállapítására, mely szavak onomatopoetikusak, s a legtöbb esetben nem állapítható meg az sem, mikor bukkantak fel a nyelvben. Ebből viszont az következik, hogy az onomatopoetikus igék vizsgálata kevés eredménnyel kecsegtet tárgyunk szempontjából. Van azonban még egy körülmény is, amely — úgy látszik — az onomatopoetikus igéknek közleményünkben való felhasználhatósága ellen szól. Minthogy az onomatopoetikus igék jelentős része valamely természeti vagy emberi hangot, zörejt, illetőleg mozgást, hangulatot, állapotot jelöl, természetükből következőleg ezek az igék elsősorban gyakorító, illetőleg — kisebb mértékben — mozzanatos akciójúak. Mivel pedig a gyakorító, illetőleg a mozzanatos akció-minőséget a nyelvek általában a tőhöz járuló valamilyen morfémával, affixummal fejezik ki, illetőleg jelölik, természetes, hogy az új onomatopoetikus igék tekintélyes része az említett morfémákkal születik. SCHLACHTER szerint „In den finng. Sprachen ist enge Beziehung zwischen Deskriptiva und aktionellen Verben (bes. Frequentativa) die Regel” (Arbeiten zur strukturbezogenen Grammatik. München, 1968. 240; vö. még úő.: Zur Geschichte der Frequentativa im Ungarischen 71, 83, 93, 98, NytudÉrt. 58: 177—91). Ennek igazolására lásd a már korábban tárgyalt *m a g y a r é s é s z t* példákat, l. még *f i n n helistä* 'cseng, zeng, csörög', *kopista* 'kopog, dobog', *murista* 'morog, dörmög', *narista* 'nyikorog, csikorog' *porista* 'bugyborékol, pezseg' (a fősorolt szavak *-ise* képzőt tartalmaznak, amely tipikus onomatopoetikus igeképző a finnben), *hihittää* 'vihog', *hohottaa* 'hahotázik', *hurahtaa* 'elsuhan, robog', *humahtaa* 'felzúg', *jyllätä* 'lármázik' stb.; az *i z s ó r* nyelvről azt írta V. PORKKA: „Verba onomatopoeitica gebrauchen die bekannten Endungen *ise* und *aja* theils neben einander theils nur die eine von ihnen, z. B. *vuhise-* und *vuhaja-* sausen, *krapise-* und *krapaja-* knappern, *vikise-* pfeifen (von z. B. Mäusen gebraucht)” (Ueber den ingrischen Dialekt. Helsingfors, 1885. 127). Idegen, nem rokon nyelvi példákra l. az alábbiakat: *n é m e t*: „Wortschöpfung und Wortbildung treffen sich in noch einem deutlichen Fall: dort, wo an gewisse Gruppen von Neuschöpfungen aus Schall- oder Bildnachahmung gewisse Suffixe antreten, im Deutschen namentlich verbale *-r-* und *-l-* Suffixe mit iterativer bzw. diminutiver Bedeutungsabschattung, z. B. *plappern, plätschern, blodern, flinkern, flunkern, gackern, klimpern, knistern, stottern, meckern, bimmeln, humpeln, krabbeln, kribbeln, rasseln, rascheln, rumpeln, tätscheln, hätscheln, zischeln, watscheln*” (W. HENZEN, Deutsche Wortbildung.³ Tübingen, 1965. 6; vö. még 223—4, valamint W. FLEISCHER, Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig, 1969. 292, 294); *a n g o l*: „Es gibt . . . auch Wörter auf *-le* und *-er*, denen keine einfachen Wörter gegenüberstehen, die also als Ganzes in das Gebiet der Lautnachahmungen gehören”, például: *babble, grumble, guggle, clatter, twitter, whisper, rattle, rumble* stb. (H. KOZIOL, Handbuch der englischen Wortbildungslehre. Heidelberg, 1937. 26); *t ö r ö k*: *bögür* 'bög', *kegir* 'böfög', *patla* 'pattog, recseg', *khorla* 'hortyog', *gürle* 'dörög', *dökülde* 'dobog (szív)', *mürilda* 'mormol, károg', *šurilda* 'zúg, csorog', *khaghürgá* 'károg (varjú)', *sibiginäj* 'suttog' (BUDENZ: NyK. 2: 340—8; a szövégek különböző gyakorító képzők); *c s u v a s*: *üzür* 'köhög, prüszköl', *mager* 'sír, ordít, bög', *mügür* 'bög (bika)', *jir* 'sír', *šangra* 'cseng', *kagala* 'kotlik', *hortla* 'horkol', *taberla* 'topog (ló)', *koderda* 'csikorog', *čagalda* 'kaparni' (BUDENZ: NyK. 3: 307—10; a szövégek különböző gyakorító képzők); *m a n d z s u*: „Wie die Ma.-Wörterbücher zeigen, ist das Ma. (= Mandschu) voll von onomatopöetischen Wortbildungen jeder Art” (J. BENZING, Die tungusischen Sprachen. Akademie

der Wissenschaften und der Literatur. Abh. d. Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jahrgang 1955. Nr. 11. Wiesbaden, 1956. 1095 (147)); k o r e a i: *allaŋgorida* 'sich anschmeicheln', *a-roŋgorida* 'flimmern', *tollongorida* 'es schaukelt' (HIU LIE szíves szóbeli közlései) stb.

Az onomatopoetikus igék körében a képzőre végződés tehát részint az igei onomatopoetika természetéből következik. Ez — mint a fenti példák igazolják — bizonyos megszorításokkal jellemző azokra a fentebb idézett flektáló nyelvekre is, amelyekben — mint általában a flektáló nyelvekben — az igei szófaj morfológiailag végződéstípussal (infinitívusszal) fejeződik ki, amelyekben tehát a képzőre végződésnek igésítő, szófajjelölő funkciója korántsem elsődleges, s egyáltalán nem szükségszerű. Ez viszont azt jelenthetné, hogy a finnugor nyelvek jövevényigéinek vizsgálatakor nem, illetőleg csak nagyon korlátozott mértékben számíthatunk az onomatopoetikus igék „segítésére”: a jövevényigék meghonosításában tapasztalt tendenciát (tőalakban, képzővel történő meghonosítás) az onomatopoetikus igék eleve képzővel való létrejötte miatt ezen igék körében nem regisztrálhatjuk. Az onomatopoetikus igék nem kis hányada azonban nem a fenti kategóriába tartozik. Ezek képzővel való születése tehát nem szükségszerű. Az ebbe a típusba tartozó onomatopoetikus igék általában képző nélkül, tőalakban lépnek a nyelvbe. Mindaddig tehát, amíg valamely nyelvben az igéknek képzővel való létrejötte nem szükségszerű, képző nélküli onomatopoetikus igéknek is kell lenniük. Természetes ezek után, hogy a tőalakú onomatopoetikus igék megléte minden nyelvre jellemző. Ez a tény teszi elvileg lehetővé, hogy a vizsgálatot, amelyet a finnugor nyelvek jövevényigéin elvégeztünk, elvégezzük e nyelvek belső keletkezésű igéin is. A vizsgálat a gyakorlatban a finnugor nyelvek nagy részében — különböző okok: nyelvemlékek, szinkrón leírások stb. hiányában — nem végezhető el.¹⁴

A legtöbb tanulsággal e tekintetben is a legrégebbi nyelvemlékekkel rendelkező magyar nyelv szolgál. Mint a vonatkozó fejezetben megállapítottuk, a régi, finnugor eredetű onomatopoetikus igék a magyarban általában képzőtlenek, az újabbak viszont már képzősek. Azaz: a belső keletkezésű igékre is jellemző a magyarban az a tendencia, amely a jövevényigéket jellemzi: a tőalakban való igeteremtéstől a képzővel való létrehozás irányában haladó változás.

Mit bizonyít a többi finnugor nyelv? A finnben és az észten ma az onomatopoetikus igék (általában) valamilyen képzőt mutatnak fel. Azt, hogy a régi finn és észten nyelvben is így volt-e, nem tudom. Nem tudom megállapítani azt sem, mely igék születtek már eleve képzővel s melyeket formált át meghatározott végződésűvé az analógia. Az azonban — miként fentebb már szó volt róla — egészen bizonyos, hogy ezek a nyelvek képző és végződéstípusaikat mai formájukban nem az alapnyelvből örökölték, hanem külön nyelvi fejlődés eredményeképpen hozták létre. Ezért nagy valószínűséggel föltehető, hogy korábban a maitól eltérő struktúrájú onomatopoetikus igék is voltak a finnben

¹⁴RÉDEI KÁROLY hívta fel a figyelmet lektori véleményében arra, hogy néhány finnugor nyelvben szintagmatikus szerkezettel is jelölnek onomatopoetikus igéket; vö. például zürjén *šara kijnj* 'rascheln' (*kijnj* 'hören, hörbar sein'). RÉDEI KÁROLYNAK ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki értékes észrevételeiért, megjegyzéséiért.

és az észtnben. A többi finnugor nyelvről megfelelő tanulmányok hiányában vajmi keveset tudunk. Bennem szótárak lapozgatása és tanulmányok olvasása közben az a kép alakult ki, hogy ma a kisebb finnugor nyelvek onomatopoetikus igéi is zömmel képzős alakulatok, bár korántsem olyan arányban, mint például a finnben és az észtnben. Ez így önmagában azonban általánosság, amely bizonyításra vár. Mindenesetre nagyon valószínűnek látszik, hogy az onomatopoetikus igék ezekben a nyelvekben is — a jövevényigékhez hasonlóan — egyre inkább képzővel, nem pedig tőalakban lépnek a nyelvbe. A finnugor nyelvek belső keletkezésű igéinek tanúvallomása tehát támogatni látszik a jövevényigék vizsgálata alapján levont következtetéseket.

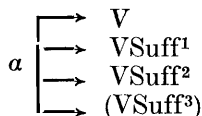
3. Megjegyzések, problémák, feladatok

3.1. Közös jellemzője minden finnugor nyelvnek, hogy a jövevényigék meghonosítása 1. produktív és 2. denominális igeképzőkkel történik (l. GOMBOCZ: Nyr. 30: 107). A honosító igeképzők száma tekintetében is nagy fokú hasonlóság állapítható meg: a tölem számba vett irodalom szerint¹⁵ ma a finn 4, az észtn 3, a votják, zürjén és a lapp 1—1, a többi 2 képzővel honosítja meg a jövevényigéket. A honosító képzők száma azonban valószínűleg több az itt említettéknél. Ennek pontos megállapítása és szinkrón keresztmetszetek szerint való leírása azonban csak alapos részlettanulmányoktól várható. Mint ahogy annak eldöntése is, hogy volt-e, s ha igen, milyen változás ezeknek a képzőknek a száma és milyensége tekintetében a nyelvtörténet különböző korszakaiban. A honosító képzők közül a cseremisiz *-j* az egyedüli igazi jövevényképző. A magyar *-iroz*, finn *-eerata* és az észtn *-eerima* adaptációval: a jövevényige végződésének *s* a honosító képzőnek az összetapadásával jött létre (l. bővebben 2.7. és 2.8.). A többi képző finnugor eredetű. A leggyakoribb közülük a *-t* és az *-l*: az előbbi 5, az utóbbi 4 nyelvben szolgál a jövevényigék meghonosítására. Majdnem mindegyik finnugor nyelvből példákkal igazolható, hogy ha az átvett ige végződése a honosító igeképzővel/igeképzőkkel esik egybe, akkor a jövevényigéhez nem járul semmiféle képző. Hangsúlyozandó, hogy a jövevényige végződésének nem egyszerűen valamilyen, az átvevő nyelvben meglévő igeképzővel, hanem produktív *s* zömmel a jövevényigék meghonosítását végző képzővel/képzőkkel kell egybeesnie, hogy a meghonosodás külön morfológiai kitevő nélkül megtörténhessék (vö. GOMBOCZ: Nyr. 30: 106 kk.; ASBÓTH: i. h. 221—4; BÁRCZI: MNy. 44: 81—94; itt természetesen differenciálnunk kellene nyelvtörténeti korszakok szerint, l. fentebb). Szinkrón szempontból ez a meghonosodási mód a képzővel történő meghonosítással azonos. Az átvevő nyelv szempontjából teljesen közömbös, hogy az átvett jövevényige végződése a tőhöz tartozik-e, esetleg képző-, jel- vagy akár ragmorféma (vö. például *csór*, *kajál*: TESz.).

3.2. Számos kérdésre a rendelkezésünkre álló anyag alapján nem lehet választ adni. Fontosságuk miatt a következőket emeljük ki:

¹⁵ Figyelmen kívül hagyom azokat a képzőket, amelyek az irodalom tanúsága szerint nem a meghonosítás eszköze voltak, amelyek tehát később járultak a tő-, esetleg képzős alakban már meghonosodott jövevényigékhez. Számuk és a velük alkotott, illetőleg továbbképzett jövevényigék száma egyébként csekély.

1. megfejtésre vár a következő típusú igék csoportja:

ahol a = az átvétel alapjául szolgáló igealak az átadó nyelvben, V = a meghonosított jövevényige, Suff = a honosító szuffixum. Vö. például or. *служити*

↖ *lusiit* / ↗ *sluziti* (NyK. 10: 202), or. *napumb* ↖ *pari-* / ↗ *paričk-* (2.5.) A példák a vogulból és a votjából valók. Eldöntendő tehát, hogy ezeknek az igéknek a végződése belső fejlődmény-e vagy kettős átvétel történt, a tér- és időbeli variációs lehetőségek szerint, mint például a) ugyanaz a szó más-más korból került át

(erre jó példa a magyar ^{fejtül} / ^{fejtéroz} ↗ ném. *fechten*, l. EtSz. 1: 186 *fektéroz* a.);

b) ugyanaz a szó más-más nyelvjárásba került át; c) ugyanaz a szó képzett alakban került át mégegyszer ugyanabba vagy más nyelvjárásba. Ez a probléma minden finnugor nyelv vizsgálatában jelentkezik. — 2. Sok esetben nem dönthető el, hogy a jövevényigén jelentkező képző A) a meghonosítás eszköze, vagy hogy B) 1. utólag, analogikusan járult az ige-tőhöz s a tő kiveszett később, vagy pedig 2. a jövevény névszókhöz járuló denominális ige-képzővel van dolgunk (2.7.). Nagyon valószínű pedig, hogy nem csekély azoknak a ma képzőt fölmutató jövevényigéknek a száma, amelyek tőalakban honosodtak meg s képzőjüket később, analógiás úton kapták, a tőige pedig kiveszett. A magyarban például vö. erre *bosszant* : *bosszankodik*, *gyűlik* : *gyűjt* (TESz.) stb. A finnugor nyelvekben — korai nyelvmélekek hiányában — ezt a tényt aligha tudjuk per materiam bizonyítani. Nagy valószínűsége azonban nem kétséges. — 3. Általános nyelvészeti szempontból is érdekes téma annak megvizsgálása, milyen (módú, idejű, tőtípusú, ragozású) igealak szolgál az igei átvételek alapjául. A finnugor nyelvek e tekintetben — legalábbis a vonatkozó irodalom tanúsága szerint — meglehetősen tarka képet mutatnak. Ennek bizonyosságául vö.: *v o g u l*: az orosz jövevényigék imperatívuszi alakban (FOKOS: ALH 3: 266) és jelentő mód, jelen idő, egyes szám 3. személyben (KÁLMÁN, Die russischen Lehnwörter im Wogulischen 109), a tatár jövevényigék múlt idejű alakban (KANNISTO: FUF. 17: 50, 56 stb.) kerültek át a vogulba; *o s z t j á k*: az orosz jövevényigék imperatívuszi alakban (GANSCHOW, Die Verbalbildung im Ostjakischen 109), a zürjén, vogul és tatár jövevényigék jelentő mód, jelen idő, egyes szám 3. személyű alakban (l. a vonatkozó fejezetekben) léptek be az osztjákba; *v o t j á k*: az orosz jövevényigék infinitívuszi alakban (LYTKIN levélbeli közlése) és jelentő mód, jelen idő, egyes szám 3. személyben (MUNKÁCSI: NyK. 17: 429), a török jövevényigék szintén jelen idejű alakban (MUNKÁCSI: UgFüz. 5: 168) kerültek át a votjákba; *f i n n s é g i n y e l v e k*: az orosz jövevényigék részint infinitívuszi, részint praesens alakban honosodtak meg (J. KALIMA, Die slavischen Lehnwörter im Ostseefinnischen, Berlin, 1955. 61); *m a g y a r*: az ótörök, latin, német, szláv jövevényigék jelentő mód, jelen idő, egyes szám 3. személyű, a csángó nyelvjárás román jövevényigéi zömmel infinitívuszi alakban (MÁRTON: NytudÉrt. 66: 87) kerültek át a magyarba (a szláv igekről tévesen DÉCSY: UAJb. 29: 248). — Külön vizsgálatot érdemel, milyen tényezők határozzák meg, hogy melyik igealak kerül át egyik nyelvből a másikba, melyik típus a leggyakoribb, milyen

az arány a különböző típusok között, van-e kronológiai különbség közöttük, milyen szerepe van az erős idegen nyelvi hatásnak, kétnyelvűségnek; stb. — 4. Meg kell állapítani nyelvenként, milyen s hány igésítő képző járul az onomatopoetikus igékhez s melyek produktívak közülük. Ennek megtörténte után lehet egybevetni a honosító igeképzőket a belső keletkezésű igéken jelentkező igésítő képzőkkel. Az igésítő képzők számából az igevégződéseket redukáló tendencia állapotára lehet majd következtetni. — 5. Sajátos kérdések egész sorát vetik föl a jövevény onomatopoetikus igék. Ezeknek a kutatása a finnugrisztikában, de másutt is jóformán el sem kezdődött (vö. 2.10.). Ez azonban érthető, hiszen ma még kétséget kizáró fogódzóink annak megállapítására sincsenek, mely szavak onomatopoetikusok (vö. 1.2.2.1.). — 6. Fontos, s egyre aktuálisabb problémája az urálsztikának a kétnyelvűség, sőt a többnyelvűség is (vö. ARISTE: *СФУ.* 5: 245—54). A kétnyelvűség a szókölcsönzés vizsgálatában a megszokottól eltérő, más természetű kérdéseket s magyarázati lehetőségeket vet föl. A kisebb finnugor nyelvek jövevényigéinek kutatásakor erről nem szabad megfeledkeznünk. — 7. A jövevényigék kérdésével csak közvetetten függ össze, mégis megemlítjük: érdekes eredményeket ígér a finnugor nyelvek fő- és képzőstruktúrájának összehasonlító vizsgálata. Például: a magyarban magánhangzóból álló és magánhangzóra végződő igeképző nincs, a finnben, észten stb. van. — 8. A jövevényigék tárgyalása kapcsán is szeretnénk hangsúlyozni a szinkrón kutatások nagy fontosságát és sürgősségét a finnugrisztikában. Ami tárgyunk szempontjából különösen is fontos: kívánatos lenne a jövevényiszorétegek monografikus földolgozása, illetőleg a régiek kritikai fölülvizsgálása s új anyaggal, szempontokkal való kiegészítése. Tisztázandó továbbá a különböző nyelvváltozatok képzőrendszere és egymáshoz való viszonya. Szinkrón leírásokra lenne szükség, amelyek alapján a belső szóteremtés útján létrejött szavakról is pontosabb képünk lenne. A szinkrón tényekből és összefüggésekből kiinduló nyelvtörténeti kutatás egyértelműen megbízhatóbb eredményeket ígér (vö. BLOOMFIELD, *Language.* New York, 1933. 19).

3.3. Módszertani megjegyzések — Kirekesztettem a tárgyalásból a kisebb balti finn nyelveket, a karjalait, izsört (inkerit), vepszét, vótot, lívet. Ennek elsősorban gyakorlati oka van. Nevezetesen az, hogy nyelvemlékeik nagyon gyérek s jobbára csak az újabb korból vannak. A régebbieken található, zömmel névanyagot tartalmazó nyelvemlékekről pedig sok esetben nem állapítható meg pontosan nyelvi hovatarozásuk. Ezért a mi vizsgálatunkhoz nélkülözhetetlen történeti anyagról eleve le kell mondanunk. Hiányoznak továbbá a szinkrón leírások (képzők, belső keletkezésű szavak) és a jövevényigék problematikáját tárgyaló összefoglalások (DÉCSY, *Einf.* 41, 45, 51—62, 74—82; *HAJDÚ*, *FgrNNy.* 308—16, *Bev.* 14; *MÄGISTE*: *NytudÉrt.* 58: 147 kk., *Tietolipas* 64. (Vanhan kirjaviron kysymyksiä) 11—25; *ARISTE*: *СФУ.* 1: 183—6). Ezek hiányában a nem-szakember érdemben nem tudhat véleményt nyilvánítani. Vö. mégis: „Die entlehnten Verba haben sich . . . in die verschiedenen ostseefinnischen Verbtypen eingereiht” (J. KALIMA, *Die slavischen Lehnwörter im Ostseefinnischen* 61); vö. még J. MIKKOLA, *Berührungen zwischen den westfinnischen und slawischen Sprachen* 77—8; *КІРАРСКУ*: *FUF.* 29: 78 kk.; *БОГДАНОВ*: *Вепский язык на современном этапе развития. Прибалтийско-финское языкознание. Petrozadovszk, 1958. Выпуск* 12: 77, 79, 80; P. SIRO: *SUSToim.* 93: 175.

A mondottak mutatis mutandis arra is vonatkoznak, miért nem tértem ki a szamojéd nyelvekre (részint módszertani igazolásul is, vö. DÉCSY: *UAJb.*

41: 35; de vö. E. ITKONEN: i. h. 76), jöllehet egy, a kamasz-szamojéd nyelv jövevényigéit tárgyaló tanulmány ugyanarra az eredményre jutott, mint amit az egyes finnugor nyelvek vizsgálata során megállapítottunk: a jövevényigék meghonosítása képzőkkel történik (A. KÜNNAP: ЧФУ. 3: 136; vö. még JOKI, Die Lehnwörter des Sajansamojedischen. SUSToim. 103: 275 stb.).

Fölvetődik a kérdés: módszertani szempontból helyeselhető-e, hogy a finnugor nyelvek jövevényigéinek meghatározott problematikáját összefoglaló szándékkal tárgyaltuk, jöllehet nincs is olyan finnugor nyelv, amelynek mindegyik jövevényyszórétegeről megbízható, korszerű monográfiánk lenne. Arról nem is beszélve, hány jövevényyszóréteg vár még földolgozásra. Helyes volt-e, hogy elébe vágtunk részletkutatásoknak? Úgy véljük, igen. A több nyelvre kiterjedő vizsgálat olyan észrevételekhez, szempontokhoz vezethet, amelyek egy nyelv kutatásakor nem kerülnek felszínre. Meggyőződésünk, hogy a jelen dolgozat hibái ellenére segítséget s a szerző óhaja szerint nem utolsó sorban ösztönzést is ad az eljövendő kutatásoknak.

Dolgozatomban igyekeztem felhasználni a legújabb irodalom eredményeit. Tisztában vagyok azonban azzal, hogy nem dolgoztam fel a teljes vonatkozó szakirodalmat, különösen a régebbit. Ezt az eljárásomat két körülmény mentheti. Egyrészt kompetenciám hiányossága, másrészt pedig az, hogy a tőlem számba vett anyag s az újabb irodalom alapján világossá vált előttem: a kérdést csak módszeres, a nyelvtörténeti forrásokat és a szinkronia lehetőségeit egyaránt jól kihasználó részletkutatások vihetik előbbre. Ennek elvégzésére viszont az egyes finnugor nyelvek specialistái hivatottak.¹⁶

4. Összefoglalás, következtetések

4.1. Mint láttuk, a finnugor nyelvekben a jövevényigék meghonosítása háromféleképpen történik: 1. tóalakban, 2. képző hozzátoldásával és 3. szintagmatikus szerkezettel. Ez utóbbi csak a votjában és a cseremiszből fordul elő s idegen hatásra létrejött jelenség. A továbbiakban éppen ezért csak az első kettő meghonosítási módra leszünk tekintettel.

1. Először a finnugor nyelvek szinkroniájának tanúvallomását foglaljuk össze a rendelkezésre álló irodalom alapján egészen röviden. A magyar, észt, finn, zürjén ma csak egy módon, a többi (tehát a vogul, osztják, cseremiszből, mordvin, votják és a lapp) kétféleképpen honosítják meg a jövevényigéket. A magyar, észt, finn és a zürjén igeképzővel, a többi tóalakban és igeképzővel.

2. A nyelvtörténet meghatározott korábbi szakaszaiban a magyar tóalakban honosította meg a jövevényigéket. Nagy valószínűséggel — amennyire a rendelkezésünkre álló nyelvelmékek alapján megítélhetjük — érvényes azonban ez a megállapítás a többi finnugor nyelvre is.

3. A finnugor alapnyelvből nem tudunk jövevényigét kimutatni. Az alapnyelvre visszavezethető szavak tanúvallomása, valamint a ma élő finnugor nyelvek diakroniájának tanúsága szerint azonban joggal tesszük föl, hogy az együttélés idején sem ige és névszó (vö. RAVILA: FUF. 27: 83), sem pedig belső keletkezésű és jövevényige (tőszavakról van szó) között nem volt

¹⁶ Dolgozatom alap gondolatát egészen röviden, tézisszerűen „Zur Morphologie der Lehnverben der finnisch-ugrischen Sprachen” címmel közöltem a ЧФУ. 1971-iki évfolyamában (7: 1—3). A cikkben néhány (sajtó)hiba sajnálatos módon bennmaradt: a honfoglalás nem a X., hanem a IX. században történt; törlendő az adatok közül az (osztják) *nèrti*, (cseremiszből) *tumajaš* és a (zürijén) *radeit*.

morfológiailag is jelölt különbség. Tehát az onomatopoetikus igék tóalakban születtek, a jövevényigék pedig morfológiailag változatlan formában, azaz az átvevő nyelv szemszögéből nézve tóalakban honosodtak meg.

4.2. Ha az alapnyelvre föltett viszonyokat a mai nyelv szinkroniájával vetjük egybe, azt tapasztaljuk, hogy a finnugor nyelvek meglehetősen különböző mértékben távolodtak el az alapnyelvi állapotoktól. Az alapnyelv tőigéinek totális morfológiai jelöletlenségétől változásban/fejlődésben legmesszebb a jövevényigék kategorikus, minden esetre kiterjedő morfológiai jelöltsége áll. A kettő között foglal helyet a jelöletlen-jelölt megoldást egyaránt magában foglaló típus.

Azaz: a magyar, finn, észt és a zürjén távolodtak el legjobban az alapnyelvi állapottól, a többi finnugor nyelv sajátos közbülső stádiumot képvisel.

A magyar, finn, észt és a zürjén úgy építi be a jövevényigéket saját rendszerébe, hogy következetesen morfológiai kitevővel: képzővel — az igei szófaj egyik jellemző alaktani jelölőjével — látja el őket. Perspektivikusan tekintve ez a változás végződéstípusok létrejöttéhez vezethet. Ebben az esetben a morfológiai információ a képzőről a tőre menne át. Ez az indoeurópai nyelvekből jól ismert jelenség bizonyos nyomokban megvan a lappban (l. M. KORHONEN: *SUSToim.* 143: 20—1, *FUF.* 37: 203).

4.3. Itt be is fejezhetnénk a finnugor nyelvek jövevényigéinek a bevezetésben jelzett szempont szerint való elemzését. Kiinduló kérdésünkre ugyanis a tőlünk számba vett anyag alapján választ adtunk. A tények tudomásul vételén és leírásán túl azonban az is érdekel bennünket, miért van különbség a finnugor nyelvekben a nyelvtörténet különböző szinkrón keresztmetszetei között a jövevényigék meghonosításában, hogy magyarázhatók e különbségek, van-e összefüggés közöttük stb. Az alábbiakban ezekről, tehát a kérdés diakrón vonatkozásairól lesz szó.

4.3.1. Beszélhetünk-e a finnugor nyelvekben a jövevényigék meghonosítása terén regisztrált változások genetikai összefüggéséről? Nem. E változások mind külön nyelvi fejlemények. Ami bennük közös, nevezetesen a jövevényigéknek morfológiailag is kifejeződő meghonosítása, az még nyomaiban sem lehet alapnyelvi örökség. Párhuzamos, külön nyelvi fejlődéssel van tehát dolgunk.

4.3.2. Minden bizonnyal pánlingvisztikus jelenség, hogy a nyelvbe lépő új szóegyedek azokat a morfematípusokat veszik fel, amelyek születésük pillanatában a nyelvben megvannak. H. PAUL ezt így fogalmazta meg: „sie (= Neuschöpfung) erscheinen mit den zu der Zeit, wo sie geschaffen werden, üblichen Ableitungs- und Flexionssilben” (Prinzipien⁵ 182), illetőleg: az új szóegyed „sogleich bei seinem Entstehen mit einem oder mehreren Suffixen versehen sein kann und versehen sein muß, sobald es der damalige Sprachzustand erfordert” (i. m. 183); vö. még WUNDT: „Die Neubildung steht . . . unter dem Einfluß einer bereits ausgebildeten Sprache” (Völkerpsychologie. Leipzig, 1911. I, 671), továbbá SAUSSURE, *Bev.* 95 és GOMBOCZ: *Nyr.* 30: 107. A mondottak bármely nyelvből példák tucatjával igazolhatók. A finnugor nyelvekben az igék jelentős része képzős alakulat, ezért a nyelvbe lépő új igék is valamilyen képzőt mutatnak fel általában. Ismétlésekbe bocsátkozás helyett hadd utaljak elsősorban a magyarról szóló részre. De más nyelvekben is hasonló a helyzet. Az új szóegyedeknek idomulnia kell a meglévőkhöz, hogy beépülhessen a nyelvbe. Az oroszba került finnugori jövevényigék például függetlenül végződésüktől *-amъ* végződésűek az oroszban (ritkább esetben

-*оубамь*, illetőleg *-аўбамь* -ra is végződnek; I. J. KALIMA: MSFOu. 44: 75—6; észt jövevényigékre I. A. VIRES: KK. 1959: 101—5; ugyanígy honosodnak meg azonban a lapp és zürjén jövevényigék is (J. KALIMA: FUF. 18: 14, 23: 247; vö. még МАТВЕЈЕВ: АЛH 14: 285—314); az orosz nyelv, illetőleg bizonyos orosz nyelvjárások cseremisz jövevényigéiről IVANOV ezt írta: «Марийский глагол оформился на русской почве, как это обычно бывает, по образцу инфинитива заимствующего языка» (CFY. 5: 107); a német nyelv jövevényigéi ugyanúgy, tehát mindenféle morfológiai jelöltség nélkül, pusztán az infinitívuszi végződés hozzátoldásával sorolódnak be az átvevő nyelv igéi közé; vö. lat. *praedicāre* 'prédikál' > ném. *predigen* ua., lat. *scribere* 'ír' > ném. *schreiben* ua. (BACH, Geschichte der deutschen Sprache.⁷ Heidelberg, 1961. 114), olasz *mangiare* 'eszik' > ném. N. *manscharen* ua. (ÖHMANN: Neuphil. Mitt. 1970: 355); a kárpátukrán nyelvjárásokba került magyar jövevényigék képzővel bővülnek: „Az átvett magyar igetőkhoz *-avā-(ti)* vagy *-lavā-(ti)* képző járul” (CSOPEY: NYK. 16: 294), például: *kivān* > *kivenavāti* (i. h. 282), *érdemel* > *erdemlavāti* (i. h. 277), *büntet* > *bintetavāti* (i. h. 274), *bízik* > *bézavāti* (uo.) stb., vö. még MOKÁNY: CFY. 1: 119; a cigány nyelvjárások úgy építik be a jövevényigéket igei rendszerükbe, hogy valamilyen képzővel — többnyire az *-in*-nel — toldják meg a jövevényige tövét, vö. például *harangoz* > *harangozinel*, szláv *tkāt* > *te tkajinen* 'szóni', orosz *готовить* 'készít' > *готовинѣс тэ* stb. (HUTTERER: ÁNyT. 5: 176).

4.3.3. A nyelvbe lépő új szóegyedek tehát úgy épülnek be a nyelvbe, hogy idomulnak a mindenkori nyelvi rendszerhez. A nyelv azonban szakadatlanul változik. Szilárdnak vélt szinkrón szabályok idővel fellazulhatnak s meg is szűnhetnek. Az indoeurópai alapnyelvben például a névszók három grammatikai genust alkottak. A görög, latin, germán, óbolgár, orosz stb. megtartotta ezt a rendszert, a litván a semleges, az örmény pedig mindhárom nemet feladta, miként az angol is, amelyben csak csekély maradványai vannak meg a grammatikai nemek megkülönböztetésének (KRAHE, IndogSprw. II. Formenlehre.⁴ Sammlung Göschen. Bd. 64. 6). A finnugor nyelvekben a jövevényigék meghonosítása terén ma tapasztalható eljárás — a magyarban bizonyíthatóan, a többiben is minden valószínűség szerint — nem volt jellemző a nyelvtörténet meghatározott korábbi szakaszaira. A jövevényigéknek tóalakban és képzővel való meghonosítása között pedig nagy különbség van. Ez a különbség hosszú ideig tartó változás eredményeként jött létre. Nem kétséges, a nyelvi rendszer egészét tekintve is jelentős változás ez, mert összefüggésben van, illetőleg lehet több más jelenséggel is. Arra a kérdésre egyértelmű választ nem tudunk adni, hogy miért következett be ez a változás. Ha azt mondjuk, azért, mert az új és mindig növekvő követelményeknek megfelelően tendencia van a nyelvben arra, hogy minél jobb gondolatközlő eszköz legyen, bizonyára igazat mondunk. Ez azonban így általánosság csupán. Mi ezúttal mégis meglegyszünk ezzel s inkább arra igyekszünk választ találni, mivel lehet összefüggésben a szóban forgó változás.

4.4. Az igék képzővel történő meghonosításának, illetőleg teremtésének a tendenciája a finnugor nyelvekben véleményem szerint az ige és a névszó egyre erősödő elkülönülésével függ össze, annak velejárója és egyúttal következménye is. Az a tény, hogy az alapnyelvi viszonyokkal szemben a tőigék ma képzőt vesznek fel, a névszók pedig semmit, azt jelenti, hogy az ige és névszó között egy fajta morfológiai különbség van kialakulóban. Ez a különbség — mint láttuk — képzővel

az igéken fejeződik ki alakilag. A tendencia ige-központúságát jól bizonyítja a nyelvtörténet (l. a magyarról szóló fejezetet). A finnugor nyelvek történetében ugyanis az ige egyre erősebb alaki önállósulása, egyre határozottabb szófaji érvényesülése figyelhető meg. A finnugor alapnyelvben a névszói paradigma sokkal fejlettebb, kialakultabb volt, mint az igei (COLLIN-DER, *CompGr.* 243, 303; SCHLACHTER, *Zur Geschichte der Frequentativa im Ungarischen* 76, 89, 95). Az önálló életüket élő finnugor nyelveket ezzel szemben erős verbalizálódás jellemzi, különösen a tárgy-as-tárgyatlan ragozást kifejlesztő ugor nyelveket és a mordvint (SCHLACHTER: i. m. 90); a szamojédra l. HAJDÚ, *Symposium über Syntax der uralischen Sprachen* (Göttingen, 1970) 48—9; DÉCSY: i. m. 49; vö. még 1.2.4. Az ige és a névszó közti egyre fokozódó, perspektivikus tekintve a morfológiai különbség kialakulásának irányában haladó változás minden bizonnyal összefügg a finnugor nyelvek analitikus fejlődési tendenciáival (ezekre l.: V. TAULI, *Tendencies of Languages. Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia*. Helsinki, 1958. 115/1; UŐ.: *Structural Tendencies in Uralic Languages*. The Hague, 1966; O. NUUTINEN: *Vir.* 1968: 412—3; SKALIČKA: *CSIFU.* 494—8, *UAJb.* 40: 3—9, *Teesid.* Tallinn, 1970. 1: 76; SCHLACHTER, *Arbeiten zur strukturbezogenen Grammatik*. München, 1968. 410 stb.).

KISS JENŐ

Die Eingliederung entlehnter Verben in den finnisch- ugrischen Sprachen

(Bemerkungen zur Frage der Bestimmung der Wortarten)

Ziel der Arbeit ist die Untersuchung, auf welche Weise entlehnte Verben in den finnisch-ugrischen Sprachen Aufnahme finden. Aufgrund des zur Verfügung stehenden Materials lassen sich drei Arten der Eingliederung unterscheiden: — Aufnahme 1. in der Stammform, 2. in suffigierter Form, 3. durch Syntagma-Konstruktionen. Letztere tritt nur im Wotjakischen und im Tscheremissischen in Erscheinung und ist auf fremden Einfluß zurückzuführen. Für die Aufnahme entlehnter Verben in der Stammform oder in suffigierter Form lassen sich aus allen finnisch-ugrischen Sprachen Beispiele anführen. Die diachrone Untersuchung zeigt, daß die Übernahme der Stammform in die finnisch-ugrischen Sprachen für die älteren, die Übernahme der suffigierten Formen für die neueren Entlehnungen charakteristisch ist. Aufgrund seiner Untersuchungen des Ungarischen, das über die ältesten Sprachdenkmäler verfügt und auch in etymologischer Hinsicht am besten erforscht ist, kommt Verf. zu folgendem Ergebnis: vor der ungarischen Landnahme (9. Jh.) wurden die Verben in ihrer Stammform, nach der Landnahme in suffigierter Form in das Ungarische aufgenommen. Vergleichbar mit den entlehnten Verben verhält es sich mit den Verben onomatopoetischen Ursprungs: in der Zeit vor der Landnahme sind die onomatopoetischen Verben überwiegend in der Stammform vertreten, nach der Landnahme in suffigierter Form. Demnach läßt sich im Ungarischen eine Entwicklungstendenz feststellen, die von der Übernahme, bzw. Schöpfung von Verben in Stammform in Richtung Übernahme, bzw. Schöpfung suffigierter Verben verläuft. Diese Veränderung hat u. a. jene Erscheinung zur Folge, daß die Verben des heutigen Ungarischen — nachdem die Verbalbildungssuffixe ausnahmslos durch Konsonant gebildet werden — zu nahezu 100% (mit 9 Ausnahmen) auf Konsonant auslauten. Verglichen hiermit haben wir eine ziemlich große Zahl von Nomina, die vokalisch enden. Nach der Erörterung weiterer sprachhistorischer Fakten (Rückgang der Verbalnomina, denominale Verbalbildung, Abnahme der produktiven Suffixe, Rückgang der Verbalendungen, usw.) trifft Verf. die Feststellung, daß im Ungarischen in zunehmendem Maße jene Tendenz zur Geltung kommt, die die Zahl der Verbalendungen immer weniger begrenzt und parallel damit auch formale Unterschiede zwischen Verbum und Nomen deutlich macht.

Die Untersuchung der übrigen finnisch-ugrischen Sprachen wird durch den Mangel früherer Sprachdenkmäler und die unzureichende etymologische Bearbeitung des Wort-

schatzes äußerst erschwert. Die im Ungarischen hervortretende Tendenz bei der Übernahme von Verben aus anderen Sprachen ist —wie es scheint— auch in der Mehrzahl der finnisch-ugrischen Sprachen nachweisbar. Nach Meinung des Verf. steht die Tendenz, Verben in suffigierter Form aufzunehmen (entlehnte Verben) oder zu bilden (onomatopoeische Verben) mit der zunehmend strenger werdenden Trennung von Nomen und Verb in Verbindung, ist Begleiterscheinung und Folge dieser Trennung. Diese Tendenz ist Ergebnis parallel verlaufender einzelsprachlicher Entwicklungen. Die Tatsache, daß im Gegensatz zu den grundsprachlichen Verhältnissen die Stammverben heute Suffixe aufweisen, die Nomina aber nicht, bedeutet, daß in den finnisch-ugrischen Sprachen eine Art morphologischer Unterschied zwischen Verbum und Nomen im Entstehen begriffen ist. Die Entwicklung in Richtung Verbal-Konzentration läßt sich gut durch sprachgeschichtliche Faktoren stützen. Besagte Tendenz steht nach Ansicht des Verf. mit dem Vorgang stärker zunehmender Verbalisierung und der Tendenz der analytischen Entwicklung dieser Sprachen in Zusammenhang.

Zahlreiche Fragen allerdings bleiben unbeantwortet, auf sie soll hier das Interesse gelenkt werden, z. B. Verben onomatopoetischen Ursprungs in den finnisch-ugrischen Sprachen; die Frage der zweifachen Übernahme; die mit Suffix übernommenen und aus entlehnten Nomina gebildeten Verben; die Frage, welche Verbform der Übernahme ursprünglich zugrunde liegt; fremdsprachlicher Einfluß — z. B. die Rolle der Zweisprachigkeit; usw. Zur Beantwortung all dieser Fragen sollen die Spezialisten der finnisch-ugrischen Sprachen aufgerufen werden.

JENŐ KISS

Újabb adalékok a magyar nyelv régebbi román elemeinek történetéhez

„A magyar nyelv régebbi román elemei és a közvetlen nyelvi érintkezésen alapuló szókölcsonzás néhány kérdése” című dolgozatomban (NyK. 73: 65—110) több ízben is jeleztem, hogy a szótörténeti kutatásokban reménytelen vállalkozás lenne a véglegesség és a teljesség igényével fellépni, hiszen fel nem dolgozott szövegekből bármikor előkerülhetnek újabb adalékok; utaltam arra is, hogy a Kolozsvárott működő magyar nyelvészek az enyémnél bizonyára bőségesebb forrásanyagot dolgoztak fel. Régebbi és említett cikkem utáni gyűjtésem újabb rendezése során azonban kiderült, hogy a jelenleg rendelkezésemre álló anyag alapján a dolgozatomban tárgyalt román jövevényszavakra vonatkozó képet több esetben is módosítanom kell. Ez alkalommal néhány ilyen elemnek a tőlem jelzettnél korábbi jelentkezésére vagy elterjedésére vonatkozó adataimat szeretném bemutatni, másrészt a tárgyalt időszakban (14—18. sz.) jelentkező további román elemekre kívánnám felhívni a figyelmet.

I.1. Elsőnek azokat az adalékokat sorolom fel, amelyek az alábbi román jövevényszavaknak a tőlem megadottnál korábbi adatolását teszik lehetővé. Ezeket ábécérendben közlöm; az első évszám az eddig nyilvántartott első előfordulás, ezt követi az újabb, azaz régibb adat.

badián 'csillagánizs' 1745.—1717: „Herbathét, *badiant* is küldöttem” (Apor Péter levele. MonIrók 37: 65). A románból való származtatást mind- eddig kétségessé tette, hogy az 1745-i adat egy Pozsonyban megjelent műből való: régebbi jelentkezése az erdélyi Apor Péter családi levelezésében, továbbá, hogy 1762-ben a maroszéki Mátyus István is említi (Diaet. 1: 257: NSz.) a *badiánnak* a románból való magyarázatát erősíti.

esztrenqa 1554.—1546: „az mint az *estrangara* mygen az Joh” (MNy. 39: 155 — Maros-Torda megyéből). Ez az adat kétszeresen is értékes, mivel e révén az eredeti 'fejőkarám' jelentés most már a leszármazott 'juhdezsma' előttről igazolható, továbbá az ejtéskönnyítő szóeleji *e* hang igen korai megléte is bizonyítást nyert.

gostina 'sertésdézsmá' 1632.—1630: „az *gosztinát* vagy váltópénzt maga számára vötte volna” (Fogarás vidéki tanúvallatás szövegében, több ízben is. HERMAN OTTÓ, A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok 210 és kk).

izlot 'pénz' 1629.—1623: „Lengyelországból egyéb pénzt *ezlót*nál nem hoznak” (TörtT. 1886. 408). Tomşa moldvai fejedelem magyar nyelvű levele a szónak eddig is helyesen feltett vándorlási útját mutatja.

kalák 'nyomravezető díja'. 1678.—1651: E jövevényszavunkkal részletesen foglalkozott SZABÓ T. ATTILA. Cikkének a szerző válogatott tanulmá-

nyainak második kötetében (A szó és az ember. Bukarest 1970.) megjelent átdolgozása korábbi és bőségebb dokumentációt közöl.

kompona 'mérleg' 1716.—1648 Fogaras: „Egy mereő fa *kompana* idest font” (PRODAN: Urbariile Țării Făgărașului. București 1971. 888. E kiadvány az 1600—1650 közötti Fogaras-földi urbáriumokat példaszzerű filológiai pontossággal közli, román jövevényszavaink életére számos új és értékes adalékot szolgáltat.).

krinta 'sajtnyomó vályú' 1716.—1638 Fogaras: „Egy *kerenta*” (OL. UC. 68/41 — PRODAN 666) 1638 Mezőörményes: „Egy sajt niomo *crenta*” (OL. UC. 8/24 — a RákGazdÍr 563. lapján a *csenta* téves) 1648 Porumbák: „ket *kilinta*” (PRODAN 880) 1679 Uzdiszentpéter: „*Krinta* auagi Sajt nyomashoz valo . . . tekenő (SZABÓ T. A.: Anyanyelvünk életéből. Bukarest 1969. 263). A fentiek alapján a 17. századi Erdélyben e jövevényszónak meglehetősen elterjedtségével számolhatunk.

krucsa 'kereszt' 1742.—1649: „Nem sütteted a'ra uj és idegen formáju *crutsás* lepénykét” (Geleji Katona: Válság titka 3: 857: NSz.) Román szokásról lévén szó, az erdélyi református püspök magát a román szót is átveszi.

livágya 1798 és 1799 Gyarmathi Sámuel — 1795: „A Belényesben levő vidék kertje vagyis *livadája*” (Nyr. 44: 126). Ismét újabb bizonyíték arra, hogy Gyarmathi a maga szavait az élő nyelvből jegyezte fel és nem „úgy találta ki”. Ehhez azt is hozzátehetjük, hogy a szó meglétére további erdélyi adatokat is tartalmaz a nagyszótári gyűjtés: „egy dombon mellyről a' leg-sűrűbb *livágyon* végig lehet látni” (1832 Szalay: Alphonse levelei 15); „Nem tudtam felejteni . . . a *Livadában* a nagy gyümölcsfákat” (1884 Teleki Sándor: Természet után 101). Mindezekben a román *livadá* 'kaszáló'; 'gyümölcskert' jelentkezésével van dolgunk, míg a Bács megyéből közölt *livada* 'vizenyős, mocsaras föld' (Nyr. 33: 585) már nyilván a szerb—horvát *livada* átvétele.

málé 1604.—1600: A szó 'köles' jelentésben megvan már a BrassSzt.-ben (TESz.).

matász 1674.—1599-ből egy kolozsvári harmincadjegyzékből közli SZABÓ T. ATTILA: „10. Veg. *Mataszt*” (MNy. 67: 228). Hasonló jellegű, ugyancsak Kolozsvárról való szövegben 1620-ból: „Egy vegh *Matastul* 2 dr.” (JAKAB: Kolozsvár tört. Okmánytár II., 245). Figyelemre méltó, hogy egy 1701-ből való vámjegyzék szavunkat így említi: „*Matasz* azaz festett gyapot” (Gazd-TörtSze 4: 391, 394). Feltehető, hogy az első adat is ezt a már a magyarban kialakult jelentést mutatja.

oka 'súlymérték, kb. 1,28 kg'. 1643— A szó már 1591-ben előfordul erdélyieknek Konstantinápolyban tett vásárlásai kapcsán (TörtT. 1881. 174 kk.), 1622-től kezdve pedig Bethlen Gábor udvartartásának számadásaiban (Radv.: Udvar. 53, 68, 120; Radv.: Csal. II/2, 68), de mindig törökországi áruk felsorolásakor. Egyéb erdélyi forrásokban is főleg török vonatkozású, de 1620-ból egy kolozsvári vámjegyzékben is szerepel: „Egy *oka* feier fonaltul” (JAKAB: i. m. 245). Úgy gondolom tehát, hogy továbbra is többszörösen átvett műveltségszóként tarthatjuk számon: a közvetlen oszmán-török forráson kívül román közvetítésű is.

róska 'rőt, vörhenyeges' 1799.—1787: „az ilyen *róska* hajat . . . hozatják vala . . . Német Országról” (Mátyus: O és új Diaet. 1: 389: NSz.) 1793: „A házunkat alattomban egy farkas kerülé / 'S *roska* kutyát el-vivé (Szalkay: Pikkó 49: NSz.) 1800: „tsordával laktak ama nagy havasi *róska* egerek” (Nyulas F.: Borvizek 2: 32: NSz.).

szpatár 'román főméltóság' 1657.—1651: „Az *spotár* fia Szaláncziné asszonyom lányát akarja elvenni” (RákGy: Lev. 438) 1653: „az *spotár* maga megfutamodott” (uo. 458).

tejke 'lisztesláda <malomban>' 1765.—1577: Meggondolandó, hogy a KolGl. adata nem e szónak az első előfordulása-e: „*tajka* capsa, ein Kyst, trog oder tesch, vel ein lade” D₄ (NyF. 45: 51).

1.2. Említett tanulmányom megírása óta előkerültek olyan adatok is, amelyek ugyan az eddig ismertnél nem korábbiak, de nem érdektelenek magának a szónak a történetére nézve. Ezek közül közlök néhányat és utalok előző tanulmányomnak a megfelelő helyére.

alacs 'tarka, foltos <állat>' (NyK. 73: 72; **3.11.**) SCHRAM FERENC közli az 1684-i huszti inventáriumból: „Ötöd füre meno fejer homloku s ajaku *alats* vekony kajla barna [ökör]” (MNy. 66: 108). A szónak *alacsonyra* való kiegészítése téves: Huszt vidékéről számos, az állattartással kapcsolatos román elem mutatható ki.

batrin 'öreg, vén' (NyK. 73: 99; **4.555**). Az eddigi két korai, 17—18. századi adathoz most egy Fogarasból származó harmadikat csatolhatunk: 1648 Porumbák: „valami apro harsa kölykekis n. — es egj nehany *batrin* (PRODAN 901).

beszerika 'román templom'. PRODAN kiadványa arról tanúskodik, hogy a 17. század közepe táján e szó a fogarasi közigazgatás nyelvében teljesen bevett volt: 1647: „Ez faluban [= Felsőporumbák] kettő az *Beszerika*” (839), „az *Beszerika* fundussán laknak” (840); 1648: „az *Beszerika* felől valo sövény” (895) „az meg említett *Beszerika*” (uo.). A későbbiek során már inkább környezetfestő—színező elemként él vele Hermányi Dienes (NagyDem. 110, 111, 179), főleg pedig a román eredetű elemeket különös kedvvel alkalmazó Jókai (LXIX, 163; LXXIV, 101: NSz.).

bödööl 'hordócska' (NyK. 73: 84; **4.221**). A 18. századi adatok száma megszerezhető még eggyel: 1796: „Nyertek az Ánglusok . . . 37 *bödööl* puska-pórt” (Merkurius 856: NSz.).

bránista, *branistér* (NyK. 73: 88; **4.252**). A fogarasi közigazgatás e ritka szavaira PRODAN könyvében újabb adatokat találunk, pl. 1637: „szabadságok volt az Udvarbiraknak az *Braynistereket* auagy erdo eörzöket ki küldení” (OL. UC. 14/42—507). HERMAN OTTÓ, aki „A magyar pásztorok nyelvkincese” c. könyvében éppen csak említi e szavakat, az „Előtanulmányok”-ban pontos szöveggörnyezettel idézi őket és így tudjuk meg, hogy a *branista* 'tilalmas erdő'-t jelentett (i. m. 211; ez a jelentése nemcsak a románban, hanem már a szerb—horvátban is: *branište* 'tilalmas erdő').

kaliba (NyK. 73: 70; **2.16**). Az első adatot az Országos Levéltárban sikerült helyhez kötnöm: a gyulafehérvári káptalannak a Hunyad megyei Szálláspatakkal kapcsolatos oklevelében szerepel, így román eredete nem lehet vitás. — Sajnos az OklSz.-ban helymegjelölés nélkül szereplő adatok jó része ma már a szorosabb szóföldrajzi és etimológiai elemzés számára nem értékesíthető, mivel az érintett okmányokat azóta újrarendezték és a megadott jelzet visszakeresésükhöz nem elegendő. Így azután egyes balkáni műveltségyszavak esetében eldönthetetlen, hogy a keleti elemet a szerb—horvát vagy a román közvetítette-e hozzánk. Így van ez a *bumbák* 'pamut' esetében, amelyet KNEZSA a szerb—horvátból magyaráz (SzlJsz. 112), de ugyanez az elem esetleg román úton is átkerülhetett hozzánk (vö. román *bumbac* 'pamut').

muntyán 'havasalföldi bevándorló' (NyK. 73: 95; **4.513**). PRODAN filológiai hitelű szövegkiadása nagy mértékben segít a MAKKAI által átírt vagy kivonatolt fogarasi szövegek nyelvtörténeti értékesítésében, így többek között azt is megtudjuk, hogy szavunk főnévként is, melléknévként is járatos volt, pl. egy 1632-es összeírásban: „Hauasfeüldeből jeött *muntanok*” ~ „jeöueuený *Muntian* olahok” (203). E szó viszonylag késői jelentkezését találjuk SZABÓ T. ATTILA szövegközlésében: 1730 Désfalva: „nem az felesége jószágából valók [az említett jobbágyok] hanem ugyan *muntyánok*” (MNY. 36: 50).

nótin 'egy éves kecske v. juh' (NyK. 73: 82; **4.212**). Az első adattal azonos évből származó újabb adalék Fogarásból: „*Nothin* kos barany . . . *Nothin* berbéczyek . . . *Nothin* bak keczykek” (PRODAN 940).

perpence 'malom forgókövének koronavasa' (NyK. 73: 77; **3.36**). Első két adatunk az OklSz.-ből való, melyek közül csak az első sikerült helyhez kötnöm: ez Kis Küküllő megyéből származó fogalmazványban, malomfelszerelési tárgyak jegyzékében szerepel. A lokalizáció ez esetben is a román eredetet igazolja. PRODAN gyűjteményéből két 17. századi adalékot közölhetek: 1648 Kerca: „Malom . . . Korong vasa, *perpenceje* jok” (850) 1648 Porumbák: „Malomhoz valo *perpencevas*” (887).

szkotár (NyK. 73: 88; **4.252**). A szót a TESz. *oszkotár* alakváltozata alatt tárgyalja és 'pásztor' jelentését helyesen adja meg, bár az akkor rendelkezésre álló adatok alapján a 'juhász' indokoltabb lett volna. PRODAN kiadványából azonban kitűnik, hogy a román 'számadó juhász' jelentésével szemben a magyar *szkotár* 'kondás' is lehet, így 1633-ban Kománán az egyik jobbágy „*diznok skutara*” (307), míg egy másik „*juh skutár*” (309). A magyar szó azonban változatlanul őrzi a románból hozott 'számadó' árnyalatot; erről vall a pár évvel későbbi, 1648-ból való ugyancsak kománai összeírás: „Zthán Mucziat Zkutarsága alatt léveó Juhok” ~ „Weniczei András Zkutarsága alá való diznok” (OL. UC. 10/63b). PRODAN-nál egyébként egy *iszkotár* („jzkotar”) változat is jelentkezik (206).

szokotál 'számol, számít; vél, gondol' (NyK. 73: 88; **4.254**). A NySz. két 17–18. századi adaléka (Szatmárnémeti Mihály, Mikes Törökországi levelek) és a SZABÓ ZOLTÁN közölte 1646-i első jelentkezés mellé még egy korai adat társul: 1789: „panaszolva azt mondja, hogy a' Kelner drágán *szokotálta* az ő költségét” (Andrád S.: Anekdoták 1: 85: NSz.).

vladika 'görög keleti püspök' (NyK. 73: 74; **3.23**). E szó több nyelvből való átvételére már rámutattam; bizonyos azonban, hogy a 17. századi fogarasi előfordulások a románból valók: 1647: „Joraszk *Vladika* levalta volt papsagra” (PRODAN 837) 1648: „Muleta . . . Felesegeteol ha ki el valik f. nro. 12 melinek fele *Wladikae* (uo., 950).

1.3. Helyesbítenem kell már többször említett tanulmányomban szereplő két román jövevényszó első előfordulásának megadott évét. A *szamunca* 'sarj, származék' Cserei Mihály Erdély históriájában jelentkezik. A szerző művét 1709-ben kezdte írni, az 1661. év a történet kezdetének időpontja. A *nyegoc* 'kereskedés' Andrád Sámuel anekdotáiban szerepel, a helyes dátum tehát 1789, nem pedig 1708–10.

2.1. Az alábbiakban olyan román eredetű elemekkel foglalkozom, amelyek előző dolgozatomban nem szerepelnek. Ezek közül elsőnek azokat érintem, amelyeknek a románból való magyarázata általában elfogadott, de a 19. század előtti jelentkezésük cikkem írásakor elkerülte a figyelmemet vagy az

erre vonatkozó adatokat azóta találtam meg, illetve már azóta közölték. Az új adatok bemutatásán túli megjegyzésekre csak akkor térek ki, ha eddigi ismereteinken túlmenően valami újat is tudok mondani.

bába 1792 SzD.²: „*Eggy bába*: 10 láb-mérték a' játékban”. Magára a szóra vö. EtSz., BLÉDY 21, ahol SzD² nem szerepel. Nyilván idetartozik a Domokosról legutóbb feljegyzett *bábázás* 'gyermekjáték labdával' (NyIrK. 7: 278).

bakonyás 'szatócs'. Ezt a Tsz.-ben Nagenyedről közölt szót már SZINNYEI (Nyr. 22: 112), és az ő nyomán, de további adalékokkal bővítve az EtSz. is román jövevényszavaink között tartotta nyilván; sajátos módon BLÉDY nem nyilatkozik róla. Az oszmánliból származó román *băcan* 'szatócs' szónak *băcănie* származéka többek között 'gyarmatáru'-t is jelent (DAcR. 1/1: 408) és nyilván ez jelenteke egy 1744-ből származó erdélyi árszabás végén: „BAKANIÁKRÓL. A magistratus informáltatván az Harminczadosoktól limitatitot tehet” (GazdTörtSzle II., 193). A román szó, végartikulussal *băcănia*, 'szatócsbolt'-ként is járatos. Ilyen értelemben jegyezte fel GÁSPÁR JÁNOS: *bakonya* 'kisbolt, áruszín' (MNYTK. 107: 13) és joggal magyarázta ebből már SZINNYEI előtt is a *bakonyást*. Ez a származék az Erdély számos területére jellemző *a*-zással szintén már a 18. századból kimutatható: „ide 's tová vándorló Markatányofok, *Bakonyás*fok” (MKurir 1789: 576 — MNY. 36: 141). Szavunk GYARMATHI Vocabuláriumában *bakonista* alakban fordul elő, de román eredetét ő is jelzi. A szócsalád ma már kihaltnak tekinthető.

csata 1784 SzD: „*egy tsata juh v. ketske*” (88/160). A 'csorda, falka' jelentésnek a románból való származását a TESz. is lehetőnek tartja, akárcsak BLÉDY; ő azonban a korai adatot nem ismeri. A probléma értékelésére nézve ld. még GÁLDI, Szótír. 45; a *csata* e jelentésének földrajzi elterjedése mindenestre a román jelentéstani hatás mellett szól.

dászkal 'román kántortanító' 1799: „nem edgyesült Görög Valláson levő *Dászkel*” (ErdMúz. 49: 541 — vö. TESz.). Ha a szó nem is került be az irodalmi nyelvbe, környezetfestsó elemként több írónk is használta (példák Arany János, Jókai, Mikszáth, Baksay Sándor műveiből a nagyszótári gyűjtésben). A román *ă* > magyar *e* hanghelyettesítéssel létrejött *dászkel* alak ismét jelentkezik Berde Mária Földindulás c. regényében: „A másik, harmadik, negyedik világozka a papé, *dászkelé*, a Báлинд portáé” (2: 71).

fidé 'száraztészta, laska' 1791: „minden-féle vizes-leveseket ... bolti laskával (*fidé*): NSz. — Az egyetlen előfordulásra és értékelésre vö. GÁLDI: MNY. 34: 45.

gluga 1787: „a' Lacernát ... bőr *glugának* vagy tsuklyának ... mondhatnók” (Mátyus: O és új Diaet. 1: 374: NSz.). A román *glugă* 'csuklya, kámza' átvételéből származó szó BLÉDY-nél a *guluga* változat alatt szerepel. Ő csupán az MTsz.-re hivatkozik, azóta azonban nemcsak Mátyus fenti adata került elő, hanem számos egyéb előfordulás a Székelyföldről, Kolozsból, Torda-Aranyosból (ÚMTsz.); két Kolozs megyei községből közli a NyIrK. is (6: 194; 12: 319).

kalarás 'lovasskatona'. A román *călăraș* 'ua.' szónak a középkori erdélyi írásbeliségben való előfordulását SZABÓ T. ATTILA említi. Adatokat nem közöl, az én forrásaimban a következő helyeken találtam: 1628: „Az havasalföldi vajdának ... itt találtam Balás Deák uram levelével valami *kalarásit*” (MIKÓ: ErdTörtAd. 1: 248) 1651: „12 napja ma megindult, az vajda izente, *kalarási* vele indulván” (RákGy.: Lev. 434) 1655: „az darabantság, *kalarásság* arra

lakott' (uo. 492). Ez utóbbi példában ugyan már származéka is van, ennek ellenére úgy vélem, hogy inkább a jövevényszó szintjéig el nem jutott idegen szavak csoportjába tartozik.

kopács. A MTsz. két adata alapján szerepel ez a jövevényszó BLÉDY munkájában, azonban ennél sokkal többet tudunk róla. Helynévként már 1360-ban kimutatható Máramarosból: „villas nostras Olachales . . . *Kopacs-falva* . . . vocatas” (MIHÁLYI: Máramarosi diplomák 38), de ez nyilvánvalóan még román helynévadás terméke. Magyar szóként jelenik meg viszont 1792-ben: *Kopáts* 'erdős, bokros hely' (SzD²). A román *copac* 'fa' eléggé széles területen élő *copaci* alakváltozatának átvétele és ez jelentkezik az újabb gyűjtésekben is: *kopacs* 'fa' (Katona, Kolozs m.—Nagy—Faragó: Előbb a tánc 124), „hiszen olyan *kopacsba* épített ház vót e Jánosfalva” (Körösjánosfalva, Bihar m. NyF. 29: 27). A szó a románból a kárpátukránba is átkerült: *konau* 'vessző, bot' (Csopei 155).

lipitor 'szegény, földhöz ragadt ember'. E kétségtelenül román eredetű szavunknak a 18. századi erdélyi oklevelekben való előfordulását SZABÓ T. ATTILA már régebben is jelezte (MNY. 39: 81), a legújabban azonban gazdag 18—19. századi anyagot közölt (A szó és az ember 232—5). Anyagának értékelésére most nem térek ki.

murga. A szónak több jelentését is közli BLÉDY; viszonylagos elterjedtségét Dél-Erdélyben már az ő forrásai is mutatták. Találunk újabb adalékokat az ÚMTsz. gyűjtésében; 'pejlő' jelentésben Brassó megyéből Apácáról közli MURÁDIN (NyIrK. 4: 163), minket azonban ez alkalommal főként a HOKLSZJ. 1788-ból való adata érdekel: „a Lunguly lova volt szürke szőrű melyet cserélt barna, vagyis *Murga*” (172).

orták 'közös munkát végző társ, cimborá'. E BLÉDYNél nem szereplő jellegzetesen Fekete Körös vidéki tájszóval behatóan foglalkozott VL. DRIMBA (FonDial. 1: 116) és MÁRTON GYULA (NyIrK. 6: 279); a szó korai, 1780-ban történő jelentkezése azonban elkerülte figyelmüket: „Bese Dzsurz és Nán Tógyer egy *ortákságon* és egy kereseten voltanak (Belényes Tjk. I. 63: Nyr. 44: 127). DRIMBA az *ortákoskodik* 'cimborál' alakot (Körösjánosfalva: NyF. 29: 31) magyar továbbképzésnek tartja, nézetem szerint a román visszaható ige *a se ortăci* 'összeáll, társul vkivel; cimborál' (DLR. VII/2, 324) külön átvétele nem kevésbé lehetséges.

pipárka 'fűszerpaprika'. A román *piparcă* 'paprika' a magyarból származó *paprică* és a *piper* 'bors' alakvegyülése. Magyar szóként 1788-ból jelentkezik a Nagyszebenben kiadott harmincad rendtartás szövegében (SZABÓ T. A.: MNY. 20: 139—40), de címszó Gyarmathi Vocabulariumában is. A szóval kapcsolatos irodalom összefoglalása: TAMÁS LAJOS: UngElRum. 593 (*paprică* a.).

purzsa 'apró, göndörszőrű juh, rackaféleség'. E szónak a román *pirj* 'rövid szőrű <juh>'-ból való származását meggyőzően bizonyította PAPP LÁSZLÓ (MNY. 40: 68—70). Magának a juh fajnak a kétlegelős gazdálkodást folytató román pásztorok útján való elterjedését vallja a néprajzos—gazdaságtörténész BALOGH ISTVÁN is (MűvHagy. 3: 213). A *purzsa* korai jelentkezésére mutatok be két adatot a Nagyszótár anyagából: 1792: „a' Duna', Tifza', és Maros' környékin a' sok német juh vagy birke, az oláh *purzsa*, és egyéb juhok mit vétettek?” (MagyHírmondó 2: 490) 1797: „a Muffalos nevű vad juhoknak tsak a' kosoknak van szarvok, az annya juhok pedig *pursák*” (Pethe: Gazda. 198).

szápoly 'ásólapat, ásókapa'. A román *săpoi* 'irtókapa' átvételére és a szónak az összes MA. és PP. kiadásban való meglétére (a latin részekben *ama* alatt) már SIMONYI felhívta a figyelmet (Nyr. 39: 91), de megjegyzése elsikkadt, míg most B. GERGELY PIROSKA Baróti Szabó Dávid szótárírói tevékenységéről írott tanulmányában (StUnBB. 1965/1: 93—103) a szót újra feltárta. Szerepel BARÓTI SZABÓ valamennyi érintett művében, véleményem szerint azonban ó inkább szótári forrásaiból, mintsem az élőnyelvből merítette. Jó volna tudni, hogy az 1604-i MA.-ba honnan került, mivel mindvégig szótári szó maradt; újabb nyelvjárási gyűjtésekből sem került elő.

szárika 'guba; szűr, suba'. 18. századi adatolását a Nagyszótár adaléka teszi lehetővé: 1787: „a Bracekát *szárikának* mondhatnók” (Mátyus: O és új Diaet. 1: 374). Megvan többek között SzD²-ben, továbbá SI.-nél és Gyarmathi Vocabulariumában. BLÉDY mindezeket nem említi és nem vonja ide a Torockóról közölt *cárikó* 'a bányász hátát a vaskó-darabok ellen védő bőrdarab' (Jankó: Torda 199) változatot. Nyilvánvaló, hogy azonos elemről van szó, lehetséges azonban, hogy ez a jelentés már a magyarban alakult ki.

szerecsika 'fehérítésre használt szépitőszér'. A szó román eredetére nézve legutóbb KISS LAJOS nyilatkozott (MNy. 57: 344). Véleményének helyességét és a *szerecsikának* a 18. századi Erdélyben való meglétét ismét Mátyus István művében való előfordulása igazolja: 1792: „mellyet [= a sublimatus Mercurius-t] a' mi fog-fejéritő asszonyaink *Szeretzikának* hívnak” (O és új Diaet. 5: 329: NSz.). A szót az ÚMTsz. kéziratos forrásai többek között Nagybányáról és Debrecenből is közlik.

szlobozia: 1723: „amikor Salyiban *szloboziát* kialtottak volt”; 1757: „be jőne Ngdhoz a *Szlobozija levélért*”. Ezekre nézve vö. SZABÓ T. A.: A szó és az ember 236—7. A magam részéről inkább a két nyelvűség megnyilvánulásainak, mintsem az erdélyi magyar köznyelv elemeinek vélem őket.

zseréb 'pászma'. Ez a jellegzetesen székely tájszó első ízben 1784-ben jelentkezik: „*Kita*: páfzma, seréb” (SzD. 45/117) „*matring*: páfzma, 'zeréb” (uo. 57/56). Ezt követően számos forrásból mutatható ki (SzD², Gyarmathi: Voc., Tsz. stb.) és mind a mai napig számos gyűjtő jegyezte fel (a legutóbbi gyűjtések közül: Ethn. 57: 87, 61: 49; NyIrK. 5: 101, 7: 118 — itt a 160 szál nyilván sajtóhibás, 60 szál helyett). A magyar szónak a románból való származása nem igen lehet kétséges, mivel megvan az arománban és a megleno-románban is (vö. PUȘCARIU: Dacor. 6: 119; arom. *jireágl'e* 'écheveau' PAPA-HAGI DicțAr. 592); esetleg nem a *jirebie*, hanem a *jerebie* alakváltozat (DAcR. 2/2: 29) került át, amelyből az utolsó szótagot birtokjelnek gondolva tévesen elvonták.

2.2. E csoportban olyan szókészlet elemekről lesz szó, amelyek nyelvünkbe több úton is bekerültek, Erdélyben való előfordulásukban erősen valószínű a román közvetítés. BLÉDYNél csak a *kusztora* szerepel.

hara. E szóval foglalkozó cikkében a TESz. is felveti a részbeni román eredet kérdését. Bizonyosan a románból valónak tarthatjuk az 1676-i *haral* változatot: szóvégi *l*-je miatt ez a törökből nem jöhet, viszont a románban van *haral* is (DAcR. arar a.); román közvetítésre vallanak a későbbi hétfalusi *harály*, *herály* (Nyr. 2: 477, 21: 478) alakok, ezeket ugyanis egy többes számú román *harale*-ből lehet magyarázni (BAKOS: MNy. 66: 182). Az ugyancsak Erdélyből 1622-től jelentkező *harár* adatok (Radv.: Udvar. 53, 67, 153) értékelését bonyolítja, hogy Bethlen Gábor törökországi vásárlásaival kapcsolatosak, így közvetlenül az oszmánliból származhatnak és a már meghonos-

dott *harár* kerül be Bornemissza Anna fejedelemasszony számadáskönyveibe (SZÁDECZKY: Apafi Udv. 224, 241 kk). A későbbi és általánossá vált *hara* kialakulásában talán az azonos fogalmi körbe tartozó és hasonlóan durva, gyengébb minőségű textilneműt jelentő *aba* analogiás hatására is lehet gondolni (vö. még TAMÁS LAJOS véleményét: UngElRum. 441 *horä* a.).

A *kacor* alakváltozatai közül román úton jöttek tartja a TESz. a csángó *koşort-* és a *kucort* (vö. rom. *cosor*, *cosur* 'kacor, metszőkés'). Bár a kertészkedés és általában véve a földművelés szókincsének a vizsgálatában a művelődéstörténeti megfontolás elsősorban a szláv nyelvekből való kölcsönzés elsődlegessége mellett szól, mégis megvizsgálandónak tartom, hogy az Erdélyben jelentkező korai adatok (így ErdOrszÉml 2: 383, Cal. 955, Gyarmathi: Affinitas — vö. TESz.) esetében a déli szláv m e l l e t t nem kell-e esetleg román hatással is számolni.

A *kocsány*-nyal kapcsolatban a TESz. többszörös — a szlovénból, a szerb-horvátból, a románból és esetleg az oszmán-törökből való — átvételt állapít meg. A szóföldrajzi és jelentéstani tényezők figyelembevételével ezzel az állásfoglalással teljes mértékben egyet lehet érteni, semmi indok sincs arra, hogy a Dunántúlról feljegyzett 'káposztatorzsa', 'kukoricacsó' stb. adatokat ne a déli szláv nyelvekből való külön átvételnek tekintsük. Ami azonban Erdélyt és a Tiszántúlt illeti BALASSA IVÁN véleményéhez csatlakozom, aki szerint e szót „A kukorica terjedési irányának megfelelően a románok közvetítették hozzánk” (Kukorica 107—8). Erdélyből, talán Szatmárból való az első 'a kukorica lemorzsolts csutkája' jelentésű adat (1709: TörtT. 1901. 408); BARÓTI SZABÓ is nyilván saját, székely nyelvjárásából ismerte a *török-buzakotsányt* (SZD²). A magyar *kocsán(y)* és a román *cocean* jelentésköre több mindenben egyezik, a 'kukoricaszár, kukoricatorzsa, káposztatorzsa' jelentések igazi területe az ÚMTsz tanúsága szerint elsősorban Erdély. A köznyelvi jelentés ('a gyümölcs, a virág, a levél szára') azonban — mivel nincs ilyen értelme sem a román, sem a déli szláv nyelvekben — valószínűleg önálló magyar jelentésfejlődés. A nagyszótári dokumentáció alapján úgy tűnik, hogy ez utóbbi jelentés a *kocsány* eredeti elterjedési területén, valahol Szatmár—Bihar vagy a szomszédos vidékeken jelentésátvitellel (a kukorica szára → szőlőgerezd stb. szára — a román szó 'szőlőfürt'-öt is jelent!) alakult ki.

Többszörös átvétellel, Erdélyben a románból került nyelvünkbe a *kusztora*. Saját, székely nyelvjárásából ismerte BARÓTI SZABÓ (SZD² *bütfak* a.), GYARMATHI pedig még román eredetére is ráértett, csak éppen a helyes etimon (*custură*) helyett a *cuřit* 'kés' szóval vetette egybe a Vocabulariumban.

A *lanka* és alakváltozatainak (*lonka*, *lunka*) eredetét ismét a többszörös etimológia elvének alapján tisztázhatjuk. Bár BLÉDYNél hiányzik a szó, a *lunka* románból való átvételét vallotta az eddigi szövejtő irodalom is, ennek az alaknak a meglétére azonban a TESz.-nél jóval korábbi adalékaink vannak. PRODAN fogarasföldi okmányjaiban 1630 és 1650 között nem is egy ízben fordul elő (192, 483, 693, 874, 949), de nem igen lehet eldönteni, hogy a magyar szövegben előforduló *lunka* román tulajdonnévi jellegű birtoknév-e vagy pedig magyar köznévvé ('víz melletti szántóföld') valóban van-e. Mégis ennek fogható fel a következőben: 1637: „Harmadik helyben az Ifiu Janos *lunkajaban* is negyuen keöbleött” (OL. UC. 14/42 — i. m. 602). Teljesen egyértelmű Kraszna megye 1719-ből kelt Statutumában: „Ide nem értvén az olyan *lunkákat* minéműek, a Hidvégi, Lompérti és Majadi *lunkák*” (Herman: Előtanulmányok 236).

Mi a helyzet a *lonka* és a *lanka* esetében? Itt mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a Dunántúlon csakis szláv hatásról lehet szó, viszont a román *u* > magyar *o* megfelelés alapján az 1389-ből jelentkező máramarosi *Lonkas*, illetve az 1442.-i ugyaninnen való *Lonka* helynevek (MIHÁLYI, i. m. 90, 134) alkalmasint román eredetűek. A 19. és 20. századi székelyföldi és szatmári *lonka*, valamint *a-zó lanka* köznevek (MTsz., SzamSz., ÚMTsz.) kérdésében a legvalószínűbbnek az látszik, hogy a régebbi, szláv hatáshoz egy újabb keletű, második román réteg is járult. Nem vehető figyelembe KNEI ZSA azon megjegyzése, hogy a 'lejtő, meneteles hegyoldal' nem származhat a románból (SzlJsz. 303), mivel a román *luncă* nemcsak folyómenti, hanem a hegy lábánál elterülő, hosszan elnyúló rétet v. kaszálót is jelent (CADE., Şăineanu: Dict. univ.).

szárma 'töltött káposzta'. A végső forrásában oszmán-török szó ebben a formájában elsősorban szerb-horvát közvetítésű; román jövevényként BLÉDY is csak a *szármáli*-val foglalkozik. Mindezek ellenére felvetődik, hogy BARÓTI SZABÓ első kiadásába (*Szárma, fzarma*, töltött káposzta 74/68) vajon nem a saját nyelvjárásából került-e be, annál is inkább, mivel a nagyszótár anyagában — igaz, hogy csak 1898-ból — is található egy székely származású szerző tollából ilyen adat: „előttünk párolgott a tokány, a *szárma*” (DELI: Gyepűn innen 85).

2.3. Befejezésül felvetem néhány olyan, a 19. század előtt jelentkező szónak a románból való magyarázatát, amelyre tudomásom szerint eddig még nem gondoltak, vagy pedig az erre vonatkozó megjegyzés nem talált kellő visszhangra.

deréce 'Veronica beccabunga'. Az első adat: 1690: „Vizi-torma: beca-bunga. *Deréczenek* is hívják” (PP: PaxC. 263: NySz.). PÁRIZ PÁPAI szótárai közül csak az 1801-es kiadásba került be a szó, de bejegyezte a maga MA² példányába 1735 táján az erdélyi Béládi István (MNY. 1: 361). Ismerte a *Derétze-fü-t* BENKŐ JÓZSEF, aki azonban román megfelelésként a *brobonic*-ot adta meg (MagyKönyvh. 1783/2: 407). Megvan SzD-nél *derétze*: veronika füve (16/121 — érdekes, hogy SzD²-ből kimaradt!), majd a DebrFüv.-ben a Veronica Beccabunga magyar neveként (I, 65). Innen származhat a növény mai szaknyelvi *deréceveronika* neve is. Megjegyzem még, hogy valószínűleg ide tartozik a MTsz.-nek a Székelyföldről jelzett *geréc* 'nagy recés levelű vad-burján' adata is (A *d* ~ *g* váltakozásra vö. *dránica* ~ *gránica*, *duvad* ~ *guvad* stb.). A szófejtő irodalom (ÉtSz., KNEI ZSA: SzlJsz. 625) a *deréce* eredetét mindeddig nem tudta kielégítően tisztázni; végső forrásában nyilván szláv és azonos a MTsz.-ben Vas, Zala és Somogy megyékből adatolt *derézde*-vel. BORZA román növényosztótára a Veronica beccabunga hivatalos neveként a *bobornic*-ot közli, de a növény egyéb nevei között *drefel* is szerepel. Ez önmagában még nem bizonyíték a *deréce* románból való átvételére, hiszen elvileg a fordított út is feltehető, viszont van BORZÁNÁL egy csaknem azonos alakú *dreje* elem is, ami többféle növényt is jelöl, így többek között ez a 'Lysimachia nummularia' szaknyelvi neve. Úgy gondolom tehát, hogy a *drefel* elem a román szókincsbe eléggé beágyazottnak tekinthető ahhoz, hogy a magyar *deréce* ebből könnyen magyarázható. Hangtanilag különösebb nehézség nincs: a szókezdő mássalhangzó-torlódás elkerülésére ejtéskönnyítő oldóhangot iktattak be, a szóvégi *-l* — ha ugyan nem *dreje* alakkal kell számolnunk — pedig sép számú *-ce* végű szavunk analógiás hatására lekoptott.

kununál 'összead, esket'. A román *a cununa* 'ua.' (< lat. *coronare*) átvétele csak három 17—18. századi forrásban jelentkezik. Elsőként a fogaras-földi urbáriumokban találtam meg a bírságok felsorolásában: 1632: „Fele-segetől ha el ualik *cononalt* ember f. 12 Ha penigh *cononalatlan* ualik el f. 6” (OL. UC. 14/38 — PRODAN 198; ugyanez a szöveg 1637-ből és 1640-ből: OL. UC. 14/42 — PRODAN 496, ill. 14/48—706). Használja a szót önéletírásában Kemény János fejedelem is, „az ki *ununálja*, azaz *copulálja*” (294 — nyilván hallotta valahol a román szót, de tévesen a latin *unushoz* kapcsolta). Stilisztikai elemként fordul elő Hermányi Dienesnél: „azon este mátkásította el, és véle *cununaltatott* is” (NagyDem. 163; ld. még 176). A magyar szókinsnek valóságos elemévé sohasem vált, de figyelemre méltó a fogarasi közigazgatás nyelvébe való behatolása.

östör '1. disznóparéj; *Amaranthus* 2. libatop; *Chenopodium*'. Ez a növénynevén igen korán jelentkezik (1395 k. BesztSzj.: *bletanum* : *ester*) és biztosan látszó, déli szláv etimon kínálkozik (keleti szerb vagy bolgár *štir* 'Amaranthus' KNEZSA SzlJsz. 365), úgy hogy az újabb szófejtő irodalom nem vette figyelembe BENKŐ JÓZSEF véleményét, aki híres Nomenclatura-ja második részében az *Ester-parej*-t a román *Stir mik* (sic!)-kel vetette össze (MagyKönyvh. 1783/2: 428). Az *Amaranthus* növénynevezés román szaknyelvi elnevezése kétségtelenül a szlávól származó *štir* (BORZA). Ami a magyar *ester* ~ *ister* ~ *östört* illeti, a BesztSzj.-ben való megjelenése óta folyamatosan adatolható (erre nézve vö. KNEZSA i. h.). Az adatok szövegdrajzi vizsgálata arról tanúskodik, hogy főleg Erdélyben terjedt el: erdélyi glossza a 15—16. század fordulójáról (MNY. 21: 140), KolG1., idevonható MA. és PP. is, továbbá Nadányi János kertészeti műve (NySz.), Benkő József maga is erdélyi és a DebrFüv.-höz is valószínűleg ő közvetítette a szót; végül figyelemre méltónak tartom, hogy a legutóbbi két adat: *esterburján* (Réty, Háromszék m: MNY. 4: 31), ill. *esterparéj* (Hortobágy: ÚMTsz.—Déri M. V. 51) szintén a Tiszától keletre jelentkezik. A románból való magyarázat ellen szól az *östör* végső forrásban szláv volta és a BesztSzj.-ben való megléte. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy számos szláv eredetű szót a románság közvetített hozzánk, továbbá, hogy a BesztSzj.-nél alig tíz évvel későbbre tehető SchlSzj.-ben — ahol különben *ister* alakban szintén előfordul — már szerepel a *csobán* és a *katrinca* is. A BesztSzj. keletkezési helyéről legfeljebb csak annyit tudunk, hogy ez valamely hazai német város lehetett (MELICH: MNY. 17: 40—1), ilyen azonban Erdélyben is akad. Fejtegetéseimmel nem kívánom kétségbe vonni, hogy szavunkat k ö z v e t l e n ü l i s átvehettük a szlávól; úgy gondolom azonban, hogy a román közvetítés sem zárható ki.

pisztrícgomba 'Polyporus squamosus'. Ennek az ehető gombának a neve első ízben a 16. század végén Erdélyben jelenik meg (Radv.: Szak. 221). Ismeri a 18. században a marossszéki Mátyus István (O és új Diaet. II., 480: NSz.), Benkő József pedig régebbi latin nevét is megadja (MagyKönyvh. 1873/1: 432). Tőlük vehette át Földi (Magy. fűvésztud. 56: NSz.), majd a DebrFüv.-ben a 'Boletus' terminus hatására az eddigi *pisztrícgomba* helyett *pisztríc tinoru* van. Itt meg kell jegyezni, hogy e korban a Polyporus fajt még nem különítették el a Boletus-tól, viszont nyilván a DebrFüv.-nek tulajdonítható, hogy maga a *pisztríc* elem bekerült a növénytani terminológiába. CSAPODY—PRISZTER Magyar növénynevek szótára című művében a Polyporus squamosus rendszertani neveként ismét a *pisztrícgomba* szerepel. Népnyelvi gyűjtésekből számos adat jelentkezik a Székelyföldről, a *pisztríc* mellett *peszteric gomba*

(Tsz.), *pisztiric-nákó* (MNY. 38: 386), *pisztridzgomba* (NyIrK. 3: 114, 10: 345) alakban is járatos. A rendelkezésünkre álló adatokból azt is tudjuk, hogy fán v. fatőkén, főleg bükkfán termő gombáról van szó.

A végső forrásában vele azonos eredetű *peszterke* szavunkkal foglalkozva KNEJZSA is említi a *pisztirecet*, sőt a felsorakoztatott szláv gombanevek között egy azonos jelentésű orosz *necmpéy* is szerepel nála (SzlJsz. 419). Tekintettel azonban arra, hogy az ukránból egy megfelelő jelentésű és alakú szó nem mutatható ki, a székely szónak közvetlenül valamely szláv nyelvből való származtatása nem megnyugtató. A szóföldrajz és ilyen eredetű gombaneveink (*hiriba*, *pitonka*, *pitárka*) alapján szavunk román eredete is feltehető. A szláv *pbstrcco*-nek meg is van a román megfelelője *pestrif*, *pistriř* 'tarka', sőt van egy *burete pestrif* (tkp. 'tarka gomba') elem is. BORZA növényesztára ezt három goq Ξ a nevéként is közli, jelent többek között egy fülókefélélt is (Collybia esculenta). A Collybia és Polyporus faj sok hasonló tulajdonsággal rendelkezik: mindkettőnek vannak fatőkén termő és ehető tagjai. A névcseréhez és a románból való magyarázathoz ez már fogódzót is nyújtana, a két gomba alakja azonban eléggé különbözik. A magam részéről másra gondolok: ha az oroszban nyilvánvalóan a gomba külalakja alapján jött létre a már említett *necmpéy* elnevezés, a tőle függetlenül, de hasonló szemléleti alapon kialakult román *burete pestrif*, népnyelvi *burete pistriř* román gombanév a Polyporus squamosus megnevezésére is szolgálhatott — nincs kizárva, hogy ilyen jelentése is van —, és ez került át a magyarba. Mivel ezt a gombát mind a magyarban, mind a románban azonos megformáltságú összetétel jelöli, a részfordítással történt átvétel is könnyen feltehető.

turbuk. E szóval, eredetével és a vele kapcsolatos kérdésekkel részletesen foglalkozott H. SCHUCHARDT (Nyr. 29: 56—65). Cikke ma is sok figyelemre méltót tartalmaz, így az a következtetése, hogy a szó nem lehet szláv. Így nyilatkozik a legújabban a HASz. a szerb-horvát *třbok*, *třbuk* szó idegen voltáról (XVIII., 563), továbbá VASMERNak is az a nézete, hogy az orosz *морбано* 'Störstange', *морбамб* 'Fische mit der Störstange treiben' nem szláv eredetűek (RussEtWb. III., 123). A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a szerb-horvát szó való a magyarból, nem pedig fordítva, amint a MTsz. Keszthelyről közölt *turbuk* adata alapján KNEJZSA vélte (SzlJsz. 536). Valószínűnek látszik továbbá, hogy a Dnyeszter alsó folyása mentén élő ukrán *мербѣк*, *мырбѣк* 'nyeles meritőháló' (Hrinčenko IV., 255, 296), a főleg a Duna torkolatvidékén használatos román *třboc*, *třbog*, *tărăbuc* 'egyfajta meritőháló' (CADE.) átvétele, csak az a bökkenő, hogy magának a román szónak az eredete tisztázatlan. Mindezt előre kellett bocsátani, hogy a magyar „co[n]tus — *torbok*” (SchlSszj. 825) szlávól való magyarázatát kizárhassuk. Ez a *torbok* vagy *turbuk* alkalmasint nem 'csáklya', hanem 'a vizet halászáshoz felkavaró zurbolófa' (vö. *turbukló* 'Störstange' PPB, a NySz. *turbukol* címszavát, továbbá SzD²-ben „*turbukol*ni... *turbukolo*-fa, mellyel élnek a halászatkor” *butykázni* a.). Szavunk azonban jelentett hálót már a régiségben is: „exceptis duabus recijs qui vulgo *Turbok* et lesdw halo dicuntur” (1537 Háromszék: NéprÉrt. 2: 12). Ilyen nevű keresőhálót a Feketeügy vidékén a 20. század elején is ismertek (NéprÉrt. 3: 162, 4: 222). Nem lehet független mindettől a román *tărăbuc*-kal feltűnő hangbeli egyezést mutató, Viskről (Máramaros) feljegyzett *terebuga* 'az eresztőhálón az islégből kötött öregszemű két szélső rész' (Herman: HalK. II., 833).

Milyen eredetű hát ez a szócsalád? Szláv nem lehet; SCHUCHARDT ilyen irányú célzásai ellenére nem valószínűsíthető, hogy egy kifejezetten népi fog-

lalkozás szavai a középlatinból kerültek volna át. SCHUCHARDTTal szemben továbbra is fennáll a belső keletkezés lehetősége — én ehhez nem tudok hozzászólni —, de a románnal való egybevetés nem látszik terméketlennek. A SchlSzj. nem mentes a román hatástól, az időrendben második 1537-i jelentkezés Háromszékből való és a NySz. adatai is Erdélyből való tovaterjedéséről tanúskodnak. Igaz, hogy Pázmánynál is megjelenik, az ő nyelvében azonban ez erdélyi emlék is lehet, Faludi pedig tőle tanulta. A nagyon kései Balatonvidéki megjelenést esetleg avval magyarázhatjuk, hogy az ország keleti területeiről áttelepített halászhalkok vitték magukkal. A román *tîrboc* > magyar *torbok* (SchlSzj.) tökéletes hangtani megfelelést mutat, nem okoz problémát a *tîrbuc* > *terebuga* sem. A szókezdet későbbi alakulására nyilvánvalóan a magyar *túr*, *turkál* hatott. A románból való magyarázatot azonban véglegesnek a magam részéről is csak akkor tarthatom, ha tisztázódik magának a román szónak az eredete; román elemeknek a magyar halászat szókinésében való megléte azonban egyáltalán nem példátlan (*marázsa*, több halmév; román közvetítésűeknek és csak végső forrásukban tartom szlávznak a *cserkáló* < r. *cercală* és *csorpák* < r. *ciorpac* hálónéveket is).

3.1. Jelen írásom első részében 26 már előző dolgozatomban is szereplő jövevényszavunk történetére vonatkozó újabb adalékokat mutattam be. Ezeknek egy része az illető szó koraiabb jelentkezését igazolja, így 16. századi román jövevényeink közé sorolható a *matász* és talán a *tejke* is. Az eddiginél egy századdal előbből, most már a 17. századból ismerjük *kompona*, *krinta*, *krucsá* szavainkat; a *krinta* már ez időben is eléggé elterjedtnek tűnik.

3.2. A második részben 28 szókészlettel foglalkoztam. Ezekről előző dolgozatomban nem volt szó, mivel annak megírása idején a 19. század előtti adatok elkerülték figyelmemet, másrészt románból való vagy legalábbis román közvetítésű kölcsönzésekre is csak később gondoltam. Ezek révén a magyar nyelv régebbi román jövevényszavairól alkotott kép bizonyos tekintetekben gazdagabbá válik. Ha fejtegetéseim helytállónak bizonyulnak, további három elemmel szaporodik 15. és 16. századi román jövevényeink száma: *östör*, *turbuk*, ill. *pisztríc*. Fogalmi köri hovatarozása révén igen figyelemre méltó a *szápoly* 'irtókapa' korai megjelenése (MA. 1604). Ezt követi a 17. század első feléből a szintén a földműveléssel kapcsolatos *bunka* (1637 Fogaras) és két másik, de inkább idegen szónak tekintendő elem: 1628: *kalarás*, 1632: *kununál*. A 17. századból jelentkezik még a *harár* (1676) és a *deréce* (1690). Négy további szavunk adathozható a következő fél századról: 1709: *kocsány*, 1723: *szlobozia*, 1732: *lipitor*, 1744: *bakonya*. A jelen cikkünkben tárgyalt többi szó a 18. század utolsó 20 évéből való; különösen értékes forrásnak bizonyult BARÓTI SZABÓ DÁVID: hat szavunkat nemcsak, hogy elsőnek szótározta, de elsőnek jegyezte is le: *bába*, *csata*, *szárma*, *zseréb* (SzD), *kopács*, *kuszlóra* (SzD²).

4.1. Fogalomköri hovatarozásukat tekintve ezek a szavak a már ismert csoportokba tagolhatók, legfeljebb a megoszlás belső arányai módosulnak, hiszen a legjellemzőbb román jövevényszavak tárgyalására már előzőleg kerítettem sort. Így is akad azonban közöttük az *á l l a t t e n y e s z t é s* és a juhtartás körébe tartozó elem. Ezek közül szélesebb területen, a Tiszántúlon és a Duna—Tisza közén is ismeretes a *purzsa*, egy rackafaj szaknyelvívé vált neve. A többi itt említhető elem már nem lépte túl a szorosabb értelemben

vett Erdély, főleg pedig a Székelyföld határát. Román pásztorok ruhadarabjai-ként ismerte meg a magyarság *szárika* és *gluga* szavainkat; a szövés-fonás, a gyapjúfeldolgozás köréből való a *zseréb*. Ide tartozik még a *murga*, amely elsősorban színnév lehetett és csak azután szolgált sötét pej színű állatok megnevezésére, továbbá a *csata* 'nyáj, falka' értelemben való használata.

4.2. A néprajzzal kapcsolatos szóképzleti elemek számát növeli a *szárma* és a *szerecsika*. A *szárma* ételnév Erdélyben valószínűleg a románból való. A *szerecsika* a román és a szerb nők nevezetes szépítőszere. Ez a román szó átkerült a szerb-horvátba is; nem lehetetlen, hogy ez a nyelv közvetítette az Alföld déli területein (Békés, Csongrád); a Bácskában ez szinte bizonyosra vehető. Erdélyből a román szó Debrecenbe is eljutott. A románság vallási terminológiájából két újabb elem jelentkezik: a *kunúnál* 'esket' csak szórványos és átmeneti jellegű, a kántortanítót jelentő *dászkállal* azonban környezetfestés céljából több klasszikus írónk is él. A *szárma* és *szerecsika* ma is járatos tájszavak, ilyen az Erdély több pontjáról jelentkező *kusztora* is. A 19. század előtről eddig is ismertünk a halászat szókincsébe tartozó román elemeket (*marázsa*, *platyika*), de ezeket jóval megelőzi a *turbuk*. Új szint jelent a gyermekjátékok körébe tartozó *bába* 'lyuk, illetve mérték egy labdajátékban'. Ez a ma is élő tájszó az első, amelyet a szókincsnek ebben a rétegében a román-ságtól vettünk át; a 19. században az ilyen elemek száma is megszaporodik.

4.3. Tovább bővíthető a személyeket jelölő főnevek száma: *lipitor*, *kalarás*, *orták*. A 17—18. századi oklevelekben a lakosság legszegényebb rétegét jelöli a *lipitor*; a szó — ha elvétve is — de később is felbukkan. Ma is élő Fekete Körös vidéki tájszó az *orták*. A *kalarást* a román fejedelemségek katonai szervezetével kapcsolatos idegen szónak tekintem.

4.4. Román eredetű növénynevek közül az *östör* még abban az esetben is a legelső közé tartozik, ha legrégebbi adatait közvetlen déli szláv kölcsönzésnek tekintjük. A Debreceni Fűvészkönyvből kerülhetett be a növénytani szakterminusok sorába a székely *pisztricgomba* 'Polyporus squamosus' és az erdélyi *deréce*, pontosabban a *deréceveronika* 'Veronica beccabunga' összetétel. Eredeti, a románból származó jelentéseiben járatos Erdélyben és a vele szomszédos területeken a *kocsány*; ez a szó a köznyelvbe is bekerült, de köznyelvi '(növény)szár' jelentése már önálló magyar élete során alakult ki.

4.5. A most tárgyalt elemek között akad a földműveléssel és a mezőgazdasággal kapcsolatos is. Ide sorolható a tájszó szintjén maradt, de ma is élő *kopács* 'fa; fás, erdős hely' és a legújabb gyűjtésekből is adathozható *lunka* 'víz menti szántóföld; termékeny folyóvölgy stb.'. A *lunka* változat bekerült az irodalmi nyelvbe is, de idevezető útja, és hogy ez keletről vagy a Dunántúlról terjedt-e el, még további vizsgálatokat igényel. Egyelőre csak szótári szóként ismerjük az irtókapát jelentő *szápolyt*. A földművelés szerszámainak nevei között is akadnak ugyan a románból átvett elemek, pl. *furkoly* 'villa' (BLÉDY), *híléc*, *hillec* (< rom. *hîrleț* — Nyr. 18: 176; NyIrK. 5: 83), *szepeliga* 'talajlazító, porhanyító kapa' (< rom. *săpăligă* — ÚMTsz.), de ezek a szápolyval szemben meglehetősen késői keletűek.

4.6. Valamennyi eddig említett fogalmi körtől elüt és vele nem is azonos természetű a *kereskedelem* nyelve, úgy tűnik azonban, hogy román jövevényszavaink művelődéstörténeti vizsgálatában erre is figyelemmel kell lenni. Nem szóltam erről előző dolgozatomban, pedig az ott tárgyalt elemek közül

nem is egy (*izlot, kantár, oka*; *kilim, matász, muszuly* — vö. NyK. 73: 106, 108—10) a Balkán félszigetről és a román fejedelemségekből Erdélybe irányuló kereskedelem révén került be nyelvünkbe. E műveltségzavakhoz csatlakozik a *bakonya* ~ *bakonyás* és a *hara* (az oszmán-törökre mennek vissza ezek is), továbbá a visszakölesőzésnek is tekinthető *pipárka*. A több úton is nyelvünkbe került *hara* széles területen járatos, az újabb forrásokból már nem jelentkező *bakonyás* nem jutott túl Erdély határán, a *pipárka* csak szórványként értékelhető.

5. A most tárgyalt jövevényszók elterjedtsége és rétegződése a következőkben összegezhető:

környezetfestő-hangulati elemként szerepel a szépirodalom nyelvében a *dászkál*;

köznyelvi szóvá vált a *kocsány*;

szaknyelvi terminus a *deréceveronika*, a *pisztricgomba* és a *purzsa*;

Erdélyen túl is ismeretes a *hara*, az *östör*, a *szerecsika* és a *turbuk*;

erdélyi tájszavak: *bába* (a labdázásban), *csata* 'nyáj, falka', *gluga*, *kopács*, *kusztora*, *lunka*, *murga*, *orták*, *szárika*, *szárma*, *zseréb*; ma már kihaltnak tekinthető a *bakonyás* és a *lipitor*;

csak szótári forrásból mutatható ki a *szápoly*;

szórvány jellegű a *pipárka*;

az idegen szó szintjén maradtak: *fidé*, *kalarás*, *kununál*, *szlobozia*.

BAKOS FERENC

Nouvelles contributions à l'histoire des anciens éléments roumains du hongrois

L'article reprend le sujet déjà traité sur les colonnes de la même revue (cf. NyK. 73: 65—111). D'une part, l'auteur donne des nouvelles datations concernant 26 emprunts roumains dont il s'est occupé dans l'étude mentionnée, puis, réparti dans trois groupes, il analyse 28 autres éléments lexicaux. L'origine roumaine des mots qui constituent le premier groupe est généralement reconnue: il ne s'agit que de relever leur existence déjà avant le 19e siècle. La deuxième série comporte des éléments qui sont entrés dans le lexique hongrois, parmi d'autres, par une filière roumaine (*hara* 'étouffe de poil rude', *kocsány* 'tige de maïs; rafle', *kusztora* 'eustache', *lunka*, *lunka* 'lot de terre près d'un cours d'eau; versant', *szárma* 'feuille de chou farcie'. Enfin, l'auteur essaie à démontrer la provenance roumaine de *deréce* 'véronique', *kununál* 'unir des fiancés', *östör* 'amarante; chénopode', *pisztric* 'sorte de champignon: *Polyporus squamosus*', *turbuk* 'sorte d'engin de pêche'. L'article donne les classements chronologique et sémantique des mots présentés pour terminer par l'analyse de leur aire de propagation géographique et sociale.

FERENC BAKOS

Tudománytörténet, voluntarizmus*

„Soha sem szabad az olvasót ostobának képzelni.”

Egy amerikai nyelvész

I. Előzetes megjegyzések. Bármennyire hihetetlennek tűnik is, örülök az „Irányzatok, tanulságok” című cikkem körül kialakult vitának. Nem azért, mert hízeleg hiúságomnak, hogy bevonultam a mottóul választható szövegrészek szerzőinek soraiba, de azért sem, mert mazochista vagyok, és szeretem, ha vitapartnereim elevenbe vágóan bírálják, a tények merőben szubjektivistá csoportosításával és értékelésével, mi több, történelemhamisítással vádolnak; hanem azért, mert így lehetővé válik néhány alapvető kérdés határozottabb és egyértelműbb megfogalmazása. Ez talán még a „frontok” tisztább látását is eredményezheti, ami a helyes következtetések levonásának egyik fontos tényezője.¹

Szeretném mindjárt az elején leszögezni, hogy — ugyanúgy, mint előző írásomban — itt sem kívánom kicövekeltetni a hazai általános nyelvészet új irányát, csupán az elmúlt negyedszázad magyarországi irányzatainak a tanulságait kívánom egyértelműbben megfogalmazni. Még annak tudatában is, hogy a nemzeti nyelvtudomány általános értékelésében nem elhanyagolható tényező az általános nyelvészet fejlettségi foka, státusa, újból ki kell jelentenem — előző írásomban a címhez kapcsolt jegyzetben jeleztem —, hogy itt sem vállalkozom a felszabadulás utáni hazai nyelvtudomány teljességének a felmérésére. Egyéb okok mellett a terjedelem szabta korlátok sem teszik ezt lehetővé. Mindez természetesen nem azt jelenti, ha nem beszélek a felszabadulás utáni magyar nyelvtudomány olyan eredményeiről, mint az értelmező szótár, a magyar és finnugor etimológiai szótár eddigi kötetei, a magyar nyelvátlasz, a leíró nyelvtan, a nyelvművelés stb. stb., mintha ezeknek a jelentőségét semmibe venném, még akkor is, ha az általános és speciális nyelvészet kapcsolatainak a megfogalmazásánál nem mindenben egyezik is véleményem bírálóiéval. Ugyanígy nem azért marad el az Általános Nyelvészeti Tanulmányok eddigi köteteinek a taglalása, mintha nem akarnám észrevenni a sorozat elvitathatatlan szerepét az általános elméleti kérdések külföldi eredményeinek az ismertetésében, majd a hazai szerzők munkáinak a publikálásában; ellenkezőleg, most is az a véleményem, hogy „a

* Ez az írás külföldi tartózkodásom második évében készült, ami szükségképpen magán viseli bélyegét, többek között abban, hogy főleg az itt (USA) hozzáférhető dokumentumokra kényszerültem támaszkodni (az objektív helyzet diktálta szelektivitás), de remélem, abban is, hogy „személyes tapasztalat hiányában” néhány megállapításom anakronisztikussá vált.

¹ A „frontok” terminust itt is úgy használom, mint többé-kevésbé homogén elméletek, irányzatok megjelölését, amelyek egymásra hatásának, harcának eredményeként, „eredőjeként” szokták megfogalmazni: „Merre tart a nyelvtudomány?”

sorozat értékelése külön tanulmányt érdemel” (NyK.72:285). Hasonló okokból nem tárgyaltam — és nem tárgyalom ezúttal sem — FÓNAGY I., HERMAN J., HUTFERER M., KÁROLY S. idevágó munkáit, DEME L., HADROVICS L. és ZSILKA J. grammatikaelméleti nézeteit, nem is szólva itt bővebben LŐRINCZE L. nyelvüvelő munkásságáról, aminek jelentőségét, társadalmi hasznosságát hirtelenében nem is tudom mihez mérni.

Feltehető a kérdés: mivel kívánok hát foglalkozni válaszómban, ha mindezeket a (nem jelentéktelen) mozzanatok tudatosan elhanyagolom. Pontosán előző cikkem címében megadott és az abból fakadó problémákkal: az irányzatok és tanulságaik pontosabb megfogalmazásával, az irányzatokat kiváltó, térhódításukat késleltető tényezők még egyértelműbb megszólaltatásával, a hazai általános nyelvészetenek a nyelvtudomány nemzetközi fő irányzaival, fejlődési menetével való összevetésével, néhány elméleti és módszertani kérdés bővebb kifejtésével és vitamódszereink néhány vonásával.

Nem kívánok bírálói minden egyes megjegyzésére sem válaszolni, csak az általam legfontosabbaknak véltre. Ide kívánczik annak a ténynek a közlése is, hogy ennek a szubjektív mércének a kialakításában nem az vezetett, hogy ebbe vagy abba a táborba tartoztam, illetőleg tartozom, ilyen vagy olyan sérelem ért, illetőleg voltam a sérelem okozója. Nem tartoztam, de nem is tartozom sem az úgynevezett hagyományos, sem az új (vagy kevésbé új) külföldi módszereket kritikátlanul meghonosítani akarók táborába — ilyenek manapság már nemigen vannak nálunk sem —, és az irányzatok néha katasztrofális gyorsasággal váltakozó forgatagában nem sebesültem meg, de nem is osztottam sebeket. Mindezeket nem külön érdemként tüntetem fel, hanem mint korábbi életutam alakulásából következő **p u s z t a t é n y t**, aminek azonban a későbbiek szempontjából jelentősége van vagy lehet. Nézeteim szubjektív töltetét, szóvá tett türelmetlenségemet nem ilyen tényezők váltották és váltják ki.

Ügyszintén a bevezető megjegyzések között kívánom megköszönni bírálói **t é n y b e l i k i e g é s z í t é s é t**, de még inkább azt, hogy forrásaim alapján elkövetett **k r o n o l ó g i a i p o n t a t l a n s á g o k r a** is felhívták figyelmemet. Ez elsősorban — de nem kizárólag — a lazicziusi biográfia téves évszámaira vonatkozik. (Magára a „Laziczius-ügy”-re még visszatérek.)

Végül — de nem utolsósorban — itt is le kívánom szögezni, hogy ezt az írást is adaléknak, egy meghatározott szempont alapján készült vázlat további pontosításának szántam, most sincs szándékomban tehát a „bírói pálcával” való kacérkodás az adott korszak **e l m é l e t t ö r t é n e t i p r o b l e m a t i k á j á n a k t e l j e s s é g é t** illetően.

2. Előzmények; az elmélet-történet jelenlegi helyzete. Az elmélet-történeti kutatások újkeletűek. Fő elvei most kristályosodnak, módszertana napjainkban alakul ki.

Az első nemzetközi szimpoziumot, amely kimondottan a nyelvtudomány történetével, pontosabban annak aspektusaival foglalkozott, 1964-ben tartották Ausztriában a Wenner—Gren Foundation for Anthropological Research égisze alatt. (TH. A. SEBEOK [ed.], „Portraits of Linguists. A Biographical Source Book for the History of Western Linguistics 1746—1963.” Bloomington—London, 1966. Introduction p. X.) Az itt elhangzott előadások olyan nagymértékű heterogeneitást tükröztek, hogy nem könnyű feladatot jelentett

sajtóképessé tételük az ezzel a munkával megbízott D. HYMES számára (a kötet a mai napig nem jelent meg, előreláthatólag 1973-ban sor kerül rá), nem is szólva itt bővebben egy korábbi, a Social Science Research Council támogatásával rendezett tanácskozás előre kiosztott anyagairól, illetőleg azoknak összeegyeztethetetlen jellegéről (uo.).

Egy másik hasonló gyűjtemény szerkesztője, A. A. HILL, bár igen fontosnak tartja az iskolák, irányzatok eredményeinek, különbségeinek az összegezését, illetőleg összevetését — még akkor is, ha azok szintézise szerinte megoldhatatlan, illetőleg nincs is rá szükség —, de az idevágó kutatások jelenlegi állapotában ezt még megvalósíthatatlannak látja. (A. A. HILL [ed.], „Linguistics Today”. New York—London, 1969. Preface, p. IX.)

2.1. A n y a g g y ű j t é s: c h r e s t o m a t i á k, p o r t r é k. Annak ellenére, hogy már a XVIII—XIX. században is jelentek meg kisebb-nagyobb terjedelmű írások a nemzeti nyelvtudományok egyes szakaszairól, irányzatok prominens képviselőiről, a tudatos és rendszeres kutatómunka századunk ötvenes éveinek a második felében indult meg. Nagyobb szabású vállalkozások — időrendben — a Szovjetunióban, majd az Egyesült Államokban figyelhetők meg. Az idevágó munkálatokat mind a két helyen az a n y a g g y ű j t é s jellemzi: kiemelkedő teoretikusok bemutatása fő munkáikból összeválogatott szemelvények vagy róluk készített tanulmányok, illetőleg egyes főbb nyelvészeti irányzatokról, azok egyes kérdéseiről írt hosszabb-rövidebb cikkek közzétételével.

Az első kategóriába a szovjet V. A. ZVEGINCEV tartozik, aki tudománytörténeti munkásságának eredményeit az 1956-ban publikált „Общее и индоевропейское языкознание” (Москва 1956). című kötetel mutatta be. A kiadvány a rövid bevezetón kívül összesen három német nyelvű részlettanulmány orosz fordítását tartalmazza.

Az előmunkálatok színvonaláról egyértelműen tanúskodik a kötetben lefordított írások szerzőinek neve (F. SPECHT, H. MÜLLER, V. PISAN) és a kiadvány profilja. Úgy tűnik, hogy a szerkesztő már az anyaggyűjtés, szerkesztés időszakában — így vagy úgy — felismerte az ilyenfajta vázlatos összefoglalások ki nem elégitő, kiegészítésre szoruló voltát, mert csaknem egy időben (3 hónappal később) megjelentette következő gyűjteményes kötetét, amely a nyelvtudomány nagyjainak, továbbá MARXnak, ENGELSnek és LENINnek a nyelvről szóló írásaiból közöl szemelvényeket. A kiadvány címe bevalottan s z ö v e g g y ű j t e m é n y: „Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков” (Москва 1956.). A kresztomátiát — lényegesen kibővítve — ZVEGINCEV újból megjelentette két kötetben az alábbi címen: „История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях”. Mindkét kötet Moszkvában jelent meg, az első 1960-ban, a második 1965-ben.

Hasonló célkitűzések vezették az amerikai M. JOOS-t, aki ZVEGINCEV kresztomátiájának megjelenésével csaknem egyidőben publikálta „Readings in Linguistics” (Washington, 1957.) című kötetét. A kötet szerkesztője egy igen rövid Előszón és egy Saussure-ről szóló hosszabb tanulmányon kívül azokat a cikkeket gyűjtötte össze, amelyek 1925-től 1956-ig különböző amerikai folyóiratokban, periodikákban jelentek meg.

Ugyanilyen megfontolásokból gyűjtött össze egy kötetre való tanulmányosorozatot („Linguistics Today”) a már említett A. A. HILL. A huszonnégy — a szerkesztő összegező írásával együtt huszonöt — tanulmányt tartalmazó

kötet a legkülönbözőbb témaköröket fogja össze. A tanulmányok címei után ítélve egyről lehetne feltételezni, hogy a tudománytörténet elvi kérdéseivel vagy hasonlókkal foglalkozik,² de ez is inkább a nyelvtermészetét és történetét tárgyalja egy határozott hangú bekezdés (i. m. 16) kivételével, hol a modern európai és amerikai nyelvtudomány kontinuitása mellett tör lándzsát. (Az amerikai nyelvészek többsége a diszkontinuitást vallja.)

A legnagyobb szabású tudománytörténeti vállalkozás a TH. A. SEBEOK irányításával működő nemzetközi munkabizottság tevékenysége folytán megjelenő „Current Trends in Linguistics” című sorozat. Ez nem kisebb célkitűzéssel indult — és sorra-rendre meg is valósítja azt —, minthogy áttekintse a „világ” nyelvtudományát, képet adjon az öt kontinens főbb irányzatairól, eredményeiről. A véglegesnek mondható terv szerint a sorozat tizennégy kötetből áll, amiből nyolc már meg is jelent.

Ide sorolandó még az az eléggé vázlatos áttekintés, amit a IX. Nemzetközi Nyelvészkonferencia (Cambridge, Mass. 1962. aug. 27—szept. 1.) előkészítő anyagának szántak: „Trends in European and American Linguistics 1930—1960” (Utrecht—Antwerp, 1961.), illetőleg a konferencia anyagát tartalmazó II. kötet: „Trends in Modern Linguistics” (uo. 1963.).

A különböző iskolák, tendenciák illusztrálását szolgáló köteteken túl a másik fajta kiadvány a nyelvtudomány nagyjainak portrészertő bemutatása. A gondolatot az élet, az egyetemi nyelvészképzésben a tudománytörténeti előadások szemléltető anyaggal való ellátásának a szükségessége vetette fel. Így született meg az a két vaskos kötet, amelyekről már szó esett („Portraits of Linguistics”) ugyancsak TH. A. SEBEOK gondozásában.³

A bemutatott kiadványok rendkívül bővérű és sokszínű anyaga jó tájékoztató a nyelvészet múltja, de főleg jelene iránt érdeklődők számára, kitűnően szolgálja a nyelvészképzést, mint a tudománytörténeti kurzusokhoz kapcsolódó, azokat alátámasztó szemelvénygyűjtemény, és nem utolsósorban igen jól felhasználható nyersanyag a valamikor megírandó szintézishez. Az anyaggyűjtés stádiumában igen megbecsülendő kötetek ezek!

2.2. Az első összefoglalási kísérlet. A vázolt törekvéseknek az eredményeként született kiadványok között (vagy azokon túl) külön említést érdemel a jugoszláv M. Ivič kötet: „Trends in Linguistics” (London—The Hague—Paris, 1965.), amely úgyszintén az egyetemi képzés szükségleteinek a kielégítése céljából íródott az 1961/62-es tanévben, mint egyetemi tankönyv (i. m. 5), és a nyelvtudomány egész történetét vázolta fel a szerény kezdetektől napjainkig. A szerző igen határozottan nyi-

² W. G. MOULTON: „The Nature and History of Linguistics”

³ Mellesleg érdemes megjegyezni a szerkesztőnek az amerikai egyetemeken tartott tudománytörténeti előadások „rutinfeladat” jellegére vonatkozó megállapítását: It is a sign of the times that such courses virtually unheard of in the smug 1930's, during the war years, and in the decade thereafter, are now a routine part of the curriculum of most departments and, of course, of recent Linguistic Institutes.” (I. m. I, p. 10. Az én kiemelésem: K. F. A curriculum az amerikai egyetemeken az egyes szakok képzési rendjét, programját, a kötelező és választható előadások = osztályfoglalkozások, 'classes' és vizsgák összességét tartalmazó dokumentum.)

latkozik a különböző elméletek és az őket életre hívó „kulturális atmoszféra” kölcsönös feltételezettségének a meghatározó jellegéről (a sokat hangoztatott „külső tényező”!). A nyelvelmélet fejlődése egyik alapvető motivációját nyújtó megállapításának minden egyes szavával egyet lehet érteni. Sajnálatos, hogy ez a szemléletmód főleg az egyes nagyobb fejezetek elé írt bevezetőkre korlátozódott, és nem vált az egyes tendenciák kialakulására, érvényességi körére vonatkozó magyarázatok szerves részévé. Mindezzel együtt — tudtommal — ez az első összefoglaló kísérlet, s így nem volna helyénvaló dolog a teljesség igényével fellépni vele szemben. A könyv elolvasása csak az úttörő munkának kijáró tiszteletet, elismerést váltja ki az olvasóból!

3. Elmélet-történet — gnoszeológia. A vázolt kontextusban jelent meg említett cikkem, amelynek műfaji jellegéről BENKŐ L. úgy nyilatkozott, hogy az „[Kovács] saját bevallása szerint — »gnoszeológia, elmélet-történet«” (NyK. 73: 329). Kerestem cikkemben e „szépen hangzó megjelölés”-t (uo.), de nem találtam, mint ahogy nem is találhattam. Aki — mint BENKŐ is — egyenlőségjelet tesz a nyelvre vonatkozó elméletek története (= elmélet-történet) és a gnoszeológia közé, az nem érti a gnoszeológia lényegét!

A gnoszeológia ugyanis — a filozófusok szerint — „a filozófia fontos része, amely az embernek a valóság megismerésére való képességével, a megismerési folyamat általános törvényszerűségeivel, az igazsággal és elérésének útjaival foglalkozik”,⁴ tehát nem azonos a legtágabb értelemben felfogott nyelvelmélet-történettel sem. Akármennyire fontos is a nyelvelmélet története, az mégsem ismeretelmélet, ami tehát a világnak és jelenségeinek minél tökéletesebb megismerésére (= az igazság feltárására) irányuló emberi (= társadalmi) erőfeszítések legáltalánosabb törvényszerűségeit vizsgálja, a megismerés lényegének, a megismerési folyamat menetének, módzatainak a felfedését célozza. Még egyszerűbben: a marxista ismeretelmélet fő kérdése, hogy a jelenségek és folyamatok lényegéből fakadó belső ellentmondások, azok feloldódási módzatai hogyan tükröződnek a megismerő emberi (= társadalmi) tudatban. Éppen ez választja el a marxista gnoszeológát a nyugati filozófiai irodalomban honos, a valóság tudati tükröződését tagadó idealista ismeretelméleti irányzatoktól (l. pl. a *neopozitivizmust*), amelyek úgyszintén a jelenségek és folyamatok lényegének a megragadását tűzik ki célul.⁵

⁴ Mivel — BENKŐ állításával ellentétben — nem érzem magam gnoszeológusnak, mégkevésbé filozófusnak, a szakavatott értelmezésért kénytelen vagyok az illetékes helyhez fordulni, ez pedig a Filozófiai Kislexikon (Kossuth, 1970) — akármennyire „kikötatásszerű idézgetés”-nek minősíti is ezt BAKOS F. újra, ahogy ezt a múlt alkalommal tette NyK. 73: 361). Számomra ugyanis meggyőzőbb a hozzáértő szakemberek saját szakmájukról közölt véleménye, mint a BENKŐ-féle értelmezés és az ezen alapuló hályogkovács merészségű diktátum: „a gnoszeológia keretében a tudománytörténésznek legalább két dolgot kellett volna megvizsgálnia” (i. h. 329; az én kiemelésem: K. F.). De — mint ez a későbbiek folyamán sorra-rendre kiderül — nem ez az egyetlen ilyenyszerű merészség BENKŐ eljárásában!

⁵ L. részletesen a KLAUS-BUHR-féle Philosophisches Wörterbuch, az Enciclopedia Britannica és a LALANDE-féle Vocabulaire de la Philosophie *episztemológia* és *gnoszeológia* címszavai alatt olvashatókat.

Az emberi megismerés legáltalánosabb törvényszerűségeinek a vizsgálatát azonosítani akármilyen tudomány elméletének a történetével súlyos elméleti hiba. Dolgozatom többszöri átolvasása után se találtam rá erre az azonosításra. Azt azonban több helyen is hangsúlyoztam — és ezt teszem most is —, hogy a nyelvtudomány történetét fémjelző elméleti irányzatok létrejöttének, hatásának, egymáshoz való kapcsolódásuknak a feltárásában a gnoszeológia általános törvényszerűségeire igyekeztem támaszkodni. Az e célból felhasznált főbb ismeretelméleti tételeket dolgozatom elején egyértelműen kifejtettem, ami írásom lényegének a megértése, a vele szemben támasztható elvárások megítélése szempontjából rendkívül fontos. Mivel — mint kiderült — BENKŐ ezt nem értette meg, sőt önkényesen félremagyarázta, szükséges az idevágó passzusokra való utalás: NyK. 72: 12—15.

Műfajom tehát — saját bevallásom szerint — nem a „szépen hangzó gnoszeológia”, hanem a különböző nyelvelméleti irányzatok lényegének, kapcsolatuknak a vizsgálata, tudománytörténeti helyük, szerepük kijelölése, az elmélet fejlődését előmozdító vagy azt akadályozó tényezők feltárása.

A hivatkozott helyen olvashatók alapján minden nehézség nélkül megállapítható állásfoglalásom a gnoszeológiáról, az elmélet történetéről, de magáról az elmületről is (általános magyarázási elvre törekvő tételek rendszere + megfelelő módszerek). Mert ha mindezek után pl. a historizmusról mint nyelvelméleti irányzatról elkezdeném magyarázni, hogy „a historizmus [vagy akármilyen más] olyan nyelvelméleti irányzat, amely . . .”, joggal megsértődhetne az olvasó a szájbarágás miatt!

Dolgozatom tehát a fenti értelemben felfogott fejlődésmenet feltárására vállalkozott. Tagadhatatlan, hogy eljárásom egyfajta megközelítési mód, amely távolról sem igényli még csak az általános nyelvészettel kapcsolatban felvethető valamennyi kérdés tárgyalását, még kevésbé az adott korszak nyelvtudománya teljességének az értékelését. A kérdés mármost az: elfogadható, megvédhető-e egy ilyen megközelítési mód jogosultsága. Ha figyelembe vesszük az előzményeket (anyaggyűjtés, historiográfiai összegezés), az elvek és módszerek kialakulatlanságát, a megközelítésbeli heterogeneitást, nehezen lehetne indokolni a teljesség igényét napjaink elmélettörténeti tanulmányaival szemben. Más szavakkal, ha BENKŐ L. és IMRE S. által támasztott követelmények jogosaknak tekinthetők, legalább olyan joggal megvédhető az általam választott tárgyalásmód elméleti megalapozottsága. Ez az eljárás, álláspont nem zárja ki a másoldalú megközelítési módok elméleti lehetőségét, ellenkezőleg, egyenesen igényli a kiegészítést.

Szó sincs tehát dolgozatomban „a kívánalmak uniformizálásáról és szimplifikálásáról, a követendő út abszolutizáló kijelöléséről” (NyK. 73: 342), ami ellen BENKŐ felemeli szavát, amikor vitaközki dolgozatomnak azzal a részével, ahol a külön utakon járó „nyelvészek elvitatathatlan eredményeinek a kölcsönös egymásra hatását” vizsgálom, illetőleg annak ki nem elégítő voltát bírálom (NyK. 72: 289). Ilyent még a legnagyobb rosszindulattal se lehet írásom „általános vonalá”-ból kikövetkeztetni, de még a betűibe se belemagyarázni! A „kölcsönös egymásra hatás”, a „konvergens fejlődés” alapján kialakított „elméleti platform” kívánalma nem az én találmányom, az

világjelenség⁶ nemcsak az egyes tudományok részdiszciplínái között, hanem „interszcienciális” viszonylatban is (KALMÁR L.). A „közelítési módok sokrétűsége” nem mond ellent ennek a jelenségnek, ellenkezőleg, jogosultsága mellett érvel. A tudományok konvergenciájának rendkívül leegyszerűsített, vulgarizált felfogása az a mód, ahogyan BENKŐ ezt a folyamatot interpretálja, amikor az ellen — a senki által nem hangoztatott — elv ellen hadakozik, ami szerint „a különböző nyelvészeti iskolák közti kiegyenlítődés kívánalma” „abszolút szükségszerűség” (NyK. 73: 341).⁷

Mindezeknek a határozott leszögezése nem a terminológiai pontatlanság (ez sem erény!) akadémikuskodó boncolgatása, mivel itt egy igen súlyos vád „elméleti” előkészítéséről van szó. BENKŐ ugyanis hozzászólásának ebben a passzusában azt bírálja, hogy én akarom a „kívánalmakat uniformizálni és szimplifikálni”, „a követendő út abszolutizáló kijelölésének” a pózát én öltöttem magamra, amikor is az összefoglaló sorokban ezt írja: „... cikkét [Kovács] úgy állítja be, mintha egyedül ő látná a dolgok lényegét, egyedül ő volna hivatva arra, hogy leleplezze a rossz tudományos légkört, és meghirdesse, követelje az új idők hajnalát” (i. h. 342).⁸

Hogy írástomat akkor is — és most is — minek tartottam, illetőleg tartom, azt magam is leírtam: „... nem programadó cikket, hanem fejlődési vázlatot kívántam adni” (NyK. 72: 294; eredeti kiemelés). Ennek a gondolatnak a folytatásaként az értékelő, utolsó két bekezdésben az alábbiak olvashatók:

„Az ország általános tudománypolitikai légköre rendkívül kedvező, ter-
mékenyítő, elvi vitákra serkentő légkör. A mi feladatunk, hogy a magyar
nyelvtudomány ennek megfelelő atmoszféráját minél előbb megteremtjük.

⁶ Vö. azokkal a határozott hangú megállapításokkal, amelyekre több helyen utaltam.

⁷ Ne vitassuk bővebben a fogalmazást, csak annyit jegyezzünk meg, hogy a *szükségszerű* nem azonos a *szükséges*szel, az első a *törvényszerű* szinonim párja. Egy kívánalomról — akár *hasznos*, *szükséges*, akár nem — elég nehéz azt állítani, hogy az *abszolút törvényszerűség*! De ha BENKŐ minden lelkiismeretfurdalás nélkül azonosítja a gnoszeológiát a nyelvelméletek történetével, ha a nyelv legátfogóbb kérdéseinek a megválaszolására hivatott általános nyelvészet önálló státusát (ami nem azonos a „konkrét” nyelvészettel való szembeállással, sőt!) csak olyan áron hajlandó elismerni, ha „az »általános« és a »konkrét« nyelvészet élesebb elhatárolásának nagyon is kérdéses útjára lépünk” (i. h. 330), akkor az ilyen „apróságokkal” nem érdemes részletesen foglalkozni. Mindenesetre érdekes, sőt jellemző, hogy valaki 1971-ben így nyilatkozik az általános nyelvészet önálló mivoltáról. SAUSSURE munkássága óta nehezen lehetne idézni hasonló álláspontot a nemzetközi irodalomból.

⁸ Kísértetiesen egybecseng ezzel az értékeléssel BAKOS F. hozzászólásának befejező részében megszívlelés céljából rám idézett passzus a tudománypolitikai irányelvekből. Bár az idézet bevezető mondatában nem mondja meg expressis verbis, hogy kire vonatkoztatja a rendkívül súlyos megállapításokat tartalmazó határozatrészt, de a kontextus csak egyfajta értelmezési lehetőséget enged meg, ha komolyan vesszük az idézés jogosultságát indokló sorokat: „A mostani vita tükrében [honnan ismerte az egész tükröt?!] még inkább megszívlelendőnek tartom az irányelveknek a tudományos vita szabadságáról vallott határozott álláspontját” (i. h. 361). Ezek után — úgy vélem — nem kell kommentár az alábbi idézet felidézéséhez és az idézési mód értékeléséhez. Az idézett passzus ugyanis nem kevesebbet mond, mint: „»Sem az új problémamegközelítések, sem az elméleti tisztaság védelmének az indokával azonban senki sem állíthatja, hogy saját, egyéni álláspontja az egyedül helyes. Különösen káros szölsőséges egyéni nézetek korlátlan és kritikátlan hirdetése, vagy az olyan törekvések, hogy ezeket akár a tudomány, akár a politika hivatalos álláspontjaként tüntessék fel«” (uo.).

A hazai általános nyelvtudomány fejlődésének, e fejlődés főbb állomásainak, mozgató rugóinak ez a felvázolási kísérlete is a célból íródott — a szándék legalábbis ez volt. Mivel az elmélettörténeti kutatás nem tartozik a hazai nyelvtudomány fő erősségei közé, minden bizonnyal magán viseli ez az írás is a kísérletezés fogyatékoságait; kiegészítésre, esetleges korrekciókra szorul, amit a további kutatásoknak kell elvégezniök. Én ma így látom ezt a fejlődést, lényeges vonásait ma így tudom megragadni, a továbbfejlődés fő irányát ma így tudom felvázolni. Mások esetleg másképpen látják, ami szükségképpen vitára ösztönöz, de ez nem baj, sőt az egyedül célravezető eljárás” (i. h. 295).

Aki az egész dolgozatom gondos áttanulmányozása után ezideig nem döbönt volna rá, és a most újra felidézettek nem úgy értelmezné, hogy cikkemet úgy állítottam be, „mintha egyedül én látnám a dolgok lényegét, egyedül én lennék hivatva arra, hogy leleplezzem a rossz tudományos légkört, és [új Ady pózában tetszelegve, Pusztaszer százszoros átkát hetyke magabiztossággal vállalva] meghirdessem, követeljem az új idők hajnalát”, az nem tud magyarul — legalábbis BENKŐ szerint nem!

Nem kívánom bővebben kommentálni BENKŐ eljárását — nem hiszem, hogy erre szükség volna, az idézetek szembesítése önmaga helyett beszél —, egy megjegyzést azonban kell tennem ezzel kapcsolatban. Nem tudok attól a kényszerképzettől szabadulni, hogy BENKŐ egy általa kialakított a priori axióma alapján „olvasta” és értékelte írásomat, illetőleg annak jónéhány részét — éppen a „legkényesebbeket”, ahol is a dolog természeténél fogva minden szónak, fordulatnak megvan a maga fontossága. Mert ha felteszem, hogy cikkem most idézett utolsó bekezdését is — vagy legalább a z t — figyelmesen elolvasta volna (még egyszer hangsúlyozom, a z u t o l s ó b e k e z d é s e k á l t a l á n o s, é r t é k e l ő s o r a i r ó l v a n s ó!), és ugyanúgy kommentálta volna nézetemet, magam, illetőleg cikkem szerepét, jelentőségét illetően, ahogyan ezt tette, ez olyan sértés volna részemről, amelyért az elégtételt bírósági úton is ki lehetne tőlem kényszeríteni!

Egyébként is nem ez az egyetlen ilyen beállítás, elképesztő ferdítés BENKŐ részéről. Amikor például a hazai marrizmus bírálátát a megszokott értékeléstől eltérően adom: az akkori magyar társadalmi állapotokba ágyazva rámutatok az elméleti gyökerekre és arra az indulatoktól fűtött „antimarrista” főreferátumra, annak idevágó részére és az ennek alapján született akadémiai osztályhatározat irreális követelményeire (NyK. 72: 29), BENKŐ ezt az eljárásomat úgy állítja be, hogy a marrista—antimarrista „aracksejevizmust” egyoldalúan ítélem meg. Ennek következtében az egyik oldalon — általam — túlmosdatott, túlszépített bárányok, a másikon pedig — ugyancsak általam — túlfeketített farkasok lennének (NyK. 73: 338). Mintha egy szóval se mondtam volna meg, hogy olyan értelmű aracksejevizmus, mint a Szovjetunióban (a nem marrista irányzatok erősszakos elnyomása, a vezető nyelvészeti posztokon végrehajtott személycserék stb.) nálunk nem volt, mivel az idő rövidsége miatt egyszerűen nem is lehetett! Továbbá: a sztálini cikkeknek az általános nyelvészeti hazai fejlődésére vonatkozó bíráló megjegyzéseimmel kapcsolatban az az érzése, „hogy Kovács ezt az időszakot még a marrizmus után is visszaesésnek akarja feltüntetni” (uo.). Mintha egy sort se írtam volna a marrizmus súlyos elméleti-ideológiai következményeiről a közfelfogástól (a

marrizmus nem okozott különösebb károkat) eltérő módon (NyK. 72: 29—30). Aztán: az ilyenfajta „hamisításaim” és a vitatott időszakot átélő kortársak tapasztalatainak az ellentmondásával kapcsolatban felteszi a költői kérdést: „Vagy a dolgok nem közvetlen ismerőivel való elhitési szándékről van szó? Ezt nem is merem feltenni.” (uo.) Ha nem meri feltenni, akkor miért tette fel? Minden magyarul olvasó ember tudja, hogy ennek a sajtóságos szemforgató eufémizmusnak mi az igazi szemantikai töltete.⁹

4. A mérce. Bírálóim az általános nyelvészet magyarországi helyzetének a megítélésében — egyebek mellett — türelmetlenséggel, szubjektivistá szelekciónal, illetőleg értékeléssel vádolnak.

Türelmetlenségről tanúskodik cikkem? Igen, arról! A kérdés az csupán, indokolt-e a türelmetlenség, az elégedetlenség, vagy valamilyen a priori kiagyalt színvonal-követelményről, nyíltan ki nem mondott, szubjektív cél érdekében megjátszott türelmetlenségről van-e szó! Más szavakkal: van-e valamilyen objektív fogódzó, összehasonlítási alap a hazai általános nyelvészet megközelítően hű értékeléséhez?

Szerintem lehet ilyen fogódzót találni, mi több, a mérleg objektivitását csak egy módon lehet biztosítani. Ez pedig egyszerűen annyit jelent, hogy a magyar helyzetet azzal vetjük össze, hogy mi történt és történik a nagyvilágban a nyelvelmélet továbbfejlesztése területén? Általában hogyan fogalmazzák meg külföldön (égtájtól és társadalmi rendszertől függetlenül) a XX. században, annak is a második felében a nyelvtudomány feladatát?¹⁰ Mi a legtagabb értelemben felfogott társadalmi elvárás a „kibernetikatársadalmának” követelménye a nyelvtudománnyal, a nyelvelmélettel szemben („külső” tényező)? A nyelvtudomány — a nyelv lényegéből fakadó ellentmondások harcának, feloldódásának következtében — hogyan válaszol a feltett kérdésre, mi módon reagál a társadalmi igényre, hogyan értékeli át fogalmait, esetleg milyen újakkal cseréli fel a régiéket, hogyan rendezi át sorait, apparátusát, intézményeit, hogy az új feladatoknak meg tudjon felelni („belső” tényező)?

Jogos-e a kérdés ilyen „sarkított” hangvételű megfogalmazása, vagy ez is csak amolyan ködös, a hazai eredményeket mélységesen lebecsülő, minden alapot nélkülöző, erőltetett „elméletieskedés”, kritikátlan adaptációk türelmetlen sürgetése? Meg lehet-e támogatni a fenti kérdések jogosultságát valamilyen történeti példával? Szerintem igen! Hogy ne nyúljunk távolabb történeti analógiáért, tényként elfogadhatjuk, hogy a német földön született történeti nyelvészetet (= a nyelvtudomány tudománnyá válása) a

⁹ IMRE S. legalább világosan kimondja, hogy egyoldalú értékelésemet, ferdítése-met „kézből cáfoló” lehetőségekről „nem véletlenül feledkeztem meg” (i. h. 349), továbbá: „hogy ezeket a tényeket Kovács ne ismerte volna, nehezen tudom elhinni” (i. h. 350). Ez legalább világos, egyértelmű, törőlmetszett inszínuáció!

¹⁰ Nem sokra mennénk ugyanis a hazai általános nyelvészetnek önmagával való összehasonlításával.

francia forradalom utáni sajtóságot történeti szemlélet ihlette meg (a SAVIGNY-iskola hatása J. GRIMMRE).^{10/a} Úgyszintén a nemzeti múlt iránti érdeklődés fel-
szökkenése ösztönözte a magyar RÉVAIT két kitűnő munkának (Antiquitates,
Elaboratior) a megírására. A nemzeti múlt tisztelete (veneranda antiquitas)
nemcsak ábrándos múltba merengés kiváltója volt tehát, hanem a nemzeti
nyelv történetére irányítva a figyelmet a nyelvtudomány megteremtését is
eredményezte („külső” tényező). Nem véletlen epizódja a magyar nyelvtudo-
mány történetének az a tény sem, hogy a múlt század második felében, illetőleg
századunkba átnyúlóan a legjobb magyar nyelvészek élénken figyelték a
„modern” irányzatot, és váltak harcoss propagandistáivá, termékeny művelőivé
(HUNFALVY, RIEDL, PONORI THEWREWIK, SIMONYI). A nemzeti nyelv múltjá-
nak tüzetes tanulmányozására vonatkozó „társadalmi” igény megteremtette
a maga „principiumait”, és létrehozta az ezeknek megfelelő összehasonlító
módszert.

Ennek az iskolának az eredményei elvitathatat-
lanok! De korlátai is egyre világosabbá váltak a szá-
zadforduló után. A történeti-összehasonlító iskola legjobban képzett
művelői közül kerültek ki ennek az irányzatnak a korlátait feltáró teoretiku-
sok (SAUSSURE, TRUBETZKOY, SAPIR, BLOOMFIELD), és a historizmus
következetes bírálata új elmélet kidolgozásához ve-
zetett („belső” tényező).

A XX. század nyelvtudománya tehát megkérdőjelezte, majd elve-
tette a történetiséget mint a nyelv lényegét szolgáltató tényezőt,
és a meghatározó faktorok feltárásához a nyelv funkciójának, az
adott „szinkronikus pillanatban” megmutatkozó mozgásrendjének
a vizsgálata útján igyekezett eljutni. A század modern teoretikusa a
nyelvet a maga társadalmi totalitásában igyekezett megragadni, amikor azt
mint funkcionáló rendszert, struktúrát interpretálta. Ez a funkció egyértelmű: az emberek közötti (társadalmi)
kommunikációban betöltött szerep.

A század nyelvésze, elsősorban SAUSSURE teoretikus úton
jutott el a nyelv jelszerűségének¹¹ és a jelek rendszerszerű-
ségének (szerkezeti feltételezettség) gondolatához. A modern amerikai
nyelvtudomány viszont a társadalmi igény szorító hatására¹² kényszerült a
régii historizmus – komparativizmus kategóriáinak – mint az új társadalmi
igények tükrében ki nem elégítőknél – az átértékelésre, újrafogalmazá-
sára, illetőleg újjakkal való helyettesítésére.

Az sem elhanyagolható tényező, hogy a század nyelvészének a rendszer-
szerűség felfedezéséhez az alapvető indítékot a természettudományos ismeretek

^{10/a} L. ZS. TELEGDY: „Begründungen der historischen Grammatik”. (To Honor
Roman Jakobson ... The Hague – Paris, 1967. III, 1996 – 2005.)

¹¹ A kommunikáció alapegysége a jel – akár nyelvi, akár nem – és mint ilyen,
az általános szemiotika (szemiotika) alapterminusa, ugyanúgy, mint az információ-
elméleté a kód, amelynek az elméleti kapcsolatát a jeléhez nem nehéz felfedezni: mind-
kettő alkalmas saját (fizikai) természetétől idegen ismeretek tárolására és továbbítására.
A köztük levő lényeges különbség viszont az, hogy a nyelvi jel nemcsak az
ismeretek tárolására, továbbítására, hanem „előállításukra” is alkalmas.

¹² Ismeretlen nyelvek törvényszerűségeinek a feltárása, egy „modern komparati-
vizmus” (kontrasztivitás) szükségessége a háború alatti gyors és hatékony idegen nyelv-
tanulás céljából, aminek az elméleti alapvetése a mai intenzív idegen nyelvi kurzusok
alapja lett.

szolgáltatták.¹³ A nyelvtudomány — önállóságáért vívott harcának első lépésétől (SAUSSURE) kezdve — rendkívül intenzív kapcsolatba került a természettudományokkal; ez a kapcsolat teoretikusan is igen gyümölcsözőnek bizonyult, nem is szólva itt bővebben arról, hogy a század nyelvtudományának új alapokra való helyezése, illetőleg ennek eredményei később milyen nagy mértékben voltak felhasználhatók a nem nyelvész feladatok megoldásában is. Így válhatott a modern nyelvtudomány az interszenciák korszakában a többi tudományok megbecsült partnerévé. A tudománytörténet megszokott jelensége: ha a konkrét társadalmi feladat elérkezik a megvalósítás szakaszába, a teoretikus megközelítés — a tudományos gondolkodás belső logikájából adódóan — megelőzi a megvalósítást, mint annak elméleti feltétele. A konkrét megvalósítás viszont új elvi problémákat vethet fel, amelyek megoldása új elméleti eredményekhez vezethet. Így halad a tudomány a minél mélyebb és átfogóbb ismeretek felé: az elmélet és a gyakorlat kölcsönös feltételezettségében ismerve fel fő erősségét, eredményeinek a szilárdságát, amire ragyogó példákat szolgáltatott századunk modern nyelvtudományának eddigi története is.

SAUSSURE nyelvelmélete a kezdő akkordja annak a folyamatnak, amely egyre inkább a század nyelvtudományának a jellemzőjévé válik, és amelytől a modern nyelvtudomány megindulását

¹³Talán nem felesleges itt utalni arra a nem sokat hivatkozott tényre, hogy a modern nyelvtudomány teoretikusai — így vagy úgy — szoros kapcsolatba kerültek a természettudományokkal. A fonetikus SIEVERS fő elméleti erőssége volt természettudományos alapállása. Egyik méltatója szerint a hanganalízisek az ő számára egzakta természettudományos megfigyelések voltak (T. FRINGS, „Edward Sievers”: SEBEOK, „Portraits” II, 1–52, i. h. 49). M. IVIČ örökíti meg J. BAUDOIN DE COURTENAY véleményét a nyelvészet és a matematika kapcsolatáról: „... in 1904 the eminent linguist Baudouin de Courtenay expressed the conviction that linguistics could be helped by higher as well as elementary mathematics” (IVIČ, i. m. 213). SAUSSURE családjában nem egy neves természettudós volt. A legjelentősebb: HORACE BENEDICTE DE SAUSSURE, aki már 22 éves korában a genfi egyetem professzora volt. A családban uralkodó természettudományos szellem a nyelvész SAUSSURE-re is mély hatással volt (SEBEOK, „Portraits” II, 101). JAKOBSON idézi fel — egyetértően — BÜHLER megállapítását TRUBETZKOY rendszerfelfogásáról, amely honfitársának, a kémikus MENGYELEJEVNEK az elméletére (az elemek periódusos rendszere) támaszkodva alakult ki (i. m. 539–40). A „nyelvészjakobinus” JESPERSENŐRŐL (i. m. 162) jegyzi fel a neki szentelt nekrológban HJELMSLEY, hogy MILL és SPENCER közvetítésével megismerkedett DARWIN tanaival, amelyek számára perdöntőkké (décisives) váltak (i. m. 159). A modern dán nyelvtudomány egyik kiemelkedő alakja, BRØNDAL, filozófus tanítómesterének, HØFFDINGERNEK a hatására kezdte tanulmányozni a relativitáselméletet, és fogott hozzá általában fizikai és matematikai tanulmányok folytatásához. Ez megérződik egész munkásságán (IVIČ, i. m. 174). Az amerikai „antropológiai nyelvészet” a természettudományi antropológiának az átértékelése folytán jött létre, az újrafogalmazott terminus, mint alapterminus vált a modern amerikai nyelvészet jellemzőjévé, jelzőjévé. Egyébként BOAS, az irányzat egyik megalapítója, fizika és földrajz szakosként indult, és maga mindig hangsúlyozta, hogy autodidaktaként (self-made man) került a „mentális” jelenségekkel, főleg a nyelvészettel foglalkozó tudományok területére (SEBEOK, i. m. 128). Bár SAPIRT germanisztikából képesítették, később a yale-i egyetemen antropológiát is tanított (i. m. 489–90). BLOOMFIELD fizikalizmus, a n t i m e n t a l i z m u s a, ugyanúgy, mint a d i s z t r i b ú c i ó alapkritériuma (fizikailag érzékelhető hangok, morfématesték stb. egymáshoz viszonyított előfordulási lehetősége) önmaga helyett beszél.

datáljuk. Az anyaggyűjtés századát (XIX.) egyre határozottabb kontúrokkal az összegyűlt nyelvi anyag mélyebb összefüggéseire ügyelő és azokat egyre eredményesebben feltáró korszak váltja fel. Az anyagrengeteg látszólagos káoszában a rendszeremtés, a lényeglátás lehetőségét a nyelvi matéria természetében rejlő szisztematizálódás feltárása nyújtja. A természettudományos fogantatású rendszerező elméleti beállítottság szükség-szerű találkozása ez a nyelvi szisztematizációval.

Ahogy a fizika nagy korszaka a kvantumelmélettel, a biológiáé a mutációelmélettel, a pszichológiáé pedig a lelki jelenségek alapstruktúráinak a vizsgálatával kezdődött, úgy kezdett új korszakot századunk nyelvtudománya a nyelvi rendszer, a nyelvi struktúra lényeges vonásainak a feltárásával. Ha a modern természettudományos eredmények azt sugallják, sőt bizonyítják, hogy a világ nem a részletek kaotikus konglomerátuma, hanem jól szervezett egész, azaz rendszer, ez a felfedezés a következetesen gondolkodó tudóst más tudományterületeken is elvezeti a rendszerszerűség gondolatához, majd a vizsgált anyag rendszerszerű felépülésének (strukturálódásának) a bizonyításához.

A XX. század tudósának a vezérlő gondolata — az elmondottak alapján — tehát nagyjából így fogalmazható meg: ha a világról szóló részismereteket értékelni, pontosítani akarja, tehát lényegismeretre törekszik, akkor a világnak mint rendszernek a posztulálásából kell kiindulni, és annak belső elrendeződését, a részletek, az alkotóelemek kölcsönös feltételezettségének (strukturájának) a törvényszerűségeit kell feltárnia. Elérkezett tehát a tudományos kutatásban a strukturális korszaka, ami egyben az összekötő kapocs a különböző tudományok között és a köztük levő együttműködés alapja.

Ha hosszú kitérőkkel, ugyanakkor elvitathatatlan eredményekkel, megveszélyes buktatókkal van is a század nyelvtudományának útja kiköveve SAUSSURE-től CHOMSKYig, alapvető szemléletmódjuk közös: ahogyan a nyelv lényegét nehéz megérteni a rendszerszerűségnek mint meghatározó jellemvonásnak az ignorálásával, ugyanúgy az emberi agy nyelvi kompetenciájának a leírása is nehezen képzelhető el másképpen. Ha tehát a strukturális must a legtagabb értelemben használjuk, úgy, hogy SAUSSURE-től CHOMSKYig — a meglevő különbségek ellenére — a modern nyelvészeti irányzatok általános jellemzőjének fogjuk fel, a világ progresszív nyelvtudománya ezzel a jelzővel illethető,^{13/a} még akkor is, ha ez a minősítés nem perli el az úgynevezett hagyományos nyelvtudomány létjogosultságát, hanem az őt megillető helyre teszi.¹⁴ Századunk második dekádjában megindult tehát az az új áramlat,

^{13/a} Másképpen TELEGDY Zs. az ÁNyH bevezető referátumában, továbbá KELEMEN J. (73: 289).

¹⁴ „The coming of structuralism has not resulted in the uprooting of traditional linguistics. Even today its proponents are doing useful linguistic work. Nevertheless it is only the structural approach to language which has given to linguistics in the first half of the twentieth century its own particular and typical hallmark. All the other non-structural trends, which have remained from the past or appeared subsequently, were of marginal importance in determining the fundamental line of its growth.” (M. Ivić, i. m. 72—3. Az én kiemelésem: K. F. NB. Ehhez a határozott hangú megállapításhoz tudni

amelynek főbb képviselői Európában SAUSSURE, TRUBETZKOY, JAKOBSON, KARCEVSKIJ, JESPERSEN, BRØNDAL, HJELMSLEV és LAZICZIUS, Amerikában pedig BOAS, SAPIR, BLOOMFIELD és CHOMSKY. Ez az új hullám — már kezdeti korszakában is — olyan erősségű volt, hogy elvitathatatlanul „az új idők hajnalá”-t jelezte. A nagy tekintélyű A. MEILLET már az első nemzetközi nyelvészkonferencián (Hága, 1928) TRUBETZKOY-t tartotta „a modern nyelvtudomány legerősebb fejének”.¹⁵ Az új „erős és még erősebb fejek” iskolákat teremtettek (genfi, prágai, koppenhágai, yale-i, harvardi, a chomskyánus iskola, Amerikában egyesek „Chomskyan tradition”-nak mondják), amelyek az érzékelhető különbségek ellenére egy irányba mutattak, és eredményezték azt a nagyszabású elméleti pezsgést, ami — túlzásaival, néha megnyilvánuló szertelenségeivel együtt — mégiscsak a ma nyelvtudományát reprezentálja SAUSSURE-től az amerikai „antropológus nyelvészetet” át a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnökségének közismert „strukturálista határozatával” megindított kutatásoknak a szovjet fonológiában, matematikai nyelvészetben, gépi fordításban elért eredményeiig bezáróan.¹⁶

Érdekes és tanulságos bizonyíték ennek az „új hullám”-nak a jellegéről R. JAKOBSON születésének hetvenéves évfordulójára kiadott emlékkönyv¹⁷ három vaskos kötete (2463 l.), illetőleg e kiadvány „profilja”. Az emlékkönyvet nyugodtan tekinthetjük a nyelvtudomány nemzetközi sereg-szemléjének, mivel a világ minden égtájáról való szerzők üdvözölték írásukkal a jubilánst,¹⁸ és hogy mi volt a kiadvány meghatározó jellege, arról félreérthetetlenül bizonyodik a 211 szerző egyikének, JAKOBSON személyes jóbarátjának az „ajánlása”, amellyel bevezeti a Laringaltheorie egy részének a „felmelegítésével” foglalkozó „eretnek” cikkét.¹⁹

kell, hogy szerzőjük nem valamilyen szemellenzős, elfogult strukturálista. Ugyanilyen határozottsággal értékelte a historizmus — komparativizmus jelentőségét a maga korában (37 — 68), de ugyanígy rámutatott a modern igényekkel szembeni korlátaira is (69 — 77).

¹⁵ JAKOBSON örökíti meg TRUBETZKOY-ról írt nekrológiájában (R. JAKOBSON: „Nécrologie Nikolaj Sergejevič Trubetzkoy”. In Acta Linguistica I [1939.], 64 — 76) MEILLET-nek a kongresszuson elhangzott megjegyzését: „Er ist der stärkste Kopf der modernen Linguistik”, és amikor valaki helyeslően megjegyezte: „Ein starker Kopf”, újból kihangsúlyozta: „Der stärkste”. (SEBEOK, „Portraits” II, 526).

¹⁶ Hogy a „mindenáron modernkedni!” feltűnési viselkedése vagy az „épater le bourgeois” fékevesztett szertelensége íratja-e velem ezt a „megdöbbentő szubjektivitáson alapuló”, „egyoldalú” értékelést, arra nézve csak utalok „Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények” című könyvem idevágó részeire, ahol is éppen azért határolom el magamat, illetőleg nézeteimet a modern irányzatok szélsőséges megnyilvánulásaitól, mert meg vagyok győződve az új módszerek „óriási távlatai”-ról, (BAKOS, NyK. 73: 361).

¹⁷ „To Honor Roman Jakobson — Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday 11 October 1966”. (The Hague — Paris, 1967 I — III.)

¹⁸ Hogy csak pár nevet említek: BENVENISTE, GRAUB, GREIMAS, HOCKETT, HORALEK, ISAČENKO, IVANOV, KURIŁOWITZ, LÉVI-STRAUSS, MALMBERG, MARTINET, REFORMATSKIJ, ROSETTI, ŠAUMJAN, SCHAFF, VINOGRADOV, WEINREICH.

¹⁹ L. L. HAMMERICH: „Ketzerien eines alten Indogermanisten” (i. m. II, 838 — 49). A sokatmondó öniróniával megírt ajánlás: „Lieber Roman, du kennst Skandinavien — freiwillig und unfreiwillig — aber vielleicht doch nicht die folgende Geschichte: [Bek.] Die Gemeinde klagte über ihren Pfarrer, er sei so ein schlechter Prediger. Da erscheint eines Sonntags der Bischof selbst beim Gottesdienst, setzt sich unerkannt auf die hinterste Bank und hörte zu. Nachher beruft er die Gemeinde und erklärt, seiner Meinung nach sei das eine gute Predigt gegen Aberglauben und Sünde. Der Kirchenälteste berichtete

A nyelvtudomány vázolt nemzetközi fejlődése, jelenlegi állapota volt az az alap, amelyhez hozzá mértem a hazai általános nyelvészet fejlettségét, és ez az összehasonlítás eredményezte türelmetlenségemet. Ezt az alapot összehasonlítási mércének el lehet fogadni, lehet bírálni. Egyet nem lehet: tudomást nem venni róla! Fel lehet fogni ezt az összemérést, illetőleg az ennek alapján levont következtetéseket mint „anakronisztikus vészharangkongatást” (BENKŐ NyK. 73: 331), helyébe lehet állítani valamilyen megfoghatatlan, sajátos magyar utat, amelyen járó „nyelvészeink más irányzatoktól intakt módon, saját iskolájuk »belső törvényei« szerint tevékenykednének” (BENKŐ, i. h. 342), izlés dolga! A „vigyázó szemeket” fel lehet használni a kritikai összevetésre, vagy meg lehet kísérlni annak elfojtását. Izlés dolga!

Mert a bemutatott nemzetközi helyzettel szemben mi történt nálunk?²⁰

Cikkemben a századforduló után bekövetkezett „irányváltozást” a korábbi hazai elméleti pezsgéshez képest visszalépésnek minősítettem (NyK. 72: 23–4). Bírálóim ezzel nagyjából egyetértettek, legalábbis nem vitatták idevágó nézeteimet.

A felszabadulás utáni szakasról írtakat annál inkább! Ennek rövid summázata: az első, marxistának hirdetett általános nyelvészeti irányzat, a marxizmus — kérészélete ellenére — súlyos elméleti következményekkel járt, mivel kiderült róla, hogy antimarxista, tételei nem egyeztethetők össze a nyelvi tényekkel. Az ezt követő sztálini cikkek — akkori tudománypolitikai jelentőségük ellenére — nem voltak alkalmasak a nyelv legátfogóbb elméleti kérdéseinek (általános nyelvészet) a továbbfejlesztésére, mivel a nyelvészet fő feladataként „a nyelvfejlődés belső törvényeinek a tanulmányozását” jelölték meg. Ez viszont nálunk egyértelmű volt „a hagyományos nyelvészet féltékeny uralmának a megszilárdításával”, „az elméleti kérdések és egyáltalában az általános nyelvészet elhanyagolását eredményezte”. (ÁNYH. 19, I. OK. 4: 533, MNy. 46: 195, AkÉrt. 58: 377, I. OK. 3: 19, 6: 6, 13, 7: 214, 9: 381). Itt idézhető fel újra a Pais Eml. („a magyar nyelvtudomány szinte egész gárdájának seregszemléje”) KOVALOVSKY M. és NÉMETH Gy. által is egyoldalúnak minősített „profilja”, és szembesíthető a fentebb említett Jakobson- emlékkönyvvel. Az ellenforradalmat közvetlenül megelőző idők elméleti elbizonytalanodása „az idézetek helycseréjét”, a marxizmus állásainak a gyengülését eredményezte (I. OK. 9: 246), amely folyamat az ellenforradalom alatt teljes dezorientációvá fokozódott, ami a nyelvtudomány elméleti válságát csak elmélyítette.

Ez volt a hazai nyelvtudomány válságos periódusa, ezt nyíltan meg is mondtam (NyK. 72: 280–82), a gyors és nem minden megráz-

darauf dem Bischof, dass der Pfarrer seit Jahren immer nur dieselbe Predigt halte. Er staunt fragte der Bischof den Pfarrer, ob dem so sei. »Gewiss, Hochwürden« antwortete er, »sie hat noch nicht gewirkt.«” (I. h. 849). Ha már hosszú ideje nem használt ugyanaz a prédikáció, nem valószínű, hogy a jövőben használni fog. A püspök e helyen nem tekinthető autentikus fórumnak az értékítéletre, mivel „az újszülöttek minden vice új”. A nyelvelmélet nyomkövetői talán nem minősíthetők újszülötteknek a laringális elmélet felújítása szempontjából!

²⁰ A „történelem” nyelvelméleti oldalról nézve a különböző tendenciák összeesapásának az eredménye, mintegy kondenzációjuk („belső” tényező). Aki nem lát vagy nem akar látni a „történelem” mögé, annak számára mindez újból csak „külső történelem” lesz.

kódtatástól mentes éles fordulatok, dogmák, ellendogmák (sztálinizmus, antisztálinizmus) korszaka, aminek következtében meggyöngültek a hazai nyelvtudomány amúgy sem erős ideológiai hadállásai. Nem a „fejlődésnek egy viharos és ellentmondásos szakaszát” fogtam fel tehát válságnak — ahogyan ezt BAKOS F. számba adja (NyK. 73: 361), hanem azt a periódust illetem ezzel a jelzővel, amelyik a „szemérmes marxizmus” istenbékéjének a szemléletét és gyakorlatát eredményezte. Úgyszintén nem én ácsoltam össze a „sz t á l i n i s t a — a n t i s z t á l i n i s t a prokrusztészagy”-at, ahogy ezt BÁRCZI G. állítja (MNy. 67: 262). Ha BÁRCZI G. „nagy meglepetéssel olvasta” nálam (!), hogy én „mindmáig úgy látom: nyelvészeink ma is két táborra oszlanak, amennyiben vagy sztálinisták, vagy antisztálinisták” (i. h. 261), én még jobban meglepődtem azon, hogy mire alapozza ezt a megállapítását. Az „idézetek helycseréje”, illetőleg ennek értékelése az Akadémia I. Osztályának 1954-es beszámolójában olvasható (I. OK. 9: 246), de ezt a forrást pontosan meg is jelöltem (NyK. 72: 281). Meglehetősen röstellem, hogy 1972-ben arról kell írnom, hogy kik és milyen körülmények között találták ki a „sztálinizmust”, és mire használták fel, azt pedig egyszerűen nem tudom elképzelni, mire épül BÁRCZI GÉZÁnak az a félelme, hogy „ez a sztálinista — antisztálinista prokrusztészagy csak Kovács Ferenc szemléletében van meg” (MNy 67: 262). Csak el kell olvasni erről a címkézéstről általam írt részeket (NyK. 72: 281), azonnal kiderül, mi a véleményem róluk. Addig tehát egyet lehet érteni BÁRCZI GÉZÁval, ha valaki 1971-ben „sztálinista — antisztálinista” jelzőkkel kíváná a magyar nyelvészeket kategorizálni — én sokkal erősebben fogalmazok —, az minden alapot nélkülöző agyrémnek minősülne; de hát hol kísért ez a fantom?

Hasonlóan minden alapot nélkülözött volna — ha ilyen lett volna — az a megállapításom, miszerint „az általános nyelvészettel foglalkozó kartársakat ilyen érdeklődésük miatt illetékes nyelvész körök elnyomták volna” (MNy. 67: 261). Írásom több helyén foglalkoztam az illetékes akadémiai szervek elmarasztaló állásfoglalásával, ami a hazai általános nyelvészet ki nem elégítő voltára vonatkozott. Ha mindezek ellenére „az illetékes nyelvész körök elnyomták volna” az e téren jelentkező tanulmányok szerzőit — ha akarták volna, se tudták volna, de ha akarták volna is —, ez olyan politikai — taktikai vakságról bizonykodott volna (csupa volna!), amilyenek még a feltételezése is távol állt alapjában „nyelvészetellenes álláspont”-ot tükröző (i. h. 259) felfogásomtól. A szélsőséges álláspontokra adott ugyancsak szélsőséges válaszok nem azonosak a vitatkozó partnerek elnyomó szándékával, még kevésbé lehetőségeivel. Dolgozatom az ilyen metafizikus cikcakkok bírálata, a fentebb kifejtett elvi alapon álló kritika, nem pedig modern donkizotizmus, a „különféle nyelvészeti irányzatokat követő nyelvészek békés együttműködésének” „rossz szolgálatot tevő” (uo.) „ötödik hadoszlop” szerepének vállalása. Ha ez a „békés együttműködés” nem bírja el az éles vitákat az olyan nézetekkel szemben, amelyek összeegyeztethetetlenek elméleti — ideológiai igényeinkkel, akkor továbbra is „nyelvészetellenes álláspont”-ra kényszerülök, mivel nemcsak a marrizmus — antimarrizmus, a „Lazicius-ügy” megítélése a próbaköve ennek a koegzisztenciának!

Az ellenforradalom utáni gyors és hatékony politikai konszolidáció ellenére az elméleti — ideológiai konszolidáció még jóideig váratott magára. A nyelvtudományban a marxista elviség ki nem elégítő voltát az I. Osztály

1959-es akadémiai közgyűlési beszámolója is hangsúlyozottan szóvá tette.

Mivel sem a marxistának deklarált marrizmus, sem a sztálini cikkek nem voltak alkalmasak arra, hogy az általános elméleti kérdésekkel való foglalkozást eredményesen szolgálják, érthető módon fordult a figyelem azok felé a nyugati irányzatok felé, amelyek meghatározó vonásaikban a nyelv rendszerű felfogásának a talaján álltak, és amelyektől a korábbi helytelen művelődéspolitikai hermetikusan elzárta a magyar nyelvészeket. Mert bármennyire igaz is az az állítás, hogy ezek a modern irányzatok ilyen vagy olyan mértékben túllünk idegen filozófiai nézetektől (behaviorizmus, szemantikus filozófia) sem mentesek, eredményeik, társadalmi hasznosságuk alapján már régen bebizonyították életképességüket, megszilárdították a század nyelvtudományában elfoglalt helyüket.²¹ Hazai visszhang: az új elvek és módszerek külföldön már túlhaladott tételeinek kritikátlan adaptálását követelő merevség (az ellenkező véglet hangja) csak taszított, nem volt alkalmas azok széleskörű megismertetésére és elterjesztésére.²² A végletes igények végletes ellenigényeket szültek — legalábbis a különböző megfogalmazásokban —, amilyenek egészen 1969-ig tapasztalhatók voltak.

Egész dolgozatom ezek ellen a végletes vagy-vagyok ellen, a folyamatok belső ellentmondásainak a feloldását helytelenül értelmező és ennek kapcsán helytelen konzekvenciákat levonó állásfoglalások ellen íródott. Említett türelmetlenségemet a hazai és a külföldi nyelvelmélet érzékelhető különbözősége, a mienknek a nyelvtudomány fő fejlődési vonalától, annak ütemétől való eltérése, illetőleg lemaradása váltotta ki és táplálja most is. Az új igénye részemről nem a „hagyományos”-nak metafizikus tagadása árán fogalmazódott meg, hanem úgy, ahogy azt a dolgozat elméleti alapvetésében megmondtam (NyK. 72: 12–15), és most megint hivatkoztam rá.

A világ nyelvtudományának a fejlődési irányába mutató orientáció híveinek álláspontját ott és akkor bíráltam, ha az új igénye nem így nyilvánult meg, amikor a külföldi eredmények meghonosításának a kritikátlan sürgetése a régi hazai eredmények teljes tagadásával történt. Ugyanígy szembekerültem a „hagyományosok” olyanféle strukturalizmus értelmezésével, amely azonosította az egész irányzatot egy — az azonosítás korában már meghaladott — válfajával. Egyik bírálómmal egyetértésben meg voltam és vagyok győződve arról, hogy „az új módszerek és eszközök óriási távlatokat nyitnak” (NyK. 73: 361), de arról is, ha ez igaz, mi nem várhatunk arra, hogy „alkalmazási lehetőségeiket és korlátaikat” (uo.) a gyakorlatban helyettünk mások teljesen tisztázzák. A pudding ízének mégiscsak az evés a

²¹ Megisméltődött az a jelenség, ami a múlt század végén a fizika forradalmasítását eredményező új felfedezések filozófiai értelmezése kapcsán történt (fizikai idealizmus). Csak hogy ezekről a fizikusokról maga LENIN nemesak azt állapította meg, hogy rossz filozófusok, hanem azt is, hogy kitűnő fizikusok voltak.

²² Igaz, hogy volt alkalom arra, hogy „első kézből” megismerhessük a modern (főleg amerikai) irányzatok fő vonásait (l. a 23. sz. jegyzetben foglaltakat), ez a találkozás azonban nem volt gyümölcsöző.

próbája. Régi igazság ez, előző írásom első részének a végén is utaltam rá.

Ha mi a modern irányzatok elméleti igényességét azonosítjuk egyik változata egy meghatározott korszakának elméleti igénytelenségével, életképességét, a legtágabb értelemben vett társadalmi hasznosságát meglévő ideológiai hibáival, és határozottan kijelentjük, hogy hazánk nem járult hozzá a strukturalizmus elméletéhez: „... köztudomású, hogy magyar elméleti strukturalista irodalom nincs” (NyK. 60: 197; ez a gondolat megismétlődik néhány sorral alább ugyanazon a lapon), egy olyan nemzetközi nyelvész-kongresszus (VIII.) kapcsán,²³ amelynek kimondott célja az volt, hogy a világ nyelvészközvéleményének a figyelmét felhívja az új metodológia lényegére és eddigi eredményeire —, akkor nem értjük meg azok lényegét.

Ha még 1969-ben is úgy lehet értékelni a modern nyelvtudomány megalapítójának, SAUSSURE-nek egész elmélete szempontjából nem elhanyagolható tételeit, továbbá LAZICZIUSnak egész életművét, ahogyan és amilyen alkalommal ez nálunk történt, ez a tény önmaga helyett beszél. Mert az inkriminált előadás nem akármilyen alkalommal hangzott el, hanem mint a Nyelvtu-

²³ A meglehetősen szerteágazó programú kongresszus (Oslo, 1957. VIII, 4—9) elnöki megnyitójában A. SOMMERFELT igen fontosnak tartotta az új amerikai irányzatok eredményeinek részletes megismerését (elnöki megnyitójában említi, hogy több, mint 40 amerikai nyelvészt hívtak meg) az alábbiak miatt: „I think all those European linguists who have been fortunate enough to visit American centres of learning have been struck by the great development linguistics has gone through in America during and since the last war, and how the position of linguistics in the universities has been upgraded.” (Proceedings of the Eight International Congress of Linguists. Oslo, 1958. 5.) Ugyanerről a helyről felhívta az amerikai nyelvészek figyelmét is az európai nyelvtudomány fejlődésére: az már nem a doktrinák és ideák uniformizált törvénykönyve („a uniform code of doctrines and ideas”), ahogyan azt az amerikai kollégák általában gondolják (uo.). Mindemellett (vagy azért) a kongresszus valamennyi plenáris ülésének a fő referátuma a modern metodológia különböző aspektusainak az ismertetésével foglalkozott: 1. A tipológia szerepe az összehasonlító nyelvtudományban; 2. A disztribúció jelentősége; 3. Az akusztikai fonetika új technikája és a modern nyelvészet; 4. A jelentésstruktúra problémái. (I. h. 17—35, 156—213, 433—499, 536—704; a lapszámok a referátumok vitáját is magukban foglalják.) Mielőtt tehát a hazai strukturalista szélsőségek jelentkeztek, a forráshoz fordulva, kaphattunk volna részletes információt az új irányzatok lényegéről, nemcsak hibáiról, de eredményeiről is. (Három magyar nyelvész vett részt a kongresszuson). Egyébként érdekes és tanulságos dokumentum a résztvevő magyar nyelvészek beszámolója a kongresszusról. LAKÓ Gy. elismeri beszámolójában, hogy „a strukturalizmus néven ismert nyelvészeti irány, amely az Állandó Nemzetközi Nyelvész-bizottságtól [a kongresszusok rendezőbizottsága] képviselt körökben a leíró nyelvtudomány egyetlen tudományosnak tartott irányává lett, csakhamar meghódította a legtöbb nyugati ország nyelvészeinek többségét, különösen pedig Amerikát” (NyK. 60: 195). A VIII. kongresszus jellegéről, „profiljáról” így ír: „Nemcsak a főelőadásokat, hanem a szakosztályüléseken elhangzó rövid referátumok nagy többségét is a strukturalizmus szempontjai hatották át”. (I. h. 197) A magyar delegáció nehézségeit ecsetelve megállapítja, hogy az előadások és a viták „teljes megértése feltételezte a strukturalizmus régibb és legújabb irodalmában való jártasságot” (uo.), és ennek kapcsán nyilatkozik negatíve a hazai nyelvészeti irodalom strukturalista képviseléről, mintha LAZICZIUS Gy. nem is létezett volna, és írásai, főleg „Általános nyelvészet”-e és a „Bevezetés a fonológiába” c. munkái, amelyekben részletesen tárgyalja a beszámolókjó pár kérdését (a nyelvi jelenségek jelszerűsége, e jelek „viselkedésének” rendszerszerű volta, az egész és a rész viszonya, a nyelvi változások hatása a rendszerre; a kísérleti fonetika és a nyelvészet viszonya, LAZICZIUS ezzel kapcsolatos vitája a prágai fonológusokkal stb.) ismeretlenek lettek volna hazai körökben is. Ha a beszámoló — érthető módon — csak azoknak az előadásoknak az ismertetésével foglalkozhatott, amelyeken a hazai résztvevők jelen voltak, a figyelmet felhívhatta volna az egész kongresszus anyagának a fontosságára és azok publikálása után a tüzetes tanulmányozásra, a strukturalizmus lényegének a megismerésére.

tudományi Intézet alapításának húszéves jubileuma alkalmával tartott deklaratív jellegű (nem volt hozzászólási lehetőség!) ünnepi előadás!

Köztudomású dolog, hogy bizonyos körülmények rendkívül felfokozzák bizonyos nézetek jelentőségét. Ha egy helytelen vélemény egy kisebb vitakör zárt ülésén hangzik el, vita alakul ki, s ezzel az ügy elintézettnek tekinthető. Más a súlya egy vitatható álláspontnak, ha az nagyobb plénum, országos konferencia vagy valamilyen fontos intézmény kerekasztalú évfordulója alkalmából megnyitó előadasként vagy ünnepi beszédként hangzik el. (A megnyitó előadások és az ünnepi beszédek nem vitaindító referátumok!) Ilyen esetben a vélemény már nem egyéni, a szituáció a rendező szerv, intézmény véleményének a rangjára emeli.²⁴

Egyébként nem világos előttem, hogy miért éppen egy ilyen Saussure-, Lazicius-ellenes élű elméleti előadással kellett a Nyelvtudományi Intézet jubilaris ünnepségét fémjelezni? (A másik előadás az Intézet történetét ismertette.) Éppen ennek a hangsúlyozását tartották fontosnak egy ilyen alkalommal, 1969-ben? Éppen SAUSSURE-t meg LAZICIUST kellett — mint kiderült, igaztalanul — nyelvhegyre venni? Az előadást az Intézet párttitkára, JUHÁSZ J. is olvasta, tehát egyetértett „vonalvezetésével”. Ha nem is becsülöm túl ennek a ténynek a jelentőségét, de nem is tudom bagatellizálni. Egy vitathatatlan tehát: az általam bírált passzusok nem DEME L. magánvéleményeként kezelendők! Egyébként nem tartottam tisztelnem, hogy DEME általános SAUSSURE-értékelését elemezzem — most nem is állna módomban —, azt viszont annál inkább, hogy egy 1969-ben elmondott beszéd általam igaztalannak vélt részéhez 1970-ben mindenkioktatási szándék nélkül — ahol lehetőségem van rá — hozzászóljak. Sajátságos értelmezése ez a tudományos viták szabadságának, hogy 1969-ben lehet úgy nyilatkozni SAUSSURE-ről, ahogy ez történt, s ha valaki ezt szóvá teszi, az igaztalan SAUSSURE-bírálatot bírálja, azt csak „anakronisztikusan”, „kioktatásszerűen” (BAKOS: NyK. 73: 355) teheti! SAUSSURE elméletének „lelkét”, a rendszerszerűség gondolatát 1969-ben lehet úgy értékelni, ahogy ez történt, de ennek a bírálata (a saussure-i rendszerszerűség lényegének kényszerű, újbóli leszögezése) egy év múlva már anakronisztikus. Furcsa logika!²⁵

²⁴ Ebben a kontextusban a „névtani konferencia egyetlen előadása” (NyK. 73: 364) és a vele kapcsolatos, utólagos polémia is egészen más megvilágításba kerül, mint ahogyan ezt KÁLMÁN B. gondolja! (Uo). A vita ideológiai vetületére még visszatérek.

²⁵ Itt kívánok reflektálni BAKOS megállapítására, amely „elméletileg hibás felfogás”-nak (NyK. 73: 360) minősíti azt a nézetemet, amely nem tudja elképzelni a nyelvi jelet a materiális hangsor nélkül. Nem az én találmányom, hogy akármilyen jel (tehát nem nyelvi és nyelvi egyaránt) csak olyan valami lehet, ami érzékelhető, és ezáltal képes megindítani egy belső, pszichikai folyamatot, teljesíteni egyfajta kommunikatív funkciót. BAKOS összekeveri a jelet annak pszichikus lenyomatával, ami nem érzékelhető. Erre egyébként már Szent Ágoston is rámutatott: „Signum est quod se ipsum sensui et praeter se aliquid animo ostendit.” (Patr. Curs. Comp. XXXII, 1410; ezt vö. még azoknak a nyelvészeknek a nézetével, akik a szó hangos [lautlich] oldalát tartják nyelvi jelnek; BAUER: Zeichen und System der Sprache. 1961. 34, továbbá 59, 137, 143, 159, 178; MARTINET: TCLC V, 32.) Egyébként roppant kíváncsi volnék arra, hogyan képzei el BAKOS a „hangképzetet”, azaz „a materiális (fizikai) hangsor pszichikus lenyomatát” a nyelvi jel „fizikai oldalának”? — függetlenül attól, mit tartunk nyelvi jelnek. Ennek az elképzelésnek nem kevesebbet kellene bizonyítania, mint hogy a „fizikainak” (valóságosnak) „pszichikus

Ha mi még ma is a magyar nyelv problematikájával való foglalkozást feltjük a modern irányzatok széleskörű elterjedésétől azzal az indoklással, hogy „az általános nyelvészet nemzetközi koncertjében magyar kartársaink csak egy nem is különösen erős hangú és nem is éppen sajátos zengésű [?!] hangszerrel jelentkezhettek”,²⁶ akkor egyszerűen ignoráljuk azt a tényt, hogy az új elvek és módszerek igénye nem egy pipafüst melletti politizálás színvonalán álló, a nyelvi tényeknek fittyet hányó elméletieskedés melletti kiállás, hanem a nemzetközi irodalom tökrében termékenynek minősülő elvek és módszerek széleskörű alkalmazásának a tudatos igénylése. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a hazai irodalomban is egyre-másra kezd bebizonyosodni, hogy az új módszerek segítségével a magyar nyelv olyan aspektusaira irányulhat a figyelem, amely új törvényszerűségek feltárását eredményezheti.²⁷

5. Elméleti — ideológiai igényesség. BENKŐ bírálatának egy helyén azt írja, hogy a különböző nyelvészeti módszerek megítélésénél „a mérce csakis a világnézeti alap szilárdsága és az eredmények jósága, értékessége lehet, — nem pedig a közelítési módok milyensége” (NyK. 73: 341—42; eredeti kiemelés). Ezzel tökéletesen egyet lehet érteni! De azonnal felmerül a kérdés, hogy ennek a deklarációnak a tükrében mi a véleménye arról az 1969 szeptemberében tartott „Névtudomány és nyelvtudomány” című előadásról, amely kimondottan elméleti alapvetés igényével íródott, és — újból a vitalehetőségek kiírásával — hangzott el egy országos konferencia keretében („Névtudományi előadások” — A II. névtudományi konferencia anyagai. Budapest, 1970. 26—32).

Nem tudom, de nem is feladatom annak tisztázása, hogy a rendezőség miért egy ilyen elméleti alapvetésű előadással kívánta ezt a konferenciát reprezentálni, amely előadásról egyik bírálónak (BAKOS F.) is az a véleménye, hogy az előadónak a tudományok felosztására vonatkozó, „nem a tudományos közvéleményünket tükröző fejtegetései (igazságtudományok — valóságtudományok) idealista forrásokon nyugszanak [!]” (NyK. 73: 360—61). Igaz,

nyomata” azonos a „fizikaival”, azaz a valóság azonos a tükrözött valósággal! Nincs, nem lehet félreértés! Csak el kell olvasni BAKOS „bíró” sorait a 360. lapon. Hogy milyen abszurd állításokra merészkednek egyesek, méghozzá „elméletileg hibás felfogás” bírálatként?!

²⁶ BÁRCZI G.: MNy. 67: 261; a nemzetközi koncertben a magyar nyelv sajátos zengésű hangszerét is megszólaltató nyelvészeknek homlokegyenest ellenkező a véleménye annál az egyszerű ténynél fogva, hogy az új módszereket az indoeurópai nyelvcsaládból származó nyelvek analizálásával alakították ki, így a magyar nemcsak hogy sajátos zengésűnek minősül, hanem igen gyakran a tételek általánosíthatóságának a megítélésében az ellenőrszerepét is betöltheti, mint ahogyan ezt nem egy esetben meg is tette.

²⁷ L. főleg KÁROLY S. és ZSILKA J. idevágó munkáit, amelyek közül KÁROLY egyik igen tanulságos cikke a Magyar Nyelvnek éppen abban a számában (67: 270—80) olvasható, amelyben a fenti félélem. De BÁRCZI G. bírálatát közvetlenül követő SZÉPE cikk („Az alkalmazott nyelvészet ügye”: 262—70) sem arról árulkodik, mintha az alkalmazott nyelvészet kiterjedésének a magyar nyelv vizsgálatától akarná a figyelmet elterelni, ugyanúgy mint az ugyancsak abban a számban olvasható, modern módszerek alkalmazásának eredményeként megírt gyermeknyelvtanulmány (MIKES—MATIJEVIC: 334—7) vagy RUSZICZKY E. recenziójában (i. h. 369—75) ismertetett interferenciatanulmány (E. MARTINS, „Studien zur Frage der linguistischen Interferenz”). Ezekről az írásokról sok mindent el lehet mondani, egy azonban elvitathatatlan tőlük: a magyar nyelv ez idáig többé-kevésbé elhanyagolt aspektusaira irányítják a figyelmet.

BAKOS F. azt is hozzáfűzte, hogy helytelenül jártam el, mert az *igazság*, a *valóság*, az *indukció* és a *dedukció* terminusok (a marxista filozófia, ismeretelmélet nem elhanyagolható terminusai!) tudományos értelmezése céljából a Filozófiai Kislexikont „idézgettem”, mégpedig megint csak „kioktatásszerűen” (i. h. 361; úgy tűnik, BAKOSnak minden „kioktatásszerű”, ami nem tetszik neki), tehát vitapartneremet nem egyenrangú félként kezeltem. „Valószínű — úgymond —, hogy PAPP LÁSZLÓ is tudja, hogy mint vélekedik a marxista ismeretelmélet igazságról és valóságról, indukcióról és dedukcióról; arról van itt inkább szó, hogy az egyoldalúan deduktív irányzatokkal való harcban ő nem kevésbé egyoldalú túlzásokra ragadtatta magát.” (uo.) Nem tudom, milyen mértékben ismeri PAPP L. a marxista ismeretelméletet, de a marxista filozófia legalapvetőbb tanításának, a valóság tudati tükröződésének a tételeit (a valóság prioritásának, tudati tükröződésének az elfogadása vagy tagadása — mint ez köztudomású — a választóvíz a materialista és idealista ismeretelmélet, de tegyük hozzá, a materialista és idealista filozófia között is), de azt tudom, hogy előadásában szembeállította az igazságot a valósággal, ennek alapján az igazságtudományokat a valóságtudományokkal. Ez pedig nem más, mint a materialista tükröződésemélet tagadása, ez nem „idealista forrásokon nyugszik”,²⁸ ez törőlmetszett idealizmus! Ezt még annak az ódiumnak az árán is ki kell mondanom, ha „címkézéssel”, az „ideológiai bunkó” suhogtatásával vádolnak, ha eljárásomat „az ötvenes évek hangja kísértetének” tekintik is. Talán nem én vagyok az egyetlen ember Magyarországon, akinek az a véleménye, hogy az alapvető elméleti — ideológiai kérdésekben nincs helye a mellébeszélésnek, ott csak az egyértelmű, határozott hangvételű kritika hangja a helyénvaló.²⁹

De térjünk vissza a BENKŐ-féle deklarációhoz (a világnézeti alap szilárd-ságának posztulálása), illetőleg annak alapján az *igazság* — *valóság* körül kialakult vitához. BENKŐ válaszából ugyanis nem tudható meg erre vonatkozó álláspontja. Pedig némi szerepe volt az inkriminált előadás körül: ő volt annak az ülésnek az elnöke, ahol ez az előadás elhangzott. Úgy tűnik, arra is emlékeztetni kell BENKŐT, hogy amikor az előadás utáni szünetben az elnöki funkcióját gyakorolva ösztökölt a hozzászólásra, igent mondtam neki, jelezve, hogy ehhez az előadáshoz kívánok hozzászólni. Ő azonban közölte, hogy a rendezőség álláspontja alapján előlött az előadás fölött nem indítanak vitát. Nem közölte, miért nem. BENKŐ eljárásának megítélése szempontjából szerintem nem is lényeges — egyéb szempontból nem elhanyagolható! —, hogy mi volt a rendezőség álláspontjának a motívuma (a szerző távolléte vagy valami más) az előadás vita nélkül való megtartása tekintetében. De bármi volt is a rendezőség véleménye, az előadás felolvasása után legalább egy határozott hangú megjegyzés elvárható lett volna az elnöktől („bár a rendezőség úgy döntött, de

²⁸ „*Forráson nyugodni*” egyébként is meglehetősen nehéz, mert az bugyog, és így ide-oda dobálja a nyugodni vágyó magyart, legfeljebb „forrásból meríteni”, „forrásból fakadni” stb. lehet anyanyelvünk képszerű fordulatai alapján.

²⁹ Egyébként BAKOSnak is ugyanez a véleménye a PAPP L. „védelmére” felhozott „érvek” fölött 3–4 sorral. Mellesleg nem tudom, mennyire szolgál PAPP L. védelmére a BAKOS-féle feltevés: ha ismerte a marxizmus idevágó tételeit, ez enyhíti a szubjektív-idealista BOLZANO — PAULER-féle tanítások határozott hangú újrameghirdetését Magyarországon 1969-ben? Kötve hiszem!

„mivel . . .” vagy: „mivel a szerző nincs jelen, de az előadásban elhangzottak . . .” vagy hasonló). Ez nem történt meg. Mire gondoljon az ember, miért nem? BENKŐ, mint elnök, nem értette meg, hogy itt nem akármilyen, hanem ismeretelméleti – filozófiai szempontból alapvető kérdésnek „a marxista szemlélet számára elfogadhatatlan (BAKOS)” módon történő exponálásáról van szó?! Vagy megértette, de úgy gondolta, hogy . . . a lehetőségeket még lehetne találgatni. Véleményem szerint akár az egyik, akár a másik megfontolás vezette BENKŐT a hallgatásra, a vitalehetőség megvonására, egyik rosszabb rá nézve, mint a másik! Ez már nem a „szemeremes marxizmus”, hanem az antimarxizmus hangja! De ha már ilyen vagy olyan oknál fogva BENKŐ úgy járt el, ahogy eljár, a cikkemhez kapcsolódó vitacikkében alkalma lett volna legalább valamilyen önbírálat-féltre, különösen, ha azt akarta volna, hogy a „világnézeti alap szilárdságára” vonatkozó deklaratív posztulátumát valaki is komolyan vegye. Vagy mindezek után se tartotta ezt szükségesnek? Vagy cikkem elolvasása után se döbent rá, hogy miről van szó? Ezt csak BENKŐ tudná megmondani, de ugyanazzal a tehetéttel, hogy a lehetőségek egyik variánsa rosszabb rája nézve, mint a másik! Az a summázó megjegyzés ugyanis, miszerint „Kovács tanulmányának nem egy olyan részlete, megállapítása is van, amellyel kapcsolatban véleményem korábban is, ma is megegyezik az övével, vagy legalábbis nem áll messze attól” (NyK. 73: 328), nemigen tartható olyannak, amibe belefér az egyetértés súlyosan elmarasztaló véleményemmel. Ha így volna is, itt valamivel komolyabb dologról van szó, mint amit egy ilyen sejtetéssel el lehet intézni. Vagy ezt a kérdést is olyannak minősítette, amivel csak „nyelvészetünk [mai] ideológiai-politikai korifeusai”-nak kell foglalkozni, ahogyan ez a „szereposztás” kicsillan egy korábbi korszak értékelésében (i. h. 339).

Az elvi tisztaság, világnézeti szilárdság követelményét elég sokat hangoztattuk, de amikor ennek a napi munkában való alkalmazására kerül sor, akkor a BENKŐ-féle eljárással nem sokat teszünk meg érte!

Félreértés ne essék, nem PAPP L. fejét követelem! Nem vitathatom el tőle a tévedés jogát, még a súlyos ideológiai tévedését sem! Egyébként úgy gondolom, hogy az eddigiekből világosan kiderült, hogy már jóideje nem PAPP-pal vitatkozom. Vele a vitát a magam részéről a múltkor már lezártam. Most másról – nem kevésbé fontos dologról – van szó! Arról tudniillik, hogy semmilyen körülménnyel nem tartom megmagyarázhatónak, hogy 1969-ben – megint nem egyetemi hallgatók tanulókörében, hanem – országos konferencián, a vitalehetőség kizárásával, minden megjegyzés nélkül ilyen súlyos ideológiai tévedéseket tartalmazó előadás „járuljon hozzá” a hazai elméleti, világnézeti igényesség fokozódásához, megszilárdulásához!

Talán sikerült észkeltetnem, hogy milyen tények nyugtalanítanak, milyen körülmények váltják ki türelmetlenségemet, miért látom a hazai általános elméleti kérdések ügyét, az általános nyelvészet helyzetét olyannak, amilyennek bemutattam. De – hadd tegyem hozzá – most sem nyugtattak meg azok a BENKŐ-féle kijelentések, amiket olyan elképesztő bátorsággal fogalmazott meg, akár az általa értelmezett gnoszeológiai követelményekről, akár a nyelvtudományi sajátos magyar út törvényszerűségeiről, akár a világnézeti szilárdságról volt szó. Deklarációk ezek, a melyek

nek a tényfedezetéről már nem kívánok többet mondani!

6. Módszertan. Bírálóim közül IMRE S. „alapvető hibá”-nak tartja, hogy az anyaggyűjtéskor kizárólag nyomtatott forrásokra támaszkodtam (NyK. 73: 352), de BENKŐ L. is elmarasztal emiatt (i. h. 328). Abban tökéletesen igazuk van, hogy a személyes tapasztalat színesebbé, élményszerűbbé teheti a tárgyalásmódot, olyan dolgokra is felhívhatja a figyelmet, amiknek nincsenek írásbeli maradványai. Abban is igazuk van, hogy a személyes tapasztalatot nem pótolhatja semmilyen „írásbeli relictum”.

De amennyi előnye van annak, hogy valaki a tárgyalt korszak eseményeinek a fősodrában tartózkodott, legalább olyan mértékben fenyeget az a veszély, hogy a folyamatok megítélésében az ide vagy oda való tartozás az író a megengedettnél jobban befolyásolja. A szubjektív átérzés vagy annak reminiszcenciája az objektív értékítélet akadályja lehet! Dolgozatomban nem egy példát idéztem a kortársak megnyilatkozásaiból arra nézve, hogy ez a veszély nemcsak elméleti lehetőség!

Mindezek mellett, ha nem is éltem a tárgyalt korszak tudományos életének a közepén, mint annak aktív résztvevője, de munkahelyi kötelezettségeimből adódóan — nolens-volens — sok mindenről értesültem, sőt, egyelmással foglalkoznom is kellett. „Másirányú ténykedéseim” tehát nem zárták ki teljesen látókörömből a tudományos élet fő problémáit, így legalább „kívülről” szereztem egynémely tapasztalatot. A kérdés az, hogy ezeket véleményem kialakításánál felhasználtam-e, s ha igen, hogyan.

Felhasználtam! Kivétel nélkül úgy, hogy tapasztalataimat mindig szembesítettem az adott kornak fő problémáit elemző összefoglaló jelentésekkel, kongresszusi referátumokkal, akadémiai határozatokkal. Azokat az emlékképeket, amelyek a fősodrassal való szembesítés folytán marginális jelentőségűeknek, egyéni ambíciók szolgálatában állóknak bizonyultak, tudatosan elhanyagoltam. Talán nem kell külön bizonygatnom, hogy közel kétévtizedes hivatali munkám következtében olyan sok és sokszínű tapasztalatot szereztem, amelynek alapján nagyon „színessé” tudtam volna tenni írásomat. De elálltam ettől, mert nem szenzációs intimitásokat akartam utólag felfedni, és az emberek egymásnak ugratása sem volt szándékomban.

Az volt a meggyőződés — és most is az —, hogy egy-egy korszak fő elméleti mozgásának mégiscsak a többé-kevésbé kollektív erőfeszítések, előkészítő munkálatok útján létrejött főreferátumok, határozatok, az ezek alapján történt strukturális változások a fő mutatói. Ezeknek tartalmazniuk kell — és az esetek többségében tartalmazzák is — mindazokat az elméleti összecsapásokat, a különböző megközelítési módokat, amiknek az eredője, „átlaga” az adott okmány. Csak érteni kell a dokumentumok nyelvén, sok mindenről vallanak azok! Nem állítom, hogy egyedül én birtokolom a dokumentumok ajkát felnyitó kulcsot, mindenesetre törekedtem a sokoldalú „vallatásra”.

Ha a különböző időszakaszokból származó írások egyazon témája nagyjából egy irányba mutatott, nem volt nehéz a lényeg kihámozása. Ha valaki például az Akadémia I. Osztályának életét, tevékenységét, határozatait tükröző Osztályközleményekből akar képet kapni a hazai általános nyelvészet

fejlődéséről, egészen egyértelmű választ kap, és ez a válasz egyáltalán nem ad rózsás képet a felszabadulás utáni időkre nézve sem! Ha személyes tapasztalataim³⁰ megegyeztek az Osztályközlemények írásai alapján kirajzolódó helyzetképpel, az utóbbit elfogadtam, anélkül, hogy a vele egybevágó személyes tapasztalataimat külön jeleztem volna. Nem is szólok itt bővebben arról, ami cikkem figyelmes elolvasása után amúgyis világos, hogy más dokumentumok, kongresszusi anyagok, határozatok is sorra-rendre elmarasztalólag szóltak a hazai általános nyelvészeti állapotáról, de a nyelvészek általános elméleti érdeklődésének a színvonaláról is. A „siralomvölgy”-komplexum tehát nem az én agyrémem, ahogyan ezt BENKŐ beállítja (NyK. 73: 330).

Két alkalommal tértem el az írások ilyen jellegű értékelésétől: az egyik HAJDÚ P. 1947-es megjegyzése, illetőleg LAZICZIUS GY. bírálata. (Mindkettő a marrizmussal kapcsolatos.) A másik az Akadémia I. Osztályának a marrizmusra vonatkozó határozata illetőleg annak a volt marristákkal foglalkozórésze.

Akkor is, ma is sokra tartottam, illetőleg tartom HAJDÚ megjegyzéseit, mivel a materialista talajról bírálta a marrizmust, HAJDÚ példája tehát egyáltalán nincs „odaráncigálva”, mint BENKŐ állítja (i. h. 337), hanem tényként van megemlítve, mint egyetlen publikált határozott hangú megjegyzés a sztálini cikkek előtt. Ezt a tényt szembesítettem a sztálini cikkek utáni hangvétel túllícitáló jellegével és most utólag az IMRE-féle „bátor hallgatás — gyáva hallgatás” (i. h. 349) meglehetősen furcsa alternatívájával. (BABITS sokkal őszintébben és egyértelműbben nyilatkozott egykori némaságáról!) Hogy HAJDÚ egykori materializmusa milyen mértékben „fakadt marxista talajról” (BAKOS: i. h. 356), annak a megítélésére mégiscsak HAJDÚ a legilletékesebb! A tény tény marad: a sztálini cikkek előtt rajta kívül nem publikált senki sem egyetlen megjegyzést sem, még a materializmus talajáról sem.

LAZICZIUS marrizmusbírálatairól nincs „dokumentumszerű bizonyíték”, ahogyan BENKŐ írja (i. h. 337), mivel a LAZICZIUS-hagyaték feldolgozása évek óta húzódoó „ügy”. Ezt BENKŐnek is nagyon jól kell tudnia, az ügy utolsó szakaszának ugyanis személyes szereplője! De hogy van a hagyatékban egy négy fejezetre való, kb. ötvenlapos anyag (l. HARMATTA J.-nak az Akadémiai Kiadóhoz küldött „Jelentését Laziczius Gyula kézirati hagyatékáról”, illetőleg annak 12. pontját), az ellenőrizhető a hagyaték gondozójánál (vagy talán már az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában?). Tanulságos olvasmány mai szemmel olvasva is, de oda lehet állítani az IMRE-féle „bátor hallgatás” mellé, mint nem kevésbé bátor „beszélés”-t! Kiadatlan volta ellenére (itt tértem el a dokumentum jellegtől) azért utaltam rá, mivel nem sok ilyennel dicsekedhetünk. Ezen túl evvel a hivatkozással is felkívántam hívni a figyelmet a hagyaték kal való érdemi foglalkozásra, hogy az végre hozzáférhető legyen a tudományos kutatás számára!³¹

³⁰ Egyetemi jegyzetekkel, tankönyvekkel való foglalkozás, a szakbizottságok működtetése, a rövid életű minisztériumi nyelvészeti munkaközösség létrehozásának motívumai, a — Laziczius nyugdíjazásával megüresedett — általános nyelvészeti tanszék újjászervezése körüli problémák, a két vidéki egyetemi általános nyelvészeti tanszék felállítására vonatkozó erőfeszítések fiaskói, a matematikai-nyelvészeti képzés bevezetésének nehézségei stb. stb.

³¹ Nagyon bízom benne, hogy ez a „vészharangkongatásom” azóta anakronisztikussá vált. Mint kiderült, sajnos nem! Korrektúrajegyzet: K. F.

Íme két írás (az egyik kiadatlan), amelyek elütnek a korszak dokumentumaitól! De ezekről nem szólni, olyan tények elhallgatását jelentette volna, amiknek nemcsak kortörténeti dokumentum jellege van. Hajlandók vagyunk könnyedén megfeledkezni értékes tényekről!

Az Akadémia I. Osztályának említett határozata, annak inkriminált személyi vonatkozású része is elütt a megszokott akadémiai, higgadt hangvételtől, körültekintő fogalmazástól, mivel irreális feltételeket állított a volt marristák elé, amikor határozatilag kimondta, hogy a volt marristák a „most következő évben [?!] komoly tudományos teljesítménnyel biztosítsák be [sic!], hogy tévedésüket felszámolták, igazi marxista—leninista tudósokká igyekeznek fejlődni, akik nem érdemtelenek arra a bizalomra [!], amely oly fontos helyre állította őket” (I. OK. 1: 131; az én kiemelésem: K. F.). Ha eltekin-tünk is az ominózus sajtóhibától,³² az első olvasásra szembetűnik a feltételek teljesíthetetlen volta. Ezzel a passzussal nem érttem egyet (így kezdtem: „Az idevágó passzus...” NyK. 72: 29), nem pedig az egész határozattal, ahogy IMRE S. állítja. Érdemes idézni értékelését, mert az klasz-szikus példája a szövegrészek idézési manipulálásának: „Kovács határozottan elítéli az MTA I. Osztályának azt a határozatát [!], amely felszólítja a marris-tákat, hogy tévedésüket számolják fel, és munkásságukkal bizonyítsák be, hogy »igazi marxista—leninista tudósokká igyekeznek fejlődni«” (NyK. 73: 349). Tehát pontosan az általam elmarasztalt passzust nem idézi, azt parafrázálja, de hogyan? A lényeget hamisítja ki belőle!³³

A teljes igazság kedvéért azonban azt is meg kell mondanom, hogy az irreális követelmények margójára és a fogalmazás („biztosítsák be”) számlá-jára írtam az „úgy tűnik”-kel bevezetett sorokat, illetőleg kommentáltam a személycserére vonatkozó ténnyt. Ma már világosan látom, helytelen volt részemről a „rím kedvéért” így bírálni a követelmények irreális voltát. A stílusparódia és az egyértelmű interpretálási lehetőség küzdelmében az utóbbi nem maradhat alul!

Visszatérve forrásaim jellegére, az írásbeli dokumentumok lényegre törő voltára, a strukturális változások elméleti indíttatású vonásaira, még az „egyéni akciók”-at kell összemérni velük. Akármennyire is „meg-esik szívem” (KÁLMÁN: i. h. 363) mindenfajta és fokozatú méltánytalanság elszenvedőjén, az egyéni akciók jelentő-sége nem mérhető össze a fenti szervek dokumentumaival — kivéve természetesen, ha az egyéni akciók egy tudomány egész fejlődésére kiható ha-tározattá „fejlődnek”. Ugyanígy egy nyelvörbeli „tüllihégő” cikk értéke se mérkőzhet egy magas szinten született határozatával, még akkor sem, ha a bírált kollégát máshová helyezték. (A cikket ismertem, a munkahelyváltást nem.) Ugyanígy alapon nem írtam a finnugor nyelvészekkel szemben alkal-mazott „meggyőzési akciókról” sem. Az a feltevésorozat, hogy „mi lett” volna, ha a marrizmus tovább élt volna vagy hogy kik milyen „őrségváltást”

³² Vagy nem az a „biztosítsák be”? A kontextus megengedne ilyen értelmezést is, mivel utána a fontos helyre való állítás következik.

³³ Vagy neki lenne igaza, és végig sajtóhibákról lenne szó?! Nehezen hiszem! A „most” után valóban megáll a „következő évben”, az „években” inkább az „ezután következő” szerkezetet igényelné. Mégiscsak az I. Osztály közleményéről van szó!

reméltek annak esetleges továbbélésétől (KÁLMÁN: uo.), „mi lett volna, ha” jellegüknél fogva nem a tudomány kategóriái!

Mindezekkel természetesen nincs szándékomban semmibe venni az egyéni akciók személyi vonatkozásait. Írásomban utaltam is SZILY K. egyéni akciójának eredményére, abból akadémiai határozat lett, és három kiváló nyelvész „proletárdiktátúra alatt viselt dolgaik” miatt kizártak az akadémikusok soraiból, aminek tragikus következményei lettek: SIMONYI Zs. és ASBÓTH O. halála.

7. **V i t a m ó d s z e r e k.** A 4. fejezetben kifejtettem, hogy mihez mértem a hazai általános nyelvészet felszabadulás utáni fejlődését, illetőleg jelen állapotát. Még korábban igyekeztem bizonyítani a lehetséges tudománytörténeti megközelítésmódok közül az általam választott létjogosultságát. Még egyszer hangsúlyozom, lehet ezt az eljárásmodot bírálni, a mércéről azt mondani, hogy az nem jellemzője a világ nyelvtudománya fejlődésének, irányának, hiszen magam is bevallottam, hogy vannak más irányzatok is. Ez esetben azonban bizonyítandó, hogy századunk nyelvtudományának a fő kérdéseit csak vagy elsősorban a (megreformált) hagyományos iskolák tudják feltenni és megválaszolni, hogy csak vagy elsősorban a „múlt sínei” — „megfelelő váltók és kitérők beiktatásával” — „vezethetnek az igazi tudomány felé”; a világszerte egyre előtérbe nyomuló újról pedig azt, hogy teoretikus értékei, társadalmi hasznossága mondvacsinált, az egész pedig múltó divatjelenség. És ha mindez sikerül, akkor szükséges, sőt elengedhetetlen az általam választott eljárás helyességének, jogosultságának, elméleti megalapozottságának a lépten-nyomon való megkérdőjelezése, az általam képviselt megközelítési mód tudományosságának az idézőjeles aposztrofálása és annak a tüzetes vizsgálata, hogy milyen **m o t í v u m o k** í r a t t á k v e l e m a z t é s ú g y, a m i t é s a h o g y í r t a m. Akkor világosan meg lehet — de meg is kell! — mondani, hogy milyen szándékból szelektáltam, csoportosítottam, magyaráltam félre a tényeket, hamisítottam meg írásomban a valóságot, nem pedig amolyan sokat sejtető allúziókra kell szorítkozni, ahogy ezt IMRE S. is tette: „Attól tartok azonban, hogy Kovács erről a lehetőségről nem véletlenül feledkezett meg” (i. h. 349). Ez esetben jogos a rendkívül elmarasztaló, sőt megbélyegző következtetés levonása, hogy a tudatos ferdítés, a mellőzött tények „az eseményeket valamennyire is ismerő olvasóban alapos kétségeket ébresztenek a szerző tárgyilagosságának a szándékát illetően” is (uó., i. h. 353), és az ilyenfajta „módszertani minta” esetleges követése „katasztrofális következményekkel járna a hazai tudományos kutatás szempontjából” (uó., uo.).

Kellően megmagyarázható ok nélkül ugyanis nehezen képzelhető el, hogy valaki csak úgy kivívja maga ellen „nyelvészeti közéletünk hangulatát” (BENKŐ: i. h. 327) csak azért, hogy álforradalmi nyelvészeti anti-establishment nézeteivel „odamondjon” a megszokott értékelés, a más elképzelés alapján kialakított ítélet képviselőinek.

Meg kell mondanom, hogy bírálói-mnak más vonatkozásban már tárgyalt „ténymegállapításain”³⁴ túl nem találtam olyan elfogadható okot, ami indokolta volna súlyosan megbélyegzett eljárásomat. Esetleg egy minősíthető

³⁴ BENKŐ: cikkemet orákulumnak állítottam be; BAKOS: a tudománypolitikai irányelvek súlyos szavainak a rámidézése.

ilyenek, a Laziczius-ügy „hamis beállítása” (BENKŐ: i. h. 333). Ennek taglása egyéb szempontból is érdekes: a velem szemben alkalmazott vitamódszer legjellemzőbb tükrözője. (Vitapartnereim eljárásának néhány jellemző vonásáról más vonatkozásban már szó esett.)

A dolog érdekességét csak fokozza, hogy — mint már említettem — forrásaim pontatlan adatait átvettem (ezzel nem akarom felelősségemet csökkenteni!), tehát a pótlás, kiegészítés jogos. De ezzel együtt újból le kell szögeznem — ezt bizonyítom is —, hogy volt Laziczius-ügy, mi több, ma is van (hagyatéka feldolgozása körüli huza-vona, munkásságának értékelése; l. fentebb).

A BENKŐ-féle felsorolás a datszerű hitelességét nem vitatom. Csakhogy ez legalább annyira kiegészítendő — mégpedig egyáltalán nem elhanyagolható adatokkal és motívumokkal —, mint az én LAZICZIUS-biográfiam. Munkásságának hazai visszhangjáról festett BENKŐ-képet, a BENKŐ-féle „igazság”-ot (uo.) pedig újból szembesítenem kell a valósággal, ezúttal csak a BENKŐ által felhívott egyik tanú igazi vallomásával!

BENKŐ véleménye a Laziczius-ügyről: állítással ellentétben igen korán széltében-hosszában megbecsült nyelvész, gyorsan kapott katedrát, nyugdíjazásával kapcsolatos érvelésem inszINUÁCIÓ. És ha ezek után még akadna valaki, aki egy szavamat is elhinné, következnek a tagló: LAZICZIUS nyugdíjazásának idején „a magyar tudományos élet vezető fórumánál (Magyar Tudományos Tanács, majd Akadémia) volt Kovács Ferenc éppen a személyzeti ügyek exponense” (i. h. 336). Ezután olvasható egy sajátos „felmentés”: „Hogy tudott volna-e tenni valamit a nyugdíjazás, de még az ő hatóköréhez közelebb álló akadémiai vizsgáztatás ügyében is, azt megítélni nem tudom, s nem is akarom őt nyilván felderíthetetlen dologban vádolni” (uo.). És mindezek után az igazi mondanivaló, a lényeg: „Azt viszont meg merem kockáztatni, hogy a LAZICZIUSSAL [sic!] kapcsolatos említett műveletek elítélésében neki — helyzeténél fogva — a »kiállították a sorból« igei személyragozásbeli használatát jobban meg kellett volna gondolnia” (uo.).

Magyarul: Milyen erkölcsi alapon merem én bírálni az akkori állapotokat, különösen a „LAZICZIUS-szal kapcsolatos műveleteket”?! Hogy merem leírni, hogy „kiállították a sorból”, amikor e műveletnek — helyzetemnél fogva — részese voltam?! Megvan tehát az ok! Minél sötétebb képet kell festenem az akkori nyelvészállapotokról, hogy ezzel a magam súlyos felelősségéről eltereljem a figyelmet, mi több, a magam vétkét mások számlájára utaljam át.

Ennél súlyosabb vádat, gyilkosabb inszINUÁCIÓT még elképzelni is nehéz! Az „igei személyragozásbeli használatra” vonatkozó instrukció lényege — minden előzetes bevezetés ellenére — a teljes erkölcsi ellehetetlenítés következményeivel járó becsületbe vágó ügy!

Nem kívánok „védekezni” ellenük! Akik ismerik az egyetemi tanárok akkori nyugdíjazásának, az új akadémikusokra vonatkozó javaslatok megszületésének a körülményeit — ilyenek azért vannak páran Magyarországon — azok tanúsíthatják, hogy igei személyragozásbeli eljárásomat jobban meg kellett volna-e gondolnom. Sajnos, itt a BENKŐ állításával szembesíthető tényanyagot nem tudom prezentálni, mivel LAZICZIUS megsemmisítette keze ügyébe került személyi dossziéját.

Közvetett „bizonyítási eljárásom”: ha a — Lazicziusra vonatkozó egyéb — BENKŐ-féle megállapítások a tények világánál olyannak minősülnek,

mint az eddig tárgyaltak, ez nemcsak újabb adalék ahhoz a BENKŐ-féle vita-stílushoz, amelynek néhány markáns vonása már eddig is kirajzolódott, hanem perdöntő lehet az igeragozási vitában is. BENKŐ többi állításának az írásos anyaga megvan, a szembesítés tehát elvégezhető.

BENKŐ határozott hangú véleményével ellentétben a „Laziczius-ügy” már akkor megkezdődött, amikor még középiskolai tanári diplomája se volt. A proletárdiktatúra alatt, mint szakvizsgás tanárjelöltet, kinevezték középiskolai tanárrá. Ezért a VKM. 1920-ban — meghallgatás nélkül — fegyelmi úton végleg elbocsátotta. Indoklás: „[a proletárdiktatúra alatt] egy átképző tanfolyam előadója volt, az intézeti iskola-vezetőnek teljes elismerését vívta ki” (OL. 3. 108. 948/1920). Az elkövetett „vétket” a fegyelmi hatóság olyan súlyosnak minősítette, hogy annak alapján „újabb beosztásra alkalmasnak nem tartotta” (uo.).³⁵ Ezután egy fővárosi iskolánál óraadó tanár volt 1922 márciusáig, amikor is „utolérte” a fegyelmi, és innen is elbocsátották (34.22/1947/VI. VKM.). Ezt követően tíz évig magántisztviselő volt. Többször kérte törvénytelenül hozott fegyelmiének a felülvizsgálatát, de csak 1932-ben helyezték azt hatályon kívül (29.707/1932. VKM., 31.715/1932. VKM.). 1932 szeptemberétől (36 éves korában!) óraadó tanár egy középiskolában, 1933 májusában kerül ugyancsak óraadó tanári minőségben a PPTÉ Bölcsészettudományi Karának dékáni hivatalába, ahol is két év múlva kapott középiskolai rendes tanári kinevezést (37.514/1935. VKM.). A törvénytelen fegyelmiel elveszett idejének a szolgálati időbe való beszámítását is eredménytelenül kérte nem egy alkalommal, ez csak 1947-ben intéződött el (34.222/1947. VKM.).

1929-ben „illegálisan” doktorál (még érvényben volt az „állampolgári feddhetetlenséget” megvonó fegyelmi határozat), 1933-ban habilitál. 1935-től az MTA levelező tagja (ad 25.978/1938 VKM.), a IV. nemzetközi nyelvész-kongresszus egyik magyar delegáltja (MNY. 22: 341).³⁶

Ezek azok az „önálló forráskutatás alapján” (BENKŐ igénye NyK. 73: 334) megállapítható, a BENKŐ-féle LAZICZIUS-portréból teljesen hiányzó tények, amelyek LAZICZIUS életútját nem kis mértékben befolyásolták, és ezek fényénél teljesen hamis az a BENKŐ-féle beállítás, hogy „mai szempontból nézve igen gyorsan vált nyelvtudományunk kiemelt, megbecsült ... alakjává” (uo.), különösen, ha a „kiemelés”-be, a „megbecsülés”-be a megélhetési minimumot is beleértjük. Ezek az „apróságok” okozták, hogy csak 33 éves korában doktorálhatott, s

³⁵ Az előadás „a modern irodalmi irányokról” szolt (l. az intézeti vezetőnek, VISKI K.-nak 1932-ben írt igazoló sorait: ad 29.216/1932. VKM. V. sz.), tehát nem valami „a társadalmi rend ellen izgató, bolsevik propaganda”. Mellékesen megjegyzem, VISKI fegyelmijét nem találtam. Amikor Laziczius 1932-ben kérte tőle a fenti igazoló írást, VISKI múzeumi őr volt. Tehát VISKI, aki iskolaigazgató, sőt a Közoktatásügyi Népbiztosságon személyügyi referens volt, ha bukott, felfelé bukott, LAZICZIUST pedig egy életre elzárták a tanárkodástól! Ez volt az a „félreértés” (politikai megbélyegzéssel az oktató-nevelő munkától való végleges eltiltás), amire BÁRCZI G. utalt (MNY. 67: 258). Ha a legsúlyosabb fegyelmi határozat „félreértés”-nek minősíthető, akkor is ez tragikus következményekkel járt LAZACZIUS számára; egy évtizedre elzárta az oktató, de a tudományos munkától is; a teljes anyagi ellehetetlenülés magántisztviselőség vállalására kényszerítette.

³⁶ 1934-ben 113 P. havi fizetése volt, amihez még némi pótlék járult (32.743/1934. V. a—1, VKM.). A „havi 200 pengő fix”-től (BÁRCZI: MNY. 67: 258) tehát 37 éves korában még elég messze volt!

csak 1930-ban jelentethette meg teljesen új utakat jelölő fonológiai tanulmányát, amit GOMBOCZ is „nagyszabású”-nak tartott (MNy. 30:33),³⁷ nem véletlen tehát felfelé ívelő tudományos minősítése. Hiszen éppen ebben rejlik a „tipikusan magyar ügy” kiáltó ellentmondása: akadémiai levelező tagság dékáni hivatali tisztviselősséggel! Erre azt lehetne mondani, hogy az akkori viszonyok között másnak még ilyen megélhetése se jutott (l. MNy. 67: 258). Ez igaz! Az is igaz viszont, hogy LAZICZIUS több szempontból mégsem sorolható ebbe a kategóriába. Határozottan le kell tehát szögezni, hogy ami LAZICZIUS egzisztenciális megbecsülését illeti, az messze elmaradt a megérdemelttől, sőt!

A „nyolc év teljesítménye alapján kapott katedrát” (NyK. 73: 333) BENKÓ-féle fogalmazás — de BÁRCZI véleménye is (MNy. 67: 258) — rendkívül gyors és könnyen elnyert hivatali elismerést sugall, egyáltalán még sejtetni sem engedi sem a súlyos előzményeket, sem a professzori kinevezés körüli diszkrimináció-sorozatot, de azoknak a publikációknak a tudományos súlyát sem, amelyek a fonológia terén az új tudományágnak nemcsak hazai, hanem nemzetközi viszonylatban való alapvetéséhez is tartoztak, és olyan jelentős hatást gyakoroltak itthon GOMBOCZra, külföldön pedig TRUBETZKOYra, JAKOBSONra, STEINITZre.³⁸

A katedrára jutás körülményei: az egyetem 1938-ban az új Általános nyelvészeti és fonetikai tanszékre őt javasolta ny. r. tanári kinevezésre. (NB. SCHWARTZ E. akkor már ny. r. tanár!) A minisztérium abban az évben egyedül a rá vonatkozó egyetemi javaslatot változtatta meg, így csak ny. rk. tanári kinevezést nyert (23.422/1938. VKM.). A következő évben újból javasolták a ny. r. tanári kinevezést, elismert tudományos munkásságának az újbóli hangsúlyozása mellett a javasolt nehézségsúlyú helyzetére való utalással is megtámogatva a felterjesztést.³⁹

³⁷ Úgy látszik, BENKÓ nemcsak a biográfiai adatok dolgában hanyagolja el azt, amit mástól megkövetel, de LAZICZIUS-bibliográfiája is kiegészítésre szorul. Teljesen figyelmen kívül hagyja mindazokat a filológiai, filozófiai tanulmányokat, amelyek a korántsem teljes LAZICZIUS-bibliográfia adatai szerint a Nyugatban, a Magyar Könyvszemlében, a Zeitschrift f. Slavische Philologie-ban, az Archiv f. Slavische Philosophie-ban, a Budapesti Szemlében, a Magyar Szemlében megjelentek, nem is szólva az álnév alatt írtakról, amelyek azonosítása még megoldásra váró feladat. Nem tűnt fel BENKÓnek, hogy egy évvel a doktorálás után rukkolt ki LAZICZIUS új utakat jelölő „nagyszabású” tanulmányával? A Pallas Athene-i teljes fegyverzet általában nem istenadomány, hanem megfelelő rutin következménye. És mindez a — LAZICZIUS számára széklábak faragását jelentő — magántisztviselősség mellett! Nem kell különösebb fantázia annak elképzeléséhez, milyen lett volna az amúgy sem szégyellni való LAZICZIUS-bibliográfia az 1920-as „félreértés” kizárásával.

³⁸ TRUBETZKOY véleményét már ismertettem (NyK. 72: 19). JAKOBSON „great and admired friend”-nek tartja LAZICZIUST a birtokomban levő levél tanúsága szerint (NB. TRUBETZKOY halála után egészennapjainkig a fonológia legelismertebb művelőjének a véleményéről van szó!). STEINITZ: „Es ist für uns eine Ehrenpflicht gegenüber dem Verfasser, einem der Pioniere der strukturellen Sprachwissenschaft, insbesondere der Phonologie zu Beginn der dreißiger Jahre...” (W. STEINITZ [ed.], „J. Laziczius, Lehrbuch der Phonetik”. Berlin, 1961. Vorw. p. III.)

³⁹ A kari előterjesztés indoklásából: „Javadalom tekintetében ma az egyetemi rendkívüli tanári fizetés olyan minimális, hogy abból az egyetemi tanári foglalkozáshoz szükséges, nélkülözhetetlen folyóiratok s időnként megjelenő tudományos művek megszerzésére nem telik” (1304/1938—39. D. sz., ill. 5214/1938—39. sz. rektori előterj.).

A minisztérium nem is válaszolt az egyetem felterjesztésére,⁴⁰ és csak 1940. október 19-én kelt „legfelsőbb elhatározás” alapján nevezték ki ny. r. tanárrá (l. a 33.093/1941. VKM. sz.-ot. Az eredeti értesítés nincs meg. NB. Az egyetemi tanárok kinevezésére vonatkozó „legfelsőbb elhatározás”-ok júliusban szoktak születni!)

Ennyit az én „hamis beállítás”-omról és az ezzel szembeállított BENKŐ-féle „igazság”-ról, a hivatalos elismerés sebességének a tükrében!

A laziciusi tudományos munkásság „széleskörű hazai visszhangját” illetően a BENKŐ által említett „bő dokumentációs lehetőségek” közül csak egyet, mégpedig a BENKŐ által is név szerint megemlített két szerző egyikét, BALASSA JÓZSEFET szólaltatom meg, hogy nyilatkozzék LAZICZIUS igen gyors és kiemelten megbecsült elismeréséről. Igaz, BENKŐ is megjegyzi, hogy ez a visszhang „vitatkozó jellegű” volt (NyK. 73: 334), de hát vitatkozó jelleggel is meg lehet valakit becsülni, ki lehet emelni munkásságának jelentőségét (l. LAZICZIUS vitáját TRUBETZKOY-jal). Az elismerést, megbecsülést sugárzó vélemény: BALASSA, mivel LAZICZIUSnak „Bevezetés a fonológiába” című tanulmánya alapján nem tudta megérteni, hogy mi a *foném(a)*, a *korreláció* és a *fonémák realizálódása* (Nyr. 63: 108), az alábbi összefoglaló értékelő megállapításokat teszi: „[LAZICZIUS] legfeltűnőbb helytelen állítás a . . . hogy az irodalmi és a köznyelv nem használja a zárt *ë-t*” (uo.; az én kiemelésem: K. F.). Ehhez a laziciusi állításhoz még egyszer visszatér, és azt „teljesen hamis”-nak mondja (i. h. 109). Továbbá: LAZICZIUSnak a magánhangzórendszerek alapján történő nyelvjárási osztályozását „elferdített és meghamisított állítások”-on nyugvónak (uo.), majd később a „fonológiai felosztás alapján keletkező zagyvaság”-nak tartja (i. h. 111), mivel szerinte a LAZICZIUS által szerkesztett térkép „az erőszakos ferdítésnek legjellemzőbb példája” (uo.), és ha ezen a BALASSA igényelte korrekciókat elvégezzük, „az egész elmélet semmivé válik” (uo.). És ha még akadna valaki, aki mindezek után sem ismerte volna fel a megbecsülés hangját, hallgassa meg BALASSA végső következtetését: „. . . az ő [LAZICZIUS] fonológiai alapon történt osztályozása a nyelvjárások megfigyelése és tanulmányozása szempontjából elfogadhatatlan és értelmetlen” (uo.).

Ezt az „igen gyors elismerésről és megbecsülésről” valló dokumentumot még megtoldhatnám egyéb „megbecsülést” bizonyító dokumentumokkal, amik egyben azt is bizonyítanák, hogy milyen magas elméleti szintről bírálták LAZICZIUST nemcsak a fonológiai vitában, hanem például az ismert kiejtési vitában is, de ettől elállok, mert akkor megint olyan színben tűnök fel, hogy szubjektíve válogatok, kiragadok, csoportosítok stb. Szigorúan ragaszkodtam a BENKŐ által kiválasztott egyik dokumentum megszólaltatásához.⁴¹

⁴⁰ A felterjesztésre írt Pro domo „indoklása”: „Tisztelettel jelenti a számvevőség [?!], hogy dr. Szily államtitkár úr Ónagyméltósága az 1939. évi egyszeri kinevezések során dr. Lazicius Gyula pesti tud.-egyetemi ny. rk. tanárnak rendes tanárrá leendő kinevezéséhez nem méltóztatott hozzájárulni.” Ezért a felterjesztést Szily aláírásával ad acta helyezték (31095/1939. VKM.).

⁴¹ Hogy erről a megbecsülésről, illetőleg a vele szemben alkalmazott kritika színvonaláról mi volt magának LAZICZIUSnak a véleménye az kiderül Balassának adott válaszából, illetőleg annak idevágó részéből. Ezt minden kommentár nélkül közlöm: „Őszintén szólva nem tudom, érdemes-e vitatkoznom olyasvalakivel, aki ennyire nincs tisztában a fonológiával [annak ellenére, hogy a BALASSA-féle „bírálat” megírásakor a fonológiának már terjedelmes irodalma volt, és LAZICZIUS nem fukarkodott az

A milyen alapon ez a „szűk” dokumentációs szelet a „széleskörű hazai visszhang” szempontjából kiemelt, megbecsült tudós képét bizonyítja, olyan mértékben vagyok hajlandó az inkriminált „igei személyragozásbeli használatot jobban meggondolni”!⁴²

Nehezen tudok ellenállni annak, hogy vitapartnereimnek még jónéhány hasonló jellegű megállapításával is ne foglalkozzak ilyen részletességgel. El kell azonban állnom ettől, mert már így is igen hosszúvá nyúlt válaszom. Bízom benne, hogy azért vannak páran, akik figyelmesen elolvasták cikkemet, a hozzászólásokat is, talán még olyanok is akadnak, akik az összevető munkától se riadtak vissza, aminek alapján minden nehézség nélkül megállapítható, miről van szó.

Nincs szándékomban a tanulságok összefoglalása. Ha azok két írásomból nem olvashatók ki, itt úgysem tudnám röviden summázni őket. Ha mást nem értem el szubjektivizmusommal, elfogultságból fakadó szelektív eljárással, mint hogy felhívjam a figyelmet a hazai általános nyelvészet fejlődésének, jelen állapotának sajátosságaira, az ideológiai igényesség, a „világnézeti alap” milyensége és arra, hogy talán érdemes elgondolkodni a külföldi és hazai irányzatok egyező és eltérő voltáról, és minden teátrális sallangtól mentesen újra megvizsgálni a „hogyan tovább” fő irányát. Ha a hazai nyelvtudomány nagyjából pótolta a múlt mulasztásait, a jövő útjának a kijelölése, az ebből adódó feladatok megfontolt, gondos előkészítése — a vita erről élénken tanúskodik — elkerülhetetlen. Hogy mindehhez türelmes munka, de a meglévő és termékenynek mutatkozó kezdeményezések sokkal határozottabb felkarolása, az eredményesnek minősülő módszerek intézményes elterjesztése kívánatik meg, az legalább annyira igaz, mint hogy a hozzá vezető helyes út megtalálása őszinte, bizonyos etikai normákat figyelembe vevő, megfelelő elméleti megalapozottságú viták nélkül elképzelhetetlen. Ha „mi mindenről elkésünk” is, ha mi az ország fejlődésének a sajátos vonásai miatt rákényszerültünk a politikában is arra, hogy polgári demokratikus vívmányokat (földosztás, az állam és az egyház szétválasztása stb.) szocialisztikus viszonyok között valósítsunk meg, saját területünkön is szívleljük meg ennek a pótlásnak

utalásokkal!], aki ennyire nem tudja, mi a foném. Szabad-e egyáltalán válaszra méltatnom azt, aki ilyen könnyű tarisznyával kél útra, hogy fonológiai értékeléseket, fonológiai megállapításokat bíráljon?!” (MNy. 31 : 49.)

⁴² Volt tehát „Laziczius-ügy, de sajnos, van is. Nem tudom bizonyítani, hogy a „tizenkilences viselt dolgokra” olyannyira érzékeny nyelvész SZILY véleménye befolyásolta-e a hivatalnok SZILY döntését. Semmilyen magyarázatot nem találtam arra, hogy miért kellett egyedül LAZICZIUS kinevezése ügyében megváltoztatni az egyetem felterjesztését. A Laziczius-ügy múltjában (kinevezés, nyugdíjazás) tehát benne van a hivatal keze is. Hogy a hivatal kik és milyen csatornákon át informálták, arra nézve csak találgatásokba bocsátkozhatnánk. Az „is”-hez: A nyelvészek közötti „széles körű elismerés” (elméleti munkásságának itthoni fogadtatása, annak a kutatásokat megteremtő hatása), a múlt másik összetevője, amely egyben átvezet az „ügy” jelenébe (a Nyelvtudományi Intézet „hivatalos értékelése, a LAZICZIUS-hagyaték sorsa). KNEZSA véleményének az „ügy”-höz kapcsolása nem inszINUÁCIÓ, hanem személyes véleményének a tolmácsolása. Ő ugyanis tudott arról a két feljegyzésről, ami a LAZICZIUS-dossziében volt, és az abban írtakat kapcsolta mutatis mutandis a Szily-féle 1919-es akcióhoz. A feljegyzéseket nyelvészek írták. De itt is hozzá kell tennem, hogy LAZICZIUST ezek nélkül is nyugdíjazták volna.

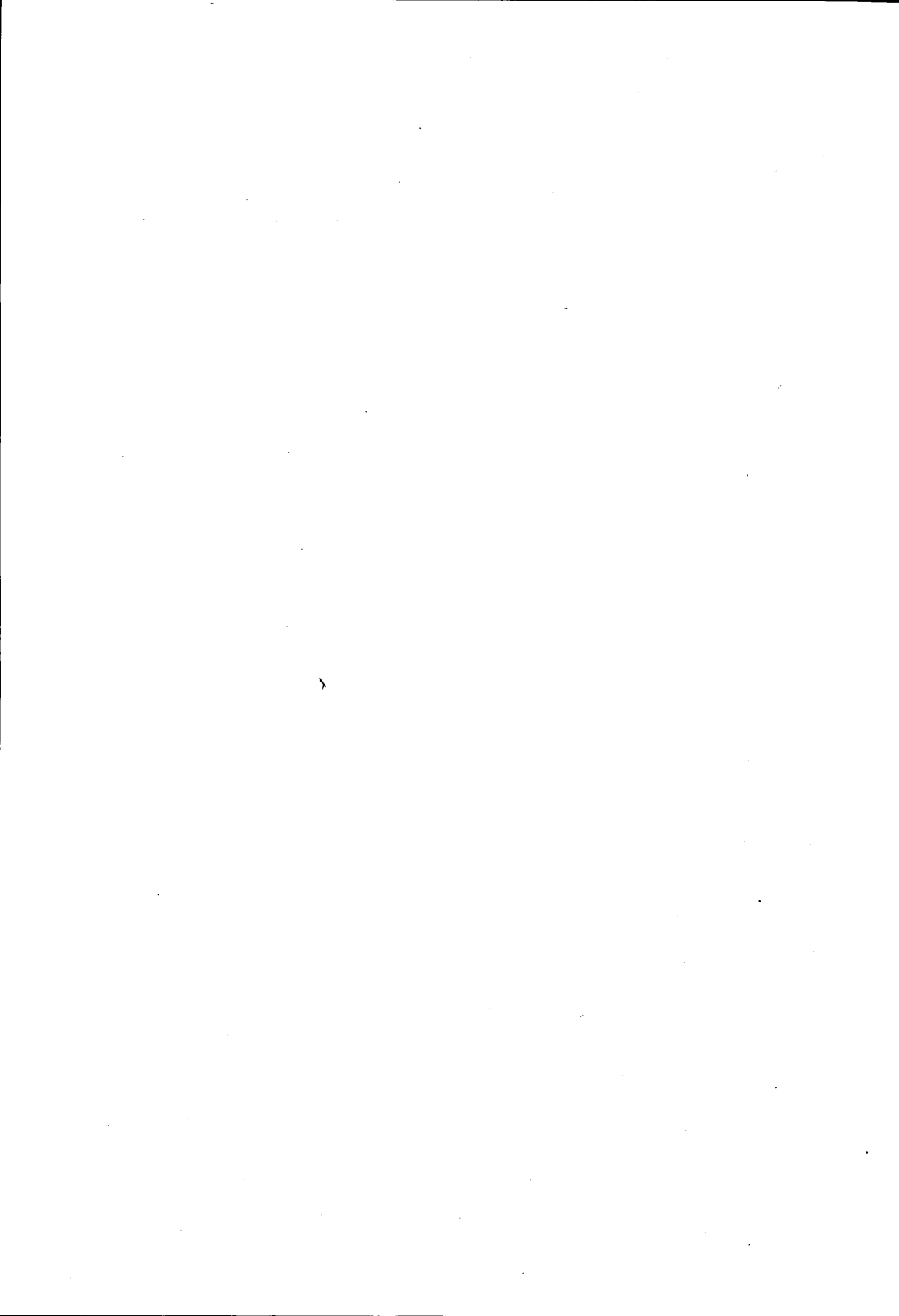
a tanulságait: nem álltunk meg a földosztásnál. Ezt az analógiát el lehet fogadni, de el is lehet utasítani, attól függően, hogy kielégítőnek tartjuk-e a nyelvtudomány nemzetközi fő áramlataiba való bekapcsolódásunk mértékét vagy nem vagyunk megelégedve vele. A kérdést nem én erőltetem, tudományunk fejlődésének belső logikája, de a legtágabb értelemben felfogott társadalmi igény már jópár éve megfogalmazta helyettem.

KOVÁCS FERENC

History of Science, Voluntarism

The author's answer to the criticisms published in volume 73 of *Nyelvtudományi Közlemények* on his article entitled „Trends, Consequences”.

FERENC KOVÁCS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Megjegyzések a mondattan kérdéseihöz (Hadrovics László mondattana alapján)

A magyar mondattani szakirodalom alapvető művel gyarapodott a közelmúltban. A funkcionális magyar mondattan alapjai (Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó. 368 lap) című munka szerzője, a kiváló szlavista és közismert szótáríró maga így nyilatkozik vállalkozásáról könyve előszavában: „A szakember számára bizonyára szokatlan, hogy több mint három évtized alatt, amióta filológiával és nyelvészettel foglalkozom, a magyar mondattanból még csak egy rövidke cikket sem írtam, s most egyszerre egy egész könyvvel jelentkezem. S mi több, olyan igénnyel, hogy a magyar szintaktikai gondolkodásban új utakat törjek.”

A magyar nyelvtani eszközök használati szabályainak a leírása a mondattanban eddig — azt lehet mondani — eléggé elnagyolt volt. SIMONYI ZSIGMONDnak a részletekbe is alaposan beható munkássága folytatást kíván. Akadémiai nyelvtanunk, A Mai Magyar Nyelv Rendszere — mint a cím is utal rá — inkább új rendszerezésre, és SIMONYIVAL szemben a rendszer teljességére törekedett. A magyar morfológiáról (tőtan, a ragozás és képzés szerkezeti és alaki kérdései) aránylag teljes képünk van, de a szintagmák, ragok, névutók, kötőszók és mondatfajták absztraktabb nyelvtani, de főleg konkrétabb jelentéstani szabályait, alkalmazásának feltételeit részleteiben még korántsem tártuk fel. H. könyve főleg a szintagmákban és mondatfajtákban szereplő szófajok jelentéstípusainak az elemzésében ad újat, de egész szemléletében is jelentős az új: a szöveg kommunikációs funkciójának a nagyobb figyelembe vétele, a stilisztikai szempont erősebb érvényesítése.

H. mondatszemléletének lényeges vonása, hogy a mondatot szintagmatikus felépítésűnek látja és a szintagmák egészen részletes jelentéselemzését végzi el. Ez az elemzés a szintagmatagok szófaji sajátosságaira, a szófajok jelentésviszonyaira épül. E jelentéselemzésen belül különös tekintettel van: a) a lexikológiai—frazeológiai egységek kialakulásának fokozataira; b) arra, hogy a szintagmákat milyen típusokban szokták átvitt értelemben használni, hogy tehát a szintagma jelentése mikor megy át a konkrét (fizikai) síkról az absztrakt (pszichikai) síkra; c) arra, hogy az egyes szintagmatípusokat milyen mértékben használják képes értelemben, stilisztikai eszközként, emocionális értékkel. Mindebből következik, hogy H. mondattana túllép a szűkebb értelemben vett nyelvtan területén. Tulajdonképpen szövegelemzést végez, amely együttesen veszi számba azt, ami a nyelvtan, a lexikológia, a frazeológia meg a stilisztika körébe tartozik, sőt ezeken túlmenően olyan észrevételei is szép számmal vannak, amelyek a parole területét érintik, amennyiben az elemzett jelenség egy-egy konkrét szövegrész speciális sajátága. Minden fejezetben megkülönbözteti az általános nyelvhasználatot a ritka stíluszajátságok-

tól, ami nagy pozitívum. Figyelembe veszi az egyes szavak informatív értékét is, például vizsgálja, hogy a főnév mond-e újat a nominális állítmányi részben. A *Terus néni áldott jó lélek* mondatban a *lélek* szó szinte felesleges, informatív értéke csekély — ahogy megállapítja.

Jellemző még H. mondattanára, hogy sokszor megemlíti a szinoním mondatszerkezeteket, valamint azt, hogy milyen szerepekben nem lehet használni valamely szintagmatípust. E két utóbbi szempont sok rokon vonást mutat az újabb nyelvtudományi törekvésekkel.

Ezekhez kapcsolja H. munkásságát még két — már említett — sajátosság: a szófajok jelentőségének a kiemelése, valamint a nyelvtani eszközök használata pontos, főleg jelentéstani feltételeinek a körülírása, illetőleg az erre való törekvés.

Fontos szerepe van H. mondatelméletében annak, amit *ő tudati tartalék*-nak nevez. Ezt így írja körül: „egész tudati tartalmunk sohasem kerül nyelvi megformálásra, de tisztában kell lennünk azzal, hogy a nyelvi megformálásban egész tudati tartalmunk részt vesz. A közlés alkalmával tudati tartalmunk két részre oszlik, az egyik rész nyelvi alakot nyer, a másik megmarad *t u d a t i t a r t a l é k* nak. A közlés pszichikai mechanizmusának ez egyik nagy törvényszerűsége, amelynek jelentőségét a nyelvtan számára nem lehet eléggé hangsúlyozni” (31).

H. tudati tartaléka — ahogy látom — három szintű jelenséget foglal egybe. A tudati tartalék egyrészt lexikológiai természetű, azaz az egyes szavak jelentésének konstans eleme az egész nyelvközösség számára, ezért a szótárak is feltüntetik a szójelentés definíciójában. H. így ír erről: „Ha falusi gyerektől megkérdelem: *hol van apád?* nyugodtan felelheti: *szánt*; — *hát anyád hol van?* — *fej*; és a bátyád? — *horgászik*. Az ilyen gazdag tartalmú igék tehát önmagukban nemcsak a cselekvés tárgyára, hanem sokszor a helyére is közlést tartalmazhatnak. Természetes tehát, hogy a tárgyat kitenni nem kell. Ebben is a nyelv csodálatos takarékosága nyilatkozik meg, amelyre számos helyen rámutatok. Amit nem mondok ki, az megmarad tudati tartalékban. A nyelvi megformálásban aktívan részt vesz, de nyelvilleg nem formálódik meg” (67).

A tudati tartalék másik típusa szintaktikai-grammatikai természetű, azaz bizonyos grammatikai formákhoz (például igen gyakran alany nélküli nominális állítmányhoz) van kötve. A hiányzó rész a beszédhelyzet tárgyi valósága szerint egyértelműen adott. Az akadémiai nyelvtan is tárgyalja az ilyen beszédhelyzet alapján lehetséges hiányos mondatokat. H.-tól a következő példát említhetjük e típusra: „a háziasszony a már tollasodó csirkéket bizonyos jegyek alapján csalhatatlanul megkülönbözteti, hogy melyikből lesz kakas, melyikből jérce. De nem kell kimondania: *ez a csirke jérce lesz, ez a csirke kakas lesz*, csak rábök és ennyit mond: *jérce, kakas*. A közlés hiánytalan. A többit a beszédhelyzetbe ágyazott tudati tartalék helyettesíti. Ugyanez történik, ha egy fiú az utcán felismeri az apját: *az apám*; vagy ha egy apa egy társaságban bemutatja a fiát: *a fiam*” (51). A nyelvtanok az ilyen szerkezetükben hiányos mondatokat csak annyiban tárgyalhatják, amennyiben határozott grammatikai formákhoz vannak kötve és bizonyos helyzetekben mint tipikus közlésmódok kialakultak.

A tudati tartalék harmadik típusa csak a konkrét szövegösszefüggés, beszédshituáció és ahhoz fűződő többé-kevésbé bonyolult asszociációsor alapján értelmezhető, szintaktikai-grammatikai szempontból nem tipizálható, csak

a szöveg stilisztikai elemzésekor lehet számbavenni. Ami „kimaradt” a szövegből, az a szöveg hőseinek egyéni életkörülményeivel magyarázható. H. idevágó példáját Gárdonyitól veszi. A haldokló öreg paraszt azt súgja: A kardomat. „Odatesszük — rebegete könnyben fulladozva az öregebbik fiú. Mert egy szóból is meg lehetett érteni, hogy a negyvennyolcas kardjára emlékezteti őket. Sokszor megmondta, hogy azt vele temessék el” (31). Az efajta tudati tartalék tárgyalása a mondattani elemzést a parole-stilisztika területére vezeti. Nem világos, hogyan gondolja H. az ilyen természetű tudati tartalékoknak egy rendszeres mondattanban való tárgyalását.

H. típusmegállapító, osztályozó elemző módszere empirikus. Példáinak zömét a magyar regény- és novellairodalom klasszikusaitól (Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Móricz) veszi. Munkáját azonban nem úgy kell tekintenünk, hogy kész elképzelésekhez keres innen-onnan kiragadott példákat. A filológus-nyelvész alázatával először összegyűjti az óriási anyagot, s ennek a rendezése és átgondolása után állapítja meg a szabályszerűségeket. A gyűjtött anyag óriási terjedelme teszi lehetővé, hogy H. az altípusok, átmenetek megállapításában messzemenően túllép nemcsak az akadémiai nyelvtanon, hanem azon is, amit SIMONYI a Magyar Határozók-ban és a Magyar Kötőszók-ban elének tár. Persze H. nem dolgozza fel az összes ragokat, névutókat, kötőszókat, csak módszertani tanulságul kiválaszt egyes súlyponti fejezeteket: a nominális mondatot, a tárgyias szintagmát, a *-tól, -től* ragos határozót, a birtokviszony szerkezeteit, az ellentétes mondatot és az összetett mondatok közül főleg a függő mondatokat. H. e kulcsfont szerepű fejezetekkel példát akar mutatni egy teljes mondattan megírására. Példaanyagának rendszerezésével kettős célt ér el. Egyrészt a módszertani tanulságokon túl konkrét anyagot ad a mondattan egyes fejezeteihez, másrészt az említett írók nyelvének a feldolgozását kapjuk a megadott szempontok szerint. H. művében a magyar regényírás klasszikusainak a mondatalkotó műhelyével ismerkedünk meg.

H. munkájának a felmérése, elemzése a magyar mondattanírás szempontjából rendkívül fontos. H. könyvének e jelentőségét elsősorban nem általános tételeinek a kifejtési módjában látom, hanem abban a módszerben, amelyet az egyes fejezetekben alkalmaz. Ezért kritikai ismertetésemben foglalkoznom kell az egyes részfejezetekkel is. Ezek taglalásában azonban — terjedelmi okokból — lehetőségeim szerények. Ezért részletesebben csak azokat a fejezeteket mutatom be és kísérem megjegyzésekkel, amelyekhez sok hasonló még kidolgozásra vár (a *-tól, -től* ragos határozó, az ellentétes mondat, az alárendelő összetett mondat). A többi fejezetekhez (nominális mondat, tárgyias szintagma, birtokviszony), csak egy-két, inkább elméleti jellegű észrevételt fűzök.

A *n o m i n á l i s m o n d a t* fejezetében H. szerint közlési szempontból gyakoribb az a típus, amelyben az állítmány szűkebb körű fogalmat jelöl. Kommunikációs szempontból ugyanis az *Ez a madár seregély, A néprajz tudomány* mondatokban az alanyt tágabb körűnek, számunkra körülhatárolatlanabbnak veszi, amelyet az állítmány aztán pontosabban meghatároz. Bevallom, ebbe a sajátos gondolkodásmódba nehezen tudok behelyezkedni, hiszen *ez a madár* individuumot jelöl, vagy ha úgy értem, hogy *ilyen fajta madár*, akkor sem tágabb körű mint a *seregély* fogalmi tartalma, hanem egyenlő vele, hiszen nem a szövegből kiragadott, absztrakt *madár* szóról van szó. Az ilyen mondatok elemzésében az akadémiai nyelvtan szigorú megrovását, a formális logika vádjával való illetését nem tudom elfogadni.

Igen tanulságos A nominális mondat mint stílusesszéköz című fejezet és A nominális mondat érintkezése más kifejezésmódokkal című szakasz. Ez utóbbi a nyelvtani szinonimika szempontjának ugyancsak a stilisztika számára való gyümölcsöző érvényesítése.

A tárgyas szintagma című fejezetben H. a nyelvtani tárgy definícióját úgy adja meg, hogy a tárgyas szintagmát a valóság objektív tulajdonságaiból levezetettnek fogja fel. E szerint tárgyról akkor beszélünk, ha a cselekvés szándékos, irányított, s a cselekvés és a tárgy tartósan érintkezik. Így azonban nehéz megmagyarázni, hogy miért ne volna tárgy a *Ráköppött a falra*, *Sokáig néztem rá* mondatokban, hiszen a szándékos és irányított cselekvés ezekben is megvan, a tartós érintkezés pedig vagy megvan vagy nincs, de csakúgy van meg vagy nincs, mint a *Leköpte a falat* vagy a *Sokáig néztem őt* mondatokban. A szándékosság kötelezővé tétele is furcsa. *Véletlenül feldöntöttem a virágállványt*, *Alvás közben megnyomtam a nyakamat*, *A szél fújja a levelet* — e mondatokban a cselekvés nem szándékos, legalábbis a *szándék* szónak a köznapi értelmében.

Ebben a fejezetben fejt ki H. azt a — talán legkülönösebb — nézetét, amely a mondattan határait szinte a végtelenig tágítja ki. Ezt írja: „téves az a sokat hangoztatott tanítás, amely szerint a nyelvfejlődés folyamán a nyelvtani szerkezet sokkal lassabban változik, mint a szókincs. . . Ha használatba jön egy-egy új szó, mint *brigád*, *diszpécser*, ettől a magyar szókincs struktúrája semmiféle változást nem szenved, a főnevek száma kettővel gyarapodott. E szavak szintaktikai beilleszkedését két példával szemléltetem: *új brigádot szerveztek*; *a régi diszpécsert leváltották*. A szintaktikai változás itt legalább akkora, mint a szókincsbeli. A *szervez* és *levált* igék szintaktikai mezője szélesedett, a két ige most már eggyel több főnevet vehet maga mellé tárgyként. Igaz, hogy ez csak mennyiségi változás, de a szókincsé is az” (64).

Legyen szabad itt egy gyakorlati vonatkozású ellenvetést tenni. A *brigád* és a *diszpécser* szavak a nyelv szókincsében nemcsak mennyiségi elemek, hanem a maguk rögzített alakjával minőségek is, amelyeket például a magyarul tanulónak emlékezetébe kell vésnie. De a *brigádnak*, mint a *szervez* ige tárgyának és a *diszpécsernek*, mint a *levált* ige tárgyának a használatát nem kell külön megtanulni, ez kész mintákhoz, a *szervez* és a *levált* ige már kialakult szintaktikai-szemantikai struktúrájához igazodik mechanikusan. Az egyik esetben újítás történt a *langue*-ban, a másik esetben a gyarapodás csak a *parole*-t érinti.

De hátra marad még egy fontos kérdés: a nyelvtan szintaxis fejezetében, annak a tárgyról szóló részében kell-e felsorolni az összes tárgyas igéket, sőt ezeknek tipikus szintaktikai-szemantikai környezetét? Ha igen, ugyanez áll az összes határozóragokra, névutókra, azaz a szintaxisban fel kell sorolni az összes igéket, amelyek a *-tól*, *-től*, a *-nak*, *-nek*, a *-val*, *-vel* stb. raggal állnak, legalábbis akkor, ha az ilyen kapcsolatban valami korlátozás van, sőt ez sem elég, hanem minden egyes igéhez meg kell adni a raggal használatos tipikus környezetet. Egyébként feltehető, hogy ez a végtelenbe nyúló anyagfeltárás is a szintaxishoz tartozik, de véleményem szerint a szótár szintaxisához, azaz a szótár egyes tételeinek, szavainak a szintaktikai-szemantikai jellemzéséhez. H.-nál nincs élesen elkülönítve a szótár és a nyelvtan feladatköre, mert mint említettem, ő a szintaktikai elemzést a szöveganalízis szempontjából nézi, a szövegben pedig szótári és nyelvtani információk együttesen jelentkeznek.

Azzal, hogy H. a szintaxis területét végtelenné szélesítette, — legalábbis a fent idézett elmélete szerint, mert a gyakorlatban a feladatot ő is szűkebbre vonja, tulajdonképpen igen hasznosan járult hozzá a nyelvtan illetékességi körének a vitájához. Egyébként H. gyakorlati munkája alapján, tehát amit az egyes kidolgozott fejezetekben látunk, a nyelvtan feladata valahogy így fogalmazható meg: a szótári jellegű információk alapján a hasonló viselkedésű szótári, illetőleg egy lehetséges morfématári elemek összesítése, csoportosítása, rendezése nyelvtani (szintagmatikus, raghasználati stb.) keretekbe. Ez azonban felvet egy további kérdést: mi a nyelvtannak a szótárban nem realizált, külön domíniuma, amelyet nem a szótárból vontunk el, hanem a szótárhoz adunk?

A *birtokviszony* című fejezet elkápráztató gazdagságban mutatja be a birtokviszonyt (értsd: birtokos szerkezetet vagy ki nem tett birtokos és birtokos személyjeles szó viszonyát: *házam*) alkotó szófajok szemantikai csoportjait. E fejezet rádobent az olvasót minden eddigi feldolgozás elnagyoltságára. Persze a fő- és alcsoportokba való besorolások másfajta elképzeléseket is lehetővé tesznek. Nagyon érdekes és fontos típus, amelyben a cselekvést jelentő szó a birtokos jelző: *a bűntény színhelye, a halál órája, a kísérlet eszközei, az értekezlet tárgya, az öngyilkosság oka, az utazás célja, a fejlődés üteme, a fogadtatás módja, a gyógyulás feltétele* stb. E szerkezetekben a második tag nagyjából megfelel a határozó fajtáinak. A határozóféleség tartalmi viszonya tehát a legtöbb esetben főnévvel kifejtett módon (*helye, ideje, célja, oka* stb.), nem határozói mondatrészszel is közölhető, s ilyenkor párhuzamot mutat a határozórag vagy kötőszó használatával: *A gyűlés helye a nagyterem : A gyűlés a nagyteremben van. Érkezésem ideje kedd : Kedden érkezem. Gyógyulásának feltétele, hogy pihenjen : Ha pihen, akkor meggyógyulhat.*

A *-tól, -től* r a g o s h a t á r o z ó fejezetével H. példát akar nyújtani a határozóragok és a névutók mondattani feldolgozásához. (Ez a mondattan legterjedelmesebb része.) Módszere hasonlít SIMONYIÉHOZ. A forma felől indul el, a ragalakot tekinti kiindulópontnak. SIMONYI a Magyar Határozók-ban felvesz néhány nagyobb jelentéscsoportot és ezeken belül kisebb jelentéskörökbe osztja be a *-tól, -től* ragos határozóval járó igéket, mellékneveket. SIMONYI fő osztályai a következők: 1. helyhatározó; 2. időhatározó; 3. hasonlító határozó; 4. eredethatározó szűkebb értelemben, ide tartozik a szenvedő szerkezetbeli *-tól, -től*; 5. eredethatározó tágabb értelemben; eszközhatározó; okhatározó. H. fő osztályai: 1. távolítás és elválasztás; ide hely- és időhatározók tartoznak és olyanok is, amelyeket SIMONYI tágabb értelemben eredethatározónak vesz (*elszakad, elválaszt, eltölt, megfoszt valamitől*); 2. eredet; 3. ok és megengedés. H. alosztályai — különösen a helyhatározókon belül — világosabbak, jól tükrözik a raghasználat jelentéstani sémáját. SIMONYI a helyhatározói használatot nagyon elnagyoltan tárgyalja. Ugyanakkor nagyobb gondot fordít a szinoním szerepű ragokkal, névutókkal való összehasonlításra, például a *-tól, -től* és a *miatt* használati különbségeire. H. szépen fejtegeti az eredet és az ok közti átmeneteket.

H. feldolgozásából kétségtelen, hogy a raghasználat szemantikai sablonjainak a megállapításához csak valami ilyenféle úton juthatunk el. Először össze kell gyűjteni azokat az igéket, mellékneveket, amelyek mellett a rag előfordul. Ha a raghasználatról valóban pontos képet akarunk kapni, akkor szövegfeldolgozásokon kívül nem nélkülözhetjük az adott kor értelmező szótárát. Különböző kiszolgáltatók magunkat a feldolgozott szövegek esetlegességeinek. A következő lépés már sokkal nehezebb: megállapítani, melyek

az ige melletti raghasználat feltételei, azaz milyen jelentésű igék mellett milyen szófajú és milyen jelentésű tőhöz járul a határozórag. Csak ezután lesz lehetséges a raghasználat pontosabb meghatározása, szemantikai, alcsoportok felállítása.

A szemantikai fő- és alcsoportok meghatározásában mindig van bizonyos szubjektív elem. Ez világos SIMONYI és H. -tól, -től ragos fejezetének az összevetéséből, de magának H.-nak a fejtegetéseiből is. Maga is nem egyszer problematikusként látja a besorolását (például a 129. lapon). Maguk a konkrét besorolások is nemegyszer ellentmondásosak. Például a távolyítás és elválasztás osztályában a második alcsoport igéi így vannak jellemezve: olyan tárgyias cselekvés, amely mozdulatot jelent ugyan, de amelynél a cselekvő lényegében helyben marad. Ilyen igék az *elvesz, elszed, elránt*. Ezek között szerepel az *elhoz* ige is, erre azonban nem illik rá a megadott jellemzés, hogy tudniillik a cselekvő lényegében helyben marad. Egy másik ellentmondó besorolás: a „bizonyos távolságra levés” szemantikai alcsoportjába tartozik az *elhajlik* ige ezzel a példával: *A csatorna egy helyen nagyon elhajlik a faltól*. Viszont a fejezet legvégén, mint laza összefüggést mutató határozótípus képviselője szerepel a következő példamondat: *„Az út a fehér sziklától letér a völgy mélyébe.”* Nem látok lényeges különbséget a két példa között besorolhatóságuk szempontjából, hiszen mindkettőben „háttérbe szorult a mozgásképzet”, sem a csatorna, sem az út nem mozog.

Egzaktabban ragadhatók meg a jelentéstani csoportosításnál azok a raghasználat produktivitása szempontjából lényeges sajátosságok, amelyek a vonzatszerűséggel függenek össze. A raghasználat kötöttsége vagy kötetlensége szempontjából négy fokozatot vennék fel. Az igék szemantikai csoportosítását talán célszerűbb volna e négy csoporton belül elvégezni. 1. Bizonyos meghatározott feltételek mellett a raghasználat korlátlan, azaz lényegében bármely ige mellett előfordulhat. A *-tól, -től* rag esetében a meghatározott feltétel az időhatározói használat. Itt tehát az a tő korlátozott erősen, amelyhez a rag járul, nem az igéi tő. Nem mozgást jelentő igék mellett is előfordulhat *-tól, -től* ragos időhatározó (*pihen, ül, alszik*). Bizonyos korlátok azonban itt is vannak és lehetnek. Úgy látszik például, hogy az igekötős igék ez esetben nem használhatók, ha mozzanatos akciómínőségűek (*megpihen, leül, elalszik*). 2. A második fokozathoz tartozik a H. által is felsorolt igék jó része. Erre a fokozatra az jellemző, hogy a *-tól, -től* ragos határozó nem kötelező az ige mellett s nem is értjük hozzá az igéhez, azaz szabad határozó. Az ige jelentéstípusa azonban már korlátozott, s természetesen a határozó jelentéstípusa is meg van szabva. Ide tartozó igék például: *elmegegy, elfut; reszket, ragyog*. 3. A harmadik fokozathoz azok az igék tartoznak, amelyek mellett nem kötelező ugyan a *-tól, -től* ragos határozó, de a *-tól, -től* funkcióját hozzáértjük az igéhez. Itt már vonzatról van szó. Ilyen igék: *búcsúzik* (valakitől), *visszaszerez* (valakitől), *fél* (valakitől vagy valamitől), *kap* (valakitől). — 4. A negyedik fokozatba olyan igék tartoznak, amelyek mellől nem maradhat el a *-tól, -től* ragos határozó. Ezek a kötelező vonzatos igék: *ered* (valakitől, valamitől), *tartózkodik* (valakitől), *eltölt* (valakitől, valamitől), *elválaszt* (valakitől, valamitől). A felsorolt példák mutatják, hogy a *-tól, -től* ragos határozó vonzat jellege sok esetben együttjár a tárgyragos főnévi vonzattal is. Ez a körülmény a *-tól, -től* használatának a jellemzéséhez is hozzátartozik.

A vonzatszerűség és az igék jelentéstani csoportosulása illetőleg az ezzel összefüggő határozótípus között találunk bizonyos összefüggést. Például az elkülönülést és elkülönítést, valamint szűkebb értelemben eredetet jelentő

határozók körében sok a vonzat, az egyszerű mozgást jelentő igék melletti helyhatározók és az okhatározók körében kevesebb. A vonzatszerűség szempontjából határozott gyengülés észlelhető, ha az eltávolodás kifejezésétől az igazi ok felé haladunk, ahogy ezt szépen mutatja H. anyaga.

Külön tárgyalnám az átalakítással (transzformációval) összefüggő, erősen produktív szerkesztésmódokat. Itt leginkább a *-tól, -től* ragos ágens szerepét kell megemlíteni. H. helyesen mutat rá arra, hogy az ilyen használat a szenvedő értelmű határozói igenév mellett a legszokásosabb.

Az ellentétes mondatok vizsgálatában H. különös gondot fordít az árnyalatok, átmenetek feltüntetésére. Az eredmény: az ellentétes mondatok altípusainak eddig nem ismert gazdagságát mutatja be. Fő osztályai eltérnek az akadémiai nyelvtanétitől. Az akadémiai nyelvtan — a magyar mondattanírás hagyományait követve — három fő típust különböztet meg: a) szembeállítást, amelyre az jellemző, hogy az egyes tagmondatok tartalmukat tekintve érvényesek, igazak, tényként elfogadottak. Példa: *Bubenyik fűtőrészelt a bakon, a lovak pedig vígan kocogtak előre*; — b) megszorító ellentétet, amelyről akkor van szó, ha a második tagmondat olyasmit tartalmaz, amelynek az ellentéte következik az elsőből. Példa: *Habár fölül a gályá, — S alul a víznek árja — Azért a víz az úr*; — c) kizáró ellentétet (ellentmondást); itt a tagmondatok tartalma kizárja egymást. Példa: *A kártyához nem világosság kell, hanem szerencse*.

H. csoportosítása más. A következő három fő osztályt állapítja meg: 1. egyszerű ellentét; ide tartozik a fenti a) és c) típus; 2. megengedő ellentét. Itteni példái nagyjából a fenti b) típussal egyeznek meg; 3. korlátozó ellentét; ezt a típust az előző sajátos fajtájának tekinti, de külön típusba sorolja. Példa: *Ezen mindenki nevetett, csak ő nem*.

Ennek az osztályozásnak az a különössége, hogy nagyobb rokonságot mutat az egyszerű szembeállítás és a *hanemes* kizáró ellentét között, mint a szembeállítás és a megszorítás között. Az egyszerű szembeállítás és a kizáró ellentét közös fő osztályba kerül, azzal a megjelöléssel, hogy egyszerű ellentét. Nyilván az a megfontolás vezette a szerzőt, hogy a megengedő jelleg megléte vagy hiánya a döntő osztályozási szempont. Más aspektusból azonban közelebb áll egymáshoz a szembeállítás és a megengedő jellegű ellentét, mint e kettő és a kizáró ellentét. Az előbbi kettő ugyanis abban megegyezik, hogy tagmondataik tartalma egyszerre lehetséges. Ez a rokonság a kötőszóhasználatban is megnyilvánul. A *de* lehet az egyszerű, szembeállítással rokon ellentét, és a megengedő, megszorító mondatok kötőszava egyaránt. *Mi fejlődünk, de ő egészen tönkrement*. (Itt szembeállító az ellentét.) *Elemér könnyelmű suhanc, de alávalóságot nem követett el soha*. (Itt megszorító — megengedő ellentét van.) *Igaz, a hanem* is lehet megszorító — megengedő ellentétes mondat kötőszava, erre éppen Jókaitól lehet sok példát találni, de ez a használat az irodalmi nyelvben nem állandósult.

A sok finom árnyalatnyi különbség rögzítése a kötőszóhasználat feltételeinek a megállapításában nagy előrelépést jelent H. munkájában. További feladat marad, hogy a kötőszóhasználat feltételeit ne annyira vagy ne csak a definíciós módszerrel, hanem a tagmondatok alkatrészeinek nyelvtani adottságaival is próbáljuk meghatározni. Csak egy-két típussal kapcsolatban mutat rá arra, mire gondolok.

Az olyan egyszerű szembeállítások mint *A feleségem jót akart, én rosszat akartam* tipikusan olyan szerkezetek, hogy mindegyik tagmondatban legalább

két-két mondatrész van egymással szembeállítva (példánkban: *feleség—jót; én—rosszat*). Ez egyáltalán nem jellemző a kizáró ellentétes, sőt a megszorító mondatokra sem. Arra vonatkozólag is kellene pontosabb fogódzót találni, hogy a szembeállításokban mikor lehet a *de*-t használni, és mikor nem. Az előbbi, kötőszó nélküli példamondatokban a *meg* és a *pedig* kötőszó éppúgy használható lenne, mint a *de*. Viszont a fentebb említett *Bubenyik fűtyörészett*... kezdetű példamondatban nincs helye a *de*-nek. A használati szabály itt valószínűleg olyasmi, hogy szembeállító ellentét esetén a *de*-t akkor használhatjuk, ha a két mondatban ellenkező jelentéspólusú szavak illetőleg mondatdarabok vannak. Ha például eseményeknek csak egyszerű időbeli párhuzamba állítását akarjuk ellentétes jelentésű szavak szembeállítása nélkül (az ellentétes jelentés nem az antonímia értelmében veendő), akkor a *de* nem használható. A kötőszóhasználat szabályszerűsége azonban még ennél is bonyolultabb. Vegyük a következő mondatot: *Az ifjú hadvezér ellensége volt mindenkinek, aki szónokol, de megbecsült mindenkit, aki tesz. E mondatban ellenségnek lenni — megbecsülni; szónokolni — tenni* jelentésbeli ellentétpárok. (Említettük, az ilyen ellentéteket magukba foglaló mondatokban lehet *de*. Van is.) De az a furcsa, hogy ebben a mondatban viszont nem lehetne a *pedig*-et vagy a *meg*-et alkalmazni. A már említett *Mi fejlődtünk, de ő egészen tönkrement* mondatban lehet (ahogy van) *de* is, de a másik két kötőszó is. *Az ifjú hadvezér*... kezdetű mondatban a kontrasztív ellentétet hordozó szavak többsége nem névszói természetű. Azokban a példamondatokban, amelyeket H. a 178. lapon felsorol, a mondat első helyét elfoglaló kontrasztív tag: névszó. *Ember tervez, isten végez. A hit az privát dolog, a gyónás meg nyilvános*. Stb. Vajon ez nem feltétele-e annak, hogy a *meg* és a *pedig* használható legyen? Nem, mert az ilyen mondatok is jók: *Zúg az erdő, a tenger meg erősen hullámszik*. A kötőszó használatát tehát előttünk még ismeretlen rejtett tényezők szabják meg. Ezek felkutatása a jövő feladata. De az olyan alosztályok megfigyelése, mint amilyeneket H. könyvében a 188. lapon találunk a *csak* szerepének a bemutatására, nagy lépéssel viszi előre a nyelvhasználat felmérését. Ehhez csak azt fűzném hozzá, hogy az egyes típusok közti különbség megállapításában még jobban figyelembe lehet venni a párhuzamos kötőszó-használatot. *Ezen mindenki nevetett, csak ő nem*. Itt a *csak de*-vel helyettesíthető, *hanem*-mel nem. *Nem állomás, csak bakterház*. Itt fordítva: *hanem* is állhat a *csak* helyett, illetőleg *hanem csak*, viszont *de* a mai nyelvhasználat szerint nem.

Az alárendelő összetett mondatról szóló legterjedelmesebb rész bevezetőjében H. kifejti az összetett mondatok feldolgozásáról, rendszerezéséről kialakított elveit. A mellékmondatot nem úgy tekinti, mint mondat alakjában kifejtett mondatrészt. Ez az elv H. gyakorlatában azt jelenti, hogy nem a mellékmondatnak a főmondat szerkezetéhez viszonyított pozícióját (alanyi, állítmányi, határozói, jelzői) tartja fontosnak, hanem a mellékmondat jellegét. A mellékmondat egyrészt abból a szempontból jellemezhető, hogy függő kijelentés, kérdés, felszólítás, óhaj vagy felkiáltás-e, másrészt pedig aszerint vizsgálendő, hogy a fő mondatban milyen „tartalomváró” szó van, amelynek a mellékmondat „tartalmat ad”. „A mellékmondat lényege a tartalomadó funkció” (207). A „függő mondat” szakkifejezés H.-nál szelesebb értelmű annál, mint amihez mondattani munkákban szokva vagyunk. (Talán a „mellékmondat”-nak felel meg, esetleg csak a *hogyos* mellékmondatnak.) A függés jellege is tovább osztályozható a fenti öt típuson belül. A függő kijelentés lehet függő gondolat, érzés és beszéd, másrészt függő cselekvés,

történés, állapot és függő lehetőség. A főmondat tartalomváro szava lehet fogalomszó és formaszó. *Látom, hogy dolgozol.* — itt a tartalomváro szó fogalomszó (*látom*). „Ez az ige tulajdonképpen csak az érzékelés módját jelöli meg, a további közlés számára csak keretet ad, ezt a keretet a további közlés tölti ki tartalommal” (193). A tartalomváro szó lehet formaszó. *Ott virradt meg, ahol lefeküdt.* — itt a tartalomváro szó *ott*. A tartalomváro szerepet fogalomszó és formaszó együtt is betöltheti: *Megfeledkezik arról, hogy . . .* Ez utóbbi típusban a formaszó (*arról*) és az ige együtt alkotja azt a „keret-” kifejezést, amelyet a függő mondat tartalommal tölt meg — H. felfogása szerint. Az utóbbtól némileg különbözik az olyan formaszó, amely el is maradhat. Ilyenkor az ige önmagában is tartalomváro: *Azt gondolta, hogy . . .* A mellékmondat néha nem a főmondati mutatónévmásnak, hanem a mondatba beleérthető, mondást jelentő igének ad tartalmat: *Azzal ver föl hajnalban, hogy keljek fel.* Ezzel szemben a mutatónévmás kap tartalmat a mellékmondatban a következő példában: *A szomszédom reggel azzal vert föl, hogy a motorját berregtette az ablakom alatt.*

A mellékmondati tartalomadás szempontja sok értékes megfigyelést tesz lehetővé, annál is inkább, mert H. módszere szerint megkívánja a főmondat tartalomváro fogalomszavainak (igéknek, főneveknek, mellékneveknek) a listázását és jelentéskörök szerint való csoportosítását. Maga a tartalomváro szempontja azonban nem egységes. Egészen más jellegű a fogalomszavaknál mint a formaszavaknál. A *Látom, hogy dolgozol* — példamondatban a *látom* tartalomvároása lineáris, a *lát* ige szintaktikailag kiegészítést kíván egy csatlakozó mondatrész által. Ezzel szemben a főmondatbeli formaszó mintegy helyettesíti a főmondat szintaktikai struktúrájában a mellékmondatot: úgy utal a mellékmondatra, hogy szintaktikailag egy helyet biztosít számára. Itt a tartalomváro — mondhatjuk — paradigmatisus jellegű. E két különböző síkon fekvő „tartalomadás” a szintaktikai funkció (pozíció) szempontjából lényeges eltérést mutat. A kettő egyszintre hozása a „tartalomváro”-nak mint közös sajátásnak az alapján talán nem a legszerencsésebb. H. szemléletében a szintaktikai funkció nem lényeges a mellékmondat minősítésében — ezzel magyarázható a kétféle tartalomadás összekapcsolása. Egyébként is nehéz megszokni, hogy a *Látom, hogy dolgozol* — mondatban a *látom* igét miért a *dolgozol* „tölti ki tartalommal”. A *látom* önálló, teljes értelmű szó, amilyen a *kap* vagy az *ad* ige. (Ezek is kiegészítést kívánnak.)

Ez a szemléletmód, amely a mellékmondat minősítésében a főmondatához viszonyított szintaktikai funkciót nem tartja lényegesnek, sokszor megnyilvánul H. munkájában abban a formában, hogy ugyanazon mellékmondatnak különféle főmondatához viszonyított megjelenései között a különbséget nem tartja lényegesnek. Például a 203. lapon írja: az alábbi mondatok összefüggéseiben mitsem változtat, ha a főmondatban e kifejezések bármelyike áll:

<p><i>gyanakodott,</i> <i>gyanította,</i> <i>feltámadt a gyanúja,</i> <i>az volt a gyanúja,</i> <i>gyanút fogott,</i> <i>élt a gyanúperrel,</i></p>	}	<i>hogy be akarják csapni</i>
--	---	-------------------------------

Hasonló összeállítások találhatóak még a 220. és 251. lapon. A 235. lapon expressis verbis kimondja H., hogy a mellékmondat funkcióját nem befolyá-

solja a főmondatához viszonyított pozíció. A példák:

<i>az volt a terve, elvetette a tervet, foglalkozott a tervvel, lemondott a tervről,</i>	}	<i>hogy vidékre költözik</i>
--	---	------------------------------

„Bármint variáljuk is a bevezető mondatot — írja H. —, a mellékmondat funkciója nem lesz más, mint hogy a *terv* szónak tartalmat ad.” Az, amit H. itt funkción ért, nem szintaktikai funkció, hanem jelentéstani viszony, amely különböző szintaktikai funkciókban is azonos marad. Ha H. következetes akar lenni elemzéséhez, akkor a *Pista fiam* és *Pista a fiam* jelzős szerkezetben illetőleg mondatban *Pista* és a *fiam* viszonyát egyformának kell megítélnie.

A főmondat és a mellékmondat viszonyának a megítélésében az egyoldalú főmondat-központú szemlélettel szemben H. mellékmondat-központú szemlélete egészséges reakció. Leghelyesebb az összetett mondatnak mind a két oldalú szemlélete. Ilyen irányba mutatnak már korábban Tesnière szintaxisához fűzött megjegyzéseim: „Ha csak azt nézzük, hogy a mellékmondat milyen funkciót tölt be a főmondatban végső soron, akkor például a következő három mondat mellékmondata egészen külön kategóriába kerül, a határozó, a jelző és az alany kategóriájába: *Ott, ahol élek. . . ; Abban a városban, ahol élek. . . ; Az, ahol élek. . .* Viszont mégcsak nem is vitatható, hogy e három mellékmondat szóról-szóra ugyanaz. Ha meg csak e mondatok önmagukban tekintett sajátosságát veszem figyelembe, s mindezeket határozószói mondatoknak nevezem (mint ahogy a *hogy*-os mondatokat főnévi, s a vonatkozó névmásos mondatokat melléknéviékné tekintetjük),²⁵ akkor elsikkad a funkcionális szempont. A szófajátváltás módszerének az alkalmazása itt is tekintetbe veszi mindkét sajátosságot: megadja a mellékmondat szófaji értékét, és az átváltoztatott, esetleg többszörösen átváltoztatott szófaji (funkcionális) értékét”. A ²⁵-ös jegyzet: „Nálunk régebben Simonyi osztályozta a mellékmondatokat szófaji értékük szerint. Ma is szokás megemlíteni ezt az elemzési módot, de inkább bírálva.” (Ált. Nyelv. Tan. I. (1963) 184.)

A mellékmondati tartalomadást H. az ismertetett szempontokon (fogalomszó, formaszó tartalomadása, függő kérdés, kijelentés stb.) kívül még négyféle szempontból minősíti. A tartalom eszerint lehet: 1. Lényegi és mellékes (jelzői); 2. abszolút és viszonyított; 3. általános és alkalmi; 4. szabad és kötött (irányított). A legfontosabb megkülönböztetés az 1.: lényegi és mellékes. Lényegi: *Molnárékről csak azt tudom, hogy elköltöztek.* Mellékes: *Molnárékről csak azt tudom, amit másoktól hallottam.* E tartalmi jellegű megkülönböztetés megfelel a *hogy*-os (lényegi) és a relatív (mellékes) mellékmondatoknak. Én inkább erre a szembenállásra alkalmaznám az *abszolút* és *viszonyított* elnevezést, tudniillik a relatív mondatok valóban viszonyítással adják meg a tartalmat. A *jelzői* megjelölést nem értem. Ide általában relatív mondatok tartoznak, nemcsak a jelzői relatív mondatok. A viszonyítottnak nevezett tartalomadás lényegében a hasonlító mondatokra vonatkozik. Kötött (irányított) a tartalomadás akkor, ha a főmondatbeli formaszó többféle mellékmondatot is lehetővé tesz, például

<i>barátom úgy horkol,</i>	}	<i>hogy szuszog is melléje hogy a szomszédba is áthallatszik hogy mindig felébredek tőle mint egy gőzgép</i>
----------------------------	---	--

H.-nak a felsorolt osztályozási szempontjai nem egyeznek meg a mellékmondatok fő fejezeteinek a beosztásával. Az alárendelő mondatok fő fejezetei ugyanis a következők: 1. Független kijelentés. 2. Független kérdés. 3. Független felszólítás, óhaj és felkiáltás. (Ezek mind *hogy*-os mondatok.) 4. Mutató névmások tartalomadása (*hogy*-os és relatív mondatok). 5. Határozószók tartalomadása (határozói relatív mondatok). E fejezetek felosztása némi rokonságot mutat azzal a mellékmondatfelosztással, amelyet a *The Hungarian Language* című kiadványban felvázoltam. Itt a mellékmondatokat négy osztályba soroltam. 1. Relatív mondatok (a két mondatban van egy közös, de megnevezetlen főnévi tag: *az, aki; azt, akinek* stb.); 2. Relatív jelzői mellékmondatok (itt is van egy közös főnévi tag, de ez a főmondatban meg van nevezve: *az a fiú, aki. . .*); 3. Relatív természetű határozói mondatok (itt a két mondat állítmányának térbeli, időbeli stb. viszonya van kifejezve; a szerkesztésmód párhuzamos: *ott, ahol; akkor, amikor; stb.*); 4. *Hogy*-os mondatok (többnyire a két mondat állítmánya van egymáshoz viszonyítva).

Az alárendelő összetett mondat fejezetein belül H. igen nagy gondot fordít a fő- és mellékmondatok szoros és laza fajtái közti átmenetek bemutatására, a sűrítést kifejező mondatfajták, a stilisztikai árnyalatok érzékeltetésére (ez különösen „A mellékmondat előrehozása” című alfejezetben megkapó), a *hogy*-os mondatoknál pedig a „tartalomváró” igék, főnevek és melléknevek jelentéstípusok szerinti listáinak az összeállítására. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a független felszólítás fejezetében több példamondat felszólító módú igét tartalmaz ugyan, de felszólításnak nem értelmezhetők e mellékmondatok. Ilyen példák: *Igyekeztem, hogy az írásom is szép legyen. — A kicsiny ember abban munkálkodik, hogy fűből, falevélből koszorúforma takarót fonjon a nagy ember kopasz fejére.* Stb. (267.)

A határozószók tartalomadása című fejezetben H. együtt tárgyalja az *ott, ahol* és az *annál a fánál, ahol* típust. De maga H. is említi, hogy az utóbbi mondatfajtákban *amelyen, amelyben, amelynél* ragos alakokat is lehet használni. Úgy gondolom, a tartalomadás jellege egészen más a két fajta, hagyományosan határozóinak és jelzőinek nevezett mellékmondatokban, s az utóbbiakba az *ahol* analogikusan került bele. Más problémát jelent az *olyan helyen, ahol, azon a helyen, ahol* szerkesztésmód. Ezek a megoldások a *hely* szó általános tartalma miatt funkcionálisan valóban megfelelnek az *ott, ahol*-féle típusnak.

Befejezésül az általános elvi kérdésekhez térnék vissza. Kritikai jellegű megjegyzéseim ellenére az elmondottakból egyértelműen kiderült, hogy H. munkája jelentékeny mértékben megtermékenyítette a mondattanírást. Ugyanakkor nem tudok egyetérteni azzal, ahogy ő a saját felfogását A Mai Magyar Nyelv Rendszerével szembeállítja, formális logikainak, nem a nyelv természetes adottságaiból kiindulónak minősítve az akadémiai nyelvtant. Ez a megállapítás azért meglepő, mert eddig a modern irányzatok képviselőit illeték általában ezzel a váddal. Az említett nyelvtan valóban formálisabb, mint akár SIMONYI munkái, akár HADROVICS mondattana, a „formális” megjelölésen a nyelvtani formák (alakok és szerkesztési sémák) alapján való osztályozás nagyobb súlyát értve, de ez érthető márcsak a terjedelemtől fogva is. Egy rövidebb lélegzetű nyelvtan elsősorban a formális sajátságokat ragadja meg és ez így van rendjén. A részletes jelentéstani elemzés terjedelmét kíván, noha — felfogásom szerint — ez is hozzátartozik a nyelvtanhoz, amely e nélkül képtelen a nyelvi eszközök használatát konkrétizálni. De a jelentéstani részletekbe való elmerülés nem vezethet az alaki és szerkezeti összefüggések le-

becsüléséhez. H. maga is több helyen hivatkozik arra, hogy ahol az akadémiai nyelvtan a formális kidolgozást megadta (például a tárgyas igeragozás használata), ott ő felmentve érzi magát a megisméltéstől. Ezzel azonban elismerte a formális szempont jogosultságát is. Könyvében is nemegyszer — sőt talán többnyire — a formákból indul ki (ragalakok, nominális mondat, birtokos szerkezet, kötőszók), holott elképzelhető másfajta — jelentéstani — kiindulás is.

H. munkája — objektívan nézve — nem szemben áll A Mai Magyar Nyelv Rendszerével, hanem kiegészíti azt. Kiegészíti a jelentéstani, a stiláris, a frazeológiai elemzés irányában, némely ponton pedig — ahogy említettem a bevezető részben — a modernebb törekvésekhez áll közel. Mindez együtt adja meg H. könyvének azt a sajátóságot, amelyet ő funkcionálisnak nevez. A „funkcionális” megjelölés H. értelmezésében — ahogy ez az összetett mondatok fejezetében kap elsősorban szerepet — jelent egy tagadó jellegű magatartást is: a szintaktikai-pozíciós funkciók figyelembe vételének a tudatos mellőzését — a jelentéstani összefüggések javára. Úgy gondolom, ahogy ezt az előzményekben kifejtettem, a mondattanban ez a mellőzés nem jogosult és semmilyen kárt nem szenved a jelentéstani összefüggések nyilvántartása a szintaktikai funkciók számbavétele mellett sem. Éppen a kettő egymásra vonatkoztatása a feladat.

H. munkája egy igen nehéz kérdést tesz fel a mondattan írójának, talán éppen ez a kérdés a fő tudománytörténeti „funkciója” e műnek. A kérdés így hangzik: lehetséges-e a nyelvnek részletekbe menő, egészen pontos leírása? H. bebizonyította, hogy az elnagyolt leírás lehet tetszetős, áttekinthető, de semmiesetre sem tükrözi részleteiben a nyelvhasználatot. Viszont H. „tüzetes” munkája is csak bizonyos szövegekre támaszkodik. Ha ő a részletes leírásban, igék, főnevek, stb. listákba szedésében látja a mondattan egyik fő feladatát, kérdés, megvalósítható-e ez a feladat a vizsgálandó „korpusz” örökös nyitottsága miatt. Ha meg csak a törvényszerűség a fontos, minek a lista. A kérdést — eddigi saját próbálkozásaim alapján — magamnak is föltehetem.

KÁROLY SÁNDOR

Remarks on Syntactic Problems (On the basis of the Syntax by László Hadrovics)

The Hungarian special literature on syntax has been enriched with the work of LÁSZLÓ HADROVICS: „The Bases of Hungarian Functional Syntax”. The special interest of the work is that its author, the outstanding slavist and well-known lexicographer, has never written any article on syntactical topic during his thirty years of activity, and now he presents a whole book with the aim to change the way of Hungarian thinking on syntax.

Indeed, in HADROVICS's work there is much that is new. He gives something new mainly in the analysis of the different semantic types of the parts of speech found in syntagms and clauses continuing the activity of the great Hungarian linguist, ZSIGMOND SIMONYI in many aspects, but the whole concept is new insofar that he gives more consideration to the communicative function of the text and enforces the stylistic side much more. It is characteristic of Hadrovics's syntax that synonymous syntactical structures are often mentioned in it as well as pointing out the different roles in which any syntagm-type cannot be used. The latter two points of view show many common features with the newer linguistic trends together with two other characteristics of Hadrovics's activity; i.e. the emphasis on the importance of the parts of speech and the description of the detailed, mainly semantic conditions of the use of grammatical means or at least the endeavour to do so.

In Hadrovics's syntactic theory what he calls „implicit reserves” has an important role. This is nothing else but the implied meaning of the communication not explicitly expressed but implied to the text by the hearer. This is one of the great regularities in the „psychical mechanism” of communication — a favourite expression of Hadrovics — the importance of which, according to Hadrovics, for a grammar cannot be emphasized enough. Hadrovics does not say it explicitly (*expressis verbis*) but the careful reader can analyse three essentially different things from his „implicit reserves”.

1. On the one hand it is of lexical nature e.g. there is a constant element in the meaning of the individual words for a whole language community, therefore it is given in the lexical definitions of the dictionaries. E.g. everybody implies the object of the action (land) to the verb (to plough) without pronouncing it.

2. On the other hand it is of syntactic-grammatical nature e.g. It is tied to certain grammatical forms, very often to nominal predicatives without a subject. The missing part of the sentence is given unambiguously in the objective reality of the speech situation.

3. Its third type cannot be typified from grammatical point of view; it can be considered only in the stylistic analysis of the text. What „is missing” from the text very often can be explained with the living conditions of the characters in the text through a series of more or less complicate associations.

The appraisal and analysis of Hadrovics's works is extremely important for the Hungarian syntax-writing. We can see its importance not so much in the exposition of the general theses but in the methods applied in the individual chapters. Many of his statements can be argued with e.g. syntactical changes are as rapid as the lexical ones. Another problematical item is that at Hadrovics the scope of a dictionary and grammar is not sharply separated. He identifies analysis with text analysis, and in a text the information of lexicographic and grammatic character appears together. With the extension of the syntactic field to infinity — at least in theory — Hadrovics has added something very useful to the debates on the competency of grammar.

Considering Hadrovics's work from an objective point of view it is not in contrast with „The System of the Presentday Hungarian Language”, though he himself emphasizes the opposition; on the contrary it rather completes it in the direction of semantic, stylistic, and phraseological analyses and — as we have already mentioned it — in several points it is near to the modern trends in linguistics. All this together gives the peculiarity to Hadrovics's work which he calls functional.

As in Hadrovics's interpretation the denotation „functional” — having its role first of all in the analysis of complex sentences gives an attitude of negative character: the conscious pretermission of the syntactic positions in favour of the semantic relations. We think that this pretermission is not qualified in syntax and the semantic relations would not suffer with the consideration of syntactic functions. The task is the reference of the two on each other. Hadrovics's work puts a very difficult question to the author of syntax, which may be the main „function” of the work in science history. The question is as follows: Is the precise detailed description of the language possible? Hadrovics proved that a scamped description can be appealing, easy to survey but does not reflect the usage in detail. But Hadrovics's detailed work is also based only on certain texts. In case he finds one of the main tasks of syntax in a detailed description, in grouping verbs, nouns etc. into lists, the question is whether the task can be solved or not because of the permanent overtteness of the corpus under examination and if only the regularity is important what is the aim of the lists. We have put this question to ourselves as well, on the basis of our own attempts.

SÁNDOR KÁROLY

A nyenyec nyelv hangsúlyának történetéhez (Az orosz jövevényszavak tanúsága)

1. A nyenyec nyelv hangsúlyáról eddig csak néhány mondatos megjegyzések hangzottak el. Ezeknek a megállapításoknak az a lényege, hogy a magánhangzók hosszúsága és a hangsúly között feltételezhetően összefüggés van, a főhangsúly általában a hosszú magánhangzót tartalmazó szótagra esik. На a szóban egynél több hosszú magánhangzó van, a hangsúly megoszlik e szótagok között.

Más szamojéd nyelvekben is hasonló a helyzet. A különbség mindössze az, hogy amíg a nyenyecben a hangsúly kötetlen (vagy legalábbis még nem sikerült megállapítani standard helyét), addig a nganaszanban a hangsúly az esetek nagy részében az első szótagra esik. «Ударение, в основном связанное, падает преимущественно на первый слог, значительно реже — на второй и третий; в единичных случаях ударение может падать на четвертый слог от начала...» [Н. М. Терещенко: Нганасанский язык, [Языки народов СССР, Финно-угорские и самодийские языки], 419).¹ Ugyanez a helyzet az enyecben is: «основное ударение чаще всего падает на первый слог или на первый компонент дифтонга. На третий и пятый слоги приходится дополнительное ударение...» (Тыересценко: i. m. 441.). A szelkupban az „expiratórikus főhangsúly általában az első szótagra esik, s ilyenkor a 3. és 5. szótagra mellékhangsúly jut. Némelykor azonban, állítja ПРОКОФЬЕВ, a 2. szótag is lehet főhangsúlyos. Mégpedig akkor, amidőn a 2. szótag hosszú magánhangzót tartalmaz, az első szótagban pedig rövid magánhangzó áll...» (НАЖДУ П., Chrestomathia Samoiedica, Budapest, 1968. 129—130).

2. Az idézett szamojéd nyelvek tanúsága szerint a hangsúly szoros összefüggésben van a magánhangzó-hosszúsággal. Ezt a megállapítást véve alapul, megvizsgáltuk a nyenyec nyelv orosz jövevényszavainak hangsúlyát, van-e változás az eredeti orosz alakhoz képest, s ha van, milyen jellegű hangsúlyeltolódásról beszélhetünk.

A nyenyec nyelvről mintegy három évszázada vannak írásos adatok. Már a legelső nyelvemlékekben, szójegyzékekben felbukkannak az orosz jövevényszavak. A feljegyzések készítői régebben nem nyelvészek voltak, s az általuk leírt adatok nem mindig pontosak. A hosszú magánhangzókat viszont a kevésbé gyakorlott gyűjtő is meg tudja állapítani. Így van ez a korai nyenyec szójegyzékekben is.

¹ Bár a nganaszan hangsúlyozás bonyolultabbnak tűnik (МИКОЛА: НҮК. 72: 59—60) НАЖДУ úgy vélekedik, hogy a nganaszan mórás nyelv és a hangsúly az utolsó előtti mórásra esik (НҮК. 66: 379—9; УАЖ. 34: 41—54).

A téma kidolgozásában, sajnos, csak írott anyagra támaszkodhattam. A *Терещенко: Ненецко-русский словарь* (Moskva, 1965) -ban található orosz jövevényszavakat ugyan beolvastattam magnetofonra Leningrádban tanuló nyenyec anyanyelvű hallgatókkal, de ez a kísérlet a jelen feldolgozás szempontjából sikertelennek bizonyult, mert egyetlen szó kivételével mindent az orosz hangsúlynak megfelelően olvastak fel. Többek között ez a tény is bizonyítja az orosz nyelv nagy hatását a jurákra, főleg a műveltebb rétegeknél.

Az alábbi forrásokban találtam felhasználható anyagot:

A. M. CASTRÉN, Wörterverzeichnisse aus den Samojedischen Sprachen, (Anton Schiefner, St. Petersburg, 1855.)

BUDENZ J., Jurák-szamojéd szójegyzék (NyK. 22: 321—376) Ugyaninnen vettem a Reguly által gyűjtött nyenyec anyag idevágó részét is.

N. SEBESTYÉN I., A. Sprogis' Wörterverzeichniss und grammatikalische Aufzeichnungen aus der Kanin-Mundart des Jurak-Samojedischen (ALH. 2: 97—188.)

E. RAE., The Land of the North Wind, London, 1875. (SUST. 64: 120—125)

E. RAE, The White Sea Peninsula, London, 1881. (SUST. 64: 126—145)

A. G. SCHRENK, Reise nach dem Nordosten des europäischen Russlands, durch die Tundren der Samojuden, zum Arktischen Uralgebirge, II., Dorpat, 1854. (SUST. 64: 58—119)

T. LEHTISALO, Jurak-samojedisches Wörterbuch, Helsinki, 1956.

HAJDÚ P., Chrestomathia Samoiedica, Budapest, 1968.

A. A. Дунин-Горкавич, Русско-остяцко-самоедский практический словарь наиболее употребительных слов, Tobolsk, 1910 (SUST. 64: 156—164).

Б. М. Житков, Полуостров Ямал in Зап. И. Русского Географического Общества по общей Географии Т. XLIX, St. Petersburg 1913. (SUST. 64: 165—171).

Н. М. Терещенко, Ненецко-русский словарь, Москва, 1965.

Н. М. Терещенко, О русских влияниях на ненецкий язык (по материалам лексики), УЗЛГУ, 1953. 60—83.

Csak azok a szavak jöhettek számításba, amelyekben egyetlen magánhangzó-hosszúság van jelölve. A magánhangzó-hosszúság jelöletlensége esetén természetesen nem lehet eldönteni a hangsúly helyét. Eltekintettünk továbbá azoknak a szavaknak a vizsgálatától is, amelyekben két szótagban is található hosszú vokális, ugyanis ezekben az esetekben a hangsúly feltehetőleg megoszlik a két hosszú szótag között.

3. A vizsgálat eredményét táblázatokba foglalva közöljük. Az I/a. táblázat — LEHTISALO anyagának kivételével — minden forrás orosz jövevényszavai-

1/b

Hangsúly	N	K	U-C	Oks	M	Sjo	U	I	Sj	MB	O	O ₁
+	—	—	2	3	5	2	7	1	4	1	7	—
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
x ₁	1	1	5	10	2	8	11	—	3	5	16	1
x _x	—	—	1	2	1	—	1	—	2	—	4	—

nak hangsúlyviszonyáról képet ad. Az I/b. táblázat LEHTISALO anyagán alapul. A táblázatban ugyanazon szó különböző nyelvjárási előfordulásai külön tételként szerepelnek (pl. a *sómka* or. cēmra szó fel van tüntetve mind az *U*, mind pedig az *Oks* nyelvjárásban). LEHTISALO anyagát csak technikai okokból választottam el a többitől.

I/a táblázat

Hangsúly	R.	Sch.	B—R.	Spr.	Zs.	D—G.	Ty.	H.	C.
+	1	6	10	1	—	2	3	1	1
—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
x ₁	—	4	7	—	1	7	—	—	1
x _x	2	6	1	—	—	3	—	—	—
*	—	1	—	—	—	—	1	—	—

Jelmagyarázat

- (+) = az átadó nyelv nem-első szótagi hangsúlya az átvevő nyelvben az első szótagra kerül
 (—) = az orosz szó első szótagi hangsúlyát a nyenyecben nem-első szótagi hangsúly váltja fel
 (x₁) = a hangsúly mindkét nyelvben az első szótagon van
 (x_x) = a nyenyec hangsúly ugyanott van, mint az oroszban volt, de nem az első szótagon
 (*) = egyéb hangsúlyeltolódás a szó belsejében

Rövidítések

R. = Rae; Sch. = Schrenk; B—R. = Budenz—Reguly; Spr. = Sprogis; H. = Hajdú; C. = Castrén; Zs. = Житков; D—G. = Дунин—Горкавич; Ty. = Терешенко

Az I/b. táblázaton szereplő nyelvjárások rövidítéseit lásd LEHTISALO idézett művében.

Megjegyzések

a) A BUDENZ—REGULY szójegyzékből nemcsak a(–) jellel ellátott magánhangzót tartalmazó szavakat vettük figyelembe (pl. *jāma* «яма»), hanem azokat is, amelyekben interkonsonantikus helyzetben diftongus áll (pl. *huoska* «кошка»). Ezek a szavak hosszú magánhangzót tartalmaznak, ugyanis az orosz nyelvben csak a hosszú (= hangsúlyos) magánhangzók diftongizálódhatnak (a kiejtésben): or. *guorot* «го́род». Ezt a feltevést

táblázat

O ₂	O ₃	O ₃	O ₄	OP	T ₁	T ₂	T ₃	T ₄	T ₅	T ₁₂	N _j	L _j	N _i	S
1	—	1	2	2	1	—	—	—	—	—	4	1	—	4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
2	—	1	—	5	2	—	4	1	1	1	4	3	—	5
—	1	1	—	—	—	1	1	—	—	—	2	1	2	—

megerősíti az egyszótagú *vjos* »B03« szó is, mert egyszótagú szavakban a magánhangzó mindig hangsúlyos és hosszú, BUDENZnél pedig diftongussal van jelölve.

b) A táblázatok nem tartalmaznak néhány olyan szót, amelyben pedig a magánhangzó-hosszúság jelölve van. Ezeket a szavakat az alábbiakban közöljük:

LEHTISALO: *turūs* < or. *стружка*
piristaw < or. *пристав*
oftörnük < or. *вторник*
 B—R.: *hauālimbi* < or. *хвалить*

Ezek a szavak azért képeznek különleges esetet, mert az átadó nyelvhez képest, egy szótaggal többet tartalmaznak, és a hangsúly látszatra eltolódik. Tulajdonképpen e szavak hangsúlya ugyanazon a szótagon van, mint volt az oroszban is. A nyenyec nyelvre jellemző, hogy a szóeleji CCV-hangkapcsolatokat feloldja. A fenti példákon néhány lehetséges megoldási módot láthatunk:

CCC \bar{V} —	CVC \bar{V} —
CC \bar{V} —	CVC \bar{V} —
CC \bar{V} —	VCC \bar{V} —

4. A II. táblázatban a LEHTISALO-nál több nyelvjárásban is előforduló azonos szavak hangsúlyát hasonlítjuk össze. 46 ilyen szó van (természetesen csak azokat számolva, amelyek a hangsúly szempontjából érdemlegesen szóba jöhettek).

1. <i>jāsowol</i> ясаул	24. <i>pīla</i> пилá
2. <i>lābka</i> лáвка	25. <i>māma</i> máма
3. <i>pūlka</i> б́улка	26. <i>sōltaj</i> золотóй
4. <i>tarkān</i> таракáн	27. <i>jākar</i> я́корь
5. <i>ōbras</i> óбраз	28. <i>wērasta</i> вёрста
6. <i>wāska</i> Вáська	29. <i>pētra</i> Пётр < Петрá
7. <i>kardōska</i> картóшка	30. <i>tōrowa</i> здорóво
8. <i>s'ēlkowoj</i> целкóвый	31. <i>māšter</i> мáстер
9. <i>xōlác</i> калáч	32. <i>prōstī-</i> прости-
10. <i>xāska</i> кáша	33. <i>kōsar</i> гусáр
11. <i>xōsa</i> косá	34. <i>pārsa</i> бáржа
12. <i>sōmka</i> сёмга	35. <i>tūsa</i> т́уша
13. <i>šājnik</i> чайник	36. <i>šārka</i> чáрка
14. <i>swēčka</i> свéчка	37. <i>sūrīņō</i> с́уриков́ый(цвет)
15. <i>jíkota</i> икóта	38. <i>teska</i> рэ́жка
16. <i>xajūk</i> каю́к	39. <i>pāla</i> п́яла
17. <i>xōska</i> кóшка	40. <i>liška</i> л́иска
18. <i>xōrawa</i> корóва	41. <i>xōrnića</i> гóрница
19. <i>xāmka</i> камкá	42. <i>rāba</i> ря́бчик
20. <i>saltāt</i> солдáт	43. <i>lōbotka</i> слобóдка
21. <i>xūsa</i> ќуча(?)	44. <i>šūdē</i> судья́
22. <i>ōwce</i> овéц	45. <i>nōsak</i> носóк
23. <i>tābak</i> табáк	46. <i>šūlka</i> ч́улки

A fenti lista csak egy — tetszés szerint kiválasztott — nyelvjárási alakot tartalmaz. A szavak nyelvjárásonként, egymáshoz viszonyítva bizonyos alaki különbséget mutatnak, de ez nem tartozik a jelen problémához.

5. A III. táblázat adja a több forrásban előforduló azonos szavak hangsúlyviszonyait (jelen esetben LEHTISALO anyaga egységes forrásnak tekinthető).

A szavak a következő sorrendben szerepelnek a táblázatban:

1. <i>wētra</i>	ведрō	11. <i>pīla</i>	пилā
2. <i>pōčka</i>	бōчка	12. <i>sōltaj</i>	золотōй
3. <i>prōslī</i>	простī-	13. <i>jākar</i>	якорь
4. <i>sāxār</i>	cāхар	14. <i>wērasta</i>	вērста
5. <i>pērōwka</i>	верēвка	15. <i>ηōlēpte</i>	олифа
6. <i>tāršīna</i>	старшинā	16. <i>tōrowa</i>	здорōво
7. <i>xōska</i>	kōшка	17. <i>pōrxā</i>	pōрох
8. <i>xōrawa</i>	корōва	18. <i>būŋgra</i>	бūґра
9. <i>malakā</i>	молокō	19. <i>xāska</i>	kāша
10. <i>tābak</i>	табāk	20. <i>šūlak</i>	чулōк

A szavak LEHTISALO szótárából valók, bizonyos átírási egyszerűsítésekkel. A listán van néhány olyan szó is, amelyben két hosszú magánhangzót találunk, de a többi forrásban ezeknek az eseteknek csak egy hosszú magánhangzót tartalmazó alak felel meg.

6. A táblázatok alapján megállapíthatjuk:

a) Gyakori eset, hogy az orosz második szótagi hangsúly az elsőre tevődik át (ritkábban fordul elő, hogy a harmadikról kerül az elsőre) — 222: 73 (ahol a 222 a vizsgált szavak száma, a 73 pedig a hangsúlyt változtatóké).

b) Három esetben figyelhető meg fordított folyamat, amikor az eredeti első szótagi hangsúly a másodikra helyeződik. Ez lehet egyszeri, egyéni ejtés-mód következménye is. A „kivételeket” felmutató *Nj* és *U* nyelvjárásokra a többi példa alapján nem jellemző az ilyen jellegű hangsúlyelmozdulás. TYERESCSENKO példája alapján nem vonhatunk le semmilyen következtetést, mert nincs számottevő adat ebből a forrásból.

c) A b) pontban említett három eseten kívül az orosz első szótagi hangsúly megmaradt a nyenyecben is az első szótagon, 222 : 112.

d) Az eredeti nem-első szótagi hangsúly változatlanul megmaradt a nyenyecben is, 222: 32

e) Két esetben fordul elő egyéb hangsúlyeltolódás a szó belsejében.

f) LEHTISALO nyelvjárási adatait összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy a megfelelések a hangsúly szempontjából egységesek. Legfeljebb annyi az eltérés, hogy egyes nyelvjárásokban két hosszú magánhangzót találunk a másik alak egy hosszú magánhangzója helyett, de ilyenkor is a két hosszú magánhangzó közül az egyik mindig a másik nyelvjárási szó hangsúlyos szótagjának felel meg.

g) a III. táblázat már nem ad ilyen egységes képet. A 20 közös szó közül 7-nek (2, 3, 8, 9, 10, 12, 16) vegyes megfelelései vannak, de az előfordulás arányát tekintve a 9. és a 12. szó kivételével a többinek a hangsúlya az első szótagra tehető.

7. A vizsgált anyag elég csekély, így nem lehet végleges következtetéseket levonni. Néhány érdekes jelenségre viszont érdemes felfigyelni.

II.

	N	U-C	Oks	M	Sjo	U	Sj	MB	O	O ₁	O ₂	O ₃
1.												
2.									x ₁			
3.												
4.												
5.	x ₁			~								
6.				~								
7.									x _x			
8.												
9.						+			~			~
10.						x ₁			x ₁			
11.				+		+						
12.			x ₁			x ₁						
13.			x ₁			x ₁						
14.		x ₁				~						
15.							+		~			
16.		x _x					~					
17.							x ₁		x ₁			
18.			+	~			+		+			
19.							+	+	+			
20.							x _x		x _x			
21.					x ₁			x ₁				
22.		+	+									
23.			+		+							
24.				+					~			
25.												
26.												x _x
27.									x ₁			
28.									x ₁			
29.									+			
30.									+		+	
31.										x ₁	x ₁	
32.						+						
33.									+			
34.											x ₁	
35.	x ₁	x ₁							x ₁			
36.			x ₁				x ₁		x ₁			
37.									~			
38.			x ₁		x ₁	x ₁			x ₁			
39.							x ₁		x ₁			
40.			x ₁	x ₁								
41.			x ₁			~						
42.					x ₁		~					
43.								x ₁				
44.					+				~			
45.	~	+								~		
46.				+		+	+		+		~	

(~) = a szóban egynél több hosszú magánhangzó van

III.

	L e h t i										
	Oks	M	Sjo	Ū	Sj	O	O ₂	O ₃	O ₅	O ₄	OP
1.											
2.											
3.				+							
4.											
5.				~							
6.				~							
7.					x ₁	x ₁					
8.	+	~			+	+					
9.	x _x										
10.	+		+								
11.		+				+					
12.								x _x			
13.						x ₁					x ₁
14.						x ₁					x ₁
15.						~					~
16.						+	+		+	+	
17.						~					
18.	x ₁										
19.				x ₁		x ₁					
20.		+		+	+	+					

A jövevényiszavak nagy része kétszótagos, de viszonylag sok a háromszótagos szó is.

Azoknál a háromszótagú szavaknál, amelyekben a hangsúly az oroszban nem az első szótagon volt, két lehetőség áll fenn: megmarad azon a szótagon, amelyen az átadó nyelvben volt, vagy előrekerül az első szótagra.

Mindkét lehetőség független attól, hogy a hangsúlyos szótag nyílt-e vagy zárt.

a) Oks/1. (a hangsúly ugyanott van, ahol az oroszban)

$CVC\bar{V}CV = CaC\bar{u}Ca$ (*kajuta*)

Oks/2. (a hangsúly, ellentétben az oroszsal, az első szótagon áll)

$C\bar{V}CVCV < or. CVC\bar{V}CV$

$C\bar{o}CoCa < or. CoC\bar{o}Ca$ (*korowa*)

b) Nj/1. $CVC_1C_2\bar{V}C_3C_4V = CaC_1C_2\bar{o}C_3C_4a$ (*kartoška*)

Nj/2. $C\bar{V}C_1C_2VCVC < or. CVC_1C_2\bar{V}CVC$

$C\bar{e}C_1C_2oCoC < or. CeC_1C_2\bar{o}CyC$ (*šelkovej*)

c) O/1. $CVC\bar{V}CV, CVC_1C_2\bar{V}C_3C_4V$ (*tašana*); (*kardoska*)

$CaC'\bar{a}Ca, CaC_1C_2\bar{o}C_3C_4a$

O/2. $C\bar{V}CVCV < or. C_1C_2VC\bar{V}CV$

$C\bar{o}CoCa < or. C_1C_2oC\bar{o}Ca$ (*torowa*)

d) M/1. $CVC\bar{V}CV = CaC'\bar{e}Ca$ (*bašera*)

M/2. $C\bar{V}CVCV < or. CVC\bar{V}CV$ (*kušica*)

$C\bar{u}C'iCa < or. CuC'iCa$

táblázat

s a l o					R.	Sp	BR	DG	T.	H.	C.	Sch.
T ₁	T ₁₂	Nj	Lj	S								
				+								+
+		~		x ₁	x _x		+	+				x ₁
							x _x					+
							x ₁	x ₁				x _x
					+		+		+		+	x _x
+							+			+		x _x
			+									x _x
						+						x ₁
	x ₁											
							x ₁					
									+			
											x ₁	

e) S_j/2. C \bar{V} CVCV < or. VC \bar{V} CV
 CiCoCa < or. iC \bar{o} Ca (*jikota*)

f) O₃ CVCVC \bar{V} C < or. CVCVC \bar{V} C
 CoCoC \bar{a} C < or. CoCoC \bar{o} C

O₂, O₅ } C \bar{V} CVCV < or. C₁C₂VC \bar{V} CV
 O₆, L_j } C \bar{o} CoCa < or. C₁C₂ \bar{o} C \bar{o} Ca (*zdorowa*)
 U

OP C \bar{V} CVCVC < or. CVCV₁V₂C
 C \bar{a} CoCoC < or. CaCauC (*jasowol*)

Ezek közül az O₂, O₃, O₅, O₆, OP az O-hoz tartozó nyelvjárási alakok. Amint látjuk, mindkét eset előfordul, az is, hogy marad az eredeti nem elsőszótagi hangsúly, s van arra is példa, hogy a hangsúly az első szótagra megy át.

Az L_j és az U nyelvjárásokban pedig — a példák szerint — csak elsőszótagi hangsúly figyelhető meg.

g) A T₆ és a T₇ tulajdonképpen azonos nyelvjárás képviselői, akárcsak a fentebbi O, OP és a számozott Ö-k. Itt is mindkét lehetőség szerepel:

T₆ CVC₁C₂ \bar{V} CV < or. CVC₁C₂ \bar{V} CV
 CaC₁C₂ \bar{a} Ca (*warwara*)
 T₇ C \bar{V} C₁C₂VCV < or. CVC₁C₂ \bar{V}
 CaC₁C₂ \bar{a} Ca < or. CaC₁C₂ \bar{a} (*xambaka*)

h) Az Ni nyelvjárásban talált példa azt mutatja, hogy a hangsúly megmaradt eredeti helyén:

$$\text{CVC}_1\text{C}_2\bar{\text{V}}\text{C}_3\text{C}_4\text{V} = \text{CaC}_1\text{C}_2\bar{\text{o}}\text{C}_3\text{C}_4\text{a} \text{ (markopka)}$$

Vagyis, a hangsúly megmaradt eredeti helyén akkor, ha az első szótagban *a* áll, a hangsúlyos szótagban pedig *ō, ū, ā, ē*. Viszont az első szótagra megy át abban az esetben, ha az első szótagban *ō, ē, ī, ū* áll. Ez azért érdekes, mert egyes kutatók szerint a nyenyecben az *ō* és *ē* fonémáknak nincs kvantitatív párja, s általában hosszúnak tüntetik fel őket. Tehát az *ō* és az *ē* a kvantitás miatt magára vonja a hangsúlyt a következő szótagról. Az *ū* és *ī* ilyen funkcióját azonban nem lehet ezzel a ténnyel magyarázni.

A kétszótagú szavaknál a helyzet valamivel bonyolultabb. Az adatok szerint 4 eset lehetséges:

1. A nyenyecben is ugyanazon a szótagon marad a hangsúly, ahol az oroszban volt (nem első szótagi hangsúly esetén), ha a hangsúlyos szótag a nyenyecben zárt (Ni, Nj, T₅, O₅, Sj, U—Ts, O).

2. A nyenyecben az első szótagra tolódik át a hangsúly, ha az orosz hangsúlyos szótag zárt (U, S, Oks, O, Sj, M, U—Ts, Sjo, Nj).

3. A nyenyecben a hangsúly az első szótagra kerül abban az esetben is, ha az oroszban a hangsúly nyílt szótagra esett (a nyenyecben viszont zárt lett a hangsúlyos szótag), (S, O, I, T₁, Sj, U—Ts, Oks, ŐP, Sjo, U).

4. Ugyancsak az első szótagra esik a hangsúly akkor is, ha mind az oroszban, mind pedig a nyenyecben nyílt a megfelelő hangsúlyos szótag (U, M, Nj). Az U nyelvjárásra, úgy tűnik, ez a feltétel nem kötelező, ld. 3. pont.

Az egyes csoportokhoz tartozó szavak struktúrája, egyúttal a magánhangzókat is behelyettesítve:

1. O, O₅, T₅, Sj, Ni: CaC₁C₂āC (saltat)
 Nj: CaC₁C₂āC₃C, (warna'k)
 U—Ts: CaCūC (kajuk)
2. S: CōCaC < or. CoCāC (kosar)
 U: CōCaC < or. CaCāC (xolac)

(калѧч, fon.: kālāč, de *ā*-val jelölik az o-t is ilyen esetben, mint comá 'harcsa (Acc—Gen)' (fon.: sāmá) és camá „ő (nőnemben) maga” (fon.: sāmá), így analógiáról is lehet szó,

3. Oks: CāCaC < or. CaCāC (tabak)
 S: CēC₁C₂a < or. CeC₁C₂ō (wetra)
 U: CūC₁C₂a < or. C₁C₂uCā (xurpa)
 CūC₁C₂a < or. CuC₁C₂ā (xumca)
 U—Ts, Oks, I: CōC₁C₂e < or. oC₁C₂ā ((η)owće)
 Sj: CāC₁C₂C₃a < or. CaC₁C₂ā (xambka)
 OP: CēC₁C₂a < or. CeC₁C₂ā (pētra)
 Sjo: CāC₁C₂a(C) < or. CaCāC (tabka(n))
 CīC₁C₂aC < or. CiC₁C₁ī (tiska?)
 T₁: C₁C₂ōC₃C₄e < or. C₁C₂oC₃C₄ī (prošte)
 O: CēC₁C₂a < or. CeC₁C₂ō (wetra)
4. U: CōCa < or. CoCā (kosa)
 M: CīCa < or. CiCā (pila)
 Nj: CīCa < or. CiCō (wina)

A 4 típus közül az 1., 2., 3. megvan az O, U—Ts, Sj nyelvjárásokban, a Nj-ben az 1., 2., 4., az U-ban pedig a 2., 3. és a 4. A 2. és a 3. az Oks-ban, S-ben és Sjo-ban, a 2. és 4. az M-ben. A többi nyelvjárásban az adatok szerint csak egy-egy típusra van példa, így az 1-re a Ni, T₅, O₅ Lj, a 3-ra az I, T₁, OP nyelvjárásokban.

A hangsúlyos szótagok magánhangzóit megvizsgálva a megváltozott hangsúlyú szavakban az alábbi képet kapjuk:

hangsúlyos első szótagban	hangsúlytalan 2. szótag
ō (_____ a (2., 4. típus) _____ e (3. típus)	
ā _____ a (2.)	
ū (_____ a (3.) _____ i (2.)	
ē _____ a (3.)	
ī _____ a (2., 4.)	

A hangsúlyos első szótagban tehát előfordulhat a nyenyec fonémarendszer valamennyi hosszú magánhangzó fonémája. A háromszótagú szavakban már láthattuk, hogy elsőszótagi *ō, ē, ī, ū* esetén a hangsúly az első szótagra megy át. A kétszótagú szavakban ehhez a 4 vokálisához csatlakozik még az ötödik is.

A hangsúlyeltolódást csak részben lehet magyarázni fonetikai-fonológiai indokokkal. Igaz, az *ē* és az *ō* csak hosszú lehet (RISTINEN, On the Phonemes of Nenets, UAJb. 36: 159, és mások), más esetekben viszont a környezet szinte eleve kikényszeríti a hangsúly eltolódását. Gondolok itt olyan helyzetre, mint:

oros: $CVC_1C_2V >$ nyeny. $CVC_1C_2C_3a$, (kamka → xampka)

amikor a három egymás után következő explozív kiejtése a hangsúly elmozdulását vonja maga után.

Ezek a magyarázatok azonban nem érvényesíthetők minden esetre. A kérdésre a választ másutt kell keresni.

Véleményem szerint az északi szamojéd ősnyelvre feltehető az elsőszótagi hangsúly. Ezt alátámasztják az 1. szakaszban már említett hivatkozások a többi északi-szamojéd nyelv hangsúlyáról. Ez az első szótagi hangsúly mint egyetlen főhangsúly a nyenyecből valamilyen oknál fogva eltűnt, azonban nyomai megmaradtak abban a formában, ahogy fentebbi vizsgálatunk mutatta. Ezzel magyarázhatók azok az esetek, amelyekben az orosz második szótagi hangsúlyt a nyenyecben elsőszótagi váltja fel.

A vizsgált anyagnak mintegy 1/7-ed részét teszi ki az eredeti nem-első szótagi hangsúlyt megőrző szavak csoportja. Ezt a típust két részre lehet bontani:

a) Azok a szavak, amelyeknek nyelvjárási megfeleléseik ingadozóak, vagyis az egyik dialektus megőrzi az orosz hangsúlyt, másutt pedig már az első szótagra tevődik át. Jellemző példák azok a szavak, amelyekben két hosszú magánhangzó is van. Ezek közül az egyik az esetek túlnyomó többségében (ha nem egészen) az első szótagra esik (ld. a táblázatokat).

b) Azok a szavak, amelyek minden nyelvjárási variánsukban az eredeti orosz hangsúlyt hordozzák.

A hangsúly esetleges megváltozását, avagy helyben maradását nyilván nagy mértékben befolyásolja az a körülmény, mennyi ideje él az illető szó az átvevő nyelvben. Sajnos, a nyenyec nyelv orosz jövevényszavainak korára pontos adataink nincsenek, eltekintve attól a néhány szótól, amelyeket a legkorábbi nyelvemlékek hagytak az utókorra. Így feltételezésekre vagyunk utalva, bár elképzelhetőnek látszik az a feltevés, hogy a jövevényszavaknak az átvevő nyelvhez való asszimilálódását mint folyamatot a hangsúly változása tükrözné.

Az első fokozat az lenne, amikor a hangsúly még eredeti helyén van, a következő, amikor a szóban a főhangsúly megoszlik két szótag között, s végül a teljes asszimilációt az jelentené, hogy az immár egyetlen főhangsúly a nyelvre leginkább jellemző helyet foglalná el.

Természetesen az adatokat szolgáltatató források nem minden esetben ugyanazon nyelvjárás sajátosságait tükrözik, így az összehasonlítások nem mindig teljesen megbízhatóak. A fentebbi elmélet igazolására azonban idéznék néhány példát:

A III. táblázatban szereplő szavak közül a fentieket látszik igazolni a 3., 5., 8., 10., 12. (?), mert TYERESCSENKO-nál éppen az ellenkező folyamatot láthatjuk), valamint a 16. számú példa. A források keletkezésének (és nem megjelenésének (l. LEHTISALO)) idejét figyelembe véve csak a 9. szó mutat az előbbiekhöz viszonyítva kivételes esetet.

A fentebb elmondottak a kevés vizsgált és bizonyító anyag miatt erősen hipotetikusnak látszhatnak. Érdemes lenne vállatni a nyenyec nyelv többi jövevényszavát is. A kérdésre a végleges választ azonban csak a nyenyec nyelv ilyen irányú tüzetes vizsgálata adja meg.

PUSZTAY JÁNOS

Ударение русских заимствований в ненецком языке

Вопрос об ударении самодийских языков еще малоизучен, но на основании научных достижений общего характера ясно, что в современных самодийских языках в большинстве случаев первый слог слова под ударением, и между ударением и долгой гласной имеется тесная связь. Исходя из этих изучил автор одну группу русских заимствований ненецкого языка. Критерием выбора было обозначение долготы гласных в заимствованных словах.

Итоги данной работы при помощи таблиц легко обозримы. Выяснилось, что в большей части русских заимствований (222 : 73) ударение со второго слога передвинулось на первый слог; первоначальное ударение осталось на первом слоге: 222 : 112; первоначальное ударение осталось на первом слоге: 222 : 112; первоначальное ударение на непоследующих слогах не передвинулось в словах ненецкого языка, заимствованных из русского языка: 222 : 32. В трех словах первоначальное ударение передвинулось с первого слога на второй и в двух случаях наблюдалось передвижение ударения внутри слова за первым слогом.

Так как нами использованные источники представляют разные периоды, можно сделать некоторые выводы исторического характера: для передвижения слогового ударения требуется определенный отрезок времени; в нескольких случаях наблюдается и переходное состояние, обозначение ударения на двух слогах (то есть в слове два долгих гласных); передвижение ударения с одного слога на другой может помочь определить время заимствования.

На основании изученного материала автор данной работы выражает точку зрения, что в ненецком языке раньше первый слог был под ударением, следы которого ныне уже только эта в заимствованных словах нами наблюденная тенденция сохраняет.

Янош Пустай

Vizsgálatok a szölkup fonémarendszerben

1. Mint minden nyelvben, így a тази szölkupban is kimutathatók olyan sajátságok, melyekre legkönnyebben a számadatok segítségével derülhet fény. Ezek a numerikus tulajdonságok így összességükben természetesen csak a szölkupra jellemzők, közülük azonban egyik-másik felbukkanhat a szölkuppal tipológiai rokonságban álló nyelvekben is.

A több mint 3000 fonémát tartalmazó szölkup szövegből¹ nyert adatokat néhány esetben szembe állítom a finnével és a magyaréval, a finnugor nyelvcsalád két legnagyobb képviselőjével. A választás szándékos: arra keresem a választ, hogy a genetikai rokonságon túllépve milyen fokú tipológiai egyezés (eltérés) áll fenn.

2. A szölkup kiegyensúlyozott magán- illetve mássalhangzó-állománnyal rendelkezik, hiszen a 27 fonémájának 58%-a mássalhangzó és 42%-a magánhangzó. A szövegvizsgálatok viszont azt mutatják, hogy átlagban minden 100 fonéma közül 45 a magán-, 55 a mássalhangzó. Változatos képet kapunk minden fonémáról, ha külön-külön megvizsgáljuk őket szóeleji, szóközépi és szóvégi helyzetben.

A táblázatok eredményeit (1. 1. és 2. táblázat) kivetítettem grafikonokra is, ezek talán jobban érzékeltetik az összefüggéseket, mint a pusztá számadatok. Valamennyi hangot két szempont szerint figyeltem meg.

2.1. Az első szempont kiindulási alapja az volt, hogy elméletileg minden hang három pozícióban fordulhat elő: a szó elején, a szó belsejében és a szó végén. Milyen szabályszerűséget mutatnak a тази szölkup fonémák ennek alapján? (L. az 1. és 2. grafikonot.)

Szembeötlő, hogy az *i* kivételével nincs magánhangzó fonéma, amely szókezdő helyen 40%-ot meghaladó értéket érne el. Az is kiviláglik az adatokból, hogy minden magánhangzó nagyobb mennyiségben fordul elő a szó belsejében, mint a szó elején vagy akár a szó végén. A szóvégi helyzetben ui. a szókezdővel nagyjából azonos — azaz 50% alatti — tartományban mozognak a százalékszámok, ami semmiképpen nem éri el a szóbelsejiek alsó szintjét. Az egyetlen, ettől eltérő viselkedést a fent említett *i* mutatja, melynél a szókezdettől számítva csökkenő — és nem emelkedő — a tendencia.

A mássalhangzóknál viszont a *k* bizonyul különnek, mivel mind a szóbelseji, mind a szóvégi értékek alatta maradnak a szóelejinek. Ennek az egy fonémának a kivételével minden esetben a szó belseje felé emelkedő tendenciá-

¹ HAJDÚ PÉTER, Chrestomathia Samoiedica. Bp., 1968.

val találkozunk (a *w*-t természetesen nem számítom, hiszen az csak szóelején állhat). A szó belsejétől a szóvég felé ereszkedő a tendencia. Kivétel a *j* — többször lehet szóvégen, mint szó belsejében. (Egyébként is feltűnő az *l* és a *j* messze kiemelkedő értéke a szót záró pozícióban.)

2.2. A második szempont nyomán kiderült, hogy az adott szövegen belül az egyes fonémáknak mekkora a megterhelése a szó elején, közepén és végén, illetőleg összességében.

Ez esetben kitűnik, hogy a szó elején leggyakrabban előforduló magánhangzók az *a*, *i*, *u*, *í*. Lehetséges, hogy a vizsgált szövegben igen nagy számban előforduló *ukkír* eredményezi a szóeleji *u* fonéma ilyen fokú gyakoriságát. A rövid—hosszú párokból általában a rövid elem szerepel többször, oly annyira, hogy sok esetben a hosszú fonéma nem is kezdhet a tazi szölkupban szót. Igaz viszont az is, hogy az *ē* fonéma tekintélyes mennyiségben szerepel szókezdeten, viszont rövid megfelelője egyszer sem.

A szóközépi pozícióban valamennyi magánhangzó képviselteti magát, még azok is, amelyek más helyzetben esetleg nem találhatók meg. Érthető okok miatt a fonémák nagy része ebben a szóhelyzetben fordul elő a legtöbbször.

A szót bezáró fonémák gyakoriság szerint felállított sorrendjében az *í*-t találhatjuk az élen. A magánhangzóra végződő szavaknak több mint a fele *í*-val fejeződik be. Ez a jelenség véleményem szerint elsősorban a szölkup alaktan sajátosságával magyarázható: a morfémák (vagy legalábbis az alternánsok) nagy tömege végződik *í*-ra. Különös viszont az ennek következményeként fellépő kontraszt, miszerint sok magánhangzó egyáltalában nem állhat szóvégen.

A mássalhangzó fonémák kevesebb gondot jelentenek. Szóelején a *ŋ* kivételével valamennyi fonéma szokásos. A szóközépiek közül a *w* fonéma hiányzik, míg a szó végén *w* és az *ŋ* nem fordul elő. Az adatokból még a következőket lehet leszűrni: ha egy fonéma szó elején gyakori, kevesebbszer fordul elő szóközépen, még ritkábban szóvégen. (l.: 3. grafikon) Megfordítva hasonló az eset. A hangok legnagyobb részére vonatkoztatható ez; néhány azonban eltér ettől, mint pl.: *l*, *n*, *k*.

A magánhangzókra vonatkozó grafikon értelmezése a következőkben összegezhető (l.: 4. grafikon): kevés fonéma szerepelhet mind a három pozícióban (*í*, *ē*, *a*, *ä*, *o*, *ü*); nagyon sok viszont csak a szó belsejében jelentkezhet.

3. A szölkup nyelv (s végeredményben bármely más nyelv) hangstatisztikai feldolgozásából kibontakozó tulajdonságai magukban rejtnek bizonyos tipológiai sajátságokat is. A tipológia konkrét: a realizálódott adottságokat vizsgálja, túllépve természetesen a magától értetődő tényeken (van fonémarendszere, vannak magán- ill. mássalhangzók, stb.).

3.1. A kiválasztott nyelvekben észrevehetően elkülönül egymástól a veláris és a palatális magánhangzók csoportja. A magyar és a finn egyformán kb. 55 : 45 arányban a palatálisokat részesíti előnyben; a szölkupban ez az arány 76 : 24 a velárisok javára. Az *í* fonéma kétségtelenül nagy szerepet játszik az arány ilyen alakulásában.

Mindhárom nyelv leggyakoribb három magánhangzó fonémája közt ott van az *a*. (A másik az *i* lenne, csakhogy a szölkupban ennek a fonémának a veláris párja vette át a szerepet — igaz, hogy végeredményben ez is illabiális,

zárt „i-féle” hang.) Az *ö* (*õ*) fonéma e nyelvekben fellelhető, csakhogy mindháromban egyúttal a legritkább fonémák közül való. Sok megkötés korlátozza felhasználhatóságát: hol a szó elején, hol meg a szó végén nem jelenhet meg.

Valószínűsíthető, hogy a nagy frekvenciájú hangok a leghajlamosabbak a morfológias változásokra, míg a ritkábban előforduló állandóbbak maradnak. Lehetséges tehát, hogy ezzel függ össze az *a*, *e*, *i*, (*i*), *ä* fonémák aktív részvétele a váltakozásokban.

Mind a finn, mind a szölkup a magánhangzó-rendszerét más irányba fejlesztette. A finn a rövid fonémák mellé kialakította a hosszúkat, más vonatkozásban pedig a monoftongusok mellé a diftongusokat. Ezzel szemben a szölkup a rövid monoftongusok számát növelte a rendszer kínálta helyek jobb kihasználásával; a megjelenő hosszú fonémák még távolról sem jutottak olyan funkcióhoz, mint a finn megfelelőik. A magyar, úgy vélem, középhelyzetet foglal el a két nyelvhez képest.

3.21. Ha a mássalhangzók vizsgálatában először a képzés helye szerinti megoszlást vesszük, nagy eltérések mutatkoznak az egyes csoportok között. Ha összefoglalva ajakhangnak vesszük a *p*, *m*, *w*; foghangoknak a *t*, *n*, *ń*, *s*, *š*, *č*, *l*, *r*; ínyhangnak a *j*, *k* fonémákat, akkor legteljesebbnek a foghangok kategóriája bizonyul, amely amellet, hogy a tagok számában felülmúlja bármelyik csoportot, valamennyi (a szölkupban meglevő) képzési módban rendelkezik legalább egy képviselővel. A foghangok önmagukban az egész mássalhangzó-állománynak a felét alkotják; a szölkupban 8 foghang mellett 8 egyéb típusú fonéma van. (Ez az arány a finnben: 6 fog, 7 egyéb; a magyarban 13 fog, 12 egyéb.) Szerepük lényeges voltára adalék a finn példája, ahol abszolút szóvégen csak foghang fordulhat elő. Grammatikai funkcionális megterheltségük a többihez viszonyítva meglehetősen nagy.

A statisztikus eredmények szintén kiemelik a foghangok nagy fontosságát. E hangtípus használati frekvenciáját tekintve is vezető szerepű. A leggyakoribb hangok közt szerepel a *t*, *n*, *l* mind a három nyelvben. Az összesített adatokat a nemfoghangokéval összevetve a következőkben kapjuk: szölkup — 64,4%, finn — 65,9%, magyar — 70,6% — és csak a maradékon osztoznak az egyéb típusú mássalhangzó fonémák. (Ezt a jelenséget is az alaki elemek sajátos fonémaszerkezetével lehet megmagyarázni!)

Az ínyhangok tarkaságából csak a *k* és a *j* fonéma közös e nyelvekben. A szölkupban csak három van, a finnben öt, a magyarban pedig hat.

Az ajakhangok közül a *p*, *m* mindhárom nyelvben előfordul. Affrikáta és likvida típusú hangot viszont ezen a kategórián belül egyik említett nyelv sem tartalmaz.

Ez utóbbival fontos területet érintettünk. A fonémarendszerben bizonyos pontok mindhárom nyelvben kihasználatlanok, gyakran egyazon pozíciók maradnak meg a lehetőség szintjén. E téren sok közöset árulnak el, ebből csak néhányat említek a fentiek illusztrálására: nincs fonémaértékű hang az alveopalatális explozív, a dentális affrikáta és likvida, a palatoveláris spiráns, affrikáta és likvida stb., stb. helyén.

3.22. Csak néhány szót a mássalhangzók időtartam szerinti megkülönböztetéséről. A szölkup ismeri a rövid mássalhangzó mellett a hosszút is, viszont ez utóbbi felhasználása és funkciója körül homályos pontok vannak, melyek tisztázására itt nem vállalkozhatom. A finn és a magyar külön fonéma-

ként használja a hosszú mássalhangzókat, gyakran grammatikai funkcióval is megterhelve őket.

3.23. Mindhárom nyelv ismeri és felhasználja az explozív, nazális, spiráns, likvida képzési módot, hiányzik viszont a zöngétlen likvidák és nazálisok teljes sora. Minimális eltéréssel a likvidák és a nazálisok ugyanazon elemekkel vannak meg: $l, r, (\ell)$; $m, n, (\eta, \acute{n})$. A zárójelen kívüli l, r, m, n jól ismert fonémája e nyelveknek; olyan típusú mássalhangzó-állomány viszont nehezen képzelhető el, amelyben ℓ, η, \acute{n} egyedül az előbbi „alapfonémák” nélkül fordulna elő.

A szölkup nazalizációs szembenállásban azonos mennyiségű nazális és orális fonéma vesz részt. A nazális zárhangok nem szárnyalják túl számban az orálisokat, sem a finnben, sem a magyarban.

A paradigmikus váltakozásokban különböző intenzitással vesznek részt a mássalhangzófonémák. Némelyik teljességgel kívül marad e körön. A tazi szölkup az explozívakat és a nazálisokat közvetve² is és közvetlenül is szerepelteti a hangváltakozásokban.

A likvidák jóval szilárdabbaknak mutatkoznak az alternációkban. Ezt már az a tény is igazolja, hogy a szóvégi l, ℓ, r semmi módon nem váltakozik. A toldalék-morfémákban már találkozhatunk váltakozással (*qelillätit* <: $\acute{s} + l$), de sokszor ezen a helyen is csak indukálnak (*mällit* <: $t + l$). Ezzel szemben a magyarban a szóvégi l is váltakozhat: *üljön*, voltaképpen „*üjjön*”.

A szölkup egyetlen affrikátája — a *č* —, és négy spiránsa — a *w, s, š, j* — csak igen korlátozott mértékben kap grammatikai funkciót. A finn nem ismer affrikátát, spiránsa is kevés van — e tekintetben közeli a két nyelv; a magyar viszont eltávolodott tőlük, mivel mindkét osztályban gazdagon van fonémája, s ezeknek meglehetősen nagy grammatikai szerep is jut. Lehet-e vajon összefüggés az explozívak, spiránsok és az affrikáták fejlettsége között? Három nyelv kevésnek bizonyul e kérdés megválaszolására.

4. Összegezve a fentieket, könnyen megállapítható, hogy a tazi szölkup fonéma-állománya körül van még egynéhány tisztázatlan kérdés. Ezekre a statisztikai vizsgálattal sem lehet minden esetben megnyugtató választ adni.

MÁRK TAMÁS

Irodalom

- DEZSŐ LÁSZLÓ—HAJDÚ PÉTER, *Theoretical Problems of Typology* . . . Bp., 1970.
 HAJDÚ PÉTER, *Die Frage des Stufenwechsels in den samojedischen Sprachen*. UAJb. 34 (1962), 41—54.
 HAKULINEN, LAURI, *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Helsinki 1968.
 HOCKETT, CH. F., *A Course in Modern Linguistics*. New York, 1965.
 IKOLA, OSMO, *Suomen kielen käsikirja*. Turku, 1968.
 JAKOBSON, ROMAN, *Phonem and Phonology*. *Selected Writings I.* (1962), 230—233.
 LAZICZIUS GYULA, *Bevezetés a fonológiába*. MNyTK 33.
 LOTZ, JOHN, *The Conversion of Script to Speech as Exemplified by Hungarian*. *The Linguistic Reporter*, Vol. 11. No. 5. (1969), 17—30.
 MENZERATH, PAUL—MEYER-EPPLER, WERNER, *Sprachtypologische Untersuchungen*. *Studia Linguistica IV.* (1950)
 SKALIČKA, VLADIMÍR, *Über die Typologie der finnisch-ugrischen Sprachen*. CSIFU (Helsinki, 1965) Pars I.
 TRUBETZKOY, N. S., *Grundzüge der Phonologie*. Prága, 1939.

² A hangváltakozásban közvetett módon vesz részt az a fonéma, amely csak előidézője (indukálja) a folyamatsnak, pl.: *tápáqqq*. A *k, g, p* explozívá igen gyakran csak indukál.

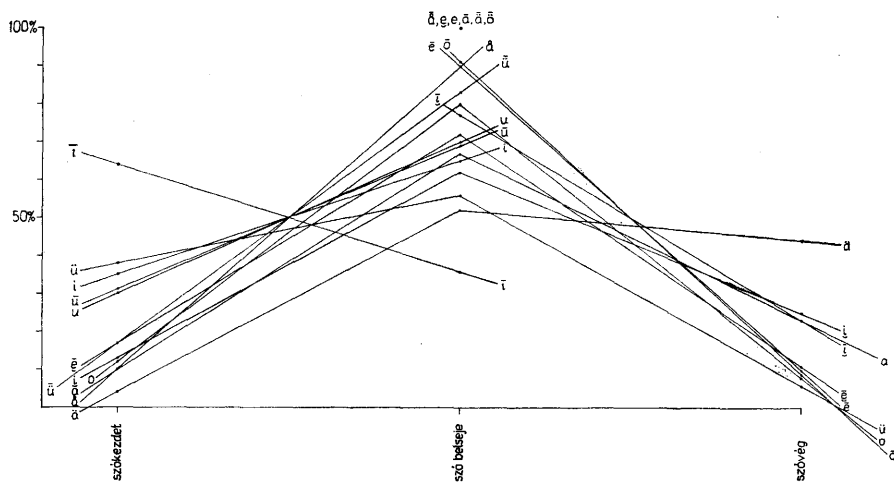
1. táblázat
A szölkup magánhangzók

	Szó elején		Szó belsejében		Szó végén		Összesen
	Valamennyi		Valamennyi		Valamennyi		
	mgh-ből	pozíció-ból	mgh-ből	pozíció-ból	mgh-ből	pozíció-ból	
	százalékban		százalékban		százalékban		
<i>i</i>	13,00	13	35,25	62	57,75	25	38,75 100
<i>ī</i>	—	—	1,75	77	1,50	23	1,50 100
<i>i</i>	15,25	35	3,50	65	—	—	3,75 100
<i>ī</i>	5,75	64	0,50	36	—	—	0,75 100
<i>e</i>	—	—	0,75	100	—	—	0,50 100
<i>ē</i>	2,50	17	1,25	72	0,50	11	1,25 100
<i>e</i>	—	—	3,50	100	—	—	2,25 100
<i>ē</i>	—	—	1,25	90	0,25	10	0,75 100
<i>a</i>	21,00	10	18,25	67	18,75	23	18,25 100
<i>ā</i>	—	—	0,25	100	—	—	0,25 100
<i>ā</i>	4,75	4	7,25	52	17,50	44	9,50 100
<i>ā</i>	—	—	0,75	100	—	—	0,50 100
<i>ā</i>	5,75	10	6,25	90	—	—	4,75 100
<i>ā</i>	—	—	0,75	100	—	—	0,50 100
<i>o</i>	9,50	12	8,25	80	2,25	8	7,00 100
<i>ō</i>	—	—	4,25	91	1,25	9	3,25 100
<i>u</i>	13,75	30	4,00	70	—	—	3,75 100
<i>ū</i>	3,25	31	1,25	69	—	—	1,00 100
<i>ü</i>	4,75	38	1,25	56	0,25	6	1,00 100
<i>ū</i>	0,75	17	0,50	83	—	—	0,50 100
<i>ö</i>	—	—	0,25	100	—	—	0,25 100
Össz.:	100,00	8	100,00	68	100,00	24	

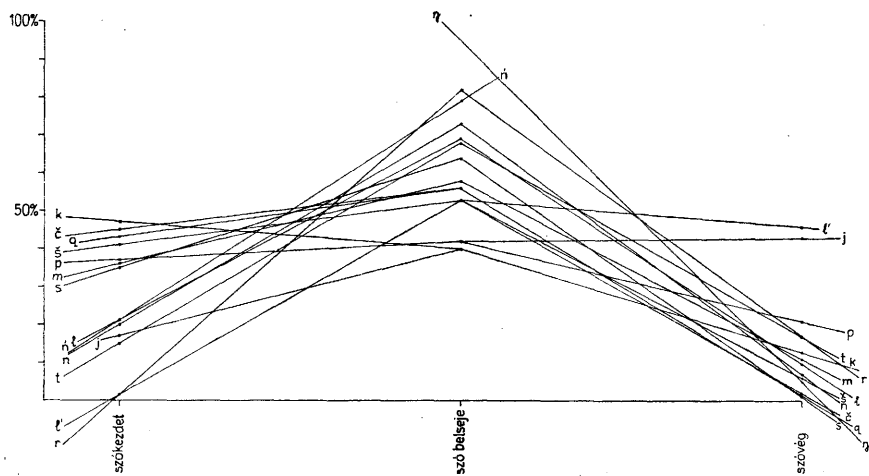
2. táblázat
A szölkup mássalhangzók

	Szó elején		Szó belsejében		Szó végén		Összesen
	Valamennyi		Valamennyi		Valamennyi		
	msh-ból	pozíció- ból	msh-ból	pozíció- ból	msh-ból	pozíció- ból	
	százalékban		százalékban		százalékban		
<i>p</i>	8,75	37	4,00	42	9,75	21	6,00 100
<i>t</i>	15,25	15	27,25	68	34,00	17	25,25 100
<i>k</i>	14,50	47	5,00	40	8,00	13	7,75 100
<i>q</i>	11,25	43	6,00	56	0,50	1	6,50 100
<i>m</i>	11,00	36	7,25	58	3,50	6	7,75 100
<i>n</i>	11,25	20	16,00	73	7,50	7	13,75 100
<i>ń</i>	0,75	21	1,00	79	—	—	0,75 100
<i>η</i>	—	—	3,25	95	0,75	5	2,25 100
<i>w</i>	1,00	100	—	—	—	—	0,25 100
<i>s</i>	6,00	35	4,25	64	0,50	1	4,25 100
<i>š</i>	3,00	41	1,50	53	0,75	6	2,00 100
<i>j</i>	1,00	17	1,00	40	6,00	43	1,75 100
<i>l</i>	8,00	21	10,50	69	7,25	10	9,50 100
<i>ł</i>	0,25	1	3,50	53	15,00	46	4,00 100
<i>r</i>	0,25	1	5,75	82	6,00	17	4,25 100
<i>č</i>	7,75	45	3,75	53	0,50	2	4,00 100
Össz.:	100,00	25	100,00	62	100,00	13	

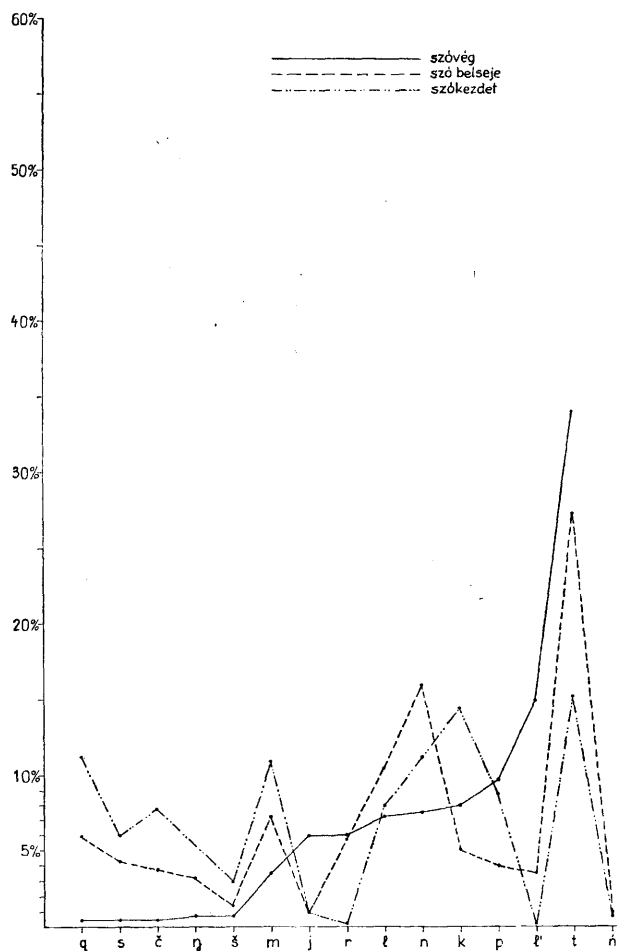
A szőlőkup magánhangzók megoszlása a szóban elfoglalt hely szerint

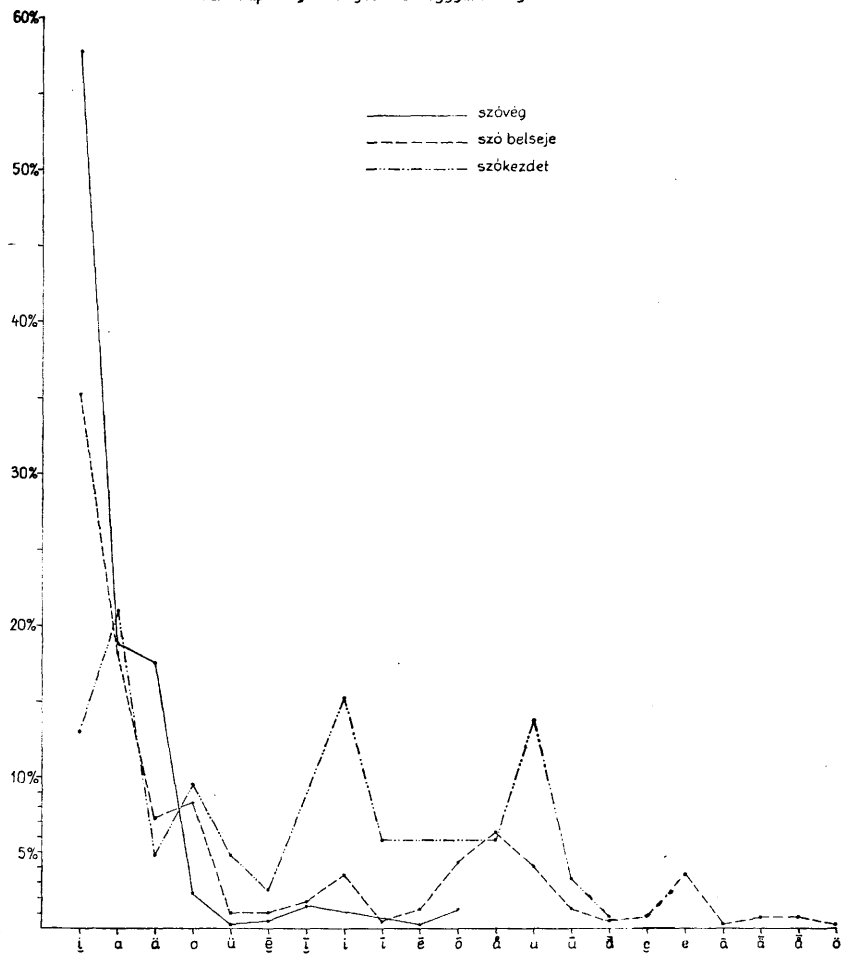
A szőlőkup mássalhangzók megoszlása a szóban elfoglalt hely szerint

A szölkup mássalhangzók szövegyakorisága

A szölkup magánhangzók szövegyakorisága

Untersuchungen im sölkupischen Phonemsystem

Der Verfasser untersucht die numerischen Eigenschaften des Tas-Dialektes der sölkupischen Sprache, die die spezifischen Züge für einen typologischen Vergleich eventuell hervorheben können. Die Daten stammen aus einem Text von mehr als 3000 Phonemen.

Den Textuntersuchungen nach gibt es in einem Text von 100 Phonemen durchschnittlich 45 Vokale und 55 Konsonanten. Man erhält ein abwechslungsreiches Bild von den Phonemen im Anlaut, Auslaut und Wortzwischenlaut. (Die Daten der Tabellen sind auch an Graphikons zu sehen).

Der Verfasser strebt sich danach, die Frequenz der Phoneme im An-, Aus- und Wortzwischenlaut bzw. insgesamt zu zeigen. Die häufigsten Vokale in Anlaut sind *a, i, u, ɛ*; im Auslaut *i*. Es gibt kein *η* im Anlaut, kein *w* im Wortzwischenlaut, kein *w* und *ŋ* im Auslaut.

Im Sölkupischen kann die Gruppe der Velarvokale von der der Palatalvokale klar getrennt sein (76: 24). Dies ist der Fall auch im Finnischen und Ungarischen. (Das Verhältnis ist etwa 45: 55)

Es ist leicht möglich, daß die Phoneme großer Häufigkeit eine stärkere Veränderungsneigung in der Morphologie haben, als die sonstigen.

Im Phonemsystem nützen diese drei Sprachen einige Positionen nicht aus, und diese Stellen stimmen merkwürdigerweise fast genau überein. Hier taucht die Frage auf: gibt es irgendwelchen Zusammenhang zwischen dem Entwicklungsstand der Explosivlaute, Spiranten und Affrikaten. Die Daten aus drei Sprachen sind nicht genügend sie zu beantworten.

TAMÁS MÁRK

Harsányi-Nagy Jakab latin betűs török szövegei

1. Az oszmán-török nyelvtörténeti kutatások legfőbb nehézségei a rendelkezésre álló források speciális jellegéből adódnak: az arab és perzsa hatás alatt álló irodalmi nyelv emlékei legtöbbször homályban hagyják a török formák fejlődésének menetét, ugyanakkor pedig az arab írás szinte teljesen lehetlenné teszi a hangtörténeti kutatásokat; különösen a morfonológiai rendszer gerincét képező magánhangzó-illeszkedés fejlődésének történeti áttekintését. Az előbbi nehézségeket gondos forráskutatások, a rendelkezésre álló hatalmas emlékanyag nyelvészeti szelekciója háríthatja el a kutatás útjából. A hangtani problémák megoldását pedig — amint azt az eddigi kutatások is igazolták — az átírási nyelvmélekek feltárásától és rendszeres feldolgozásától várhatjuk.¹ Világos az is, hogy az arab írásos emlékek elsősorban az alaktani és mondattani, az átírási emlékek pedig a hangtani problémák tisztázásában játszanak fontos szerepet.

Az arab írásos emlékek feldolgozásában a főfigyelem a legrégibb századok, az ún. ó-oszmánli korszak emlékeire irányult. Az általános turkológiai igény, az összehasonlító nyelvtörténeti vizsgálatok szempontjai is ilyen irányba terelték a kutatást. A történeti-összehasonlító problémák megoldásához anyagot kereső kutatók joggal fordultak el a későbbi századok emlékeitől, amelyek az arab-perzsa nyelvi hatás mértéktelen megerősödését mutatták, szinte teljesen eltemetve azt, ami török. Így a rendelkezésünkre álló csekély feldolgozás alapján lényegében csak a legrégibb török nyelvmélekek korához legközelebb álló XIII—XV. század nyelvéről alkothattunk hitelesebb képet. Annál kevésbé ismerjük a későbbi századok nyelvét. E századok arabos-perzsa nyelven írott emlékei nem reprezentálják híven a korszak nyelvi állapotát, sokkal inkább tekinthetők a beszélt nyelvtől elidegenült olyan emlékeknek, amelyek korukban is csak a művelt körök irodalmi igényeit elégítették ki. Nem véletlen, hogy a XVI—XIX. századig terjedő periódus arab betűs nyelvmélekei szinte egyáltalán nem képezték tudományos vizsgálat tárgyát.

Az utóbbi évtizedek során egyre nagyobb figyelem irányul az idegen alfabétummal lejegyzett átírási emlékekre, amelyek rendkívül értékes segítséget nyújtanak a nyelvtörténeti kutatásnak. S bár a lehetőségek kimerítésétől távol vagyunk, világos az is, hogy az emlékek csekély száma, a rendelkezésre

¹ Az átírási emlékanyag bibliográfiájához l. AOH 11 (1960): 221; SSASH 7 (1961): 136; UAJb 33 (1961): 66—67.

zésünkre álló szövegek korlátozott terjedelme objektív határt is szab e kutatásoknak. E források értékesítésének is megvannak a maga problémái: kritikájukban nem kis nehézséget okoz az esetleges arab betűs írott előzmények kitapintása, az objektív nyelvallapotot tükröző vagy a translitteráción nyugvó jelenségek szétválasztása.²

A forrásanyag fent jellemzett megosztása és problematikája sajátos hatással volt a kutatás fejlődésére. Az az objektív körülmény, hogy a törökországi kutatók figyelme elsősorban az ott elérhető arab írásos emlékekre, a külföldi kutatók figyelme pedig az átírt emlékekre irányult, bizonyos metodikai megosztással is párosult: egy-egy emlékesoport kutatója szinte alig-alig lépte át szűkebb munkaterületének határait; az arab írásos emlékek kutatója a legritkább esetben hívta tanúságu az átírt emlékeket, s megfordítva. Mindemiat a kutatásra bizonyos fokú mozaikszerűség jellemző: az egyes nyelvemlékfeldolgozások között hiányzik az organikus kapcsolat, s a kutatók igen ritkán vállalkoznak a nyelvfejlődés egészének értékelésére. Jól szemléltetik ezt a fejlődés elég jól kirajzolódó végpontjai, az ó-oszmánli korszak és a mai nyelvallapot közötti fejlődési fázisok megítélésében mutatkozó bizonytalanság: egyes kutatók négy évszázad eltéréssel keresik a régi és az új korszak határát. Így alakulhatott ki az oszmánli nyelv „konzervativizmusáról”, „stabilitásáról” vallott, bizonyos határok között természetesen jogos közfelfogás is, amely számos tudományos vállalkozásnak lett hamis módszertani krédója.

Egy aktuális szintézisre való felkészülés a török nyelvtörténeti kutatások általános metodikájának számos ponton való tökéletesítését is megkövetelné. A korábbi kutatások megelégedtek az egyes jelenségek regisztrálásával; a rendszer egészének megragadására, az egyes jelenségek fejlődésének egzakt és számszerű kifejezésére nem törekedtek. A lingvisztikai stúdióknak a fonológiával kezdődő új fejlődése, a nyelvi állapot és fejlődés strukturális szemléletének kialakulása sem érintette a kutatásokat.

E metodikai tényezők együttesen determinálták a kutatásokat, késleltették, s késleltetik ma is az oszmán-török nyelvtörténet általános vonatkozású problémáinak felvetését, a ma megrajzolható rendszertörténeti kép felvázolását.

Azzal a céllal, hogy a különböző nyelvi korszakokra vonatkozó ismereteink között hidat teremtve majd a nyelvfejlődés egészét szemügyre vehessük, figyelmünket az eddig egyáltalán nem kutatott XVII. század nyelvére irányítottuk. Így esett választásunk Harsányi-Nagy Jakab 1672-ben írt „Colloquia Familiaria Turcico-Latina” c. művére, amely megítélésünk szerint a vázolt források szelektáció lingvisztikai feltételeit messzemenően kielégíti.

Az emlék, amely terjedelmében többszöröse az eddig publikált egész átírt emlékeknél, valóban hű tükörképe a korabeli nyelvallapotnak. Olyan nyelvet tükröz, amelyet az arab írásos emlékekből a legkevésbé sem tudnánk kihámozni. Távol áll az arabos-perzsás irodalmi nyelvtől, s a translitterálást is igen kevésbé mutatja.

A feljegyző magyar volta különleges értéket kölcsönöz a szövegnek: a két nyelv fonológiai rendszerének, elsősorban magánhangzó-állományának

² Transzlitteráláson az arab íráskép hatását értjük.

megközelítő azonossága, a feljegyzésben a magyar ill. német ortográfia alkalmazása a szerző számára megfelelő alapot biztosított a korabeli török hangállapot megörökítésére.

A szövegek terjedelmes voltak miatt különösen alkalmasak statisztikai vizsgálódásokra mind a történeti hangtan, mind pedig a történeti alaktan területén.

Mindezek alapján Harsányi-Nagy Jakab török szövegeit joggal tekinthetjük a török nyelvtörténet egyik kulcsemlékének, amely egy fontos, s kevésbé ismert nyelvtörténeti korszak bizonyos szakaszára vet fényt.

2. Harsányi-Nagy Jakab 1615-ben született nemesi családból. Tanulmányait a nagyváradi kollégiumban végezte. A keleti nyelveket a kollégiumban a teológiai tudományok műveléséből adódó igényeken túl az udvar sugallta gyakorlati szempontokból is gondosan tanulmányozták. Az erdélyi udvar a török birodalomhoz fűződő kapcsolatok miatt ugyanis nagy súlyt helyezett arra, hogy tolmácsokat képezzen ki diplomáciai tevékenysége számára. Harsányi-Nagy Jakab, aki a kollégiumban Apafi Mihály, a későbbi erdélyi fejedelem nevelője volt, közvetlenül Rákóczi György fejedelem parancsára került kapcsolatba a keleti nyelvekkel, mindenekelőtt a törökkel.

Kollégiumi tanulmányai végeztével németországi és belgiumi egyetemekre került tanulni. Onnan visszatérve a nagyváradi kollégium tanára lett. Az egyházi tanokkal kapcsolatos újításai és összeférhetetlensége miatt azonban el kellett hagynia Nagyváradot. 1651-ben Berlinbe került, ahol Frigyes Vilmos brandenburgi fejedelem kereskedelmi levelezője és diplomatája lett. Törökországban — a fővárosban és a birodalom más helyein — hét évet töltött el. Ezalatt az erdélyi udvar ügyvivője is volt. Halálának időpontját nem ismerjük.

Műve 1672-ben látott napvilágot a brandenburgi Köllnben „Colloquia Familiaria Turcico-Latina” címmel. Ez címe szerint — amely erasmusi műfaji hagyományokat idéz — török-latin társalkodó könyv. Célja a szerző szerint az, hogy az érdeklődőt a mindennapi török nyelvbe bevezesse. A szerző az élet minden területére el akarja vezetni „olvasóját”, hogy így annak nyelvi skálája is minél szélesebb legyen. Igényével azonban messze túllép egy egyszerű nyelvkönyv keretén. Lényegében kimerítő tájékoztatót ad a birodalom rendszeréről, állapotáról és szokásairól. A mű a szerző gazdag tárgy- és nyelvismeretéről; sajátos párbeszédés formájában különösen élvezetes olvasmány.

3. A következőkben a történeti morfológia, közelebbről a magánhangzó-illeszkedés bizonyos szférái számára nyújtott adatok tükrében kívánjuk emlékünket bemutatni. Az e területen lejátszódó változások, elsősorban a labiális-illabiális illeszkedés kialakulása az oszmán-török nyelvtörténet egyik legkarakterisztikusabb rendszeralkotó változása, amelynek ismerete elengedhetetlenül szükséges a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavai kutatásának szempontjából is. A terjedelmes szöveg széles jelskálája elsőrangú jelentőséget nyújt a problémák számszerű-statisztikai megközelítéséhez.

A török szavak morfológiai struktúráját a veláris és palatális ill. a labiális és illabiális illeszkedés szabályai határozzák meg (vö. A. VON GABAIN: UAJb 24/1—2 (1952): 105—111; A. BOMBACI, *ibid.*, 24/3—4 (1952): 89—105). A labiális ill. illabiális illeszkedés a nyelvemlékekből dokumentálható kor, azaz

a „szemünk előtt” lejátszódó történeti fejlődés produktuma. Az oszmán-török nyelvtörténet emlékekkel dokumentált korszakának legrégibb szakasza világosan mutatja az ezzel ellentétes állapotot.

A kötött morféma illeszkedésének szabályait — a történeti fejlődést figyelembe véve — a következőkben foglalhatjuk össze.

Az illeszkedésnek alávetett kötött morféákat, a számunkra történeti kiindulópontul szolgáló ó-oszmánli korszak állapotát figyelembe véve, lényegében három osztályra oszthatjuk. Az elsőbe az a/e -, a másodikba az i/i -, a harmadikba az $u/ü$ -alternáns párokkal fellépő morféák tartoznak. A turkológiában bevezetett morfonológiai szimbolikát alkalmazva ezeket E -, I - ill. $Ü$ -osztályoknak nevezzük. A morféáknak osztályokra való elhatárolódása az első és a második két osztály között elég következetesen érvényesül, mégis előfordul, hogy egy morféma alternánsora két osztályba tartozik. Az utóbbi két osztály közötti elhatárolódás következetesebben jut kifejezésre.

A történeti fejlődés során, meghatározott körülmények között lehetséges az 1. (E) osztályba tartozó morféma némelyikének — esetenként néhány alternánssra korlátozottan — a 2. (I) osztályba való átlépése. Összetett jelek alkotó morfémai megőrizhetik hovatartozásukat, s így lehetségesek vegyes-osztályú jelek is; természetesen fennáll az említett osztályváltás lehetősége is.

Az egyes osztályok történeti fejlődését következőképpen jellemezhetjük. Az 1. (E) osztályba tartozó morféma alternánsainak kapcsolódását a veláris ill. palatális illeszkedés szabályai határozzák meg. A szabályok érvényesülésében bizonyos körülmények között jelentkező „zavarok” ill. eltérések a nyelvtörténet egész folyamán mutatkoznak, a mai köznyelvben azonban lényegében csak az onálló morfonológiai rendszert képező idegen elemekre korlátozódnak. Az ebbe az osztályba tartozó morféáknak a labiális illeszkedésnek is alávetett alternánsai nem alakulnak ki, mert az alacsony nyelvállású labiális megfelelők — o ill. $ö$ — csak az első szótagban fordulnak elő.

A 2. (I) ill. 3. ($Ü$) osztályba tartozó morféma alternánsainak kapcsolódását az ismert történeti kiindulóponton csak a veláris ill. palatális illeszkedés szabályai határozzák meg. Ugyanakkor fokozatosan a labiális ill. illabiális illeszkedés érvényesülését, más szóval az adott alternáns párok mellé új labiális ill. illabiális alternáns párok fellépését figyelhetjük meg:

$$\begin{array}{l} I\text{-osztály:} \quad i/i \rightarrow i/i + u/ü = i/u/i/ü \\ Ü\text{-osztály:} \quad u/ü \rightarrow u/ü + i/i = u/i/ü/i \end{array}$$

A fejlődés tehát a veláris ill. palatális illeszkedésnek alávetett alternáns-pár felől az illabiális ill. labiális illeszkedésnek is alávetett négyes alternánsor felé halad:

$$\begin{array}{l} (C) I (C)^2 \rightarrow (C) I (C)^4 \\ (C) Ü (C)^2 \rightarrow (C) Ü (C)^4 \end{array}$$

A $(C) I (C)^4$ ill. $(C) Ü (C)^4$ kifejezések tartalmi azonossága egyben az I - ill. $Ü$ -osztály egybeolvadását, tagjainak egy új tartalmú I_a — (= $I + Ü$) osztályban való egyesülését jelzik.

Az illabiális illeszkedésben érintett törmorféma emléküinkben való helyzetét a következő táblázat szemlélteti:

	Nem illeszkedő alak (<i>altun</i>)	Átmeneti alak (<i>altun=altün</i>)	Illeszkedő alak (<i>altün</i>)
<i>altın</i>	2	10	0
<i>balık</i>	4	0	0
<i>belirsiz</i>	0	0	3
<i>beri</i>	0	0	7
<i>çarşı</i>	0	0	5
<i>çaşıt</i>	0	0	3
<i>çeri</i>	0	0	1
<i>değil</i>	0	0	70
<i>deli</i>	0	0	1
<i>demir</i>	0	0	3
<i>devşirmek</i>	0	0	8
<i>emir-i ahır</i>	0	2	0
<i>estağfurullah</i>	0	0	1
<i>fırsat</i>	9	0	0
<i>filân</i>	0	0	1
<i>getirmek</i>	3	0	2
<i>için</i>	56	0	2
<i>inci</i>	2	0	0
<i>iyi</i>	3	0	1
<i>kadın</i>	0	0	2
<i>kahn³</i>	0	1	0
<i>kaşık</i>	1	0	0
<i>kendi</i>	0	0	72
<i>Kıbrıslı</i>	1	0	0
<i>misafir</i>	4	0	0
<i>Merci</i>	0	0	1
<i>niçin</i>	10	0	0
<i>samsuncu</i>	0	1	0
<i>sandık</i>	1	0	0
<i>yaldızlamak</i>	1	0	0
<i>yahnız</i>	1	—	6
<i>yardım</i>	3	0	0
<i>yarın</i>	4	1	0
<i>yastık</i>	1	0	0
<i>yıldız</i>	0	0	1
Összesen	106	15	190

A különböző fejlődési stádiumokat képviselő adatok egymáshoz való százalékaránya: 34% : 5% : 61%.

A labiális illeszkedésben érintett tömorfémák emlékünkből való helyzetét a következő táblázat szemlélteti:

³ A szó második szótagja — más források tanúsága szerint is — labialitást mutat az oszmán-törökben. Ez jogosít fel ezen alaknak a táblázatban való szerepeltetésére.

	Nem illeszkedő alak (<i>doğrı</i>)	Átmeneti alak	Illeszkedő alak (<i>doğru</i>)
<i>büyük</i>	63	0	0
<i>çünkü</i>	12	0	0
<i>doğru</i>	12	0	3
<i>dokunmak/dokuşmak</i>	0	0	6
<i>Gelibolu</i>	1	0	0
<i>göndermek</i>	0	0	2
<i>göstermek</i>	0	0	2
<i>gümüş</i>	3	0	0
<i>Gürcü</i>	1	0	0
<i>komşu</i>	6	0	0
<i>koyun</i>	0	0	1
<i>köprü</i>	0	0	7
<i>müftü</i>	7	0	0
<i>mümkün</i>	2	0	0
<i>müşkül</i>	3	0	0
<i>öbür</i>	2	0	0
<i>okumak</i>	0	0	23
<i>orospu</i>	1	0	0
<i>ötürü</i>	19	0	0
<i>unutmak</i>	0	0	4
Összesen:	132	0	48

A különböző fejlődési stádiumokat képviselő adatok egymáshoz való százalékaránya: 73% : 27%.

A két táblázatban összefoglalt adatsor számszerű jellemzői világosan mutatják, hogy az emlékünkhöz által reprezentált nyelvállapot még távol áll a labiális ill. illabiális illeszkedés folyamatának lezárulásától. Különleges figyelmet érdemelnek azok az alakok, ahol az illeszkedést mutató szótagban *o* lép fel. Más átírási emlékek hasonló alakjainak összehasonlító vizsgálata (vö. G. Hazai, AOASH 15 (1962): 147—154; 17 (1963): 139—144), továbbá a közép-anatóliai nyelvjárások elemzése megerősíti azt, hogy ezen alakokat átmeneti jellegűeknek kell tekintenünk. Az átírási emlékekben *o*-val ill. *ö*-vel jelölt hang értéke *i*_o ill. *i*_ö lehetett.

Az *E*-osztályba tartozó kötött morféma sorában, ahol csak a veláris ill. palatális illeszkedés érvényesül, számos adat mutatja a más emlékekből is igazolható „illeszkedési zavar” jelenségét. A jelenség számszerű viszonyait a következő táblázat szemlélteti:

	a Veláris + veláris	b Palatális + palatális	c Veláris + palatális	d Palatális + veláris
{ <i>džIlayi</i> ; <i>ndžIlayi</i> }	7	0	0	3
{ <i>DŽE</i> ; <i>ndžE</i> <i>DŽI</i> }	2	41	4	0
{(y) <i>E</i> ; <i>nE</i> }	331	341	53	8
{ <i>DE</i> ; <i>ndE</i> }	204	255	33	4
{ <i>DEn</i> ; <i>ndEn</i> }	233	370	26	7
{ <i>ile</i> <i>yle</i> <i>le</i> }	0	51	101	0
{ <i>sE</i> }	14	12	1	0
{(y) <i>Indže</i> }	0	9	14	0
{ <i>sen</i> <i>sIn</i> }	0	71	22	0
{ <i>sŰn</i> <i>sen</i> }	0	16	4	0
{ <i>a</i> }	7	0	0	2
{ <i>lEr</i> ; <i>nlar</i> }	627	522	83	25
{ <i>ise</i> <i>sE</i> }	3	45	48	0
{ <i>iken</i> <i>ken</i> }	0	2	4	0
Összesen:	1428	1735	393	49

Az adatsor százalékos jellemzőit a következő táblázat mutatja:

	a Veláris + veláris	c Veláris + palatális	b Palatális + palatális	d Palatális + veláris
				%
{ <i>džIlayi</i> ; <i>ndžIlayi</i> }	100	0	0	100
{ <i>DŽE</i> ; <i>ndžE</i> <i>DŽI</i> }	33	66	100	0
{(y) <i>E</i> ; <i>nE</i> }	86	14	98	2
{ <i>DE</i> ; <i>ndE</i> }	86	14	98,5	1,5
{ <i>DEn</i> ; <i>ndEn</i> }	90	10	98,2	1,8
{ <i>ile</i> <i>yle</i> <i>le</i> }	0	100	100	0
{ <i>sE</i> }	93	7	100	0
{(y) <i>Indže</i> }	0	100	100	0
{ <i>sen</i> <i>sIn</i> }	0	100	100	0
{ <i>sŰn</i> <i>sen</i> }	0	100	100	0
{ <i>a</i> }	100	0	0	100
{ <i>lEr</i> ; <i>nlar</i> }	88	12	95,5	4,5
{ <i>ise</i> <i>sE</i> }	6	94	100	0
{ <i>iken</i> <i>ken</i> }	0	100	100	0
Összesen:	78%	22%	97%	3%

Az adatsor számszerű-százalékos felmérése világosan mutatja, hogy az *E*-osztályba tartozó kötött morfémák körében mutatkozó „illeszkedési zavar” jelensége alapján véve korlátozott mértékű. Ezt a jelleget megerősíti az a tény is, hogy számos, táblázatunkban természetesen nem szereplő morféma csak a szabályos illeszkedő formákat mutatja. Ez azt jelenti, hogy az „illeszkedési zavar” jelenségének súlya az egész korpuszban lényegesen kisebbnek tekinthető.

4. Az *I*-osztályba tartozó, azaz a labiális illeszkedésben részt vevő morfémák helyzetét a következő táblázat szemlélteti:

	Nem illeszkedő alak		Illeszkedő alak	
		%		%
{ <i>LIK</i> }	4	12	30	88
{ <i>DŽI</i> }	21	100	0	0
{ <i>džIlayi; ndžIlayi</i> }	7	100	0	0
{(<i>I</i>) <i>ndžI</i> }	6	100	0	0
{(<i>s</i>) <i>I</i> (<i>s</i>) <i>Ī</i> }	95	87	14	13
{(<i>y</i>) <i>I</i> ; <i>nI</i> }	43	100	0	0
{(<i>E</i>) <i>š</i> (<i>I</i>) <i>š</i> }	0	0	17	100
{(<i>I</i>) <i>n</i> }	0	0	58	100
{(<i>I</i>) <i>l</i> }	0	0	25	100
{ <i>mIš</i> <i>meš</i> }	23	100	0	0
{(<i>E</i>) <i>yŪr</i> (<i>I</i>) <i>yŪr</i> }	1	100	0	0
{ <i>mIš</i> }	61	100	0	0
{(<i>y</i>) <i>E</i> (<i>y</i>) <i>I</i> <i>y</i> <i>ø</i> }	1	100	0	0
{(<i>y</i>) <i>Indže</i> }	2	100	0	0
{(<i>y</i>) <i>Iš</i> }	2	66	1	33
{(<i>y</i>) <i>IdžI</i> <i>džI</i> }	3	100	0	0
{ <i>I</i> }	26	100	0	0
{ <i>I</i> }	8	53	7	47
{ <i>IndŪ</i> }	0	0	1	100
{ <i>mI</i> }	18	100	0	0
Összesen:	321	≈67,8%	153	≈32,2%

Az *Ū*-osztályba tartozó, azaz az illabiális illeszkedésben részt vevő morfémák helyzetét a következő táblázat mutatja:

	Nem illeszkedő alak		Illeszkedő alak	
		%		%
{ <i>Ū</i> }	10	8	121	92
{ <i>sŪz</i> }	0	0	46	100
{ <i>DŽŪK</i> }	0	0	7	100
{ <i>ErŪ</i> <i>Er</i> }	0	0	9	100
{(<i>Ū</i>) <i>m</i> }	67	75	22	25
{(<i>Ū</i>) <i>n</i> }	29	83	6	17
<(<i>Ū</i>) <i>mŪz</i> >: {(<i>Ū</i>) <i>m</i> }	11	18	50	82
{ <i>Ūz</i> }	70	100	0	0
<(<i>Ū</i>) <i>nŪz</i> >: {(<i>Ū</i>) <i>n</i> }	15	23	51	77
{ <i>Ūz</i> }	58	90,6	6	9,4
{(<i>n</i>) <i>Ūn</i> ; <i>Ūm</i> }	408	99,8	1	0,2
{ <i>Er</i> <i>Ūr</i> }	0	0	2	100
{ <i>DŪr</i> }	4	5,5	68	94,5
{ <i>mEŪ</i> }	0	0	7	100
{(<i>E</i>) <i>r</i> (<i>Ū</i>) <i>r</i> <i>ø</i> }	130	64	73	36
{(<i>E</i>) <i>yŪr</i> (<i>I</i>) <i>yŪr</i> }	29	100	0	0
{(<i>E</i>) <i>r</i> (<i>Ū</i>) <i>r</i> }	17	56,7	13	43,3

	Nem illeszkedő alak		Illeszkedő alak	
		%		%
{DŰK // dek}	6	5,8	97	94,2
{(y)Űp // (y)Űb}	141	100	0	0
{(y)EŰ}	0	0	1	100
{(Ű)m // n; (y)Űm}	67	78	19	22
{(y)Űm / m}	0	0	21	100
{(Ű)n}	16	88,8	2	11,2
{sŰn // sen}	4	9,3	39	90,7
{(y)Űz}	1	3	32	97
{(Ű)k}	27	100	0	0
{mŰz}	1	100	0	0
{Űm}	36	100	0	0
<sInŰz>: {sen // sIn}	0	0	27	100
{Űz}	1	4	26	96
{(y)Űn}	0	0	3	100
<(y)ŰnŰz>: {(y)Űn}	1	33	2	66
{Űz}	2	100	0	0
<(Ű)nŰz>: {(Ű)n}	0	0	7	100
{Űz}	4	31	9	69
{Űm}	2	66	1	33
{(Ű)K // ø}	0	100	9	0
{InŰ}	0	0	1	100
{GŰ // k}	3	27	8	73
{kŰn}	0	0	5	100
{DŰr}	369	99,5	2	0,5
Összesen:	1529	≈65,9 %	793	≈34,1 %

Amint összehasonlító táblázataink mutatják, emlékünkről arról tanúskodik, hogy a labiális ill. illabiális illeszkedés folyamata — éppen úgy mint a tőmorfémák esetében — távol áll zárópontjától. Egyes morfémák esetében ez még csak kezdeti szakaszában tart, vagy éppen indulópontján van. Mindez megerősíteni látszik azt a tézist, hogy a folyamat lezárulását valószínűleg a XVIII. század vége körül kell keresni.

Nem érdektelen megemlíteni azt a mozzanatot, hogy az előfordulási számok összehasonlításakor a tőmorfémák esetében az illabializálódás, a kötött morfémák területén a labializálódás látszik erőteljesebb fejlődési tendenciának. Ez érdekesen egészíti ki az élő nyelvjárási területén tett hasonló megfigyeléseket.

Az összehasonlító statisztikai vizsgálatok nyomán világosabban bontakoznak ki előttünk az összetett ill. többszótagú jelek fejlődési sajátosságai is. Így világos, hogy ezek illeszkedését szakaszosan kell elképzelnünk. Ugyanez a magyarázata annak is, hogy az illeszkedés folyamata — adataink tanúsága szerint — hamarabb zárul le azokban a morfémákban, amelyek a morfémakapcsolódás szabályai szerint a tő közvetlen szomszédságában jelennek meg.

A rendelkezésre álló anyagon folytatott vizsgálatok módszere — éppen a fenti tanulságok nyomán — tovább tökéletesítendő. Az illeszkedő, ill. azzal ellentétes alakok számszerű szembeállításából adódó kép még nem eléggé

árnyalt, nem tükrözi a bonyolult fejlődési folyamat minden lényeges mozzanatát. Így világos, hogy az illeszkedő ill. nem illeszkedő alakok előfordulásának numerikus összehasonlításán túl ezt az egybevetést el kell végeznünk a tövek relációjában is. Amint erre más jellegű, de lényegében hasonló célkitűzésű nyelvstatisztikai vizsgálatok nyomán is fény derült (vö. Papp, *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Budapest 1963; id., *Application de la statistique linguistique aux recherches de dialectologie historique*. In: ALH 12 (1962): 67—94), az ilyen vizsgálat fontos előrelépést jelent a nyelvi mű szintjéről a nyelvi rendszer felé.

5. Az emlék közelebbi nyelvjárási hátterének meghatározásában természetesen nehézségek mutatkoznak. Ennek forrása azonban nemcsak a török nyelvjárások és történetük elégtelen ismeretéből fakad. Sokkal inkább emléküik sajátos jellegéből, amely szinte kizárja, hogy anyagát egy meghatározott nyelvjárási rendszerhez kössük, s — elvben ill. gyakorlatban — szükségyszerűvé teszi több nyelvjárási komponens figyelembevételét.

A szerző tudomásunk szerint hét évet élt Törökországban, s műve tulajdonképpen ezen idő alatt tökéletesített nyelvi ismeretein nyugszik. A hét év alatt több helyen is megfordult, de elfoglaltsága minden bizonnyal elsősorban Isztanbulhoz kapcsolta. Az is szinte bizonyosra vehető, hogy többet mozgott Rumélia, mint Anatólia irányában, amellyel az Oszmán Birodalomba kerülő európaiaknak lényegesen kevesebb kapcsolata lehetett. A megismert nyelvi kép is inkább Isztanbul és Kelet-Rumélia, mint Anatólia irányába mutat. Azok az európaiak, misszionáriusok és nyelvészkedő tolmácsok, akik a XVI—XVIII. század folyamán megfordultak Törökországban, s rövidebb-hosszabb tartózkodás után egy-egy nyelvtant vagy szótárt állítottak össze, általában Isztanbulban tevékenykedtek, műveik lényegében az isztanbuli nyelvjárást tükrözik. Így ezek a művek tulajdonképpen a később kialakuló új török irodalmi és köznyelv alapjául szolgáló isztanbuli nyelvjárást, a nyelvtörténet síkján pedig a közép-oszmánli korszak emlékeinek tekinthetők.

Úgy hisszük, hogy Harsányi-Nagy Jakab török nyelvkönyve is ezzel az emlékecsoporttal áll organikus kapcsolatban, s minden bizonnyal az isztanbuli nyelvjárást emlékének tekinthető, annak történetéhez nyújt — a közép-oszmánli korszakban — értékes adatokat.

HAZAI GYÖRGY

Die osmanisch-türkischen Texte von Jakob Harsányi-Nagy in lateinischer Schrift

Der Verf. berichtet über die umfangreichen Transkriptionstexte von Jakob Nagy de Harsány, die sein Werk „Colloquia Familiaria Turcico-Latina“ (Coloniae Brandenburgicae 1672) enthält, und versucht, den Platz dieser türkischen Aufzeichnungen in der Reihe der Transkriptionsdenkmäler des Osmanisch-Türkischen festzustellen.

Um den Quellenwert des Sprachdenkmals zu demonstrieren, analysiert er unter sprachstatistischen Aspekten die Angaben, die die labial-illabiale Angleichung betreffen. Die vom Verf. aufgestellten Tabellen zeigen den Stand des Angleichungsprozesses sowohl im Bereich der Stamm- als auch im Bereich der gebundenen Morpheme und beweisen eindeutig, daß dieser Prozess im Osmanisch-Türkischen des 17. Jahrhunderts noch lange nicht als abgeschlossen zu betrachten ist. Die Analyse wirft gleichzeitig Licht auf verschiedene Einzelheiten dieses Prozesses, der bei der Herausbildung der heutigen morphologischen Struktur des Osmanisch-Türkischen eine wichtige Rolle gespielt hat.

GYÖRGY HAZAI

A MSzFE és a TESz *árt*, *ölt* és *int* szócikkeihez

I

A MSzFE. az *árt*-igét a N. *ár*-ik 'romlik, rothad, poshad (főtt étel, kenyér, málé, víz)' jelentésű ige műveltető v. mozzanatos képzővel alakult származékának tartja és a rokon nyelvi hangtani megfelelőekkel vélt egyezést alapján egy finnugor **ar3*-kiindulóalakra vezeti vissza. — A MSzFE.-nek ez a véleménye, az időközben részleteiben többször is módosult, budenzi hagyományt (MUSz. 754) tükrözi, de alaposabban szemügyre véve kiderül, hogy ez az összeállítás jelentéstani szempontból össze nem illő adatsort fog egybe: m. *árt* 'schaden' ~ vog. *örti* . . . 'müde werden' ~ osztj. *örziđá* 'sich abnützen (Kleidung), . . . zerbrechen, entzweigehen, zerreißen' (intr.) ~ zürj. *orny* (Wied.) 'abreißen, abbrechen, zerreißen (intr.) . . . matt werden, ermatten, ermüden' ~ votj. *ur* . . . 1. abreißen, 2. jäten.' — A TESz. is ősi örökséget lát az *árt*, illetőleg az *ár*-ik igében, de a jelentéstani összefüggésekre érzékenyebben reagál, amennyiben megjegyzi: a N. *ár*-ik az eredeti jelentéshez képest nagyfokú jelentésszűkülést mutat. Ez a jelentésszűkülésnek felfogott jelenség azonban csak okkal-móddal, nagy engedmények árán fogadható el és szükségessé teszi a N. *ár*-ik ige eredetének újbóli felülvizsgálását.

Hogy az *árt*- < *ár*-ik igének a kutatás folyamán (l. a TESz. gazdag irodalmát) rendkívül összekuszálódott eredetkérdését kibonyolíthassuk, vissza kell térnünk VÁMBÉRY régi, elgáncsolt elméletéhez. A Magyarok Eredetében (1882) 194. l., ahol a népi *ár*-ik igéről még nem lehetett tudomása, ui. ezeket mondja: „Az ujj. *arta*- 'ártani' igének csak az *ár*- töve lehet ősrokon, mert az *arta*- már török képzés, minnélfogva ez alakban már nem mondhatjuk ősrakonnak.” — VÁMBÉRY következtetése, amint alább látni fogjuk, minden megalapozatlansága ellenére is, lényegében sokkal közelebb jár az igazsághoz, mint a későbbi hozzászólók. Hogy VÁMBÉRY véleményét soha sem méltatták komoly figyelemre, annak egyik oka az, hogy az *ár* tövét abszurd módon a *kár* szóban kereste. És mivel a N. *ár*-ikhoz hasonló: 'romlik, rothad, poshad' jelentésű tör. *ar*- igeit a mai napig sem tudunk kimutatni, a kutatás számára nem maradt más hátra, mint a hangtanilag egyeztethető finnugor igeit közt keresgélni. — VÁMBÉRY említett vaskos tévedését azzal is tetézte, hogy ezúttal is pontatlanul fordít: az ujj. *arta*- nem am. 'Schaden zufügen', hanem 'verderben (intr.), zugrunde gehen' (ATGr. 295). CAFEROĞLU interpretálásában is az első jelentés: 'bozulmak' verderben (intr.) Uyg. Sözlük. Az Altun Jaruk szinonim igéinek páros használatában: *arta*- ~ *bozul*-, különösképpen is ki-domborodik az *arta*- ige elsődleges jelentése: 'isportitsja, gniť' (Drevnetjurkskij sl. 56). Ugyanez a szótár a következőképpen foglalja össze a nyelvemlékek *arda*- ~ *arta*- igéinek összes jelentéseit: 1. 'portitsja; 2. uchudšatsja, sovraščatsja; 3. razrušatsja; narušatsja; propadat, pogibat.' A mai török nyelvjá-

rásokban: orjot *arta-* 'isportitsja' (BASKAKOV-TOŠČ.) tel. *arta-*, szag. kojb. kacs. ujj. *arda-* 'zugrunde gehen, verderben' (RADL. I, 309, 319). Példamondatai: *ardap par anyot* (szag.) 'verfaultes Heu'; *ardaza su* 'wenn das Wasser schlecht wird' (RADL. I, 219). Továbbá: *ardan pargan it* isportivšeessja mjaso' (BASKAKOV, Chak.-russk. sl.). A jakutban tovább képzett formában: *ardaya-(i)r* 'plesnet, pokrivaťsja plesenju, podergunťsja sloem gnili'. Pl.: *arda arbitar, ari, ot* 'zaplesnevevsie tar (prokvašenoje moloko), maslo, seno'. A puszta *arda-* tőige — eltérően a töröktől — a jakutban csak az időjárás rosszrafordulásával kapcsolatban használatos: *arda-* 'stanovitsja nenstnim, dozdit, snežit' és származéka az *ardaχ* am. l. 'nepagoda', de 2. 'plesen' is (PEK.) Jövevényszóként a kamasszban: *arda(dy)-* 'verderben (intr.), verfaulen' (JOKI, Sajansam. Lehnw. 70). A nyelvemlékek gyakori kauzativuma: *ardat-* jelentése pedig pontosan az, mint a magyar *árt* kauzativumé: 'ártani, elrontani, tönkretenni', átvitt értelemben is. Pl.: *at ardat-* 'névének, hírnevének ártani' (Kutadgu Bilik). — Visszatérve a N. *ár-ik* igére, kiegészítésképpen megemlítjük, hogy a MSzFE.-ben felsorolt 'romlik, rothad, poshad' jelentése nem csupán a moldvai csángók nyelvjárásában mutatható ki (MTSz.), hanem a kirajzás helyén, a székelységben, Csík megyében is él: „A búza, a rozs mim *megárt* a sok esőtől! Sok *megárt* van a gabona közt” (HORGER, MNy. 9: 431). A moldvai Bogdánfalván följegyzett *árlík* pedig úgy viszonylik az *árt* igéhez, mint az *oszlik:oszt, foszlik:oszt* stb. viszonylanak egymáshoz (MNy. 30: 103).

A felsorolt török nyelvi adatok alapján világos, hogy az *ár-(ik)* igető jelentése pontosan megegyezik a tör. *arda-* ~ *arta* tőigék jelentéstartalmával: 'romlik, rothad, poshad, penészedik': a termény, a víz és a különböző élelem. Egyben azonban az is nyilvánvaló, hogy a török ige ebben a formájában nem lehetett a magyar *ár-ik* közvetlen forrása, amint azt már VÁMBÉRY helyesen látta. — A török nyelvtanok denominális verbumképzőként tartják számon a *-da-*, *-dä-* ~ *-ta-*, *-tä-* képzőt, amelyről RAMSTEDT megállapítja, hogy a mongolban a mai napig produktív képző, a törökben ellenben ritka, bár egyes szavak esetében nagy területen elterjedt (Verbstammbildungslehre. JSFOu. 28/3: 39—42). Mongol minták utánzását sejteti a szóban forgó tör. *arda-* ige is, mert a jakutot is beleszámítva, a fent idézett adatok mind a mongol nyelvterülettel határos északi török nyelvjárásokból valók, bár feljegyezték a szót Anatóliában is: *artamak* 'fasit olmak' (verderben intr.). Tarama Dergisi II, 876. Vö. Türkçe Sözlük: *artamak* id. A mongol—török *-da-/ta-* ~ *-dä-/tä-* képzők eredetének, elterjedésének és funkciójának megoldatlan kérdései nem befolyásolják a magyar *ár-* igető átvételének és további képzésmódjának körülményeit, illetőleg a magy. *ár-t-* és a tör. *ar-da-* < *ar-* külön magyar és külön töröknyelvi fejlemény. — Már most az a tény, hogy a törökségben egy denominális ige jelentéstartalma — a hangtani megfelelésről nem is szólva — pontosan megfelel egy magyar igetőnek, arra enged következtetni, hogy létezett az őstörökben egy **ar* ~ **ar-* nomen-verbum — az eddigiek alapján legvalószínűbben — konkrét 'penész ~ penészedik' jelentésben, amelynek nominális tagja már csak elhomályosult alapszavú török igei származékokban él, a verbális tag pedig a magyar N. *ár-ik* igében őrződött meg. Persze az sincs kizárva, hogy annak idején a nomen is átvettük, amit későbbben a szláv eredetű *penész* < *plesn* szorított ki a használatból. — Az átvett 'romlani, rothadni, poshadni, penészedni' jelentésű *ár-* igető a magyar nyelvtörténet folyamán a *-t-* műveltető képzővel bővült és a köznyelvben ma már csak ebben az alakjában él. — Amennyiben fenti gondolatmenetünk helyes, megállapíthatjuk, hogy az

ár-ik igetőnek semmi köze sincs a MUNKÁCSI felvetette korábbi: magy. *ár-* < tör. *az-* 'verführen, schlimm werden' egybevetéshez (NyK. 32: 272), ahol is a *z ~ r* hangmegfelelésre gondol, mert a tör. *az-* ige elsősorban erkölcsi kvalitásra és nem konkrét folyamatra vonatkozik. De nincsen köze a magyar *ár-ik* igének a nyelvemlékekben mindig két egymásból folyó jelentésben feljegyzett, másik gyanúba fogott *ar ~ türkm. ār-* igéhez sem: 1. *ar-* 'ustavať, utomljatsja'; 2. 'tošcať, chudeť' (Drevnetjurkskij sl.). A két tör. *ar-* igető különválasztását nem csupán a különböző jelentés, hanem az a körülmény is indokolja, hogy a jakutban eltérő hangtani képviselőjük van: tör. *arda-* 'verderben' (intr.) ~ jak. *ardij* 'trübe werden, schimmeln' és vele szemben: tör. *ar-* 'müde werden, abmagern' ~ jak. *ir-, irabin* 'von Kräften kommen' (BÖTHLINGK 9, 31).

Mindezek alapján magától értetődik, hogy jelentéstartalmát tekintve a magy. *ár-ik* igető nem hozható kapcsolatba a MSZFE. ajánlotta finnugor megfelelőekkel sem. Szempontunkból igen érdekes, hogy az *árt* szócikk ellentmondásos jelentésű finnugor adatait RÉDEI (Die syrj. Lehnw. im Wog. 67) egy 'abreißen, abbrechen, zerreißen → *dünnwerden → abmagern' irányú jelentésfejlődéssel kísérli meg áthidalni, de ebből a láncolatból kifejezetten hiányzik az — úgy látszik — sehova be nem iktatható, magyar 'romlani, rothadni' stb. jelentés.¹ — A magyar *árt* illetve *ár-ik* ilyen kiemelése a finnugor szómezőből, tárgytalanná teszi az egész szócikket. A fennmaradó finnugor adatok egymásközi hangtani, alaki és jelentéstani viszonya, a kölcsönhatások iránya, valamint az esetleges török vonatkozások kérdése, speciális finnugrisztikai probléma.

Amint arról a bevezetőben már szó esett a TESz., némi jelentéstani aggályoskodást leszámítva, elfogadja a MSZFE. *árt* etimológiáját megjegyezve azonban, hogy az egybevetett adatok alapján kikövetkeztetett fgr. **ar3-* alapszó esetleges török kapcsolatainak kérdése még nincs tisztázva. Ez a megjegyzés nyilván NÉMETH: Az urali és a török nyelvek ősi kapcsolatai (NyK. 47: 72) című tanulmánya nyomán született (vö. még: Probleme der türkischen Urzeit. Bibl. Orient. Hung. V, 73). NÉMETH fenti cikkei a szóbanforgó összes fgr. *ar-*, *or-* és *ur-* igetőveket egyazon: 'müde werden, abmagern' jelentésű tör. *ar-* igével egyezteteti, illetőleg a fgr. alapalak **ar3-* és az őstör. *ar-* igető közt ősi kapcsolatot lát, de szerinte is még további bizonyítást igényel, mert: „Die Zusammenstellung ist wegen der Abweichung des Vokalismus unsicher.” Amennyiben ilyen ősi kapcsolat feltehető, az csak a magyar *ár-ik* ige kikapcsolásával jöhetne szóba.

II

Az *árt* ige tövének helyes kielemezését nagyban gátolta az a téves szemlélet is, amely szerint elhomályosult tövű képzett igéink közt nem lehet török eredetű ige, mivel azok mindig kitevő nélkül honosodtak meg nyelvünkben. — A tétel cáfolatára álljon itt bizonyítékul *ölt* igénknek a tárgyalt *árt* igéhez hasonló esete. — NÉMETH származtatása értelmében (KCsA. 1: 74—5) *ölt* igénk a magyarba is átkerült török *il-* (*ill-ik*) ige már képzett kauzatívumának, a tör. *ill-* igének az átvétele. Az oszmánból idézett *il-* 'sich mit etwas verbinden,

¹ Idézett munkámban (67, 94. l.) nem „az *árt* szócikk ellentmondásos jelentésű” finnugor adataiban tettem fel a fent közölt jelentésfejlődést, hanem a zürj. *or-* 'abreißen usw.' igéből származó vog. *ār-* 'abmagern' jövevényszóban. — Rédei Károly.

verwickeln, an etwas hängen bleiben, auf etwas treffen' (Z) és az ugyanonnan való, az ujjgurból is felemlített oszm. *ilt-* 'tragen, bringen, fortbringen, fort-schicken, absenden, wohin führen, wohin befördern, leiten' össze nem egyeztethető nagy jelentéskülönbsége azonban nem nyer magyarázatot. — PAIS (KCsa. 2: 460—3) elfogadja, illetve nem kifogásolja NÉMETH *ilt-* > *ölt-* egybevetését, de zavarónak érzi a feltűnő jelentéskülönbséget és azt is világosan felismeri, hogy a magyar nyelvtörténeti s nyelvjárási származékok mind a két ige, az *illik* és *ölt* esetében is, kizárólag csak az *akad*, *akaszkozik*, *akad* jelentésből magyarázhatók meg kifogástalanul. Ilyen magyar szempontú megfontolás alapján megkísérli a két eltérő jelentést egy nevezőre hozni, illetőleg valamennyi előforduló jelentésárnyalatot ugyanabból az *akad*, *akaszt* alapjelentésből levezetni. PAIS NÉMETHnek csak az oszmánra és ujjgurra szorított adatszolgáltatását KĀŠGARĪ (BROCKELMANN) és BANG-GABAIN nyelvemléki adataival bővíti ki s az *il-* és *ilt-* jelentéskörének áthidalásában elsősorban KĀŠGARĪ 'sammeln' jelentésű *ilit-* adatára támaszkodik, amit a megbízhatóbb BESIM ATALAY kiadás nem ismer. Ez azonban részletkérdés, fontos az, hogy a török adatok 'führen, bringen' jelentésének teljes kizárásával és a kialakult jelentéscsoportok helyes megítélésével, magyar vonatkozásban megnyugtató rendet teremt az *ill-ik* és *ölt* származékok első tekintetre bonyolultnak látszó szövevényében. — Az irodalmi hozzászólások sorrendjében maradvá, NÉMETH és PAIS idézett török adatait LIGETI (MNY. 31: 85—7) további gazdag anyaggal egészíti ki és vizsgálódását kiterjeszti a mongol és a mandzsu-tunguz nyelvekre is. LIGETI tipikus példái (a források ismétlése nélkül): 1. *il-* 'anhängen'; *iläk-* 'hängen bleiben'; *ilil-* id.; *ilış-* 'sich berühren'; *ilgü-* 'zuknöpfen' stb. 2. *ilt-* 'fortbringen'; *iltiș-* 'beim fortschaffen helfen'; *ältin-* 'fortgebracht, geschickt werden' stb. Ide kell csatolnunk még az azonos jelentésmegoszlást mutató következő csuvas igéket is: *lek-* 'beleakasztani; stecken, o. hängen bleiben, in etwas geraten' (kaz, *iläk-läk-*) és *leş-* '(el)- vinni, elkísérni; wegführen, fortbringen, begleiten' vö. kaz. *ilt-*, *it-* 'tragen, wohin bringen' stb. (PAASONEN, Szójegyzék.) De ugyanez a jelentésbeli szembenállás észlelhető a mongol és mandzsu-tunguz nyelvek azonos igetőveinek a töröktől eltérő jellegű származékaiban is. Hogy csak az irodalmi mongolt említsem: *elgü* 'pendre, être suspendu, être accrocher, suspendre, accrocher' (Kow, I, 212) és *elege-* 'envoyer, qc., déléguer' (Kow. I, 299). Szinte hihetetlen, hogy ez a bő adatismeret s a belőle adódó nyilvánvaló tény, hogy az *akad*, *akaszt* jelentés minden esetben a pusztá *il-* igetőhöz, a *vezet*, *hoz* jelentés pedig az *ilt-* tőigéhez fűződik, nem tudta megszüntetni illetőleg feloldani azt a feszültséget, ami NÉMETH és PAIS felfogása közt fennáll: 1. Az *ölt* ige a tör. *ilt* < *il-* átvétele; 2. Az *ölt* ige csak a tör. *il-* jelentéséből magyarázható meg. — Nyilván ez esetben is a régi török igei átvételekről vallott hibás nézet játszott közre, hogy PAIS professzor sem tette meg az utolsó lépést és nem vont le eddigi pompás megfigyeléseiből a végső következtetést, hogy: mi csak a tör. *il-* *akad*, *akaszt* igét vettük át, a *-t*-kauzativum pedig magyar nyelvi fejlemény. Senkiben sem ötlött fel a gondolat, hogy az idézgetett *ilt-* 'führen, bringen' nem lehet az 'anhängen' jelentésű *il-*kauzativuma, mert a kauzatív *-t* önmagában semmiképpen sem indokol ilyen nagyfokú jelentéskülönülést. Erre beszédes bizonyíték az *il-* 'anhängen' igének valóságos kauzativuma, amire azonban egyelőre csak a mai türkménből van példánk: *iltemek* 'privjazivat, prikrepljat, podvjazivat' < *ilmäk* 'cepljatsja, zacepljatsja, pricepljatsja' (BASKAKOV). — Az *ilt-* 'führen, bringen' tőige alapszava ismeretlen. RĀSĀNEN etimológiai szótára is megcsillagozza:

**äl-t.* (~ *ilt.*) 'fortführen, bringen'. A karakalpakban BASKAKOV szótára szerint a két szóban forgó ige, különböző vokalizmusban él: *il.* 'sceptif' és *elt.* 'vīnesti'. Ugyanilyen hangtani különbséggel említi a két igét CodCum. kiadásában GRÖNBECH is és BÖHTLINGK jakut szótára a szókezdő vokálisok hosszúságában jelez különbséget: *il.* 'anknüpfen, anhängen' és *ilt.* 'führen, tragen' (37, 38). RAMSTEDT (Einf. II, 197) a maga részéről arra gondol, hogy a 'führen, bringen' jelentésű *ält.* ~ *ilt.* ige denominális származék az *el* 'kéz' jelentésű szóból és hivatkozik az ujj. *qolt.* 'führen' < *qol* 'kar' analógiájára (RADL. II, 595). Szerinte a török *t* a mong. és mandzsu-tungusz *-da-*, *-dä-* denom. verbumképző szabályos folytatása. — A 'führen, bringen' jelentésű *ält.* ~ *ilt.* tőige kielemezése török etimológiai feladat; említése itt csak annyiban időszerű, hogy kihangsúlyozza a homonim *il.*¹ és *il.*² teljes különállását. — A magyar *ölt* ige irodalmának érdekes mozzanata, hogy már LIGETI kimerítő adatközlése után, PAIS „illik” cikkében (MNY. 35: 256—9), az ige konkrét és elvont jelentésköreinek mélyreható vizsgálata után újra visszatér az *ölt* ige, számára még mindig nyugtalanító problémájára és az ellentmondásokból kiutat keresve a következőket mondja: „... hangtörténeti okokból, de jelentéstani mozzanatok miatt is azt gondolhatjuk, hogy az *illik* eredetijét más török nyelvből és máskor kaptuk mint az *ölt*-ét”. — Végezetül megemlíteném a TESz. készülő III. kötetének vitatott eredetűnek mondott *ölt* címszavát. A szerkesztők véleménye szerint is valószínűbb, hogy az *ölt* az *ill-ik* ige magyar nyelvi származéka és nem készen kaptuk, a jelentése miatt sok fejtörést okozó *ilt.* ige alakjában. Az átvett *il.* ige eredetileg palatális-illabiális magánhangzójának labializálódását pedig a rákövetkező *l* + zárhang kapcsolat hatásának tulajdonítja mint: *telít* : *tölt* stb.

III

A magyar nyelvtörténet folyamán keletkezettnek látszik *int.* r. alakv. *imt.* 'winken' igénk is. GOMBOCZ a TörJövsz. magyar kiadásában nem teszi zárójelbe mint különben a kétséges átvételeket, hanem csupán arra hivatkozik, hogy a tör. *imdä.* > m. *int.* egyeztetést nem tudjuk biztos tör. *-md.* ~ m. *-nt.* hangmegfelelésekkel igazolni. GOMBOCZ ezzel a megjegyzésével megkérdőjelezi PAASONEN (KSz. 3: 243) és MUNKÁCSI (NyK. 32: 393) korábbi török származtatását is: magy. *int.*, *imt.* ~ tör. *imdä.*, *intä.* 'winken'. A BTLw.-ben pedig már úgy dönt GOMBOCZ, hogy az *int* igét végképpen törli az elfogadható török jövevényszavak sorából. Ennek alapján ítélt a TESz. is: az *int* ige török származtatása téves.

Az ÉrtSz. szerint a magy. *int.* ige első és a TESz. szerint is elsődleges jelentése: kézmozdulattal, fejbólintással, szemhunyorítással v. valamely tárgy mozgatásával jelt ad valakinek. Ugyanezt a jelentést tükrözik a török nyelvemlékek igei megfelelői: *imlä.* 'davať znak, morgať' (hunyorogat, kacsingat), *indä.* ~ *inlä.* 'zvať, davať znak' (Drevnetjurkskij sl.). A mai török nyelvjáráásokban: ojrot *imdä.* 'davať znak rukoj, zvestikulirovat' (BASKAKOV—TOŠČAKOVA); tar. ujj. csag. kar. L. T. *indä.* 'ein Zeichen geben, winken, rufen, herbeirufen, einladen' (RADL. I, 1447) és a jakutban: *imnä.* (< *im-lä.*) 'Znak delať, metiť (uši životnich)' és *imnän* 'davať znak glazami, migat glazami' (PEKARSKIJ). Vö. mongol *imnä.* 'cliner les yeux, hocher la tête en signe de consentement' (Kow. I, 311); ordos *émne* (*imne*) 'faire une marque . . . (Mos-

TAERT). Mélyhangú párjai: *im*. *imda*- 'göz kirmak), iřmar etmek (kacsintani)', kirg. *imda*- 'podmigivat, davat Znak glazami' (JUDACHIN); kir. *imda*- 'ein heimliches Zeichen geben'; kaz. tob. uig. *imla*- 'ein Zeichen, einen Wink geben, winken'; bar. *imna*- 'ein Zeichen mit der Hand geben' (RADL. I, 1404, 1408). — A származék igék alapját képező nomen: *im* 'Znak, Parol' (Drevnetjurkskij sl.); a mai nyelvjárásokban: ojtrot *im* 'mëtka, tavro; znak, namëtka' (BASK.—TOŠČ.); chakass *in* 'mëtka, znak' (BASK—INKIŽ.—GRAKUL); alt. tel. *im* 1. 'Eigentumszeichen am Ohren des Haustieres'; 2. 'ein Zeichen mit der Hand, Wink' (RADL. I, 1571); oszm. *im* 'iřmar, iřaret' (ZÜBEYR, Anadilden derlemeler 186); kir. bar, tob. *im* 'ein mit der Hand gegebenes Zeichen' (RADL. I, 1404). A jakutban: *im* 'mëtka (zarec) na uřach životnich . . . (PEKARSKIJ). Vö. mong. *im* 'Schnitte in den Ohren, Kennzeichen' (KOW. I, 208) ordos *em* (*im*) 'marque . . . faite à l' oreille des bestiaux' (MOSTAERT). Az előzőleg felsorolt széles körben elterjedt török *imdä*- ~ *indä*- igék jelentése 'jelez' (*int*) vagy 'jelöl', aszerint, hogy az illető nyelvjárásban 'Wink' vagy pedig 'Zeichen, Merkmal' jelentésben használatos-e az *im* ~ *in* nominalis alapszó. Abból a körülményből, hogy az alapszónak a törökségben túlnyomórészt, a jakutban és mongolban pedig kizárólag csak az *im* hangváltozata él, arra következtethetünk, hogy az *im* az ősbibb forma, mint ahogy a magyarban is az *imt* változat látszik a régibbnek.

Az I. fejezetben az *árt*- < *ár*-ik ige török származtatásával kapcsolatban mondottakhoz hasonlóan, az *imt*- ~ *int*- ige török eredete is csak egy őstörök *im*, *in* ~ *im*-, *in*- nomen-verbum föltevésével magyarázható meg elfogadhatóan. A képlet csupán annyiban változik, hogy míg a feltehető **ar*- ~ **aa* igenévszó verbális tagja önállóan csak a népi *ár*-ik igében őrződött meg és *r* nominális tag már csak az azonos jelentésű tör *arda*- verbális származékban mutatható ki, addig a feltett *im*, *in* ~ *im*- *in*- nomen-verbumnak viszont csak a nominalis tagja van meg önállóan is a törökségben, igei tagja pedig a magyarságban is már csak képzetten fordul elő. — A merésznek látszó ősi nomen-verbum feltevés elkerülhetetlen rendező elv az elhomályosult tövű — a magyarba is átkerült — török igei (és névszói) származékok etimológiai fejtegetésénél. — A készülő „Etimológičeskij Slovarj Tjurkskich Jazykov” sok tapasztalattal rendelkező szerkesztője SEVORTJAN pl. ezeket mondja: „. . . pod sloem otnositelno pozdno obrazovannich slov . . . vskrivaetsja ich glagolno-imennaja kornevaja podosnova. Takim obrazom . . . pri etimologičeskom analize tjurkskich osnov, glagolno-imennije korni dolžni bit postojanno v pole vnimanija.” (Vopr. Jaz. 1971. 6: 86.)

Régen beágyazódott török igei átvételeink alapszavának kihámozása természetszerűleg sokkal bonyolultabb, több áthidaló feltevést tesz szükségessé, mint rendszeren alany esetben átvett főnevéké. Az, hogy minden esetben csak az igei alakrendszerünkbe beillő török igetövet vettük volna át és csak kitevő nélkül honosodott volna meg nyelvünkben, túlhaladott álláspont. Az a valószínű, hogy különösen a tartós kölcsönhatás kétnyelvűségének körülményei között, úgy vettük át az igét, amint azt a magyar nyelvérzék az idegen nyelv ragozott formáiból kikövetkeztethette, vagy ahogy azt a magyarul is beszélő idegen nyelvünkbe keverte. Az utóbbi esetben még inkább fennáll a lehetősége, hogy a török ige változatlanul, eredeti formájában: nyílt és zárt szótaggal, képzővel és anélkül került nyelvünkbe. Idővel azonban nyilván már az ősmagyar kor folyamán a nyílt szótagú ige a nyelv hagyományos képző elemeit felhasználva zárt szótagúként illeszkedett igei alakrendszerünkbe. — A zárt

szótagú török igék egy része pedig, amint azt a *árt, ölt* és *int* igék esetében is láttuk, a finnugor igék *félt, fojt, márt* stb. analógiájára a deverbális *t* képzővel gyarapodva, műveltető, de néha még érezhetően mozzanatos jelleggel folytatja életét a köznyelvben. — Általában nomen és verbum viszonyát, megmaradását vagy kiveszését, valamint elhomályosult alapszavú származékokban való meghúzódását honfoglalás előtti török átvételeinkben — régiségük miatt — éppen olyan szemmel kell tekintenünk, mint ahogy azt az ősi örökség szavainak a vizsgálatában is tesszük.

K. PALLÓ MARGIT

Contribution aux verbes hongrois: *árt, ölt, int*

L'auteur de cet article formule son opinion sur trois verbes hongroises d'origine turque à radical périmé: *árt*- 'nuir'; *ölt*- 'faire un point'; *int*- 'faire signe'. — 1. En cas du verb *árt*- le thème *ár*- 's'altérer, pourrir, se putréfier' est encore attesté dans les dialectes. L'auteur pense avoir trouver son équivalent phonétique et sémantique dans le verb turque dénomiatif: *arda*- ~ *arta*- 'isportitsja, ghit' (Drevnetjurkskij sl.), encore plus exactement dans le nomen-verbum hypothétique: *ar* ~ **ar*-. Cf. jak. *ardai* 'Schimmel' ~ *ardii* 'schimmeln' (BÖHTLINGK). 2. Le thème du verb *ölt*- est encore bien connu dans la langue parlée: *ill*-ik, mais il n'existe pas un rapport vivant entre les deux verbes. Il thème hongrois *ill*- remonte immédiatement au thème turque *il*- 'anpassen, anhängen'. Ainsi la forme verbale *ölt*- est également un résultat d'une dérivation hongroise. 3. L'histoire du verb *int*- 'faire signe', dont radical est tout à fait périmé, est pareille à celle du verb *árt*- 'nuir'. Il semble, que le verb *int*- est en connection avec le nomen-verbum hypothétique: *in*, *im* ~ **in*-, **im*- 'signe ~ fair signe'. Cf.: *indü*- ~ *imlä*- 'davať znak' < *in*, *im* 'Znak' (Drevnetjurkskij sl.). — Par ces emprunts verbaux on voit justifié l'hypothèse qu'au cours du développement historique de la langue hongroise l'accroissement morphologique des thèmes turques en position fermé par le suffixes *-t*- (caus., -moment.), ne montre aucune différence en comparaison avec les thèmes fénno-ougrienne.

MARGIT K. PALLÓ

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Papp István
1901 – 1972

Forma szerint és hivatalosan a magyar nyelvészet professzora volt PAPP ISTVÁN, munkásságának jellege és irányulása mégis olyan, hogy őt nemcsak a tágabb értelmű hungarológia, hanem a szűkebben vett finnugrisztika is magáénak vallotta. Alig egy esztendeje köszöntöttük folyóiratunk hasábjain hetvenedik életévének betöltése alkalmából (KÁLMÁN: NyK 73: 448), s máris fájdalmas kötelességünké vált a végső búcsúztatás. Utolsó munkáinak egyike – talán éppen a legutolsó – ez évi első füzetünkben jelent meg: nekrológ volt ez a távolban élt és mégis oly közeli barátról, Aarni Penttilä-ről (NyK 74: 233–45). Érdemes fellapozni ezeket az oldalakat, mert nehezen lehet az urálistika irodalmában ehhez fogható megemlékezést találni, amely ennyire találóan, az oeuvre egészének teljes bemutatására törekedve tárja elénk egy nagy tudós portréját. Az értékelő

szavakat őszinte indulat formálja művészi veretűvé: tudósi és baráti elkötelezettség szövi át az emlékezés minden sorát. Igaz vallomás ez a nekrológ Penttilä-ről, de akaratlan önvallomása is egyben magának a megemlékezés szerzőjének PAPP ISTVÁNNak. Aere perennis monumentuma ez tudományos felelősségének, óriási tudásának, formakészségének, nyelvművészetének és nem utolsósorban megalkuvás nélküli humanizmusának.

Mégsem lenne helyénvaló, ha olvasóink csak a saját sorai közül elővillanó karakterisztikumokból kapnának képet az elhunytól. Hadd idézzük fel tehát röviden PAPP ISTVÁN életútját és nyelvtudósi magatartásának néhány jellemző vonását. PAPP ISTVÁN Kisvárdán született 1901. szeptember 12-én. Nagy szegénységben élő, sok gondú család tíz gyermekének egyikeként a szokásosnál jóval nehezebb körülmények között végezte iskoláit. Csupán korán megnyilvánuló rendkívüli képességeinek és néhány segíteni kész tanárának köszönhető, hogy tovább tanulhatott az öt elemi iskola elvégzése után is. Ósztöndíjak-

ból és magántanítványoktól származó szerény összegekből tartotta fenn magát a magasabb tanulmányokra való felkészülés éveiben, s 1920-ban beiratkozhatott a debreceni egyetemre, ahol magyar valamint német nyelv és irodalom tanári oklevelet szerzett. Tanári szolgálatát 1926-ban kezdte a kisvárdai állami gimnáziumban, a következő évben azonban a soproni, majd 1928-ban a hatvani állami reáliskolában nyert alkalmazást. 1934-ben a debreceni egyetemen „Sub auspiciis Gubernatoris” kitüntetéses doktorrá avatták magyar és finnugor nyelvészetből. Néhány évre rá, 1937-ben Debrecenbe került az állami gimnáziumba, s ugyanebben az évben szerezte meg egyetemi magántanári képesítését is „Nyelvléktan, különös tekintettel a magyar nyelv történetére és földrajzára” tárgykörből. Húszéves tanári múlt állott a háta mögött, amikor 1946-ban kinevezték a debreceni gyakorló gimnázium tanárának, de 1949-ben áthelyezik az egeri Pedagógiai Főiskolához, a magyar nyelvészeti tanszékre. Itt tevékenykedik 1952-ig, amikor visszakérül Debrecenbe mint a Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékének professzora. Ebben az évben kapta meg a tudományos fokozatok új rendszerének bevezetésekor — addig végzett munkássága alapján — a kandidátusi címet, 1970-ben pedig elnyerte a nyelvtudományok doktora fokozatot. Tevékeny életpályája nem sokkal nyugdíjba menetele után 1972. április 11-én fejeződött be.

A száraz életrajzi adatok szerint a tudományos kutatás szempontjából kedvező munkahelyei PAPP ISTVÁNNAK csak élete utolsó két évtizedében voltak. Szakirodalmi tevékenysége mégis már középiskolai tanár korában kibontakozott. Első cikkeit a harmincas években közölték hazai és külföldi folyóiratok. Ezekben nyelvföldrajzi kérdésekkel és általánosabban az újabb nyelvészeti törekvésekkel, főleg nyelvlélektannal, továbbá szakmódszertani és irodalomtudományi kérdésekkel foglalkozott.¹

A későbbiekben jelentősen gazdagodott munkássága azon kutatásokkal amelyeket 1935—1936. évi finnországi tanulmányútja után végzett a finnugor nyelvészet területén. Állíthatjuk, hogy legmonumentálisabb műveit is éppen ezen a területen alkotta. PAPP ISTVÁN finnugor nyelvészeti munkásságát főleg a finn nyelvvel kapcsolatos alapvetően fontos művei jellemzik, mindenekelőtt a finn nyelv hazai megismertetését szolgáló tetralógiája. „Finn nyelvtan” című művében (1956, 1958²) történeti háttérű rendszeres nyelvléírást ad, s ezt egyetemi hallgatók és szakemberek egyaránt nagy haszonnal forgathatják. „Finn nyelvkönyv”-e (1957, 1962³, 1967³) igen jól sikerült, ökonomikusan, jól átgondoltan felépített gyakorlati segédeszköz a nyelvtanuláshoz. Követi és kiegészíti ezt a „Finn olvasmányok szójegyzékkel” című könyv (1959), melynek szójegyzék része a Szinnyi 1884-ben megjelent szótárának elavulását átmenetileg feleltette. Átmenetileg, mert azután 1962-ben megjelent a kitűnő „Finn—magyar szótár” (2. kiadása 1970-ben), amelyet a hazai és külföldi kritika egyformán nagy elismeréssel fogadott. Nagy kár, hogy tervbe vett „Magyar—finn szótár”-ának megszerkesztését már nem tudta befejezni PAPP ISTVÁN. Reméljük azonban, hogy hagyatékának gondozói, tanítványai befejezik a félben maradt munkát. PAPP ISTVÁN négy alapkötetből álló finnológiai sorozata (melynek egyébként kiegészítő járulékaként megemlíthető az egyetemi tankönyvként használt „Finn kresztomátia” 1966, ill. ennek második

¹ Munkásságának bibliográfiáját hetvenedik jubileumára KORNIA LÁSZLÓ és K. SZOBOSZLAY ÁGNES állította össze (MNYj 17 (1971): 21—28). Ugyanitt (5—20. l.) munkásságát részletesebben ismerteti JAKAB LÁSZLÓ.

kiadása: „A finn nyelv alapelemei”, 1967) olyan páratlanul ritka tudományos, de művelődéspolitikai szempontból is kimagasló értékű teljesítmény, amelyhez hasonlót a hazai finnugor nyelvtudomány — Szinnyi szótára és finn nyelvtana óta — nem produkált. PAPP ISTVÁNNAK ezek a művei megbízható, korszerű segédeszközei a finn nyelvvel hivatásszerűen, tanulmányi kötelességként vagy kedvtelésből foglalkozóknak, és ezek a magas színvonalú, kiváló kézikönyvek a finn — magyar kulturális kapcsolatok történetében is kiemelkedő jelentőségűek.

Finnugor nyelvészként állítják elének PAPP ISTVÁNT azok a nevezetesebb tanulmányai is, amelyekben a finn nyelvre vonatkozó kutatási eredményeit összegezi (ilyenek pl.: a Kalevala ritmusproblémáiról írt tanulmánya, *KLTE Acta* II és *JSFOu* 58; a melléknévi jelző egyeztetéséről az *MSFOu* 125. kötetében, ill. a finn szófaji kutatásról írt dolgozata, *I. FUF* 34 és *Vir* 1960), vagy amelyekben általános nyelvészeti kérdéseket tárgyal a finnugor nyelvek anyaga alapján: az állítmányi szerkezet őstörténetét bemutató értekezésében (*UAJb* 29 és *MNyj* 3) RAVILA mondat-keletkezési elméletét fejleszti tovább eredeti módon, funkcionális nyelvélektani szemléletmódját alkalmazva a kérdés fejtegetésében; hasonlóképpen a finnugor nyelvi tények figyelembe vételén alapulnak az igenevek státusáról vallott nézetei is (*MNyj* 8 és *Hakulinen-Emlékkönyv*).

PAPP ISTVÁN finnugor nyelvészeti működésének egy másik vetületét ismerjük fel abban a tevékenységében, amelyet hosszabb időn át folytatott — főleg a jyvaskyläi nyári egyetemen, de finn folyóiratok hasábjain és egyéb fórumokon is — a magyar nyelv rendszerének és történetének ismertetéséért a finn kutatók, pedagógusok és egyetemi hallgatók között. Ilyen irányú munkásságának mintegy összesített summázata az „Unkarin kielen historia” című könyv (1968). Műfaji szempontból ez a munka így lenne meghatározható: finn szakmai közönség számára készült összefoglaló kézi- és tankönyv.

A kézikönyvszerűséget az adja, hogy szintézisbe foglalja szerzőjének a magyar nyelvtörténet egészére kiterjedő kutatásait, s noha terjedelmi korlátai miatt a magyar nyelvtörténet valamennyi kérdésére nem térhet ki, egységes egészként láttatja meg az olvasóval a magyar nyelv rendszerét. A fontosabb vitás kérdésekben a szerző nemcsak a saját véleményét ismerteti, hanem tájékoztat egyéb nézetekről is, a részletkérdésekre vonatkozóan pedig irodalmi utalásokkal igazítja útba az érdeklődőt. Tankönyvként pedig az jellemzi PAPP ISTVÁN munkáját, hogy könnyen áttekinthető, a részletekben nem vész el, és hogy a magyar nyelv történetének, a magyar nyelvrendszer sajátosságainak valóban a jellemző kulcskérdéseire tér ki, azokra a nyelvtörténeti problémákra, amelyek a finnországi finn és finnugor kutatók számára a leginkább tanulságosak. Mindezt az ismeretanyagot pedig a reá jellemző tömör, gondosan kimunkált fogalmazásban, jól proporcionált, gazdaságosan megkomponált formában, gondosan kiválogatott példaanyaggal illusztrálva találja PAPP ISTVÁN. A tankönyv és a kézikönyv egymástól sok szempontból eltérő műfaji követelményeit nagyon szerencsés kézzel ötvözte egybe a szerző. Amellett PAPP ISTVÁN a saját magyar nyelvtörténeti kutatásainak eredményeit is beleépítette ebbe a munkába. Ezeknek egy részét már korábbi cikkeiben kifejtette: pl. a rövid véghangzóink történetéről (*MNy* 59, *NytudÉrt* 40), a felszólító módjelről (*FUF* 32, *MNyj* 4), a *-k* igei személyrgról (*MNy* 46) stb. Nézeteinek más része viszont ebben a könyvben kerül kifejtésre első ízben. Így pl. PAPP ISTVÁN több, eddig kielégítően meg nem magyarázott igei formát származtat

felszólító alakokból, de igeragozásunk fejlődéstörténetének egyéb homályos pontjait is megkísérli felderíteni. Érdekes új elgondolást fejteget a tárgyias igeragozás kialakulásával kapcsolatban: ezeket a funkciók halmozódása, sűrűsödése és az ebből következő továbbragozás eredményeként magyarázza. Az ú. n. sűrítési elmélet minden bizonnyal új gondolatokkal termékenyíti meg a magyar nyelvtörténet kutatását.

Szólhatnánk PAPP ISTVÁNNak számos nem elsősorban finnugor vonatkozású művéről is, főleg nevezetes „Hangtan” c. tanulmányáról (MNYj 5), amelyből átdolgozott formában később egyetemi tankönyv lett („Leíró magyar hangtan”, 1966). Uthalhatnánk főiskolai jegyzeteire is, amelyek egytől egyig ugyanazokat az erényeket mutatják mint kisebb-nagyobb tanulmányai és könyvei. Ha ezeket az erényeket konkrétan is meg kellene nevezni, akkor azt emelném ki közülük, hogy PAPP ISTVÁN minden művének sajátos, egyéni karaktere van, amelyet a tárgyalt kérdések önálló szempontú, ötletekben gazdag feldolgozása teremt meg. A munkáin végivonuló másik jellemző vonás az elméleti igényesség: PAPP ISTVÁN nem elégszik meg sohasem a jelenségek egyszerű regisztrálásával, hanem a nyelvi tények mögött azok rendszerbeli helyét, funkcióját, az egészhez kapcsolódását kutatja. A fölényes tárgyismeretre és határozott elméleti háttérre alapozott műveket élvezetes, könnyed stílusban formálta meg mindig, szinte példáját adva annak, hogy a világos stílus a tiszta gondolat legjobb köntöse.

PAPP ISTVÁN a magyar nyelvtudományon belül sem iskolához, sem csoportosuláshoz nem tartozott és bátran vállalta ennek nem mindig előnyös következményeit: lassabban érte el, ami másnak hamarabb kijárt... Ez az egyedüliség — melyen tanítványainak szűkebb köre csak részben és helyileg enyhített — annak is következménye lehet, hogy a magyar nyelvtudomány egészére az elméleti irányultság aránylag kevéssé (volt) jellemző, PAPP ISTVÁN viszont sikerrel ötvözta konkrét részkutatásait is általános tanulságokkal, ill. a nyelvről vallott határozott elképzeléseivel. Ez gyakran sodorta őt vitába. Érdeklődése az elméleti kérdések iránt igen korán jelentkezett: már a harmincas években ismerkedik az új nyelvészeti áramlatokkal, Saussure, később Bühler gondolatrendszerével és mindez nemcsak alakítja nyelvfelfogását, hanem eléggé meghatározó módon rányomja bélyegét a PAPP-féle funkcionalista nyelvszemléletre. Nem a magyar nyelvész szokványos útjain indul tehát pályájára és ez éppen független tudományos egyéniségének legfőbb ismérve.

Nagy kár, hogy a nyelvről alkotott nézeteit, melyeket főleg a nyelvi funkciók és a nyelvi valóság tisztázásának szándéka vezérelt, végső formában nem fogalmazta meg. Ezeket csak tanulmányainak olvasása csillantja fel előttünk, amelyek közül az eddig említetteken kívül csak egy-két nevezetesebbre és általános szempontból fontosra utalok: a szó funkciójáról a MNY 38. kötetében, a szó nyelvtani (viszonyító) jellegéről a MNY 49. kötetében, a mondat részeiről, a mondat fogalmáról és funkciójáról a MNY 26., 48. és a Nyr 76. kötetében értekezett, de nem hagyható figyelmen kívül a szóalkotásról írt mintaszerű esszéje sem (MNYj 9). „Általános nyelvészet” címen ugyan írt egy két kiadást megért főiskolai jegyzetet (1950, 1952²), ez azonban már csak terjedelmi okból sem tekinthető nyelvelmélete szintézisének.

PAPP ISTVÁNNak vezető szerepe volt a tudományos közéletben, de nemcsak mint professzornak. Jelentős művelődéspolitikai tevékenységet fejtett ki a Finn—Magyar Kulturális Vegyesbizottság tagjaként. Fő kezdeményezője volt a debreceni és a jyvaskylái egyetem közötti baráti kapcsolatok szoro-

sabbara fonásának, és általában is érdemes munkása volt a magyar – finn kulturális kapcsolatok fejlesztésének. Tudományos és művelődéspolitikai érdemeit számos kitüntetéssel tanúsítja. 1964-ben az „oktatásügy kiváló dolgozója” lett, a Finnugor Társaság 1954-ben, a Kalevala Társaság 1958-ban külső tagjává, a Finn Irodalmi Társaság 1956-ben levelező tagjává választotta, 1967-ben megkapta a Finn Oroszlánrend parancsnoki keresztjét, 1970-ben pedig két külföldi megtiszteltetés érte: ekkor lett a turkui egyetem díszdoktora és a Finn Tudományos Akadémia külső tagja.

PAPP ISTVÁN szenvedéllyel élt. Harcolt azért, aminek hitt az igazában és kereken megmondta a véleményét a neki nem tetsző, számára elfogadhatatlan dolgokról. Emiatt sokan „nehéz” embernek vélték, de ezzel a minősítéssel csak akkor lehet egyetérteni, ha a meg-nem-alkuvó, szókimondó, állhatatos, egyenes és nyílt jelzők jelentéstartalmát összegezzük általa. Igaz ember volt, puritán életet élt és ezekből a jellemvonásokból táplálkozott az a mélyseges tisztelet, amely általánosan övezte őt nemcsak tanítványai és barátai körében, hanem az egész tudományos közéletben. Halála hírére megrendülten, osztatlan részvétellel fogadta a magyar tudományosság.

HAJDÚ PÉTER

Deme László: Az általános nyelvészet alapjai

DEME L. műve — amint a „Bevezető Megjegyzések”-ből kitűnik — tankönyvül íródott a szlovákiai negyedéves magyar szakos hallgatók számára, hogy segítségével „a már megismert részstúdiumok valami nagyobb egészbe ágyazódjanak; s hogy a magyar nyelv tényei és törvényei mögött felsejdüljenek „a” nyelv tényei és törvényei.”

A munka a nyelv és a beszéd megkülönböztetésének alapján épül fel. Hogy megítélhessük a szerző állásfoglalását ebben a kérdésben, egy pillantást kell vetnünk a kérdés történetére.

I.1. Nyelv és beszéd megkülönböztetésével már régebben, SAUSSURE előtt is találkozunk. De a megkülönböztetés nála kap először fundamentális jelentőséget: szerinte a nyelv, a társadalmi konvenció tudományos megismerésének elengedhetetlen feltétele, hogy vizsgálatát elválasszuk a beszédétől, amely ennek a konvenciónak egyéni alkalmazása; ebben természetesen az is benne foglaltatik, hogy a beszédet külön stúdium, külön „nyelvészet” tárgyává kell tennünk.

Ez a módszertani elv azon a meggyőződésen alapul, hogy a nyelvi jelek a beszédben, az egyéni realizációban olyan formában jelennek meg, amely mélységesen különbözik társadalmi lényegtől. Régebben alig láttak problémát a nyelv és a beszéd viszonyában. Saussure felteszi a kérdést, hogy a beszéd fiziológiai tevékenységében mi is az, ami tulajdonképpen nyelvi, a nyelvhez tartozik, s a válasz kutatása a nyelv teljesen újszerű felfogásához vezet el: a hangos és értelmes, gondolatokat közvetítő beszéd alapja, a nyelv, olyan rendszer, amelynek elemei, sajátos jelek, nem tartalmaznak utalást a hang és a gondolat szubsztanciáira, (ebben az értelemben) formális rendszer).

A *Syntactic Structures* megjelenése (1957) új fejezetet nyit a nyelvleírás elméletében, a nyelv és tudományának felfogásában egyáltalán. De CHOMSKY, bármennyire eltér szemléletében Saussuretól, a maga útján olyan megkülönböztetésre jut, amely alapján véve megegyezik a saussure-ivel.

CHOMSKY abból a megállapításból indul ki, hogy a beszélő a maga nyelvén korlátlanul képes új, soha nem volt mondatokat alkotni és ilyeneket, hallva, megérteni. A grammatika feladata a beszélőnek erről a „teremtő” képességéről számot adni. A beszélő „kreativitása” azonban a társadalom által kialakított és rögzített szabályrendszeren alapul. A grammatika feladata így, közelebbről meghatározva, abban áll, hogy felállítson egy megfelelő, a beszélő kreativitásának megfelelő szabályrendszert, olyat, amely hiány-

talanul és pszichológus látrehozza („generálja”) a vizsgált nyelven lehetséges normális, azaz a normának megfelelő („grammatikális”) mondatokat. Egy ilyen szabályrendszert nevezünk „generatív grammatikának”.

Ez a meghatározás azonban könnyen félreérthető. Egy generatív grammatika szabályai nem adnak útmutatást mondatoknak sem alkotására, sem megértésére. A beszélőnek ismernie kell ezt a szabályrendszert, ezen alapul „kompetenciája”, képessége szabadon használni a maga nyelvét. Más kérdés, hogyan alkalmazza ezt a kompetenciát, használja fel az „interiorizált”, elsajátított grammatikát tetszőleges mondatok alkotására és megértésére. A beszélő kompetenciáját, implicit nyelvtudását meg kell tehát különböztetnünk attól, amit ő ennek alapján véghez visz, beszédtevékenységétől („performance”). Ennek vizsgálata egy külön diszciplínára tartozik, amely a mondottak szerint a nyelv alkalmazását tanulmányozza; ez komplex, nem tisztán nyelvészeti stúdium, hiszen az egyén egy pszichofizikai tevékenységére irányul.

CHOMSKY eszerint megegyezik Saussure-rel abban, hogy egy tudományos nyelvészethoz szigorúan, következetesen meg kell különböztetnie a konvenciót, amely lehetővé teszi a „*faculté du langage*”-nak (a beszéd velünk született képességének) realizációját — vagyis a szűkebb értelemben vett nyelvet¹ — attól a tevékenységtől, amelyben ez a képesség a konvenció alkalmazásával megvalósul, a beszédől; egyetért abban is, hogy amennyiben a beszéd a nyelv alkalmazása, stúdiuma feltételezi a nyelvét, a nyelv stúdiuma logikailag előljár. Látjuk azt is, hogy mindkét koncepció értelmében a grammatika, ahogy az ókortól fogva kialakult, a nyelvre irányul mint a maga tárgyára; a nyelv stúdiuma tehát történetileg is megelőzi a beszédét. De már a két fogalom (nyelv és beszéd, ill. kompetencia és „performance”) körének közelebbi meghatározásában, abban a kérdésben, hogy a társadalmi konvenció milyen mértékben határozza meg a beszéd tevékenységét, a két kutató alaposan eltér egymástól.

Láttuk, hogy SAUSSURE szerint a nyelv jelek, éspedig olyan jelek rendszere, amelyek nem hangalak és jelentésvonatkozás pozitív sajátosságai, hanem egyedül kölcsönös viszonyuk határozza meg, amelyek ilyen értelemben elvontak. De a beszélő csak úgy nyilatkozhat meg, hogy tartalmat ad az elvont jeleknek, amelyeket mondatká kapcsol össze, és materializálja (hallhatóvá teszi) őket; más szóval: a megnyilatkozáshoz a beszélőnek értelmeznie kell a használt jeleket, fonetikai és szemantikai tekintetben egyaránt. Hogyan viszi ezt véghez? a nyelv elvont jelei alapján hogyan jön létre érzékelhető és tartalmas beszéd? ezt a kérdést SAUSSURE nem érinti. Nem véletlen mulasztás következménye ez, SAUSSURE eljárása a nyelvnek abból a sajátos felfogásából adódik, amely az ő tanításának magva. Eszerint igaz ugyan, hogy a nyelv formális rendszere a beszédtevékenység alapján szolgál: egy beszédaktus elsősorban a rendszerből kiválasztott jelek kapcsolatának exteriorizálása (kivetítése). De a rendszer nem tartalmaz utalást a szubsztanciális tevékenységre, amely alkalmazza: ez ellenkezőnk formális jellegével. Ebben az értelemben mondhatni, hogy a rendszer alkalmazása nem tartozik lényegéhez, kívül áll rajta, a rendszer nem tud a maga alkalmazásáról.

Ezzel azonban a genfi mester ellentétbe kerül önmagával. Szerinte a nyelv azoknak a társadalmi konvencióknak összessége, amelyek lehetővé teszik a „*faculté du langage*” megvalósítását; nem vitás azonban, hogy a beszélő a nyelvi jelek szemantikai és fonetikai értelmezésében nem önkényesen jár el, hanem a társadalom által kidolgozott, társadalmilag érvényes szabályokat követ.

CHOMSKY viszont azt vallja, hogy a grammatika közvetlen tárgya, az (ideális) beszélő (implicit) nyelvtudása, voltaképpen elmélet, amely egy bizonyos módon (mint norma) számot ad egy nyelvközösség tagjainak beszédtevékenységéről, a beszédtevékenység elmélete; mint ilyen nem tisztán formális, hanem magában foglalja a mondatoknak megfelelő formális struktúrák interpretációját is. Ennek megfelelően egy CHOMSKY-féle generatív grammatika három részből áll. Mind a három szükséges, hogy a grammatika elérje kitzított célját, jellemezze szintaktikai szerkezet, jelentés és hangalak tekintetében a nyelv valamennyi normális mondatát. De a szintaktikai komponens különleges helyet foglal el a másik kettővel (a fonológiai és a szemantikai komponenssel) szemben: valójá-

¹ Megjegyzendő, hogy CHOMSKY a *language* ('nyelv') szót a hagyományostól eltérő értelemben használja, a valamely grammatika által létrehozott („generált”) mondatok összességét érti rajta (fonetikai és szemantikai interpretációjukkal együtt); vö. „We may think of a language as a set of sentences, each with an ideal phonetic form and an associated intrinsic semantic interpretation. The grammar of the language is the system of rules that specifies this sound—meaning correspondence.” (N. CHOMSKY—M. HALLE, *The Sound Pattern of English*. 1968. 3).

ban amaz a grammatika produktív része, ezek csak interpretálják a szintaktikai komponens által létrehozott struktúrákat, jelentést és hangalakot tulajdonítanak nekik.

1.2. Lássuk mármost, hogyan foglal állást szerzőnk a nyelvtudománynak ebben az alapkérdésében.

SAUSSURE és CHOMSKY a beszédet egyaránt a nyelv alkalmazásának tekintik; ebben a szemléletben úgy tűnik fel, hogy a nyelv a beszédnek, amennyiben annak előfeltétele, föléje van rendelve. Szerzőnk elutasítja ezt az elméletet.

Szerinte a kettő viszonyát meg kell fordítanunk: a nyelv a beszéd eszköze anélkül, hogy ennek az eszköznek az alkalmazása a beszéd lényegéhez tartoznék. Igaz — ezt ő is kénytelen elismerni —, nem ismerünk sem a jelenben, sem — ameddig az írásos hagyomány világa elér — a múltban olyan beszédet, amely nem egy nyelv alkalmazása lenne; de ez az állapot D. L. szerint másodlagos, az emberek már beszéltek, mielőtt nyelvük lett volna. Az ő meghatározásában a nyelv komplex mondatok szerkesztésére szolgáló eszköz készlete; feltevése szerint azonban volt olyan kor, amelyben az emberek még tagolatlan nyilatkozatokban, szómondatokban érintkeztek egymással. Szerzőnk a beszéd fogalmát a kommunikációnak ilyen módjára is kiterjeszti és ezzel bizonyítottan látja, hogy a beszéd régibb, mint a nyelv, a nyelv utólag a beszédből állt elő, a szerző egy kedvelt kifejezésével abból „csapódott ki”.

Ez az érvelés gyenge lábon áll. Helytelen eljárás, a nyelv és a beszéd viszonyát egy feltételezett, az ősidők homályába vesző múltbeli állapotnak, és nem annak alapján meghatározni, amit egyedül ismerünk, világszerte a nyelvközösségek ezreiben egybehangzóan találunk. Következtelenség, továbbá, a tagolatlan nyilatkozatok („szómondatok”) által közvetített kommunikációt beszédnek minősíteni, de az alapjául szolgáló társadalmi érvényű rendszertől (BÜHLER az ilyet „einklassiges Zeichengerät”-nek nevezi)² elvitatni a nyelv minőségét. Tévedés egyáltalán a nyelvet a beszéd eszközeként tekinteni (az a szerző egyik alap gondolata!). A nyelv alkalmazásának alanya nem a beszéd absztrakciója, egy nyelvet emberek, egy nyelvközösség tagjai alkalmaznak; amennyiben ezt teszik, beszélnek, a beszéd nem az, ami a nyelvet alkalmazza, hanem maga az alkalmazás. A nyelv viszont elsődlegesen a beszédtevékenységben létezik; nyelv és beszéd így kölcsönösen feltételezik egymást, egyiknek a fogalmában benne rejlik az utalás a másikra, csak egymáshoz képest, egymásra vonatkoztatva határozhatók meg.

Nem vitás, hogy egy nyelv valamely történetileg meghatározott alakja a beszédből, a megfelelő közösség beszédtevékenységéből állt elő; de ez a tevékenység, természetesen, szintén egy nyelven alapult, egy nyelv szabályai hatották át. Az is kétségtelen, hogy beszéd és nyelv történeti fejlemények, az emberiség fejlődése (vagy inkább kialakulása) során keletkeztek; de keletkeztek a kommunikáció olyan módjából, amely sem egyik, sem másik nem volt.

1.3. Az egyén álláspontjáról a nyelv szükségképpen a beszéd előfeltételének tűnik fel. Ez helyes, csak hogy — és ezt a szerző joggal érezte — korlátozott álláspont. De a korlátját nem háríthatjuk el azzal, hogy mechanikusan megfordítjuk a viszonyt, ehhez a nyelvet a társadalomra kell vonatkoztatnunk.

A társadalmi organizmus egysége a termelésen alapul. Az egyének integrációja ezzé az egységgé szakadatlanul a kommunikáció, elsősorban a beszédtevékenység folyamatában valósul meg. Ezért nevezi a nyelvet a nagy etológus, Konrad Lorenz a társadalmi integráció egyének feletti apparátusának („ein überindividuelle Integrationsapparat”);³ ugyanez a gondolat BLOOMFIELD-nál is megtalálható;⁴ közelebbről egy nyelv ennek az integrációs folyamatnak immanens szabálya, törvénye egy társadalomban. Ez azonban azt jelenti, hogy beszéd és nyelv ugyanazon valóság két aspektusa. „A törvény — írja Hegel — nem a jelenségen túl, hanem abban közvetlenül jelen van; a törvények birodalma a létező vagy megjelenő világ nyugvó

² K. BÜHLER, *Sprachtheorie*. 1934. 72.

³ „Eine wirkliche ganzheitliche Integration der Teile kann selbstverständlich auch zum Entstehen überindividueller Ganzheiten führen. Nur müssen wir auch in solchen Fällen nach einem realen überindividuellen Integrationsapparat forschen. Die menschliche Sozietät besitzt in ihrer Wortsprache einen solchen Apparat, der eine überindividuelle Stapelung von Erfahrungen, ein überindividuelles Wissen und ausserdem eine sehr vollkommene Koordination der Funktionen ermöglicht.” L. Konrad, *Über tierisches und menschliches Verhalten*. München 1965. 279.

⁴ *Language*. 1933. 28.

képmása”⁵ és Lenin megjegyzi ehhez a helyhez: „Ez egy kiválóan materialista és (a nyugvó szóval) kiválóan találó meghatározás.”⁶

Gyakorlatilag ezen a gondolaton alapul hagyományosan a grammatika eljárása: a hagyományos grammatika a beszédtevékenységre irányul mint a maga tárgyára, ezt a tevékenységet igyekszik azokban a szabályokban, amelyek azt mint norma meghatározzák, megragadni, tudományosan elsajátítani. Ehhez a hagyományhoz csatlakozik N. CHOMSKÝ generatív grammatikája, amikor abban látja célját, hogy meghatározza, hiánytalanul és kizárólag, a tárgyalt nyelven lehetséges „grammatikális” mondatokat, más szóval: hogy a beszéd egész gazdagságát egy szabályrendszer „nyugvó képmásában” reprodukálja. Ez megint nem úgy értendő, hogy a nyelvnek és a beszédnek pontosan ugyanaz a tartalma, hogy a beszédet lehetséges teljességgel egy szabályrendszerre redukálni. Hegel hangsúlyozza — és Lenin ezt a helyet is helyesléssel jegyezte ki —, hogy a mozgalmalans jelenség gazdagabb, mint a törvények birodalma, magában foglalja a törvényt, de többet is annál;⁷ a törvény — jegyzi meg Lenin — éppen mivel a „nyugvó” az osztályrésze, szükségképpen szűk, hiányos, megközelítő, a jelenség gazdagabb a törvényénél.⁸ Valóban, ha a beszéd nem menne túl a nyelven, ezzel nem hatna rá vissza, a nyelv az idők folyamán változatlan maradna.

Az elmondottakból kitűnik a mélyebb oka annak, hogy nyelv és beszéd elválatlanul összetartozik, egyik sem gondolható a másik nélkül. Kitűnik az is, hogy helytelen a nyelvet, ahogy a szerző teszi, „eszköz-készletnek”, a beszéd „kellékének” tekinteni, nyelvnek és beszédnek más-más funkciót tulajdonítani.

2.1. A könyv első, a beszédet tárgyaló fejezete annak definíciójával kezdődik; eszerint a beszéd „az egyének társadalmi érvényű eszközökkel és formában való hangos reagálása külső vagy belső ingerekre”. (Megjegyzendő, hogy ez még csak a definíció első, kisebbik része.) A nyelv meghatározására csak a következő fejezetben, 25 oldallal később kerül sor, a szerző tézisének megfelelően, amely szerint a beszéd nem tételez fel szükségképpen nyelvet, „beszélni” nem feltétlenül „valamely nyelven beszélni”. Igaz, a beszédet szerzőnknek sem sikerül meghatározni anélkül, hogy társadalmi érvényű eszközökre hivatkoznék, amelyeket az alkalmaz, amelyeknek alkalmazása tehát szerinte is a beszéd definíciójához, lényegéhez tartozik. De ezen könnyű segíteni: kimondjuk, hogy ha ezek a társadalmi érvényű eszközök csak egyosztályos rendszert alkotnak, akkor nem számítanak ugyan nyelvnek, de alkalmazásuk (a „szómondatokban” folyó érintkezés) már beszédnek minősül (32).

2.2. A szerző definíciója szerint minden beszédaktus reakció külső vagy belső ingerekre (vö. 16. 26. 32.). Ez az állítás elfogadható abban — de csakis abban — az értelemben, hogy minden emberi cselekedet okozati összefüggésben áll, kauzálisan meg van határozva; így azonban az állítás nem tartalmaz semmit, ami a beszédet sajátosan jellemzné. Valójában nyilván reminiscenciával van dolgunk olyan művekből, amelyek a nyelvet a behaviorizmus szempontjából tekintik; ezek közé tartozik egy pszichológusnak, GRACE ANDRUS DE LAGUNÁNAK a könyve (*Speech. Its Function and Development*. 1927), amelyet a szerző egy új lenyomat megjelenése alkalmából elismeréssel ismertetett.⁹

A nyelvtudományban elsősorban L. BLOOMFIELD képviseli a nyelv behaviorista felfogását. A beszédaktust ő is mint (sajátos) reakciót („speech or substitute reaction”) határozza meg; igaz, ő hozzáteszi, hogy ez a reakció egyben inger is, ingerként hat a hallgatóra.¹⁰ Csakhogy BLOOMFIELDNAK ez a meghatározás kiindulásul szolgál arra, hogy a behaviorizmus keretében, annak nyelvén kifejtse az emberi nyelv sajátosságát, nevezetesen szerepét a társadalom integrációjában; szerzőnknél a behaviorista reminiscencia magában áll, nem vezet sehova.

2.3. A továbbiakban a szerző kifejti a beszédéről adott definícióját. Fejtegetéseinek két megjegyzést fűznék.

⁵ „Das Gesetz ist daher nicht jenseits der Erscheinung, sondern in ihr unmittelbar gegenwärtig; das Reich der Gesetze ist das ruhige Abbild der existierenden oder erscheinenden Welt.” HEGEL, *Wissenschaft der Logik*. 2. Teil. 1934. 127.

⁶ LENIN, *Filozofskie tetrady* (Polnoe sobranie sočinenij. Izd. pjatoe t. 29) 1963. 136.

⁷ „...; die Erscheinung ist daher gegen das Gesetz die Totalität, denn sie enthält das Gesetz, aber auch noch mehr, nämlich das Moment der sich selbst bewegenden Form.”

HEGEL, i. m., 128.

⁸ i. m., 136 sk.

⁹ MNY 1966. 285—292.

¹⁰ *Language* 25.

a) A definíció a szerző szerint „Leszögezi azt hogy a beszéd megvalósítása mindig egyéni”. (9) A kifejezés újból emlékeztet arra, hogy a szerző félreismeri a beszéd lényegileg instrumentális jellegét, valamiféle entitást lát benne, amelynek megvalósítása a beszédaktus műve, értelme. Valójában a beszélő nem a beszédet valósítja meg, a beszédaktus egy előzetesen elgondolt jelkapcsolat, egy „fonológiai model” (B. Malmberg)¹¹ realizációja, az egyén beszédtevékenysége pedig, általában, egy vele született képességé egy nyelv segítségével.

b) „A beszéd — állapítja meg a szerző — mindig fizikai valóság”. Ez igaz — amennyiben az igazság egyik fele az lehet. Tény, hogy ha kiejtek egy mondatot (pl. azt hogy *Kétszer kettő négy*), egy fizikai folyamatot idézek elő. Ez azonban önmagában csak éppen ennyi: fizikai, akusztikai, nem pedig nyelvi folyamat; beszédaktus, beszéd annyiban, amennyiben egy nyelvre vonatkoztatjuk, egy ennek elemeiből álló kapcsolat (egy mondat) realizációjának fogjuk fel, értelmezzük. Egy beszédaktus tehát (ill. annak terméke) nem pusztán „fizikai valóság”, inkább az, aminek Marx az árut nevezte: „ein sinnlich übersinnliches Ding”.¹²

De menjünk még egy lépéssel tovább! Egy mondat mint szerkesztett jelkapcsolat akárhányszor megvalósítható és minden egyes realizációja szükségképpen eltér valamennyi többitől. Az akusztikai folyamat tehát a megfelelő mondat megvalósítása és egyben, mint e g y i k megvalósítása, különbözik tőle, a szó pontos, információelméleti értelmében *szignál*, azaz jelhordozó (sign-vehicle).¹³ Egy mondat és az azt alkalmilag, adott esetben megvalósító szignál, a *n y i l a t k o z a t* (utterance, Äusserung, enoncé) megkülönböztetése manapság elementáris. A szerző azért, hogy nem veszi kellően figyelembe a kettő különbségét, súlyos tévedéseknek teszi ki magát.

3.1. A szerző a fejezet hátralevő, nagyobb részében (10—30) megkísérli a nyelvnek (ill. a beszédnek, mert hiszen szerinte a nyelv csak utólag áll abból elő) rekonstruálni a keletkezését és fokozatos kialakulását. Ez merész vállalkozás, nem is egy okból.

Az evolúciós elmélet diadala új megvilágításba helyezte a nyelv eredetének régi problémáját; kitűnt, hogy az szorosan összefügg az ember eredetének, az emberré válásnak problémájával, csak annak keretében vizsgálható eredményesen. A probléma eszerint messze meghaladja a mi tudományunk illetékességét, a nyelvészet csak azzal járulhat hozzá a megoldáshoz, hogy minél pontosabban és teljesebben tisztázza az emberi nyelv sajátosságát, a különbséget, amely azt elválasztja az állati kommunikációtól.

Másrészt a nyelvészeti kutatás egyik sokszorosan biztosított eredménye, hogy a nyelvek, amelyek ma szerte a világon többé vagy kevésbé haladott közösségekben használólatosak, természetük szerint mind a fejlődésnek ugyanazon fokát képviselik. (Mellesleg: ezért félrevezető, helytelen az a szójárás — a szerző többször is él vele (8. 17. 22) —, amely szerint ez vagy az a sajátság „még a legkezdetlegesebb” nyelvekben is megtalálható — mintha mutatkoznék a nyelvek között ilyen különbség.) Az ember pedig évezredek százai óta létezik mint számszámokat készítő és — a kettő összefügg — beszélő lény. A nyelv tehát, mire mai alakját felvette, roppant utat (és bizonyosan roppant bonyolult utat) tett meg; de ennek állomásairól semmiféle tudomásunk sincs: az első írásos emlékek Sumerből és Egyiptomból legfeljebb ötezer évesek és ezek már olyan nyelveket tárnak elénk, amelyek természetükben (lényegileg) nem különböznek a maiaktól.

A szerző mégis bizakodó, bizik abban, hogy „az állati jelzésekre és az emberi beszédre vonatkozó ismereteink egybevetésével és gondos mérlegelésével sok mindent kikövetkeztetünk, s legalább is valószínűsíthetünk”. (17).

3.2. De vajon nyelvész létére tájékozódott-e alaposabban az állati kommunikáció kutatásának és az emberi és állati kommunikáció összehasonlításának irodalmában? Én ennek alig látom nyomát a fejtegetéseiben. Szembeötlök nevezetesen a szerző hallgatása a tények egy olyan komplexumáról, amelyet ebben az összefüggésben hiányosság mellőzni.

¹¹ „La parole est la réalisation concrète d'un modèle phonologique dans un acte de communication.” In: *Le langage*. Vol. XXV de l'Encyclopédie de la Pléiade. (Ed. A. MARTINET) 1968. 57.

¹² *Das Kapital*. I. Berlin 1947. 76.

¹³ Vö. „research on automatic speech recognition aims at discovering a recognition function that relates acoustic signals produced by the human vocal tract in speaking to messages consisting of strings of symbols, the phonemes.” M. HALLE/K. N. STEVENS in: *The Structure of Language*. 1964. 604. Tanulságos a „Signalanpassung” és a „Zeichenanpassung” megkülönböztetése (W. Meyer-Eppler, *Grundlagen und Anwendungen der Informationstheorie*. 2. Aufl. 1969. 4.).

Néhány évtizeddel ezelőtt egy kiváló zoológus, KARL VON FRISCH a méhek munkájának szervezetét kutatva a kommunikációnak olyan módját fedezte fel nálunk, amely magasabbrendű, mint amit addig az állatvilágból ismertünk.¹⁴ Érthető, hogy VON FRISCH felfedezései nagy feltűnést keltek messze túl az állattan határain; kiváló nyelvészek is — mint JOHN LOTZ¹⁵ és EMILE BENVENISTE¹⁶ — felhívták rájuk a figyelmet a maguk oldaláról és igyekeztek meghatározni jelentőségüket a nyelvtudomány számára. Ma általános a vélemény, hogy ha meg akarjuk határozni az emberi nyelv sajátosságát az állati kommunikációval szemben, a méhek „nyelvére” különös figyelmet kell fordítanunk. Ezért meglepő látni, hogy a szerző az állati jelzésekre vonatkozó, viszonylag kiadós fejtegetéseiben beéri elmélgedésekkel a tyúkok szignalizációjáról és a támadó oroszlán ordításáról; lehetséges, de nem éppen valószínű, hogy a méhek kommunikációját a dolog ismeretében mellőzi hallgatással.

3.3. Egy későbbi fejezetben a szerző látható meglepéssel tekint vissza a nyelv eredetét tárgyaló elmélgedéseire, úgy véli, hogy ezekben megtalálható az oly rég vizsgált probléma megoldása. „Mint láttuk — írja — „a” nyelv eredete tulajdonképpen nem is probléma. „A” nyelv a beszédből ered, abból vált ki; „a” beszéd pedig a már állati fonok észlelhető komplex magatartásforma... hangos elemének önállósodása és minőségi továbbfejlődése” (65)

Attól tartok, hogy a szerző egy kissé elcsúszott a meglepéssel; más dolog verbálisan és más tényleg megoldani egy problémát. Egy példa megvilágíthatja, mire gondolok.

KARL BÜHLER, a kiváló pszichológus, a maga *Sprachtheorie*-jének (1934) egy ismeretes helyén (24 skk) kifejti, hogy a nyelvi nyilatkozat — az akusztikai esemény, amely egy mondatot realizál — háromszorosán, háromféleképpen jel: mint szimbólum egy tényállást ábrázol, mint szimptóma (indicium) kifejezi a beszélő belső világát, végül, mint szignál, vezérli a hallgató viselkedését. A „komplex jel” (ill. annak megvalósítása) így hármas funkciót teljesít. Közülük kettő, az indicium és a szignál funkciói („Ausdruck” és „Appell” BÜHLER szavaival) az állati kommunikációban is feltalálhatók; az ábrázolás funkciója az emberi nyelv sajátja (egy mondat „ábrázol” egy tényállást, amennyiben társadalmi eredetű és érvényű eszközökkel rögzíti annak tartalmát). Eszerint ha valaki vállalkozik a nyelv eredetének magyarázatára, annak nem utolsó sorban tisztázni kell, honnét ered, hogyan alakult ki az emberi nyelvnek ez a specifikus funkciója. Lássuk, hogyan igyekszik a szerző ezt a feladatot megoldani.

A beszédnek 6 is három funkcióját különbözteti meg: a) a kifejezés, ami a beszélőre jellemző; b) a befolyásolás, ami a hallgatóra irányul; c) a tájékoztatás, aminek a külvilág a tárgya (10). Ez a hármasság nyilván — közvetve vagy közvetlenül — a BÜHLERÉRE megy vissza; de ha alaposabban szemügyre vesszük, szembeötlik egy eltérés: az ábrázolás funkciójának színterénél a tájékoztatás lépett a helyére. Ez jelentős eltérés: amint láttuk, a BÜHLERNÉL megkülönböztetett funkciók közül éppen az ábrázolás az, amely az emberi beszédet specifikusan jellemzi — amit a szerző később maga is megállapít (16 sk. 23). Így felmerül a kérdés: mi indította őt erre az eltérésre?

Nem mondhatni, hogy az haladás BÜHLERHEZ képest, az eredeti séma korrektúrája: a nyilatkozat mint kifejezés is tájékoztat, információkkal szolgál a beszélő egyéniségét, érületét, kedélyállapotát illetően, amelyek gyakran lényegesen kiegészítik azt, amit mint jelkapcsolat ábrázol; viszont a „tájékoztatás” — vagyis, amennyiben megkülönböztetjük a kifejezéstől, az ábrázolás — nem csupán a külvilágra irányul mint a maga tárgyára: felháborodásomat pl. adott esetben nemcsak a hanghordozás indiciumával juttathatom kifejezésre, hanem szavakba foglalva ábrázolhatom is.

A bühleri séma módosításának indítéka kitűnik, ha egy kissé tovább olvasunk. A 14. oldalon a szerző a hármasságát átviszi az állati szignálra, ennek is három funkciót tulajdonít, éspedig ugyanazt a hármast, amelyet előbb az emberi beszédnek — azzal a különbséggel, hogy emez, állítólag, a külvilágról tájékoztat, az állati szignál viszont „bizonyos körülményekről”. Az így szerencsésen létrehozott egyezés alapján — mindössze a specifikus „ábrázolást” kellett a tágabb „információval” helyettesíteni — a szerző megállapítja, hogy „ha csírájában is” az emberi beszéd mindhárom funkciója „kita-

¹⁴ K. VON FRISCH, *Bees: their Vision, Chemical Senses and Language*. Ithaca, N. Y. 1950; id., *Orientierungsvermögen und Sprache der Bienen: Die Naturwissenschaften* 38 (1951) 105—112.

¹⁵ *Word* 7 (1951) 66 sk.

¹⁶ *Problèmes de linguistique générale*. 1966. 56—62 (eredetileg 1952). A kérdés egyik legújabb tárgyalása: G. MOUNIN, *Introduction à la sémiologie*. Paris 1970. 41—56.

pintható már az állati jelzésekben". Most már könnyű dolog megmagyarázni, honnét ered az emberi beszéd ábrázoló funkciója: szerzőnk szerint ez voltaképpén nem is új funkció, csak továbbfejlődése, sajátos formája a „tájékoztató funkcióknak”, amely egyaránt megtalálható az állati és az emberi kommunikációban.

Amint látjuk, a bühleri séma módosítása a szerző konstrukciójában arra van hivatva, hogy az emberi beszéd és az állati kommunikáció közti szakadékot verbálisan, szavakkal áthidalja.

A szerzőnek általában kedvelt eljárása azzal könnyíteni egy fejlődés magyarázatát, hogy kijelenti: a fejlődés eredménye „csirájában”, „potenciálisan” adva volt már a fejlődés kezdetén. Így pl. biztosít bennünket arról, hogy a tagolt mondat lehetősége már „benne rejlik” a tagolatlanban is, és ezt a következőképpen „mutatja ki”: „Az olyan tagolatlan felkiáltásoknak is mint . . . „Jaj!” és „Hess!” és „Reccs!” és társaik, van egyfajta dualizmusuk. Hiszen mindegyikük mögött é r e z h e t ő azért egy fajta alanyi aspektus (!), ott rejtezik a felkiáltás mélyén egyfajta „potenciális cselekvéshordozó”. A „Jaj!” felkiáltás mögött első személy é r e z h e t ő m e g (ez a benne jelzett fájdalom, meglepetés stb. természetesen hordozója); a „Hess!” mögül egy második személyű alany s e j l i k f e l (ez a parancs potenciális végrehajtója); a „Reccs!” mögé meg egy harmadik személyű alany é r t h e t ő o d a könnyen (vele történik az, amit a szómondatban jelzünk; itt ő vagy az a cselekvéshordozó).” (A kiemelések tőlem.) (24)

Lehet, hogy vannak területek, ahol hatásos az érvelésnek ez a módja; a tudomány, véleményem szerint, nem tartozik közéjük.

A nyelv eredetének kutatása jogos, szükséges vállalkozás. De ez a vállalkozás csak úgy érhet célt, ha nem éri be konkrét vizsgálódások helyett szavakkal, és nem kendőzi el maga előtt a feladat kivételes nagyságát. Az emberi nyelv páratlan a maga nemében, keletkezése, ha voltak is, természetesen, előzményei, u g r á s az élőlények kommunikációjának történetében; a szerző pedig gyakorlatilag arra törekszik, hogy ezt az ugrást folyamatos fejlődésnek tüntesse fel. Ennek a látszatát csak erősíti a szerző módszertanilag helytelen eljárása: ő a beszéd természetét tárgyaló fejtegetéseit összevegyíti annak eredetére vonatkozó feltevésekkel; ezzel megnehezíti az olvasónak elválasztani a kettőt, világosan felfogni az emberi beszéd sajátosságát, felmérni, másrészt, mennyiben sikerült a szerzőnek számot adni ennek a sajátos, egyedülálló kommunikációs eszköznek kialakulásáról.

4.1. A szerző, miután vázolta a beszéd funkcióját, eredetét és fejlődését, áttér a nyelv funkciójának, eredetének és fejlődésének tárgyalására. Ez megfelel már ismeretes tézisének: eszerint a nyelv utólag állt elő a beszédből, amely hosszú időn át tőle függetlenül, nélküle létezett; az előző fejezet glottogóniai spekulációi nem utolsó sorban arra vannak hivatva, hogy ezt a tézist alátámasszák.

A tárgyalás, rövid bevezetés után, a nyelv definíciójával kezdődik. Ez a definíció — valamivel rövidebb, mint a beszédé — így hangzik: „A nyelv a társadalomban élő emberek beszédtevékenységét szolgáló eszközöknek rendszert alkotó állománya, mely a valóság tükrözésére alkalmas konvencionális jelekből áll” (33). A szerző itt láthatóan SAUSSURE-t követi, aki a nyelv lényegét abban látta, hogy elemei jelek és hogy ezek a jelek rendszert alkotnak („avant tout la langue est un système de signes”).¹⁷

4.2. Hogy a beszéd jelekkel való kommunikáció, ez a felismerés az ókorra megy vissza. De a nyelvnek jelrendszerként való meghatározása Saussure értelmében éles szakítás a hagyománnyal.

A grammatika hagyományos tárgya, a jelenségeknek az a területe, amelyről számot adni kitartó törekvése, egy nyelvi közösség b e s z é d t e v é k e n y s é g e: erre a célra igyekszik feltárni a szabályokat, amelyek ezt a tevékenységet vezérlik. Ezen az állásponton a grammatika sajátosan s z a b á l y o k k a l foglalkozik.

Saussure szemében viszont a nyelv, mint a grammatika (azaz a szinkronikus nyelvészet) tárgya olyan rendszer, amelynek elemei, a jelek nem tartalmaznak utalást a hang és a gondolat szubsztanciáira, formális rendszer („la langue est une forme et non une substance”),¹⁸ és ezért nem lehet tekintettel a beszéd szubsztanciális tevékenységére. Ez a mélyebb, ha nem is az egyedüli magyarázata annak, hogy Saussure a nyelv definíciójában nem említi a szabályokat, amelyek meghatározzák, hogyan jön létre a nyelv elvont jelei alapján érzékelhető és tartalmas beszéd, nem említi a beszédtevékenységet vezérlő, átható szabályokat.

¹⁷ *Cahiers Ferdinand de Saussure* 15 (1957) 14. (A második *cours*-ban).

¹⁸ *Cours de linguistique générale*. 1949. 169.

4.3. A nyelv és a beszéd viszonyának megítélésében szerzőnk — legalább is első tekintetre így tűnik fel — élesen szemben áll SAUSSURE-rel. A genfi mester szemében a beszéd a nyelv alkalmazása és, mint ilyen, ahhoz képest „járulékos és többé-kevésbé esetleges”; D. L. viszont hosszasan fejtegeti, bizonyítja a beszéd genetikai és funkcionális elsőbbségét a nyelvvel szemben. De hiba volna ezt az ellentétet túlbecsülni, meg nem látni növelte a lényegi egyezést. Szerzőnk a hagyománnyal szemben Saussure-höz csatlakozik nyelv és beszéd mechanikus elkülönítésében: szerinte a nyelv holt „eszközkészlet”, amelyet a megismerésített beszéd kívülről, a maga szabályai szerint hoz működésbe: ennek megfelelően a nyelvet — Saussure mintájára, de még nála is szigorúbban — a jelek rendszerére korlátozza.

Megjegyzendő azonban, hogy D. L. mást ért (nyelvi) jelen, mint SAUSSURE. A közönséges felfogás szerint az egyszerű jelekből szabály szerint alkotott szerkezetek (képzett és összetett szók, szószervezetek és mondatok) maguk is jelek. SAUSSURE is így gondolkodott¹⁹ az ilyen jeleket nevezte ő szintagmának. (Mellesleg: szerzőnk tévesen állítja a 70. lapon, hogy SAUSSURE szerint a szintagma „a mondatnak még csak funkció részegységét” jelenti; valójában SAUSSURE a mondatokat is kifejezetten a szintagmák közé sorolja).²⁰ Szerzőnk ellenben a nyelvi jelet a morfémával azonosítja, azaz a beszédnek csak a minimális jelentős részeit tekinti jelek; eszerint a magyarban a *hal* szó jel, de már *kardhal*, amelyben két morfémát különböztethetünk meg, nem az.

Vajon miért vitatja el a szerző a komplex jelektől a jel minőségét? Fejtegetéseiben szerepel egy szakasz, amely a nyelvi jelek van szentelve (35—37), talán abban megtaláljuk a választ. Különbösen is érdemes ezt a szakaszt mint a szerző munkájának mintáját közelebbről megtekinteni.

5.1. A szakasz címe — „A nyelv egysége a jel” — egyik fele a szerző egy formulájának, amely teljesen így hangzik: a beszéd egysége a mondat, a nyelv egysége a jel (vö. 10; 71). A szimmetrikus formula hatáskör: kár, hogy nem állja meg a gondosabb vizsgálatot. Az első felében nincs kivétel, a mondat valóban a beszéd egysége, amennyiben minden beszéd mondatok sorában áll, mint a mondat egész számú többszöröse határozható meg. Egy nyelv ellenben a szerző által is vallott nézet szerint jelek rendszer; márpedig egy rendszer viszonya a maga tagjaihoz vagy elemeihez egész más, mint a beszédé azokhoz a mondatokhoz, amelyeknek sora alkotja, itt nem lehet egységről beszélni (legalábbis nem olyan értelemben, mint a formula első felében).

5.2. A szerző a (nyelvi) jelet a következőképpen definiálja: „Jel az, ami a beavatott jellel számra a valóságnak valami olyan elemét vagy mozzanatát szimbolizálja, amely más, mint a jel maga: ami a jelet ismerőben képes felidézni a vele jelölt valóság-elem képzetét.” (35) Ez a definíció több megjegyzést tesz szükségessé.

a) Egy klasszikus definíció szükségképpen megjelöli a „genus proximum”-ot, azt a legközelebbi nemet, amelyhez a meghatározandó fajta tartozik; pl. a négyzet egyenlőoldalú négyszög. A szerző nem követi ezt a hagyományt, nem mondja meg, hogy a nyelvi jel a dolgok milyen neméhez tartozik, beéri azzal a fordulattal, hogy „jel az, ami . . .”. Ezzel ugyan némi esalódást szerez az olvasónak; de még hivatkozhat arra, hogy manapság nem kívánjuk meg egy definíciótól minden körülmények között a klasszikus formát.

Van azonban olyan követelmény, amelyet egy meghatározásnak feltétlenül ki kell elégítenie, s ez abban áll, hogy a definiáló tagnak nem szabad a definiálandó szót tartalmaznia. Ezt a hibát követi el a szerző, ha nem is nyíltan, amikor a jel (egyik) funkcióját úgy határozza meg, hogy az „szimbolizál”, ami annyi, mint „jel gyanánt funkcionál”.

b) A szerző kétszeresen jellemzi a nyelvi jelet: egyrészt azt állítja róla, hogy az „szimbolizálja” a valóság egy elemét, másrészt, hogy képes felidézni a vele jelölt valóság-elem képzetét. Ami az utóbbit illeti: a nyelvi jel *m i n t o l y a n* jellegzetesen nem egy valóság-elem képzetét idézi fel — erre más egyéb is képes —, hanem a *m a g a j e l e n t é s é n e k k é p z e t é t*.

c) Szerzőnk szerint a nyelvi jel karakterisztikus funkciója a „képzetkeltés”. Hogy világosan lássuk ennek a nézetnek értelmét, tanácsos Paulhoz fordulnunk, akinek hatása a magyar nyelvészetben különösen tartósan mutatkozik.

Ha egy meghatározott helyzetben, annak megfelelően az *asztal* szót használom (pl. ebben a mondatban: *Ez az asztal nekem drága*), akkor a hagyományos és, egyben, a nyelvészeti szemantikában jelenleg általánosan uralkodó nézet szerint a szóval egy bizo-

¹⁹ „Dans la règle, nous ne parlons pas par signes isolés, mais par groupes de signes, par masses organisées qui sont elles-mêmes des signes.” *CLG* 177.

²⁰ „La phrase est le type par excellence du syntagme.” *uo.*, 172.

nyos dolgot jelölök a külvilágban, erről a dolgról beszélek, róla állítok valamit. Ennek a nézetnek értelmében meg kell különböztetnünk azt, amit a szó jelent, attól, amit jelentése alapján adott esetben jelöl („thing-meant”, „reference”).

PAUL szerint másképp áll a dolog. Ő különbséget tesz „szokásos” és „alkalmi” jelentés között; szokásos jelentésen a teljes tudattartalmat érti, amely a nyelvi közösség egy tagjának számára a szóhoz fűződik, alkalmi jelentésen pedig azt, amelyet a beszélő, ahogy a szót kiejti, ahhoz fűz, és amelyről elvárja, hogy hallgató is a szóhoz fűzze.²¹ Ebben a felfogásban ha egy adott helyzetnek megfelelően kijelentem, hogy *Ez az asztal nekem drága*, az *asztal* szót ugyan nem a szokásos, teljes jelentésében használnom, hanem egy szűkebb, „alkalmi” jelentésben, de változatlanul nem egy dolgot, hanem egy képzet-tartalmat jelölök vele, általában: nem a dolgról, hanem csakis képzeteimről beszélek, a szavak hivatása ezeket felidézni.

PAUL, amikor ilyen módon bevezeti és megalapozza a jelentés változására vonatkozó fejtegetéseit, nem valami különleges, egyéni felfogást képvisel. Az újgrammatikusok szemantikája egyáltalán azon a századforduló táján szélesen befolyásos elven alapult, amely szerint csak az lehet gondolkodásom, és így beszédem tárgya is, ami képzetem. (A nagy logikus, G. Frege, aki még egyik utolsó, egy félszázaddal ezelőtt megjelent értekezésében is hosszasan viaskodik ezzel a tévedéssel,²² találon jegyzi meg egy alkalommal, hogy ha kijelentem: „Ez a fűszál zöld”, nem képzetemet teszem egy állítás tárgyává, és ha mégis, hamisat állítok).²³

Ez a szubjektivista szemantika a pszichologizmussal együtt, amelynek egyik kifejezése, régóta hitelét veszítette, hatása azonban még világosan megmutatkozik szerzőnk fejtegetéseiben. Megmutatkozik elsősorban abban, hogy ő, amint említettem, a nyelvi jel fő funkcióját a képzetkeltésben látja. Az újgrammatikusok szemantikájából ered továbbá szerzőnkél — az elmondottak alapján ezt könnyű felismerni — a kétféle, nyelvi és „beszédbeli” jelentés megkülönböztetése (125., 130.).

d) Ha az összefüggést (akárcsak a címet) tekintjük, nem kétséges, hogy a szerző a nyelvi jelet igyekszik meghatározni. De nem ezt mondja: a definíció tárgyát (a definiendumot) egyszerűen *jelnek* nevezi, mintha másféle jel mint a nyelvi, nem is léteznék. Igaz, hogy a jel különféle fajtáinak rendszeres áttekintése nem ide tartozik; de a nyelvi jel meghatározásához elengedhetetlen megállapítani, hogy azt mi különbözteti meg specifikusan más természetű jelektől. Ehhez járul még egy körülmény, amely arra kényszerít bennünket, hogy a nyelv vizsgálatában is tudomást vegyünk a jelek sokféleségéről: a nyelvi nyilatkozat elemzése kimutatja, hogy az t ö b b f é l e k é p p e n jel.

Egy nyelvi nyilatkozat — pl. ez a mondat: *Péter megérkezett*, ahogy az egy bizonyos esetben elhangzik — mindenek előtt egy nyelvi jelekből alkotott szerkezet kivitele (realizációja); mint ilyen, egy tényállást ábrázol, esetleg, mint az idézett példában, anélkül, hogy bármilyen elemével a beszélőre utalna. Ezzel azonban még nincs kimerítve az információ az a gazdagsága, amelyet a nyilatkozat magában foglal. Abból, ahogy a beszélő adott esetben a *Péter megérkezett* mondatot realizálja, kiolvasható neme és kora, földrajzi eredete és műveltségének foka, nevezetesen állásfoglalása az ábrázolt tényállással szemben, az, hogy Péter megérkezése örömet szerez-e neki vagy bosszúságot. A nyilatkozat ezeket az információkat is mint jel közvetíti, de nem mint nyelvi jel, hanem mint a jel egy másik fajtája, mint *i n d i c i u m* (Anzeichen).

Miben áll a kettő különbsége?

Ha adott esetben füstöt látok az erdő fái mögül felszállani, ez a tényállás számomra jele annak, hogy ott (talán egy tisztáson) tűz ég, jel, amennyiben az érzékelt tényállás (a felszálló füst) alapot ad egy másik, közvetlenül hozzáférhető tényállás (egy tűz égése) feltevésére, arra utal. Az efféle jeleket nevezzük *indiciumnak*. Ha viszont azt hallom, hogy *A fákön túl tűz ég*, az, amit hallok, szintén jel számomra, de másképpen. Egy indicium értelmezésének a következtetés formáját adhatjuk (pl.: „a fák mögül füstöt látok felszállni, következtetésképpen ott tűznek kell égnie”); a nyelvi nyilatkozat értelmezésekor az akusztikai esemény mögött egy komplex jelet (mondatot) ismerünk fel, amely komponenseinek társadalmilag rögzített jelentése révén egy tényállást ábrázol, anélkül, hogy ezzel annak valóságáról — mint az indicium — a maga létével többé-kevésbé kezeskednék.

²¹ *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 5. Aufl. 1920. 75.

²² *Kleine Schriften*. Hildesheim 1967. 350 skk.

²³ *Grundgesetze der Arithmetik*. 1. Jena 1893. XXI. 1.

Amikor tehát a nyelvi nyilatkozatból annak voltaképpeni tartalmán, a komponens jelek kapcsolatában foglalt közleményen felül a beszélő egyéniségére és kedélyállapotára vonatkozó információkat is merítünk, ennek az az alapja, hogy a nyilatkozatot nemcsak mint egy komplex nyelvi jel valóságát, hanem egyben mint indiciumot fogjuk fel és értelmezzük.

A nyelvi jel és az indicium különbségét elsőül E. HUSSERL, a filozófus elemezte mélyrehatóan,²⁴ megállapítva egyben összefonódásukat a nyilatkozatban, azt, hogy „a kommunikatív beszédben a kifejezések (azaz a nyelvi jelek) mind indiciumként funkcionálnak”.²⁵ Őt követi Bühler, amikor kifejti a nyelv „organonmodel”-jének koncepcióját; de ő még egy lépéssel tovább megy: szerinte — amint erre már előbb, más összefüggésben emlékeztettem — a nyelvi nyilatkozat háromféleképpen (mint szimbólum, indicium és mint a hallgató viselkedését vezérlő szignál) tölti be a jel szerepét.

Szerzőnk ignorálja ezeket a felismeréseket; igaz nehéz is őket értékesíteni, ha valaki azon a nézeten van, hogy a nyelvi nyilatkozat nem jel, de viszont ez is mutatja ennek a nézetnek a ferdeségét. Egy alkalommal (16. sk.) a szerző az állati jelzést gyakorlatilag mint indiciumot állítja szembe az emberi beszéddel; arról nem vesz tudomást, hogy a beszéd, a nyelvi nyilatkozat egyebek között indicium is.

5.3. A jel definíciója után a szerző áttér jel és jelzés különbségének kifejtésére; jelzésen a mondatot érti és voltaképpen azt igyekszik itt kimutatni, hogy a mondat alkotórészei lehetnek jelek, ő maga nem tekinthető annak. Lássuk közelebbről, milyen érvekkel bizonygatja ezt a tézist.

Mindenekelőtt arra hivatkozik, hogy „a jelzés közlő . . . , a jel csak képzetkeltő erejű jelenség”. Nem vitás, hogy a mondat mélységesen különbözik azoktól a jelektől, amelyekből esetenként felépül: a nyelvi közlés egysége a mondat és a nála kisebb jelek (a morfémtől a szószerkezetig) csak egy mondat keretében válnak valósággal jellé, látják el aktuálisan (tényleg) a jel hivatását. Kérdés azonban, hogy ennek a különbségnek alapján elvitatathatjuk-e a mondatot a jel karakterét egyáltalán.

Jel és mondat különbözik továbbá szerzőnk szerint abban is, hogy „a jelzés . . . közvetlenül csak a beszélő belső világára utal; a jel viszont az objektív valóságnak valami elemére vagy mozzanatára”. Megvallom, nem értem, hogyan lehet ilyet állítani. Tekintsük a következő mondatot: „Budapest a Duna két partján fekszik”. Ez a mondat kétségkívül olyan tényállást ábrázol, amely a külső valóság része. Maga a mondat az emberi gondolkodás műve, de ezt az ismeretet nem belőle merítjük, ő egyetlen morfémmal sem utal egy beszélő „belső világára”. Tény, hogy egy mondat adott realizációja *m i n t i n d i c i u m* rávilágít a beszélő egyéniségére és kedélyállapotára, de ezek az információk nem tartoznak a mondat tartalmához, esetenként változnak, aszerint, hogy ki és milyen körülmények közt ejti azt ki. Másrészt bármely nyelvben tömegesen akadnak jelek, amelyek a lelki élet jelenségeire vonatkoznak (vö. m. *örül, remél, jél* stb.).

Szerzőnk végül harmadik helyen azt hangoztatja, hogy „a jelzés egyszeri, egyéni-egyedi és mindenkor aktualizált; a jel standard, és nem aktuális . . .”. Ez az állítás nem veszi tekintetbe a típus és az egyes eset (a „type” és a „token”) különbségét. Ha kiejtem pl. a *határ* szót, egy (öt fonémából álló) fonológiai típust aktualizálok (azaz valósítok meg); a típus bármely aktualizálása közvetlenül, materiálisan különbözik a többitől, de valamennyi, amennyiben ugyanazt a típust aktualizálják, ugyanazon jelnek számítanak. Ugyanez a viszony áll fenn azonban egy mondat és a megfelelő nyilatkozatok között; bármely nyilatkozat egy mondatot aktualizál, amely mint típus akárhány más nyilatkozatban is aktualizálható. Egy nyilatkozat tehát valóban egyszeri és aktuális, de nem a mondat, amelyen alapul, az ugyanolyan „standard és nem aktuális”, mint szerzőnk szerint a jel. Az ellentét látszata onnét ered, hogy ő a jelet mint típust egy aktualizált mondattal, egy nyilatkozattal hasonlítja össze.

Amint látjuk, a szerző érvei gyenge lábon állnak. De ettől eltekintve eleve elégtelen, nem célravezető az érvelés módja. A mondat és a komponens jelek között bőségesen található számottevő különbségeket; de már eldönteni, mi ezeknek a jelentősége, lehetséges-e ilyen különbségek alapján elvitatni a mondatot a jel karakterét, ehhez kiindulásul tisztázni kell a jel általános fogalmát. Itt természetesen nem térhetek ki erre a kérdésre; csupán arra emlékeztetnék, hogy egy nyilatkozat a hallgatónak, aki érti a nyelvet, olyan információt közvetít, amely gyökeresen különbözik a saját közvetlen valóságától, mást mond, mint ami ő maga, azaz karakterisztikusan jelfunkciót teljesít.

²⁴ *Logische Untersuchungen*. 2. 1. (1928) 23 skk.

²⁵ *Uo.*, 33.

5.4. A szakasz hátralevő részében a szerző azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a jelet milyen viszony fűzi egyrészt jelentéséhez, másrészt „tárgyához”, ahhoz, amit jelöl („thing-meant”, „reference”). Ezt az eljárást nem tartom logikusnak. Helyesebb lett volna, kétség kívül, először a jelet és a jelentést egyenként tárgyalni; a szerző ehelyett csak száz oldallal később, a mondat problémáinak részletes vizsgálata után, a morféma fejezetében tér ki a jelentésre, tényezőire és fajtáira. (pp. 126—130; vö. az előző oldalakat is). Az anyagnak ilyen elrendezése nem csupán figyelmetlenség következménye. A nyelv-tudomány újabb fejlődése megtanított bennünket arra, hogy a nyelvészeti szemantika fő problémája a mondat jelentése, vagyis az a kérdés, hogy a mondat jelentése hogyan, milyen szabályok szerint áll elő (vezethető le) komponenseinek jelentéséből. Szerzőnk viszont még nem jutott túl a régi, elégtelen nézeten, amely szerint a jelentéstan gyakorlatilag a szójelentés elmélete, a lexikológia egy alosztálya (p. 218).

5.5. A szerző, amint már említettem, a nyelvi jelnek szentelt szakaszban fejtegeti, legalábbis részben, jel, jelentés és „tárgy” viszonyát. Itt is alig akad állítás, amely ne tartalmazna valamilyen tévedést. Kettőt ragadok ki például, amelyek viszonylag röviden tisztázhatók.

A szerző szerint a tárgy, és a jel, amely reá irányul, elválhatatlanul összetartozik. „Az *asztal* hangsor — olvassuk a 36. lapon — a magyar nyelvű hallgatóban egymagában is képes felidézni a valóságos asztal képzetét; . . . Ugyanígy fordítva is: egy konkrét asztal is felidézi a szemléltben az *asztal* hangsort . . . A tárgy, esemény vagy egyéb valóságmozzanat . . . és a jel . . . egymással elválaszthatatlan kapcsolatban van” (p. 36). Amint az idézetből kitűnik, a szerző úgy véli, hogy pl. egy appellatívum alkalmazása egy adott tárgyra pusztá asszociáció alapján történik. Ha igaz lenne, ha a tárgy automatikusan felidézne a maga nevét (ill. egy osztálynak a nevét, amelyhez tartozik), a beszéd nem volna az az igényes tevékenység, aminek, ha közelebből nézzük, mutatkozik.

Ha egy személyt *orvos*-nak nevezek, nem olyan névvel utalok rá, amely mint egyéni illeti; ezzel a névvel egy *o s z t á l y b a* sorolom, más szóval: egy fogalom alá rendelem. Egy mondat, általában, amelyben egy appellatívum egy egyedet jelöl, a maga explicit tartalmán túl még egy állítást is foglal magában. Tekintsük a következő példát: „Ez az orvos érti a dolgát”; ennek a mondatnak a tartalma kifejtve annyi mint „Ez az egyén orvos, és érti a dolgát”. Igaz, közönségesen nem ütközik érezhető nehézségbe olyan fogalmat (tulajdonságot) találni, amelynek közvetítésével megnevezhetjük az adott individuumot. De vannak esetek (és ilyenek éppen nem ritkán adódnak), amikor kitűnik, hogy egy appellatívum, egy „attributív” név alkalmazása egy egyénre feltételezi annak osztályozását, egy kognitív aktust: az orvosnak pl. adott esetben diagnózist kell csinálnia, hogy a betegséget, amelynek szimptomáival szemben áll, megnevezhesse.

Meg kell gondolnunk, ezen túl, hogy egy végtelenül gazdag valósággal állunk szemben, amely magát soha pontosan nem ismétli, szakadatlanul újat produkál; hogy a beszéd ennek tárgyait és relációit véges számú, társadalmilag rögzített jelentés segítségével kénytelen megjelölni; végül, hogy ezeknek a jelentéseknek, a tulajdonnév kivételétől eltekintve — a tulajdonnév pedig semmit sem mond arról, amit vele jelölünk —, valami általános a tartalmuk. Ha mindezt tekintetbe vesszük, látnunk kell, hogy minden megjelölés egyoldalúan világítja meg a maga tárgyát, és hogy a hozzárendelés viszonya csak jel és jelentés közt áll fenn, a dolgok nincsenek jeleinkhez rendelve.

A másik részlet, amelyhez néhány megjegyzést kívánok fűzni, a nyelvi jel önkényességének kérdését érinti.

Saussure, amint ismeretes, azt tanítja, hogy a nyelvi jel — pontosabban: a jel és a hozzá tartozó jelentés kapcsolata — (a szó egy sajátos értelmében) önkényes. Ez a tézis nála különös jelentőséget kap, de nem tőle ered,²⁶ már századokkal előtte hagyományos volt, közhely („Je sais — írja Leibniz — qu'on a coutume de dire dans les écoles et partout ailleurs que les significations des mots sont arbitraires”).²⁷ Szerzőnknek nem tetszik az *önkényes* szó használata ebben az összefüggésben, félrevezetőnek találja. Ez a véleményem nem alaptalan, de nincs jelentősége. Félrevezető, helyesebben félreérthető kivétel nélkül minden kifejezés, amelyet egy tudomány a köznyelvből merít, hogy terminus technicusként használja, egy maga alkotta fogalmat jelöljön vele; *tömeg* és *energia* a fizikában, *funkció*, *gyűrű* vagy *test* a matematikában nem kevésbé félreérthető, ha nem ismerjük speciális, tudományos jelentésüket.

²⁶ Vö. „Le principe de l'arbitraire du signe n'est contesté par personne” *CLG* 100.

²⁷ *Nouveaux essais sur l'entendement humain*. III. ch. II. § 1 (Berlin. 1962. 278).

A „félrevezető” önkényes kifejezés a szerző véleménye szerint helyettesíthető a *konvencionálissal*; ez azonban tévedés: egy önkényes jel szükségképpen konvencionális, de nem fordítva.²⁸ A mi három szavunk önkényes jele a kettőt követő egész számnak, amennyiben a jel és jelentése között nincs semmiféle belső összefüggés, kapcsolatuk (implicit) konvención alapul, konvencionális. A tizen-három jel az előzővel szemben nem önkényes, hanem (viszonylag) motivált, a tíz és a három jeleinek kapcsolata, de ez a motivált jel is konvencionális: konvención alapul az, hogy a tizenhárom szám különböző, elvben lehetséges motivált jelei közül (vö. *harminc-három* stb.) éppen ez az egyedül használatos.

Amint látjuk, ha a nyelvi jelekről szólva az önkényest a *konvencionálissal* vagy a *szokásszerűvel* helyettesítjük, fontos megkülönböztetés menne veszendőbe.

Saussure azt a jelet nevezi *viszonylag motiváltnak*, amely más, vele együtt létező jelekre utal.²⁹ Szerzőnk motivált fogalmakról beszél (129; vö. még 145, 153) ezen a néven olyan fogalmakat értve, amelyeket egy adott nyelv motivált jelekkel jelöl (pl. — ezek az ő példái — *jénycső, járat, -szerűség*). Csakhogy a fogalom számára irreleváns, egyszerű vagy komplex jelet használunk-e a megjelölésére; az angol *integer* és a magyar *egész-szám* pontosan ugyanazt a fogalmat jelölik. Másképp áll a dolog a jelentéssel: egy komplex jel jelentése komponenseinek jelentéséből épül fel; de ez is mutatja, hogy téves az a nézet, amely a jelentést lényegileg azonosítja a fogalommal (szerzőnk is ezen a nézeten van: „a fogalomnak — írja p. 37 — nyelvi vonatkozásban jelentés a neve”).

Szerzőnk tehát itt eredeti, ha nem is szerencsés módon eltér SAUSSURE-től; eredetisége azonban — legalább részben — alighanem onnét ered, hogy ő a *motivált* szót félreértette. Saussure a szó közönséges használatának megfelelően *motiváltnak* nevezi a komplex jelet, amennyiben ilyen jel esetében felismerhető jel és jelentés kapcsolatának motívuma, azaz indíték a: szerzőnk sajnálatos tévedésből (zenei stb.) motívumokra gondolt és azt képzelte, hogy *motivált* annyi mint „motívumokból, részegységekből álló”.³⁰

Talán felesleges megjegyezni, hogy motivált fogalmakról (a jelző valódi értelmében) éppúgy nem lehet szó, mint ahogy nem lehet önkényes fogalmakról.

Még egy tévedést kell itt kiigazítanom. A szerző láthatóan azt gondolja, hogy aki a nyelvi jel önkényességét állítja vagy tagadja, a jel és a jelölt dolog viszonyának kérdésében foglal állást. Valójában — ezt Saussure helyesen látta — csak a jel és a megfelelő jelentés viszonya nevezhető önkényesnek. Az *asztal* jelhez önkényesen fűződik ismert jelentése abban az értelemben, hogy kapcsolatuknak semmi alapja nincs bennük magukban; de ha az *asztal* jelet adott esetben helyesen alkalmazom egy bútordarabra, ezt már nem egy külsőséges konvenciónak, hanem a szó jelentésének alapján, ítélettel teszem.

5.6. Sajátságos vonása ennek a szakasznak, hogy az elején ugyan a szerző definiálja azt, ami annak tárgya, a (nyelvi) jelet, de sem a definícióból, sem a következő fejtegetésekből nem tűnik ki, mit ért ő közelebbről ezen a néven, hol húzza meg a nyelvi jel határát. Csak a mondatot (a „jelzést”) zárja ki kifejezetten, érvelve, a jelek sorából; így feltételezhető, hogy szerinte a beszédnek azok a jelentős egységei (szegmentumai) tartoznak oda, amelyek, a morfématól a szószerkezetig, kisebbek a mondatnál.

A bizonytalanság csak a szakasz legvégén oszlik el, egy meglepetéssel: a szerző ott szárazon közli velünk, hogy „a nyelvi jelnek morféma a neve”, hogy ő tehát a nyelvi jel fogalmát a beszéd minimális jelentős elemeire korlátozza; eszerint nemcsak a mondat hanem minden, az elemi jelekből alkotott szerkezet kívül esik ennek a fogalomnak köré. Nyelvészek és logikusok (többnyire) még a mondatot is jelnek tekintik, így a szerző nézete alapos indoklásra szorul. Ez azonban elmarad, be kell érniünk a pusztá deklarációval.

6.1. Szerzőnk, miután vagy harminc oldalon (32—64) áttekintette a nyelv funkcióját, eredetét és fejlődését, összefoglalja — kiegészítve, amit erről már előzetesen mondott — a nyelv és a beszéd viszonyára vonatkozó nézeteit (65—74). Ami a kettő elhatárolását illeti, véleményét abban foglalja össze, hogy „a beszéd területére tartoznak a nyelvhasználattal annak szabályai is, a nyelv területére csak az eszközök, amelyek a nyelvhaszná-

²⁸ Vö. Fónagy I. in: *Lingua* 6 (1956) 74 skk.; *ANyT* IV (1966) 69 skk.

²⁹ Vö. „*vingt* est immotivé, mais *dix-neuf* ne l'est pas au même degré, parce qu'il évoque les termes dont il se compose et d'autres qui lui sont associés (. . .) *dix-neuf* présente un cas de motivation relative.” *CLG* 181.

³⁰ Igaz, hogy ha valaki a nyelvi jelet a morfémaival azonosítja, nem is beszélhet motivált jelektől: a motivált jel (SAUSSURE értelmében) szükségképpen komplex, több morfémaiból álló jel.

latot szolgálják”. (71) Hogy világosan lássuk, mit is jelent ez az állásfoglalás, tekintetbe kell vennünk, hogy a grammatika igekezete hagyományosan arra a társadalmi konvencióra irányul, amely az egyén számára lehetővé teszi a beszéd veleszületett képességének realizálását, hogy, röviden, a grammatika hagyományos tárgya a nyelv a szó szoros értelmében. Szerzőnk tehát gyakorlatilag azt a nézetet vallja, hogy a szintaxis, nevezetesen a mondatok alkotásának elmélete nem tartozik a grammatikához.

6.2. Ő maga elismeri, hogy ez a nézet ellenkezik a ma általános felfogással, de igyekszik meggyőzni bennünket arról, hogy a grammatika története mellette szól, a grammatikusok régtől fogva többé-kevésbé világosan érezték, hogy a mondat igazában nem tartozik tudományuk tárgyköréhez (68—70). Sajnos, ez a beállítás nem felel meg a tényeknek. Valójában az ókortól fogva követhetjük annak a nézetnek haladását, amely szerint a szintaxis nemcsak integráns része, hanem beteljesülése, célja a grammatikának. Priscianus, akinek „Instituciói” az ókori latin grammatika legjelentősebb reánk maradt összefoglalása, műve befejező könyveiben a szintaxist tárgyalja, és a hangtan, a szótan és a szintaxis egymásutánját (elődeit követve) úgy fogja fel, mint összefüggő, fokozatos felemelkedést a hang elemétől az önmagában teljes mondat egészéhez.³¹ A 12. századtól fogva a filozófiai stúdiumok fellendülésével kapcsolatban megjelenik, erőre kap a grammatika tudományos felfogásának és tárgyalásának igénye. Ennek hatására az érdeklődés főleg a szintaxis felé fordul; „studium grammaticorum — írja egy kortárs — precipue circa constructionem versatur”.³² Az egyik mester ezt azzal indokolja, hogy a grammatika voltaképpeni tárgya a gondolatok kifejezése jól szerkesztett beszédben és ezért a hangok és a szófajok elmélete, mint amelyek a szintaxis célját szolgálják, érte vannak, alá vannak neki rendelve.³³ Ez a gondolat nem megy többé feledésbe, tovább él a következő századok folyamán. Ami érthető is: a grammatika tárgyának ilyen felfogása megfelelt a gyakorlatnak, a grammatikai stúdium tényleges törekvésének: ez kitaróan és egyre tudatosabban a beszédtevékenységet irányító szabályok feltárására irányult mint a maga fő céljára, s ezzel arra, hogy ezt a tevékenységet tudományosan, tudomány módján ragadja meg, sajátítsa el.

De ha így áll a dolog, mi a magyarázata annak, hogy a régibb grammatikákban a szintaxis tárgyalása gyakran csak többé-kevésbé szerény helyet foglal el vagy éppen hiányzik? A magyarázat elsősorban abban található, hogy a szintaxis a grammatika legelvontabb része: eltekint a mondat komponenseinek alakjától, hogy egyedül grammatikai funkciókat vizsgálja; ezért helyes megalapozása és kiépítése különösen nehéznek bizonyult, legutóbbja sikerült. (Itt elegendő emlékeztetnem arra, hogy a szófajok és a mondatrészek következetes megkülönböztetése nem régibb a 18. századnál.)

Amint látjuk, az a nézet, amelyet a szerző elutasít, de amelyről maga is elismeri, hogy ma általános — az a nézet, amely szerint a mondat alkotásának szabályai a nyelvhez tartoznak — egyben a hagyományos nézet is, egykorú a grammatika első, ókori kibontakozásával.

6.3. Több joggal hivatkozik a szerző SAUSSURE-re (véleménye szerint amikor ő a mondatot és alkotási szabályait kiveszi a nyelvből, a beszédhez utalja őket, Saussure eredeti, ki nem fejtett gondolatához tér vissza).

SAUSSURE, való igaz, előadásaiban csekély figyelmet szentel a mondatnak; a nyelvet mint jelek rendszerét határozza meg és az összefüggésben semmi sem mutat arra, hogy ez a meghatározás hiányosan fejezi ki gondolatát; végül nem vitás, hogy a szerzőnk által idézett állítás, amely szerint a mondat („la phrase”) a beszédhez tartozik, ott áll, olvasható a *Cours de linguistique générale*-ban (172), és senki sem vonja kétségbe a hitelességét. De aki nem akarja Saussure-t alaposan félreérteni, az nem állhat meg — ahogy szerzőnk teszi — ennél az első tekintetre egyértelműen döntő állításnál; a genfi mester további fejtegetései ugyanis erősen korlátozzák azt. Ezek arra az eredményre vezetnek, hogy a szabályos formák (vagy minták) alapján szerkesztett szintagmák (legalább is ezek a

³¹ Vö. „In supra dictis igitur de singulis vocibus dictionum... tractavimus; nunc autem dicemus de ordinatione earum, quae solet fieri ad constructionem orationis perfectae, quem admodum necessarium ad auctorum expositionem omnium diligentissime debemus inquirere, quod, quemadmodum litterae apte coeuntes faciunt syllabas et syllabae dictiones, sic et dictiones orationem.” Prisc. XVII. c. 2 (*Grammatici Latini* III. 108).

³² CH THUROT, *Notices et extraits de divers manuscrits latins...* Paris 1868. 212 sk. (A latin constructio a görög syntaxis fordítása).

³³ Uo., 213.

formák) a nyelvhez tartoznak,³⁴ és Saussure ezt a tételt kifejezetten a mondatra is vonatkoztatja. (R. Godel, a saussure-i tanítás egyik legalaposabb ismerője ezért úgy véli, hogy a mester az idézett helyen — „la phrase . . . appartient à la parole, non à la langue” — a *phrase* (mondat) szót az *énoncé* (nyilatkozat) értelmében használja, az, amit látszólag a mondatról állít, valójában a nyilatkozatra vonatkozik).³⁵

Nem vitás, hogy ha a szintagmák szerkesztési formái a nyelvhez tartoznak, az több, mint jelek rendszere, a definíció, amely erre szorítkozik, elégtelen. Ez az, amit Saussure itt kimondatlanul elismer; látnia kellett, hogy a beszéd folyamán produkált (hangzotatott) kapcsolat lehet közvetlenül az egyén műve, a kapcsolat formája minden esetre társadalmi és így a nyelvnek mint a beszéd társadalmi alapjának alkotórésze.

6.4. Lássuk mármost, hogyan igyekeznek a szerző elfogadtatni azt a tételét, amely szerint hangrendszer, morfológia és lexikon a nyelvhez tartoznak, a mondat szerkesztésének szabályai ellenben a beszédhez. A felhozott érvek közül a legkomolyabb abban áll, hogy „a nyelvi anyag rögzíthető, megfogható, leírható, körülhatárolható; a nyelvet tevő morfémák száma — ha közelebről meghatározhatatlan is — elvileg mindenestre véges; a beszéd alapegysége, a mondat viszont rögzíthetetlen, megfoghatatlan, készletezhetetlen; a bármelyik beszédformában előforduló mondatok száma még elvileg is végtelen”. (67) A már elmondottak alapján nem nehéz felismerni, hogy szerzőnk ismét elmúasztotta a nyilatkozat és a mondat megkülönböztetését; amit a mondatról állít, csak a nyilatkozatra áll.

Egy nyelv mondatok végtelen halmazának szerkesztését teszi lehetővé úgy, hogy valóban nincs mód ezeknek „készletezésére”, ha ezen egy lista felállítását értjük, amely egyenként regisztrálja őket. De a mondatoknak ez a végtelen halmaza véges számú szabályon alapul, ezekből következik; rögzíthető, megfogható, készletezhető tehát, amennyiben feltárjuk, felállítjuk ezeket a szabályokat. Ennek a feladatnak a megoldásán fáradozik a szintaxis kezdetétől fogva, növekvő sikerrel; ha a mondat valóban megfoghatatlan volna, a szintaxis délibábót kergetne. Tény, hogy a beszélőnek szabadsága van újat is alkotni, produkálni olyan mondatot, amely nincs közvetlenül adva a nyelv szabályaiban; de ha a mondat érvényes, feltételezi ezeket a szabályokat, csak úgy térhet el tőlük jelentősen (azaz jelentéssel), hogy rájuk vonatkozik, e l t é r é s é b e n j e l e n t ő s.

Egyébként a szintaxis, amikor a vizsgálati körébe tartozó tárgyak halmazát az azt generáló szabályok rendszerével adja meg, nem áll egyedül a grammatikában. A morfológia sem gondol arra, hogy listába foglalja a tárgyalt nyelven lehetséges szóalakok összességét, úgy „készletezi” őket, hogy felállítsa képzésük szabályait. A szerzőnek, ha következetes akar lenni, ezeket is a beszéd szférájába kell utalni, amivel azután a nyelv a morfémák jegyzékére redukálódik.

A szerző arra is hivatkozik, hogy a „nyelvi anyag” nem tartalmazhat „működési szabályokat”, mert különben a nyelv „önműködő szerkezet” volna. Megvallom, nem értem, hogyan jutott a szerző erre a meglepő gondolatra, hogyan találhatja azt nemcsak helyesnek, hanem, úgy látszik, nyilvánvalónak is. Ő sem tagadhatja, hogy az egyén az alkalmilag produkált mondatot meghatározott szabályok alapján szerkeszti és hogy ezek ettől az aktustól, az egyéntől egyáltalán függetlenül, t á r s a d a l m i l a g rögzítve léteznek. De ha így áll a dolog, hogyan utalhatja őket a beszédhez, amely az ő meghatározása szerint is e g y é n i tevékenység? (66). Vitán felül áll, hogy az egyén a társadalomtól kapja azt az eszközt, amelynek birtokában megvalósíthatja a beszéd vele született képességét, a nyelvet. Nem kevésbé vitathatatlan, hogy ez az eszköz nemcsak a morfémák készletéből áll: az egyén nem szerkeszthetné ezeket társadalmi érvennyel mondattá, ha a szerkesztés szabályai is nem a társadalomtól erednének, a nyelvhez tartoznának. Való igaz, hogy a nyelv szabályrendszere elsődlegesen a megfelelő közösség beszédtevékenységében létezik mint annak immanens törvénye, ebben az értelemben a beszédhez tartozik; de egységes egészet alkot, amelyet a tudományos vizsgálatnak külön, a tevékenységtől megkülönböztetve kell szemlélnie.

A grammatika hagyományos vizsgálati területének kettéhasításával — amint láttuk, szerzőnk szerint a morféma és a morfémákból alkotott mondatrésznyi kapcsolatok a nyelvnek, a mondat viszont szerkesztési szabályai a beszédnek a területére tartozik — eltűnik a grammatika is mint sajátos, egységes diszciplína. A szerző nem is említi a

³⁴ „il faut attribuer à la langue, non à la parole, tous les types de syntagmes construits sur des formes régulières.” *OLG* 173.

³⁵ *Current Trends in Linguistics*. Ed. by TH. A. SEBEOK. Vol. III. The Hague/Paris 1966. 490. n. 25.

nyelvtudományi vizsgálódás részterületei között (ezeket áttekinti az utolsó rész egyik fejezetében: 217—220), a neve nem található sem a tartalomjegyzékben, sem a „terminológiai mutatóban”.

7. A szerző a továbbiakban a következő témákat tárgyalja: szinkron nyelvészet (a mondattan és a morfológia felépítése, a két terület alapvető kategóriái) 74—171; a nyelvek belső diverzitása (földrajzi és társadalmi tagolódása) és történeti fejlődésük 172—214; végül, az utolsó részben maga a nyelvtudomány válik témává 215—229. A könyvnek erre a nagyobb részére már nem térek ki, ez túlságosan messze vezetne, és amit eddig láttunk, az elméleti alapvetés, úgy gondolom, elegendő arra, hogy véleményt formáljunk a munka értékéről. Csupán egyetlen részletre hívnám még fel a figyelmet a „Szakirodalmi tanácsadó”-ból (a nyelvtudomány történetének áttekintésére már nem futotta, ez a „tanácsadó” van hivatva némi kárpótlást nyújtani a hiányért). Ez a csekély de sokatmondó részlet így hangzik (elhagyom a bibliográfiai adatokat): „A hatalmas amerikai szakirodalomból alapműként emelkedik ki ZELLING [helyesen: ZELLIG] S. HARRISnek „String Analysis of Sentence Structure”, s még inkább NOAM CHOMSKYnak „Syntactic Structures” című műve.”

Ez a mondat meglepő tájékoztatásról tanúskodik.

Az önálló amerikai nyelvészet „alaplírája” — ebben nincs vita — L. BLOOMFIELD *Language* c. munkája (1933), amelyet szerzőnk meg sem említ. Harris valóban szerzője egy könyvnek, amely éveken át nagy tekintélyben állt; ez egy imponáns kísérlet volt kidolgozni a Bloomfield tanításából kifejlődött „descriptive linguistics” elvei alapján a nyelveírás tudományos módszerét. De ez a munka 1951-ben jelent meg és a címe *Methods in Structural Linguistics. A String Analysis* . . . 1962-ben látott napvilágot, éveken át, hogy N. CHOMSKY döntő hatással kimutatta a „descriptive linguistics” lényeges, a lényegéből fakadó fogyatékosságait, és nyelvek és nyelveírásnak egy mélyebb, meggyőzőbb és termékenyebb koncepcióját terjesztette elő. Harris brosrúrája (a szöveg mindössze hatvan oldalt tesz ki) kiváló nyelvész műve, értékes hozzájárulás a mondat struktúrájának vizsgálatához, de semmiesetre sem „alaplírája”, senki nem is gondolt arra, hogy annak tekintse. A szerző láthatóan összetéveszti a két munkát.

De ezzel még nem merítettük ki a mondat tanulságát. BLOOMFIELD, akiről a szerző Harris-szal szemben elfeledkezik, azok közé tartozik, akik a Saussure halálát követő évtizedekben meghatározták a nyelvészet, különösen a nyelveírás fejlődését; a „*Methods*”, amelyet a szerző összetéveszt a tíz évvel későbbi brosrúrával, mint a „leíró nyelvészet” reprezentatív alkotása számot tesz, maradandó helyet foglal el a nyelvtudomány történetében. Így a „Szakmai tanácsadónak” ez a részlete nem csupán elszigetelt, véletlen tévedéseket tartalmaz, kitűnik belőle, hogy a szerző nincs tisztában a nyelvészet újabb elméleti fejlődésével, annak lényeges mozzanataival.

A munka a maga egészében igazolja ezt a következtetést. Az előzőkben, ahogy sorra vettem a szerző fejtegetéseit nyelvről, beszédéről és a kettő viszonyáról, egyes hibákra mutattam rá; csakhogy többről, súlyosabbról van szó. A szerző az általános nyelvészet előadásában olyan területen mozog, ahol igazában nincs otthon, idegen, túl keveset tud arról, ami ezen a területen történt és jelenleg végbemegy.

Ennek ellenére (vagy éppen ezért) eredetiségre törekszik, arra, hogy az általános nyelvészet problémáit, amennyire ismeri és ahogy felfogja őket, a maga módján oldja meg. Így olvasója megismerheti a könyvből a szerző „saját nyelvszemléletét” (a kifejezést ő maga használja a 230. lapon), de nem azt, amire nagyobb szüksége lenne, a jelenkori általános nyelvészet legfontosabb eredményeit és törekvéseit. Az eredetiség szép dolog a tudományban is, feltéve, hogy kellő ismereten alapszik. Csakhogy szerzőnk a nyelvészeknek ahhoz a felekezetéhez tartozik, amely elismeri, hogy egy nyelv struktúrájának és történetének leírásához elengedhetetlen a kutatás állásának, az elődök és kortársak munkájának alapos ismerete, de azt képzeli, hogy ez nem áll az általános nyelvészetre; annak kérdéseire hozzászólni, azt tanítani, elegendő a jártasság egy speciális területen, a józan ész és a merészség.

Az általános nyelvészet mint a nyelv természetének és tudományos vizsgálatának elmélete az utóbbi évtizedekben hatalmasan kifejlődött. Növekszik az igény olyan munkákra, amelyek a magyar olvasó számára összefoglalják ennek a fejlődésnek fő eredményeit és ható törekvéseit. Meg kell mondanom — az előző fejtegetések, azt hiszem, kellően alátámasztják ezt a véleményt —, hogy DEME LÁSZLÓ könyve nem alkalmas ennek az igénynek a kielégítésére.

TELEGDI ZSIGMOND

A magyar szókészlet finnugor elemei II

Főszerkesztő LAKÓ GYÖRGY, szerkesztő RÉDEI KÁROLY, munkatársak ERDÉLYI ISTVÁN, GULYA JÁNOS, K. SAL ÉVA, VÉRTES EDIT. Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó. 218 l.

Napvilágot látott e nagy jelentőségű összegező munka H—M betűig terjedő II. kötete is. A tárgyalta magyar szavak számát tekintve ez a kötet némileg felülmúlja az előzőt. Az ugyanis 210 címszót tartalmazott, ez viszont 238-at.

A szótár felépítéséről, szerkesztési elveiről részletesen szoltam az I. kötetről írt ismertetésemben (NyK. 70: 449—51; ALH. 19: 214—19). Az ott elmondottakat felesleges lenne megismételni. Most a II. kötethez csupán néhány általános megjegyzést fűznék, s inkább apróbb részletkérdésekre térnék ki behatóbban.

Az I. kötetben mindössze egy szó akadt, amelynek első szótagjában alapnyelvi hosszú magánhangzót lehet feltenni. Ez az *ajtófélja*, *kapufélja* stb. szavak *fél* komponense, amelyet a szótár **pēle* vagy **pele* finnugor alapalakra vezet vissza. A II. kötetben kiderül, hogy itt nem egy kétes esetről, hanem általános elvről van szó. A *hal* 'sterben' ige **kole-* vagy **kōle-* uráli, a *hall* 'hören' **kule-* vagy **kūle-* fgr. (?uráli), az *ivik* '(Fisch) laichen' fgr. **jokse-* vagy **jōkse-*, a *lész* 'sein, existieren' fgr. **le-* vagy **lē* alapalakra vezethető vissza. Ez a helyzet az *iszik* 'trinken' és a *lé* 'Saft, Brühe' stb. szó alapnyelvre kikövetkeztetett alakjainál is. A szerkesztők véleménye tükrözi tehát az uráli nyelvtudományban az alapnyelvi magánhangzókvanitást illetően uralkodó bizonytalanságot. Mindkét lehetőség feltüntetése kétségkívül a jelenleg leghelyesebb eljárás.

A szótár címének nem mond ellent, hogy azok a szavak is helyet kapjanak benne, amelyeket valamely rokon nyelvből kölcsönözött a magyar nyelv. A m. *harminc* számnév *-(n)c* utótagja feltehetőleg ősmagyar kori permi jövevényszó: vö. zürj. *-mīs* (összetételekben) 'tíz'. A m. *kenyér* 'Brot' valószínűleg átvétel a korai ősspermi alapnyelvből: vö. votj. (WICHM.) Uf. *kenār* stb. 'Graupen, Grütze'. Valószínű ugyancsak kölcsönzés a m. *küszöb* 'Schwelle' ~ zürj. (GEN.) KP. *kosp* 'Zwischenraum'; votj. (MUNK.) Sz. *kusip* 'köz, két hely közötti tér'. A permi szavakban feltehető ősspermi *-s (< fgr. *-sk) ~ m. -sz megfelelés a szótár szerint kölcsönzésre, nem pedig ősi egyezésre vall.

Egész sor esetben a magyar szavaknak olyan finn megfelelőjét találjuk a szótárban, amelyhez a SKES nem kapcsolja a magyar szót. Például a m. N. *halok* 'háromszögű bevágás a fában a fa kidöntésekor' ~ fi. *kolo* 'Eingeschnitt, Höhlung'; m. *ivik* '(Fisch) laichen' ~ fi. *juosta-l.* 'laufen', 5. 'brünstig sein' stb. Az ok, amiért a SKES a magyar szavakat nem említi egyrészt az, hogy az egyezés valószínűségének sokkal kisebb skáláját különbözteti meg, mint az MSzFE, másrészt a nyelvjárási és kihalt magyar szavak esetében elfordulhat, hogy az adat ismeretlen maradt a SKES szerkesztői számára.

Arra is szép számmal akad példa, hogy az MSzFE nem ért egyet a SKES egyeztetésével, vagy olyan nyelvekből is hoz megfeleléseket, amelyekből a SKES nem.

Ezek után rátérek az apróbb megjegyzésekre. Lássuk először az I. kötetet.

Az *aj*, *áj* N. 1. 'Kerbe, 2. 'Tal, Schlucht' címszónál a cser. (RAMST.) KH. *an* 'Öffnung des Sacks' alakok kérdőjellel állnak a megfelelések között. A megokolás: A cseremiszi szó idetartozása a Ny. *ä* ~ K. *a* megfelelés miatt bizonytalan (vö. E. ITKONEN: FUF. 31: 205—6).

A szótár munkatársainak eljárása nem hibáztatható, mikor ITKONEN eredményeire hivatkoznak, hiszen ő végezte ezen a területen a legbehatóbb kutatásokat. E. ITKONENNAK ez az állítása azonban, hogy ti. a cser. Ny. *ä* ~ K. *a* megfelelések esetén őcser. *ä*-t kell feltenni, téves. Sajnos erre a téves tételre a továbbiakban is találunk hivatkozást, ezért érdemes néhány szó erejéig foglalkozni a kérdéssel. ITKONEN szerint (i. h.) az egyetlen finnugor etimológiájú cseremiszi szó, amelyben a Ny. *ä* ~ K. *a* megfelelés őcseremiszi veláris előzményre mutat, a KH. *kändä-kšä* ~ K. *kanda-šš* '8'. Itt azonban a következő *ändä-kšä*, *indä-šš* '9' palatális magánhangzójának asszimiláló hatásával magyarázza a hangrendi átcsapást. Erre a feltételezésre nincs szükség, mert a nyugati cseremiszi nyelvjáráásokban közönséges az *a* > *ä* hangváltozás, amely a finnugor etimológiájú szavaktól kezdve egészen a kései orosz kölcsönzésekig megfigyelhető. Bizonyítékul álljon itt néhány a példák tömegéből: cser. (BEKE) UJ. *rakš* ~ JO *rä-kšä* 'pej, barna' ~ mord. E. *ravuzo*, M *ravdzä* 'dunkel, schmutzig, schwarz'; cser. (BEKE) UJ. *pašša-s* ~ JO. V: *pä:tsäš* 'hím-kender' ~ m. *jagy*; cser. (BEKE) UJ. *bara-s* KH. *βä-räs* 'ölyv' ~ zürj., votj. *варшш* 'ястреб' (ESZK); cser. (BEKE) UJ. *jaktä* ~ JO. KH. *jä-ktä* nagyon magas, sudár, ágatlan (fa); erdei fenyő ~ zürj. *яг* 'сосновый бор, сосняк'; votj. *яг* 'бор' (ESZK); cser. (BEKE) UJ. *pazar-r* ~ JO. V. *pä-zär* 'vásár' < tat. *bazar* (RÄSÄNEN: SUST. 50: 51); cser. (BEKE)

CŰ. *rake* ~ KH. *räk* 'rák' < or. *pak*; cser. (BEKE) UJ. *tsarka* ~ V. KH. *tsä-rkä* 'pálinkás pohár' < or. *чарка* ua.

A m. *ég* 'brennen' igét a szótár kérdőjellel egyeztetni a cser. (SZIL.) *eḡ* 'tűz, Feuer'; (WICHM.) KH. *ə-ḡäm*, U. *eḡa-m* 'schwelen, anbrennen, angesengt werden, verkohlen'; (PS) K. *eḡem* 'versengt werden' szóval. A KH. *ə-ḡäm* alakot csuvas jövevényszónak veszi (vö. csu. *m-* 'ohne Flamme brennen, abfrieren, von der Kälte verwelken'). A magánhangzó—megfelelések alapján azonban nemcsak a hegyi, hanem a mezői és keleti cseremiszi alakokat is csuvas kölcsönzésnek kell tartanunk. Teljesen analógiás eset egy másik csuvas jövevényszó a cseremiszből: cser. (BEKE) P. B. M. UP. USj. CK. Cs. *seḡe-m*, JO. *še-ḡem*, Bjp. UJ. *seḡe-m*, JT. *se-ḡem*, KH. *sə-ḡem* '(le)győz' < csuv. *šəḡ*-*ua*'. (I. RÄSÄNEN: SUST. 47: 190). A finnugor szavakban is ez a helyzet: cser. (BEKE) P. B. U. JT. *e-ḡäž*, MK. M. MM. *e-ḡž*, JO. V. *ě-ḡž* C. Cs. *eḡe-ž*, KH. *ə-ḡž* 'málna' ~ mord. *inzeḡ*, *inzej*, *inzezi*; votj. *ämež*, *ämež* 'ua.' (FUV).

Az őscseremiszi *i*-ből a KH. nyelvjárásban *ə* lett, a keletebbi nyelvjárásokban pedig a *-ḡ*-hatására nyiltabbá válással *e* fejlődött belőle.

A II. kötet olvasása közben is akadtam néhány olyan szóra, amellyel kapcsolatosan van némi megjegyzésem vagy kiegészítésem.

A *hagyma* 'Zwiebel, Lauch' szó permi megfelelőiben: zürj. (WIED.) P. *komidž* 'Lauch (Allium)'; votj. (WIED.) *kumuž*, *kumyz* 'Knoblauch' szavakban a szótár szerint hangátvétést kell feltételeznünk, hiszen csak így felelhetnek meg a magyar szónak. A hangátvetésre azonban nincs semmi bizonyíték, ezért a permi alakokat helyesebb lett volna kérdőjellel kapcsolni a többi megfelelőéhez.

A m. *hős* l. 'Held', 3. N. 'nőtlen férfi' szó rokon nyelvi megfelelői közül kimaradt a cser. (BEKE) MM. UJ. CŰ. CK. Cs. *kaḡše*, UP. *kä-ḡšə*, JO. V. *käḡša* legény jelentésű szó, mivel IRKONEN fentebb említett felfogása szerint ebben az esetben őscser. *ä* hangot kell feltenni. Mint láttuk ez az állítás nem állja meg a helyét. A szótár utal arra is, hogy a cseremiszi szó lehet a csuv. *kaḡššə* 'Bursche' szó átvétele. A csuvas szónak azonban nincsenek elfogadható megfelelői a török nyelvekben. Itt nincs akadálya annak, hogy a cseremiszi szót a m. *hős* finnugor megfelelői közé soroljuk.

A m. *igen* l. 'ja', 2. 'sehr' szó megfelelői között megkérdőjelezve ott találjuk a cser. (RAMST.) KH. *šu* 'gesund, frisch' alakot. A SKES finn oldalról ugyancsak kérdőjellel említi a cseremiszi szót a fi. *hyvä* 'jó' szónál (amely lehetséges megfelelője a m. *igen* szónak). A cseremiszi szó azonban a csuv. (ASM.) *сыва*, *cy* 'здоровый' kölcsönvétele, s így nem hozható kapcsolatba a szóban forgó magyar és finn szóval.

A szótár a m. *jó* 'Fluß' szó megfelelői között kérdőjellel megemlíti a cser. (WICHM.) KH. *jò-yə*: *jò-yə-βət*, B. *jò-yən-βüt* 'fließendes Wasser, Fluß' (*βət*, *βüt* 'Wasser'); KH. *jò-yem*, U. *jò-yem* 'fließen, rinnen, abfallen (die Blätter, das Haar)' alakokat. A cseremiszi szó csuvas vonatkozásai régtől fogva ismertek. Erről ezt olvashatjuk a szócikk végén: A cseremiszből talán egy fgr. (KH. *jò-yə-βət*) és egy csuvas eredetű szó (KH. *jò-yem* 'fließen...') < csuv. *joḡ* 'fließen') szó keveredett egymással.

A csuvasban azonban megvannak a *jò-yə* és a *jò-yən* pontos másai: csuv. (ASM.) *йухан шыв* 'проточная вода' (шыв 'víz'); *йухă шыв* 'быстрая вода' (a *йухă* nomen actionis a *йох* 'течь' igéből és csak a vízzel kapcsolatosan jelent gyorsat). Tehát minden cseremiszi alak olyan pontos mása a csuvasnak, hogy helyesebb lenne teljesen elállni a finnugor egyeztetéstől.

A m. *könnyű* 'leicht, unabwehr' szónál a megjegyzésekben azt olvassuk, hogy a votj. *kañil* 'kellémes, kényelmes, alkalmas, könnyű' a és *n* hangja miatt nem tartozik ide. A votják szó a csuv. (ASM.) *каñлэ* 'покойный, спокойный' átvétele.

A *lè* 'ab, nieder' szóval kapcsolatosan a szótár egyetlen nyelvből, a cseremiszből idéz csak megfelelőeket. A cser. (WICHM.) KH. *lə*:- *lə-βäl* 'der Untere, Unter-', *ləβä-lnə* 'unter'; (BEKE) KA. *lə-βäl*, KJ. *əl-βäl*, KS *öl-βäl*, Cs. *lü-βäl* 'alsó, al-' (*βäl*, *βäl* oldal) alakokkal kapcsolatosan azonban TOIVONEN-ra hivatkozva azt írja, hogy az egyeztetés kétes, mert lehet, nem a cser. *lə*- képviseli az eredeti alakot, hanem az *əl-*, amelynek magánhangzója hangsúlytalan első szótagban *ü*-ből keletkezett. Ekkor pedig azonos az *ül*- 'das untere, Unter-' szóval, amely a m. *al* ua. megfelelője.

Az *ül*-hathatott a hegyi cseremiszi alakokra, s az egyeztetéssel kapcsolatos kételemek kétségkívül megokoltak, de a *le*-, *lü*- nem az *ül*-ből fejlődött, a dolog nyitja máshol van. BEKE ÖDÖN kéziratosa cseremiszi nyelvjárási szótárát lapozva tűnt fel, hogy a BJ. UJ. *jäma-l*, Bjp. *d'äma-l*, Up, USj *ima-l*, CŰ. *d'uma-l*, P. B. M. *nämal*, MK. *nima-l*, JT. *nä-mal*, V. *n-mäl*, JO. *nḡ-mäl* 'alsó, vmi alsó része' adatok után fel vannak sorolva a CK. *lüβäl*, Cs. Csn. *lḡβäl*, KH. *lḡβäl* 'ua.' alakok is. A példamondatokból is kitűnik, hogy BEKE a két szócsoporthoz azonos eredetűnek tartotta. A *lüβäl* stb. alakok csak ott vannak meg, ahol a *jäma-l* megfelelő alakjai hiányzanak. A JT. *nämal*, JO *nḡ-mäl* alakokból ki-

indulva egy őcser. **nimal* alakot következtethetünk ki. A cser. *nVm* hangkapcsolatokban nem ritka a *lVm* elhasonulás. Plyn elhasonulást találunk a m. *név*, fi. *nime*- cser. (БЕКЕ) UJ. *lüm*, KH. *lám* 'ua.' megfelelésében (l. БЕКЕ, CserNyt. § 106), továbbá a (БЕКЕ) B.Jp. Cs. C. *námöšte* ~ B. B.J. M. UJ. *lámöšte* 'lehántani való fiatal hársfa' szóban (a cseremiszi alak a *ni* + *pište* 'háncs + hárs) összetételből keletkezett, l. БЕКЕ: NyK. 45: 349). Sőt az *nVm* > *lVβ* fejlődésre is találunk teljesen analógiás példát: (БЕКЕ) B.Jp. MK. *noma-š*, CK. Cs.N. *noma-kš*, JT *no-makš*, KH. *na-maš* ~ P. B. B.J. UP. USj. US: UJ. CÜ *loma-š* ~ (Bud.) *lovakš* 'kerítésrúd, -pózna'.

Ha a m. *mar* 'a ló, szarvasmarha hátának a nyak és a gerinc találkozásánál ki-domborodó része' szó permi megfelelései: zürj. (WUo.) V. Sz. Lu. Ud. *mores* stb. 'Brust'; votj. (MUNK.) Sz. M. G. *muräs* 'kebel, mell' stb. esetleg palatális előzményre mennek vissza — olvassuk a szótárban —, akkor talán a cser. (VASZ.) *mэр: мэргандра* 'завязка на повороту рубашки (кандра 'верёвка') szóval kapcsolhatók össze a permi alakokkal (ЛITKIN, Vok-Perm. 88). A cseremiszi szó a *мэландра* alak változata (*мэл* 'прорез рубашки, платья на груди, приколка') Az első komponens *l*-je a második tagban levő *r* hatására változott meg, s így a szó semmiképpen sem tartozhat össze a permi alakokkal.

E rövid ismertetés írása közben is meggyőződhettem arról, milyen szinte felbecsülhetetlen segítséget nyújt a szótár gazdag irodalmi utalásaival, a régebbi vélemények megemlítésével, alapos hangtani megokolásaival, s milyen serkentőleg hat problémafelvetéseivel a szófejtéssel foglalkozó szakemberre.

BERECZKI GÁBOR

Alo Raun: Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics

Uralic and Altaic Series, Volume 107. Indiana University, Bloomington — The Hague, Mouton & Co., 1971. 128 l.

ALO RAUN kötete három esszét tartalmaz, amelyek az uráli alapnyelv mássalhangzó-rendszerének vitás kérdéseivel, a finnugor nyelvek egymás közti genetikai viszonyaival és a finnugor nyelvek melléknév-fokozásának szemantikai oldalával foglalkoznak. A szerző e tanulmányokkal Julius Mark, Lauri Kettunen és Beke Ödön emlékének adózik.

I. „Some Problems of Proto-Finno-Ugric Consonants” (1—44). RAUN eredetileg azt tervezte, hogy egy monográfiában — esetleg tankönyv formájában — foglalkoznék a finnugor hangtörténettel. Minthogy az elmúlt évtizedben több jelentős munka tárgyalta ezt a kérdést, RAUN már nem látta szükségesnek egy ilyen jellegű kézikönyv megírását, azt azonban célszerűnek vélte, hogy az eddigiektől eltérő szempontok alapján vitába szálljon a finnugor hangtörténeti kutatások némely eredményével. Véleménye szerint az uráli alapnyelv fonémarendszerében a megkülönböztető jegyek feltárása lenne az ideális cél. A finnugor nyelvek történeti konzonantizmusának tanulmányozásában modern szempontú kísérlet volt W. STEINITZ *Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus* (Stockholm, 1952) című műve, amely — lévén mindössze huszonöt lapnyi terjedelmű — csak vázlatosan szólhatott a legfontosabb problémákról. STEINITZ-et egy sokkal átfogóbb és részletesebb finnugor konzonantizmus megírásában halála megakadályozta.

A fonológiai vizsgálatok során a szóval mint egy bizonyos egységgel való operálás ma már nem kielégítő, mivel figyelmen kívül hagyja a szónak (s így a szót alkotó morfé-máknak) a megnyilatkozásban, a mondatban elfoglalt helyét. A finnugor nyelvek szöveggyűjtései által visszatükrözött fonetikai finomságoktól sokáig azt remélték a szakemberek, hogy az alapnyelv korából átöröklődött ősi hangok nyomára vezetik őket. Ez a felfogás aztán bizonyos jelenségek túlértékeléséhez vezetett. Az alapnyelv hangrendszerére azonban csak a mai uráli nyelvek adatainak elemzése révén következtethetünk. Különös problémát okozhatnak a kutatásban a rokon nyelvek egy részében végbement párhuzamos hangtani fejlődések, amelyek azonos vagy hasonló eredményekre vezettek; ezek kielégítő értékelése csak abban az esetben lehetséges, ha a kutatónak megfelelő mennyiségű nyelvi adat és kritérium áll rendelkezésére. Az uráli nyelveknek az alapnyelv korából örökölt sajátossága például az, hogy szóelején és szövegén nem tűrik a mássalhangzó-torlódást, ősi szókincsiük összehasonlító hangtani vizsgálata egyértelműen erről tanúskodik. Jövevényszavakban az említett pozíciókban a mássalhangzó-kapcsolat — ha volt az átadó nyelvben — feloldódott, de nyelvcsaládunk tagjainak egy tekintélyes hányadában megfigyelhető a torlódások létrehozására irányuló törekvés is, pl. m. *smici* < német *Mütze*.

Az összehasonlító nyelvészet feladata, hogy képet adjon az alapnyelv sajátosságairól. Egy ilyen komoly feladat megoldása a rendelkezésre álló nyelvi adatokon múlik. A finnugor nyelvek lexikai gyűjtése nem tekint vissza hosszú múltra, ezért a belső rekonstrukciók során minden lehetséges tudományos módszert fel kell használni. RAUN szerint különösen sokat ígérnek tűnik e téren a megkülönböztető jegyekkel (*distinctive features*) történő operálás. Az egyes nyelvcsaládokban más-más a megkülönböztető jegyek szerepe. Bizonyos jegyek meghatározhatják, befolyásolhatják az illető nyelvcsaládban végbemenő történeti fejlődést. Ennek megfelelően minden egyes nyelvcsaládot jellemezni lehet a megkülönböztető jegyek egy bizonyos rendszerével, hierarchikus rendjével. RAUN a megvizsgálandó problémákat e megkülönböztető jegyek segítségével szeretné valamelyest tisztázni, ezért előzetesen megmagyarázza röviden a bináris fonológia néhány alapfogalmát (13—8), amire szükség is van, hiszen még nem mondhatjuk el, hogy a finnugrisztikában meghonosodott kutatási módszerről lenne szó. Ezután megnevezi azt a három, az összehasonlító finnugor hangtanban már több-kevesebb vitát kiváltott kérdéskört, amelynek eldöntéséhez RAUN új szempontjai hozzásegíthetnek: 1. *explozívák* — homorgán spiránsok, 2. *affrikáták* — homorgán szibilánsok, 3. a *dentálisok* csoportjai.

1. *Explozívák* — homorgán spiránsok. Kétségtelen, hogy az uráli alapnyelvben három orális zárhang volt: *p*, *t*, *k*, ezek jegyei: (*cns) [= CONSONANTAL], (*obs) [= OBSTRUENT], (*abron) [= ABRUPT ONSET = NONCONTINUENT], (*abrot) [= ABRUPT OFFSET = INSTANTANEOUS RELEASE]. A szókezdő *p*-folytatói nem jelentenek problémát, a magyarban és egyes szamojéd nyelvekben spirantizálódott, a többiben megmaradt; a magyar és a szamojéd spirantizáció tehát egyedi folyamat, két egymástól genetikailag független fejleménynek tekintendő. RAUN elutasítja BÁRCZINAK (MNy. 58: 9, MSFOu. 125: 26) és HAJDÚNAK (BUNyt. 111) azt az állítását, hogy a magyarban a *p* > *f*-megelőzte a *k* > *h*-változást, lévén az előbbi általánosabb, és nincs is feltételhez kötve, mint az utóbbi, de „... the presence or absence of restrictions by itself is not a proof or disproof of age” (19). A *t*-még kevesebb problémát jelent: az osztjában és a kamasszban aspirálódott, továbbá a kamasszban van *š*-, a koibálban *s*-folytatója is. Ez ugyancsak egyedi jelenség, gyökerei nem nyúlnak vissza az uráli alapnyelv koráig. A *k*-azonban — RAUN megítélése szerint — több vitát váltott ki, mint amennyit megérdemelt volna. A *k*-mai képviselői egyszerű szabályokban összegezhethetők. Az állítólagos magyar „*k* + veláris magánhangzó”, ill. „*h* + palatális magánhangzó” képviselőit, ezek magyarázatát a magyar nyelvtörténet feladatai közé utasítja, de azért az előbbivel kapcsolatban megjegyzi: „Probably the weakest of such hints is operating with the so-called regression . . .” (1. pl. BÁRCZI, Htört.² 121, LAKÓ: NytudÉrt. 47: 21, Proto-Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock 49); itt azonban RAUN nyitott kapukat döntet, hiszen a Magyar szókészlet finnugor elemeinek második kötete nem közöl ilyenfajta egyeztetéseket; az utóbbival kapcsolatban megemlítjük, hogy ezt a problémát is sikerült megnyugtató módon tisztázni, I. RÉDEI, A palatális mássalhangzók palatalizáló hatása az ősmagyarban (NytudÉrt. 58: 167—71, különösen 171).

Az *explozívák* szöbelseji folytatói már sokkal több problémát vetnek fel, mint a szókezdőkéi. Az alapnyelvben lehetett allofón jellegű „*explozíva* ~ *spiráns*” váltakozás (vö. STEINITZ, FgrKons. 15), de az nem valószínű, hogy az alapnyelvben a zár- és rés-hangok paradigmatis, morfológiai alternációs viszonyban álltak volna egymással. E váltakozásnak morfológiai szempontból nem lehetett jelentősége, hiszen ellenkező esetben nyomának kellett volna maradnia. Az *explozívák* és *spiránsok* váltakozása egyébként magától értetődően nem kvantitatív jellegű váltakozás volt. RAUN különben az alapnyelvre rekonstruált geminátákat (-*pp*-, -*tt*-, -*kk*-) nem rövidék (-*p*-, -*t*-, -*k*-) hosszú fokának tekinti, hanem éppúgy mássalhangzó-kapcsolatnak, mint például a -*kt*-t, -*pk*-t stb. Az uráli *explozívák* és *spiránsok* viszonyának kiderítése még további kutatásokat tesz szükségessé. „Of the two alternants, stop and spirant, only stop could occur initially. The few cases where initial (dental) spirants have been assumed all refer to non-alternating spirants and perhaps can be explained as sandhi-occurences” (24)

STEINITZ nagy érdeme, hogy SETÁLÁ fokváltakozási elméletének elvetésével racionálisabb magyarázatot igyekezett találni a hangtani jelenségek tarkaságára. SETÁLÁ „paradigmatikus” alternációról beszélt, amely felfogása szerint vagy kvantitatív, vagy kvalitatív volt. Ezeket azonban — mondja RAUN (25) — nem könnyű összeegyeztetni: míg a hosszúsági alternáció lehet fonetikus, fonematikus vagy morfonematikus, a kvalitatív váltakozás tipikusan morfonematikus jelenség. Mivel az *explozívák* és *spiránsok* váltakozása nem kvantitatív, nem „hosszú ~ rövid” váltakozás, jellemzésére a TENSE jegy szolgál. Az *explozíva* a *spiráns*hoz képest sokkal feszesebb. Lehetséges, hogy a zár-

hangokkal nem alternáló dentális spiránsok a különböző pozícióknak megfelelően ismer-
ték a hosszúságot mint megkülönböztető jegyet, jelenleg azonban nincs rá mód, hogy el
lehesen dönteni ennek fonetikai vagy fonematikus voltát.

Az uráli alapnyelvre rekonstruált palatoveláris és dentális explozívák és spiránsok
folytatóit megvizsgálva RAUN arra a következtetésre jut (27), hogy a dentális zárhang és a
dentális réshang folytatói jobban őrzik az eredeti kettősséget mint a palatoveláris zár-
hang és a palatoveláris réshang folytatói, vagyis az előbbi kettő kapcsolatára inkább a
fonologizáció, míg az utóbbiakéra inkább az allofóni viszony jellemző. Az uráli vagy a
finnugor zárhangok és réshangok disztribúcióját környezeti (pozicionális) és prozódiai
tényezők szabhatták meg: szó- és szótagkezdő helyzetben, valamint zöngétlen környezet-
ben valószínűleg csak a zárhangok fordultak elő, ezzel szemben szótagzáró helyzetben,
zárt szótagban hosszú vagy feszes magánhangzó után, vagy speciális hangsúlyviszonyok
esetén a réshangok jelentkeztek, ám mindez még további vizsgálatokat igényel. RAUN
vélekedése szerint a szóbeljei *-p-* és a *-w-* közti különbségtevés fonematikussá vált, amit
az egybeesés elkerülésére irányuló törekvés segített elő (ehhez hozzáfűzhetjük, hogy a
-p- és *-w-* különbségének fennmaradását jelentős mértékben befolyásolhatta az a körü-
lmény is, hogy a szókezdő *p-* és *w-* egészen közönséges hang volt az uráli és/vagy a finn-
ugor alapnyelvben; ezzel teljesen összhangban áll RAUN már fentebb említett megállá-
pítása a dentális explozíva — dentális spiráns, ill. a palatoveláris explozíva — palat-
oveláris spiráns képviselőiről, hiszen a *ð* szóelején rendkívül ritka volt, vö. COLLINDER,
CompGr. 61—2, a *ɣ* pedig nem is fordult elő ilyen pozícióban, vö. COLLINDER: i. m.).
A finn-permi ágon belül kettős megfeleléssel rendelkező **-ð-*, **-ð'* helyett DÉCSY (UJb.
41: 65—6) *t ~ l*, *t ~ l'* váltakozással számol: „One would also have to ask the question
whether there was any difference between the alternating and not-alternating *l*-sounds
in Finno-Ugric” (28). RAUN az explozívák és spiránsok viszonyáról szóló eszmefuttatást
azzal fejezi be, hogy megjegyzéseket fűz HALLAP Единичные и двойные смычные в
финно-угорских языках (SFU 5: 89—102) című cikkéhez.

2. Affrikáták — szibilánsok. Az affrikátákat elméletileg három csoportra lehet
osztani: affrikálódott zárhang (így STEINITZ, I. FgrKons. 37), „zárhang + homorgán
réshang”, valamint zárhanggal kezdődő réshang. Az affrikátá alkotóelemei valamennyi
esetben egy szótaghoz tartoznak, ez viszont csak akkor lehetséges, ha az egyik elem a
másikhoz képest domináns; ilyen az első és a harmadik eset, rendszerint azonban csak az
utóbbit szokták affrikátának tekinteni. A gyakorlatban elég nehéz ezt a három variációt
egymástól elválasztani.

Az uráli alapnyelvben szókezdő helyzetben nem fordult elő mássalhangzó-kap-
csolat, így „explozíva + spiráns” sem, egy olyan szegmentum viszont, amelyben a do-
mináns zárelem mellett kísérő spiránselem is jelentkezett vagy fordítva — lévén e *y*
fonéma — előfordulhatott. Egyébként az affrikáták egyik vagy másik eleme a fejlődés
folyamán eltűnhet: egyes nyelvekben az affrikáták folytatóiként szibilánsokat találunk,
a finnen pedig a *-č-* helyén *-t-*. Általános érvényű az a szabály, hogy szókezdő helyzetben
kisebb a variációs lehetőség, mint szóbeljében. Vannak olyan nyelvek, amelyek inkább az
affrikátákat kedvelik, mások pedig a szibilánsokat. A *-č-*-nek a finnen ismeretes kettős
-t-, *-h-* képviselőlet végsősoron TOIVONEN (FUF 19: 253, 255) véleményéhez csatlakozva
magyarazza meg RAUN (32): a *-t-* az affrikátá, a *-h-* az *-š-* folytatója.

RAUN a zöngés affrikáták esetleges feltevését elutasítja, a geminátá affrikátákat
illetően pedig úgy vélekedik, hogy ilyenek legfeljebb morfémahatáron keletkezhettek
-t-č- realizációjaként. Az uráli vagy finnugor alapnyelv affrikátáinak számára vonatkozó
kérdésre adott tradicionális válasz: kettő, mégpedig egy palatalizált meg egy kakuminális.
TOIVONEN (FUF 19: 246—8, 257) felvetette annak a lehetőségét, hogy két palatalizált
(*č*, *č'*) és egy semleges affrikátá is volt. Két palatalizált affrikátá rekonstruálására azonban
semmi szükség, a nem palatalizált affrikátá közelebbi minősítése pedig már azzal a
problémával függ össze, hogy (az affrikátáktól és spiránsoktól eltekintve) a „retroflex”
vagy a „kakuminális” számít-e ősi megkülönböztető jegynek (l. alább). A mai uráli
nyelvek affrikátáinak, azok fonetikai jellemzőinek ismeretében arra a következtetésre
jutott RAUN (34—5), hogy a kakuminalitást egyelőre — amíg a kérdést újra meg nem
vizsgálják — csak fonetikai, nempedig fonematikus jegynek kell tekinteni. Az affrikáták
és szibilánsok egymáshoz való viszonyát illetően STEINITZ (FgrKons. 26) megkoekázta
azt a feltevést, hogy az *š* és a *č* disztribúciója kiegészítő volt. RAUN ehhez hozzáteszi (36),
hogy szótagvégi helyzetben szibiláns, szóbeljében szótagkezdő helyzetben pedig affri-
kátá lehetett. A szótagnál nagyobb egységekben iniciais pozícióban főleg szibilánsok
fordulnak elő. A finn-permi kor előtti nyelvállapotban RAUN szerint nehéz egymástól
elkülöníteni a szóbeljei **-š-t* és **-č-t*. A finnen meglehetősen általános *s ~ h* váltakozást
az *s* és *š* egy korábbi komplementáris disztribúciójára kívánja visszavezetni, elvetve az

ősfinnre feltett $s \sim z$ ($> s \sim h$) váltakozást. RAUN (38) az uráli alapnyelvet illetően az alábbi módon képzei el az affrikáták és szibilánsok disztribúcióját: *s- *š- *š- *š- *č- *č- *š, *š- *č- *š. Kétségtelenül érdekes ez az elképzelés, de bizonyára meggyőzőbb volna, ha RAUN etimológiai anyagon igyekezett volna állításait igazolni. (Véleményünk szerint a tulajdonképpeni tárgyalási szempontokon túlmenően figyelmet érdemel az a körülmény — feltéve, hogy nem értették félre a disztribúciók pozicionális vázlatát —, hogy RAUN mássalhangzós tövekkel számol, ezzel kapcsolatban l. még GANSCHOW: Zur Geschichte der finnisch-ugrischen Nominalstämme, SFÜ 7: 239—49.)

3. A retroflexitásnak mint megkülönböztető jegynek a problémája. RAUN előbb sorra veszi, hogy kik számoltak a nem palatalizált dentális mássalhangzók közt kettővel, majd elutasítja E. ITKONENNAK (Suomalais-ugrilaisen kielen-ja historiantutkimuksen alalta 58—9) az osztj. η keletkezésére vonatkozó magyarázatát, miszerint az η a posztalveoláris (eredetileg: kakuminális) $t\check{s}$ (=č) affrikáta melletti kombinatorikus változat volt, majd egyéb pozíciókban is elterjedt; ha ez igaz volna, RAUN szerint (40) sok nyelvben csak az ηg , ηk hangkapcsolatban ismeretes η -nek is el kellett volna különülnie és meg kellett volna szilárdulnia. A probléma eldöntését elősegítheti a megkülönböztető jegyekkel való operálás: a finnugor alapnyelv dentális mássalhangzóinak primér pozíciója minden valószínűség szerint posztdentális/alveoláris volt, a szekundér pedig posztalveoláris lehetett. A másodlagos mozzanatnak nem kellett az illető nyelvekben pontosan egyidejűleg vagy egyező módon megjelennie, s ez esetben nincs különösebb okunk arra, hogy a finnugor alapnyelvet illetően számoljunk vele. STEINITZ (FgrKons. 37) a finnugorra a t , δ , s — t , δ , \check{s} — t , δ' , \check{s} sorokat rekonstruálta. A t és az \check{s} csak mint a feltételezett kakuminális affrikáta alkotóelemei jelennek meg, a δ feltevése pedig minden alapot nélkülöz. Arra sincs továbbá okunk, hogy az * l és az * η esetében általánosabbnak tekintsük a másodlagos jegyet, mint a *č-ében. TOIVONENNAK a két nem palatalizált affrikátára vonatkozó feltevése azt jelenthette volna, hogy a primér és szekundér affrikáták distinktív koegzisztenciában léteztek volna, ami azonban a primér és szekundér artikuláció egzakt leírását követelné meg, s ez lehetetlennek látszik. Ilyesminek a feltevése aligha kecsgett némi valószínűséggel is, a mai nyelvek ugyanis nem ismernek három affrikátás rendszert, ezért rekonstruálni is felesleges ilyent, no meg a nem palatalizált affrikáta nehezen szabályba foglalható, tarka képviselőit két affrikátából kiindulva még nehezebb volna levezetni. Másrészt pedig a szekundér artikuláció arra szolgál, hogy az „éles (SHARP) — lapos (PLAIN)” oppozíció lapos tagját kiemelje, anélkül azonban, hogy distinktívvá válna. Az a tény pedig, hogy egyelőre nincs megnyugtató módon tisztázva az osztj. l , η eredete, nem teszi szükségessé, hogy ilyen fonémákkal a finnugor alapnyelv hangállományának rekonstruálásakor számoljunk.

II. Problems of Number and Grouping of Proto-Finnic Dialectes (45—98). A kötet legterjedelmesebb tanulmánya a mai finnségi nyelvek (nyelvjárások) egymással való összetartozását, ősfinn előzményeiket, kialakulásukat szeretné megvilágítani. Egyáltalán nem könnyű eldönteni az egymáshoz olyan közel álló nyelvek esetében, mint a nyelvcsaládunk legnyugatibb csoportját alkotó finnségi nyelvek, hogy önálló nyelvek-e vagy valamennyien egy nyelv nyelvjárásainak tekintendők-e. SETÄLÄ például nyolc, KETTUNEN csak négy ősfinn törzssel számolt. Hogy e problémák megoldásához közelebb jussunk, RAUN fonológiai, morfoszintaktikai és lexikai szempontok alapján igyekszik vallatára fogni a finnségi nyelveket. Ennek eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A nyelvcsoporthoz tartozó problémáit csak egy, az egész nyelvterületet felölelő nyelv- atlasz segítségével lehetne megnyugtató módon tisztázni. A finnségi nyelveket bizonyos sajátosságok alapján két nagy csoportra lehet osztani: északkeleti (finn, karjalai, aunusi, lüd, vepsze) és délnyugati (észti, liv, vót). Az északkeleti csoport egységesebb, ami persze nem azzal magyarázható, hogy egységet alkotva vált el a délnyugati csoportbeli nyelvektől, hanem fejlődésük során szorosabb kapcsolatban álltak egymással, azt is lehetne mondani, hogy „újragesültek”. A délnyugati csoport tagjai viszonylagos izoláltságban fejlődtek, kivételt csak a kodaveri észti és a vót jelent. Különösen kaálonyos, hogy az észttel több közös vonást mutató délnyugati finn nyelvjárás (vö. RAPOLA, Johdatus suomen murteisiin. Helsinki, 1961. 107) a délnyugati csoportra jellemző hangtani sajátosságokat nem ismeri. A finnségi nyelveknek két csoportra történő osztását éppúgy helytelen volna mechanikusan vagy dogmatikusan alkalmazni, mint bármely más tudományos eljárást, állapítja meg RAUN (97).

III. On Semantic Components in Finno-Ugric Comparison (99—121). E tanulmány megírásával RAUNNAK az volt a célja, hogy feltárjon néhány, a fokozásban szereplő morfémák és szemémák közti összefüggést. Azok a morfémák, amelyeknek csak egy formális jelentésük van, a ragozási sorokban jelentkeznek (pl. számjel, esetrag), azok pedig, amelyek poliszémikusak és legfeljebb csak néhány, fonológiai feltételektől függő alternánsuk

van, lexikai morfémák. A képzőmorfémák — a fokozás szuffixumai is ideillenek — az előbbi két kategória között foglalnak helyet, bizonyos fokig azonban a lexikális morfémák felé mutatnak: a képzőknek is csak fonológiai feltételektől függő alternánssai vannak, jelentéseik viszont sokkal kötöttebbek, mint a lexikális morfémákéi. A melléknévfokozásban három fok: alap-, közép- és felsőfok van. Az alapfoknak nincsen szuffixuma, a középfok vagy morfológiailag, vagy szintaktikailag van jelölve, míg felsőfokról csak akkor beszélhetünk, ha van valami speciális jegye, amely megkülönbözteti a középfoktól. Morfológiai és szintaktikai jegyek kombinálva is szolgálhatnak a közép- és felsőfok jelölésére. A fokozásban két fő szempont játszik szerepet: viszonylagos és abszolút. Mind a közép-, mind a felsőfok kifejez viszonylagos többletet, kifejezhető továbbá a csekély többlet is, ezt leginkább mérsékelt (moderatív) középfoknak nevezhetnénk. Másrészt pedig az általános vagy „abszolút” középfok szembenállhat a viszonylagossal. További fokozatok: diminutív, moderatív, ill. emfatikus és intenzív. Ezután RAUN sora veszi a finnugor nyelvekben a középfok jelölésére használatos szuffixumokat, a felhasznált nyelvi bizonyító anyagot jelentések szerint csoportosítva közli. Ezekből néhányat idézünk: példák az emfatikus ('gyorsan') jelentésre: inkeri *kirempäa*: *avatkaa ovi k.* 'open the door, quick!', zürj. *edje-džik*: *med'im e. gortad* 'let's go home, quick!', példák az intenzív jelentésre: vepsze *vahvemb*: *da löüdü v. bezbeñ* 'and find a strong steelyard', osztj. *üšək* 'just here' stb. A megvizsgált szuffixumok jelentéseit az alábbi táblázat foglalja össze (117—8):

diminutív moderatív általános emfatikus intenzív
(„abszolút”)

lapp (<i>b</i>)			+		+
finnségi (<i>mp.</i>)			+		+
magyar (<i>bb</i>)			+		
cseremisiz (<i>r.k</i> < <i>csuvas</i>)	+	+	+	+	+
votják (<i>gem, ges</i>)	+	+	+	+	+
zürjén (<i>džik</i>)	(+)	+	+	+	+
osztják (<i>šək</i> < zürjén)	+	+	+	+	+
vogul (<i>nuw</i>)	+	+	+	+	+

Megjegyzés: a mordvin nem ismeri a szuffixummal történő fokozást, csak analitikus eszközei vannak e célra.

A fenti jegyek alapján két csoportra oszlanak a rokon nyelvek: a lappban, a finnségiben és a magyarban viszonylag szűk a fokjelek jelentésköre, a többi nyelvben viszont annál nagyobb. Altalánosságban igaz, hogy a középfok összefügg a kicsinyítéssel, valamint affektív, expresszív árnyalattal párosul. A dolgozatot a tárgyalt szuffixumok etimológiai magyarázata zárja.

ALO RAUN professzornak az összehasonlító finnugor nyelvtudomány e három nagyon is különböző területével foglalkozó esszéje sok érdekes gondolatot tartalmaz és hasznos szempontokkal gazdagítja a további kutatásokat.

HONTI LÁSZLÓ

Nykyసుomen käsikirja

Toimittanut OSMO IKOLA. Toinen, uudistettu painos. Helsinki, 1971. Oy Weilin + Göös Ab. 416 l.

Az ismertető mű a mai finn nyelvvel, a vele kapcsolatos legfontosabb tudnivalókkal ismerteti meg olvasóit. A könyvet a szerzők a nagyközönségnek szánták, ezért magától értetődően a nyelvhelyességi és helyesírási problémák állnak előtérben. Ezt bizonyítja egyébként, hogy — az OSMO IKOLA által írt — legterjedelmesebb fejezet (Suomen kielioippi ja oikeakielisyysopas 9—221) a finn nyelvtant mutatja be és nyelvhelyességi kalauzul is szolgál. Mindenki számára könnyen érthető stílusban szól a szerző — a hangtani részben — pl. a betűkről, a hangokról, a szótagolásról, a kvantitásról, az írás és kiejtés közti különbségekről stb. A szótanban a szófajokat, a paradigmasorokat, a szóképzést mutatja be, illetve itt tárgyaltnak az olyan jellegű kérdések is, mint például a szinonímia és a homonímia, a deskriptív és onomatopoeitikus szavak, az idegen szavak. Kétségesnek tartjuk, hogy az utóbb említett kérdéseknek feltétlenül a szótanban van-e a

helyük. Vajon nem lett volna célszerűbb ezekkel külön foglalkozni? Véleményünk szerint a helyesírásról szóló résznek a szótan és mondatban közé történt beiktatását nehéz lenne megindokolni. . . A nyelvtani fejezet utolsó része világos, könnyen áttekinthető képet ad az egyes mondatrészekről, a mondatúritó szerkezetekről, a vonzatokról, a szórendről stb. Szükség esetén az egyes pontokhoz nyelvhelyességi kérdésekben eligazító, tanácsokat tartalmazó alpontok csatlakoznak.

A nyelvtant stilisztikai vázlat (Tyyliopin perusteita 222—47, PÄIVI RINTALA), nyomdatechnikai ismereteket közlő és korrektúrajeleket bemutató fejezet (Kirjapainotietoutta kirjoittajille 248—56, KAARINA VISAKANTO), a finn nyelvre vonatkozó válogatott bibliográfia (Suomen kieltä koskevaa kirjallisuutta 257—70, OSMO IKOLA) követi.

Az ALHO ALHONIEMI által összeállított idegen szavak jegyzéke (Sivistyssanasto 273—351) nemcsak értelmezi a felvett szavakat, hanem közli eredetüket is, valamint a kevésbé meghonosodottak kiejtését is.

A nyelvtani és a stilisztikai fejezet használatát szó- és tárgymutató (Kieli- ja tyyliopillinen sana- ja asiahakemisto 358—98, OSMO IKOLA) könnyíti meg. A földrajzi nevek jegyzékébe (Paikannimiä 399—409, OSMO IKOLA) finnországi és külföldi nevek egyaránt bekerültek, ha írásmódjuk, kiejtésük problematikus volta ezt szükségessé tette. Hasznos, hogy közli, külső vagy belső helyhatározórag járul-e az egyes városnevekhez, illetve ha mindkettő lehetséges, melyik az elfogadottabb vagy van-e a két különböző ragos alak között valamilyen különbség, l. pl. *Rovaniemi*. A finben használatos leggyakoribb rövidítések jegyzéke (410—6) vegyesen tartalmaz nemzetközi — pl. *C* = Celsius, *WC* = = engl. *water closet* (vesiklosetti) — és speciálisan finn rövidítéseket — pl. *KHT* = Keskuskauppakamarin hyvääksymä tilintarkastaja [= a Központi Kereskedelmi Kamara által jóváhagyott/kinevezett számlaellenőr], *ula* = ultralyhytaalto [= ultrarövid hullám].

Úgy véljük, hogy a Nykysuomen käsikirja kitűnő ismeretterjesztő és tanácsadó könyv, amelyet haszonnal forgathatnak a finn olvasók, de a más anyanyelvűek finn nyelvi ismereteinek bővítésére és megszilárdítására is kiválóan alkalmas. A nagyvonalakban ismertetett második kiadás kétségtelenül homogénabb feladatok megoldását tűzte ki célul, mint az első (Suomen kielen käsikirja. Helsinki, 1968), bár az anyanyelvük iránt érdeklődő finn olvasók joggal kifogásolhatják, hogy kihagyták az uráli rokonságról és a finn nyelv történetéről szóló rövid fejezeteket.

HONTI LÁSZLÓ

Bereczki Gábor: Cseremisiz (mari) nyelvkönyv

Budapest 1971. Tankönyvkiadó, Finnugor Jegyzetek XIX. 93 l.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Finnugor jegyzetei egyre több finnugor nyelvre terjednek ki. Ezidáig megjelent már néhány kiadásban a finn nyelvtan (SZ. KISPÁL M.—M. NORONEN—F. MÉSZÁROS H., Finn nyelvtan Finnugor Jegyzetek X), nemrég látott napvilágot a mordvin nyelvkönyv (ERDŐDI J., Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral), Finnugor Jegyzetek XIV), az északi-osztják kresztomátia (SZ. KISPÁL M.—F. MÉSZÁROS H., Északi Osztják Keresztomátia, Finnugor Jegyzetek XVIII). A most ismertetendő jegyzetet is figyelembe véve a volgai finnugor nyelveket már új könyvek segítségével tanulmányozhatják a hallgatók. Ugyanez mondható el az obi-ugor nyelvekről is, bár vogul nyelvkönyvet a kar nem adott ki, viszont ott van a KÁLMÁN BÉLA által írt Chrestomathia Vogulica. Nagy szükség lenne a permi nyelvekről írandó jegyzetekre, ugyanígy a finnségi nyelvek másik legjelentősebb tagjának, az észtnek ilyen jellegű feldolgozására is (a gyakorlati észt nyelvkönyv hiánya egyenesen égető). A teljesség kedvéért megemlíthetnők a lapp nyelvtan hiányát, valamint a szamojéd nyelveket, de mivel lappal általában csak a finnugor szakos hallgatók foglalkoznak, a szamojéd család tagjai — legalábbis a nyenyec és a szölkup — pedig HAJDÚ PÉTER Chrestomathia Samoiedica című könyvéből megismerhetők, így ezen könyvek hiánya nem olyan égető, mint a fentebb említett többié.

A BERECKI GÁBOR által írt mari nyelvkönyv egyrészt tehát ebbe a koncepcióba illik bele, s a sorozat egyik tagja, másrészt nagy hiányosságot pótol. Eddig ugyanis nem állt rendelkezésre könnyen megszerezhető és könnyen kezelhető kézikönyv azon hallgatók számára, akik a cseremisiz nyelvvvel kívántak foglalkozni.

Hiányosságot pótol azért is, mert ez az első magyar kísérlet a cseremisiz irodalmi nyelv bemutatására, s ez a kísérlet jól sikerült. Mivel általános jelenség, hogy — a szovjet finnugor nyelvészekén kívül — a finnugor nyelveket nyelvjárások összegének fog-

ják fel, az irodalmi normát pedig figyelmen kívül hagyják, így ez a kísérlet már önmagában is feltétlenül emeli a könyv értékét.

Az irodalmi nyelv leírása feltételezi a fonematikus igényű átirás megteremtését. Hazai szakirodalmunkban a cseremiszi nyelvre nézve ugyancsak e könyvben található az első próbálkozás.

A szerző az előszóban ismerteti, kik számára, milyen célból is készült a könyv: „... A nyelvkönyv célja nem a cseremiszi nyelv gyakorlati elsajátítása, hanem a nyelv rendszerének leíró s részben történeti szempontú bemutatása...” A leíró és történeti szempontú tárgyalás egybekapcsolását gyakorlati szempontok indokolják. Azoknak a magyar szakos hallgatóknak készült, „akik az «Egy kötelező finnugor nyelv» c. kollégium keretében a cseremiszi nyelvvel kívánnak megismerkedni.” A tudatos szövegkiválasztás lehetővé teszi, hogy az első hat lecke segítségével (ennél többre egy rövid félév alatt nem futja az időből) alapjaiban tisztába jöjjenek a cseremiszi nyelvtannal és a lexika finnugor elemeivel, valamint megismerjék, milyen nagyfokú hatást gyakoroltak a cseremiszi szomszédos török nyelvek. A finnugor szakos hallgatók számára a többi kilenc szöveg az első olvasmányok segítségével szerzett ismeretek elmélyítésén kívül lehetővé teszi a cseremiszi irodalmi nyelvvel való mélyebb megismerkedést. A szerző tudatos válogatása alapján mód nyílik arra, hogy betekintést nyerjünk a cseremiszi szépprózába is.

Az előszót követi a 3,5 oldalas bevezetés. Ebben a részben a szerző három fontos kérdést tárgyal.

1. A cseremiszi nyelv helye a többi finnugor nyelv között, viszonya mordvinhoz. Ez utóbbi kérdés kapcsán kifejti ismert nézetét, mely szerint a mordvin és a cseremiszi előzménye nem lehetett valamilyen volgai alapnyelv, mivel a két nyelv erősen különbözik egymástól. „Az utóbbi évek kutatásai mind inkább azt a nézetet erősítik meg, hogy ami e két nyelvben egyező vonás, az a finn-volgai együttélés idejéből származik...” Viszont a mordvin sokkal több közös vonást mutat a balti-finn nyelvekkel, mint a cseremiszi, s e közös vonások nagy része a cseremiszből teljességgel hiányzik. „Ezeket leglogikusabban úgy magyarázhatjuk, hogy a cseremiszek ősei igen korán kiváltak a finn-volgai közösségből, a mordvinoké viszont még hosszabb ideig benne maradtak, s ekkor fejlődtek ki az említett közös vonások” (uo.).

A szerző ugyanitt általános képet ad a cseremiszekről, rövid történelmi áttekintést ad, ismerteti a cseremiszi nyelvet ért hatásokat.

2. A cseremiszi nyelvjárások; az írás megteremtése, az irodalmi nyelvek; a cseremiszi szépirodalom.

3. A cseremiszi nyelv kutatásának története.

A Bevezetés után következnek a Rövidítések jegyzéke, majd a fontosabb Irodalom felsorolása. A Szöveggyűjtemények címszó alatt szereplő művek jegyzékét azóta már kiegészíthetjük a Cheremis Folksongs-szal.

A jegyzet következő fejezete a Szövegek (1—15.). Mint már fentebb említettük, az első 6 szöveg esetében a szerző tudatosan olyan olvasmányokat állított össze, amelyekből megismerhetők a cseremiszi szókészlet legfontosabb finnugor elemei, vagy pedig valamely — ugyancsak fontos — nyelvtani kategória s használata (pl. az 5. szöveg: Cseremiszi találozókérdések, amelyben a számnevek elsajátítására van lehetőség).

A további szövegek kivétel nélkül szépirodalmi alkotásokból vett részletek.

A Nyelvtani vázlat segítségével megismerhető a cseremiszi irodalmi nyelv grammatikai struktúrája (legalábbis az egyik, a mezei mari irodalmi nyelvé). A szerző a jegyzet terjedelme által meghatározott lehetőségekhez mérten részletesen bemutat minden nyelvtani kategóriát, elég bő példamennyiséggel téve őket világossá. A nyelvtani vázlat szerkezetileg két nagy részre oszlik, hangtanra és alak- ill. mondattanra. A szerző még az előszóban megindokolta az alaktani és a mondatnyi fejezetek együtt tárgyalásának okát, a nyelvtani vázlat kis terjedelmére hivatkozva. Másrészt a cseremiszi mondattan esetleges vázolója sok tekintetben szűz terület feltörése lett volna, amit viszont a jegyzet funkciója nem követelt meg. A cseremiszi nyelv szintaxisára, annak legjellemzőbb és legfinnugorosabb jelenségeire az alaktan, főképpen az igenevek tárgyalásakor elég bőséges illusztrációt kapunk. A nyelvtani rész két szerkezeti egysége azonban nincs kellőképpen kihangsúlyozva. Az első egység a Hangtan nevet viseli (tkp. a fonológia, morfológia tartalmával), a következő nagy cím viszont a Névszóragozás, s ezt a Morfológia (vagy Alaktan) más fejezetei követik.

A nyelvtani vázlat terjedelmes képzőtárt is magában foglal, mind az igeképzés, mind a névszó-, valamint a határozószóképzést illetően.

A jegyzet utolsó érdemi része a Szójegyzék. A lehetőségekhez, a jegyzet terjedelméhez képest meglepően nagy anyag gyűlt össze, mintegy 800 szó. A szavak nemcsak a szövegfordítást teszik lehetővé, hanem a hozzájuk fűzött etimológiai megjegyzések

segítségével képet alkothatunk a cseremiszi lexika eredetének fő rétegeiről is. Az etimológiák jó része teljesen új, a korábbi szakirodalomban nem található meg.

A könyvet a Függelék címet viselő fejezet zárja le. Itt olvasható a Szövegek magyar nyelvű fordítása.

A jegyzettel kapcsolatban felmerül néhány apróbb megjegyzés.

1. A jegyzet terminológiája a magyar nyelvészeti tankönyvekéhez igazodik. Mivel ez a terminológia erősen konzervatív, így az eljárás helyessége vitatható. A megoldás az, hogy egységesen át kell térni modern, egyértelmű terminológiára.

2. Mivel a cseremiszi irodalom létezéséről elég keveset tudunk, nem ártott volna legalább a Függelékben néhány mondattal bemutatni azokat az írókat, akiktől az idézetek származnak. Igaz, hogy ezt a munkát irodalmárok hivatottak elvégezni (mint ahogy ez részint meg is valósult, l. Tiszatáj 1972/2., Nagyvilág 1972/1.), vagy legalább az idézett művek címét kellett volna feltüntetni.

3. A szövegeket tartalmazó részben és a nyelvtani vázlatban van egy-két sajtóhiba (a 18. oldalon a 3. sorban *memnan* helyett *menman* áll; a 11. sorban *čurijže* helyett *čurijze*; a 19. oldalon a 13. szöveg 8. sorában *Örmök* helyett *Örmak*, *lu tengeat* helyett *lut tengeat* van; a 20. oldalon a 14. szöveg 24. sorában *pörtonžól* helyett *pörtonžól*, a 25. sorában *koštaš* helyett *kostaš*, a 21. oldali folytatás 6. sorában *wijže* helyett *wijze* olvasható. A 15. szöveg (21. oldal) 12. sorában *surtemže* helyett *surtemze* áll. A nyelvtani vázlatnak a névmásokat tárgyaló részében (35. oldal) a Gen. sorában Pl. 3-ban *munân* áll a *nunân* helyett).

4. A szójegyzékből hiányzik néhány szó (*kol* 'hal', *kolo* 'hús', *poškuđo* 'szomszéd', *šij* 'ezüst', *šošam* 'tavasszal').

A fentebb felsorolt apró hiányosságok azonban nem csökkentik a könyv értékét, s mindezekkel együtt is a cseremiszi nyelvvel ismerkedni akarók megbízható támpontot kapnak kezükbe, amelynek segítségével nyugodtan olvashatják a cseremiszi folklór és szépirodalom alkotásait is.

A mezei cseremiszi irodalmi nyelv leírása tehát megtörtént, várjuk a hegyi cseremiszi irodalmi nyelv hasonló jellegű tárgyalását.

PUSZTAY JÁNOS

Deme László: Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata (magyar szövegek alapján)

Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó 406 lap

1. A tudományos módszerként új keletű nyelvstatisztika témakörében — ha csak a magyar anyagot tekintjük is át, ahogy DEME LÁSZLÓ tette (9—13) — a fonémától a stílusstatisztikáig a legkülönbözőbb témaválasztásokat találjuk. E témák szélső határa azonban mindig a mondat. Minthogy a beszédtevékenység nagyobb tagolási egységet (behaviorista terminussal: utterances) is tartalmaz, fölmerül annak szükségessége, hogy a mondatot mint ne legösszetettebb szuperjelet, hanem mint a nagy közlés egységek elemét tegyük vizsgálat tárgyává (391).

Mi azonban a mondat? Világos, hogy egy másirányú megközelítés szempontjából szükségképpen más, mint amit a hagyományos mondatmeghatározások elmondhattak: ha a nagyobb szerkezeti egység, mint szerkesztemény (mondjuk: utterance) elemként zárja magában a mondatot, akkor a nagyobb egység törvényszerűen az, ami az alkotóelem legáltalánosabban. Igaz, ez a felfogás egy gyanús mellékösvényen a semmibe taszíthatja a mondat fogalmát, de a mondatnak egy új felfogási lehetősége DEME könyvében végig ott dereng. Kár, hogy — egyébként gyakorlatiasan — vizsgálatai számára elégségesnek ítéli a konkrét mondatok felismerését (15).

2. A mondatot a szerző — statisztikai vizsgálatában — tehát a tágabb értelemben vett beszéd egységének tekinti, s mint közlési alapegységek keresi szerkezeti sajátságait, ezek gyakorisági mutatói által (Módszertani rész: a mondat szerkezetéről és elemzéséről, 19—117). Ez az alapegység a nyelvhasználat alaprétegében, az aktualizált, vagyis éppen funkcionáló mondatban van. A mondat így funkcionálisan a beszédműben (a beszéd legmagasabb egységében) kommunéma, konstrukcionálisan annak „láncszemnyi egysége”. Történetileg: a téma és réma egységéből kifejlődött (azaz a mondat egységéből fölépült) mondategész mint a beszédmű nagyobb konstruktuma. A mondat egység konstrukcionálisan zárt egység, de több (grammatikai, logikai és közömbös) viszony-

fajta tagolja. Szerkesztettségük (elemek csatlakozási rendje) és szinteződésük (a részeknek az egészben való függése) gyakorisági mutatók segítségével tárható fel. A mondatban mindkét aspektus egyszerre érvényesül, leírásuk tehát mindkét tényező jelzését megkívánja (45—72). A mondat egység megsokszorozódásával eljutunk a mondategészhez (összetett mondat)hoz). A mondategész szinteződési fokozatok tagolják, a tagmondatok viszonyai, ezeknek az elemeknek kapcsolódási érvénye pedig a tömbösödésben jut kifejezésre (73—90). Mondat egység és mondategész között átfedések és elhatárolási nehézségek merülhetnek fel (90—117). A vizsgálatok egysége okából a szerző — szükségesen — abszolutizálja rendszerét (117).

Vizsgálatainak anyagát egyenként 100 000 betűhelynyi korpusz adja, hat homogén műfajból (Tüzetes rész: a mondat egyes szerkezeti jellemzői, s ezek gyakorisága, 119—370). Ha az elméleti keret adva van, akkor meg lehet határozni, melyik változat (típus) milyen részletezettségű jellemzésben milyen várható értékkel fog rendelkezni (ez az elvi valószínűségi mutató — a nagyobb felől a kisebb egység felé haladva — a korlátozott faktoriálisok szabályszerűségét mutatja, l. A vizsgálat anyaga és szempontjai, 119—136).

Azok a következők, amelyek a konkrét számítási eljárásokból adódnak, kétfélék. Egyrészt jelzik az egyes vizsgált jelenségek érvényességének mértékét (a jelenség előfordulási mutatóinak megadásával), valamint nyelvi törvényszerűségeket állapítanak meg, vagyis sor kerül az adatok tágabb összefüggésekben való értelmezésére. Így például: megtudjuk, hogy a közlő prózában az egy- illetve kéttagú mondatok részaránya úgy viszonylik egymáshoz, mint 129,4 : 100 (A mondatösszettség vizsgálata és a szerkesztettség mutató keresése, 136—161, vö. 142). Ezekre az alapadatokra DEME LÁSZLÓ később olyan következtetéseket épít föl, hogy a fejtegető prózában a szerkesztettség törvényszerűen bonyolultabb, mint a közlő (147). Egy következő lépésben megtudjuk, hogy a különbség mértéke 100 : 111 (ugyancsak 147).

Ugyanez az eljárás érvényesül az anyag kapcsolódási viszonyainak fölmérésében is (A kapcsolások vizsgálata és a bonyolultsági mutató keresése, 161—186), azzal az eltéréssel, hogy itt a vizsgálat némely eredménye tagadó megfogalmazású, amennyiben „a kapcsolásformák fajtánkénti megoszlásából nem lehet egy közös mutatószámot kialakítani” (185). Szintén fontos megállapításra bukkanunk a mélységi mutatók elemzésekor (A szinteződés vizsgálata és a mélységi mutató keresése, 186—221): „a mondatösszettségnek, a tagmondatok számának növekedésével... egyre kisebb az egy-szintű megoldási képletek száma” (198), vagyis összefüggés áll fenn a statisztikai paraméterek különféle (itt a terjedelmi mutatók és a bonyolultsági mint formai mutatók) között is, s nemcsak a paraméterek egymás közötti, azonos szinten levő viszonyában találunk kölcsönös feltételezettséget.

Némileg váratlanul éri az olvasót a következő fejezet (A tömbösödés vizsgálata és a tagoltsági meg a zsúfoltsági mutató keresése, 221—43) egy új kategóriája, a tömb fogalma. Ez a mondategész és a mondat egység közötti átmeneti nagyságrend, de tartalmi—logikai tényező, amint (a sajnós a 394. lapra csúszott) meghatározásból kitetszik. Ennek mutatószámai tehát a szöveg egy fajta logikai tömörségét jellemzik. Ehhez kapcsolódik egy következő, fogalmi kategóriát figyelembe vevő részlemezés: a (tag)mondatok a fogalomszók száma szerint, mégpedig a tagmondatoknak az összetett mondaton belüli sorszáma szerint (A mondatterjedelem vizsgálata és a telítettségi mutató keresése, 244—369). A konstrukcionális és a tartalmi (fogalmi) momentumok összefüggésbe hozása a következő fontosabb törvényszerűségeket mutatja meg a mondatról: a szétszóródás törvényét, amely szerint a tagmondatok számának növekedésével nő a tagmondat típusok megterheltségének egymástól való eltérése; a kiegyenlítődést, tehát hogy a tagmondatok számának növekedésével ezeknek hosszúsága hajlamos mutat a kiegyenlítődéssre, vagyis minél több tagmondat van az összetett mondaton belül, annál rövidebbek az egyes tagmondatok; végül pedig az a megállapítás adódik, hogy a terjedelmi mutatók korpuszonként specifikusan eltérnek.

A vizsgálatok lehetősége ezzel nem zárult le. Mihelyt tovább haladunk a fogalmi vonalán, a mondaton innen a glosszematikai, a mondaton túl a textológiai kategóriájához jutunk el. Ezzel nemcsak a szempontok száma, hanem az összefüggések lehetősége is megsokszorozódik (371—90). E kérdések azonban már túl vannak a mű gondolatkörének partjain, s mint üdvözlendő kérdéskérdések és majdan önálló kutatási témák mutatkoznak. A kötetet az eredmények összefoglalása (391—99), egy magyarázó zárás (400—2), valamint a mutatók regisztere rekeszti be (403—6).

3. Igen fontos és örömdetes kísérlet a Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Míg a mondat korábban a nyelvtisztika számára a legmagasabb egység

volt, DEME LÁSZLÓ munkájában a mondat a beszédmű makrokozmoszának bolygónyi alegységévé válik, s másutt absztrakt arculatának olyan konkrét és markáns vonásait mutatja meg, amelyekben a tényleges és legvalóságosabb nyelvhasználat törvényszerűségeit ismerjük meg. Új kutatások új horizontján körülpillantva — a munka érdemeinek újbóli hangsúlyozása mellett — méginkább szükséges olyan *s a j á t o s á g o k r a*. felhívni a figyelmet, amelyek mélyen *é r i n t h e t i k* az ilyen természetű *v i z s g á l a t o k é r v é n y é t*.

Statisztikai vizsgálatok első kérdése mindig a *m i n t a v é t e l*. Megfontolandó, hogy beszédmű-specifikumok elemzéséhez a legszerencsésebb volt-e a szerző választása (a szépirodalmi részekből kimaradtak a párbeszéddek; túlteng az ideológiai szak- és brosúrirodalom). A statisztikai vizsgálatok legfontosabb kérdése pedig a *r e l e v a n c i a*. A nyelvtisztiztika számára kidolgoztak — általánosan elfogadott — olyan formulát, amelyik lehetővé teszi a hibahányadok meghatározását. A $\delta = \frac{u_a}{\sqrt{N \cdot p}}$ képlet (l.

Frumkina: Sztatyziszticeszkije metodü izucsenyija leksziki, Moszkva 1964; Königová: K voproszu o sztatyziszticeszkoj vüborke v lingviztike, in: Prague Studies in Mathematical Linguistics, Prága 1966, 113—21 stb.) értelmében nem tekinthetők relevánsnak azok az adatok, amelyek negyvennél kisebb előfordulásúak. Ennek alapján DEME LÁSZLÓ adatai nagy hányadban inkább csak első tájékoztatások. Kétség fér néha a vizsgálati szempontok megfogalmazásához is: a telítettség alapja a fogalomszók képviselője. Ám ha mint nemfogalmi kirekesztjük például a kötőszót, miért számít az összetett igealak két fogalomszónak (*adta volna*, elváló igekötők l. 244)? Nem bizonyos, hogy mindenki számára megkönnyíti a megértést az excentrikusan egyedi szakszörögtonzések sokasága; nem következetes a statisztikai terminus technicusok használata (a *szóráson* rendszeren *szóródást* kell értenünk, a *megterheltségen relatív frekvenciát* stb.). Lehetőség lett volna több matematikai statisztikai mutató kiszámítására is (*módusz*, *medián* stb.), melyek további érdekes tanulságokat szolgáltathattak volna.

Az, hogy mennyi új tanulság ígérkezik egy műben, mindennél jobban mutatja, mennyire szükség volt az illető munkára.

SZENDE TAMÁS

Фонетика, фонология и грамматика

Moszkva, 1971. Наука 390 l.

A Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete méltó keretet talált a nagy szovjet nyelvész, ALEKSZANDR ALEKSZANDROVICS REFORMATSZKIJ 70. születésnapjának megünneplésére. Egy 46 cikket tartalmazó emlékkönyvet adott ki, amely cikkek azoknak a fő nyelvészeti területeknek a kérdéseit fejtegetik, amelyekkel a kiváló nyelvész a legtöbbet foglalkozott és foglalkozik ma is.

A szerkesztői bevezetés után két neves kortárs nyelvész, R. I. AVANYESZOV és M. V. PANOV méltatja REFORMATSZKIJ-t a szenvedélyes, és következetesen mindig újat kereső kutatót, a szigorú, de humánus tanárt, a fiatal nyelvésznemzedék odaadó nevelőjét. Az életrajzírók az új tendenciák iránt fogékony moszkvai iskola nyelvészei között is kiemelkedő helyet biztosítanak REFORMATSZKIJ-nak, aki az absztrakciók régióiban sem feledkezett meg soha arról, hogy a nyelv konkrét társadalmi valóság. Munkásságán vörös fonalként húzódik végig a szerteágazó témákat egybeszővő vezérelv, a nyelvi tények rendszerszerűsége, a nyelvnek mint rendszernek a tanulmányozása, amely a szovjet nyelvészethetben fortunátóvi hagyomány.

Mintegy a méltatás biztosítékai gyanánt a következő néhány oldalon megtaláljuk REFORMATSZKIJ kiadott és kiadatlan műveinek (könyvek, cikkek, tanulmányok, hozzászólások, előadások) jegyzékét. Elég egy pillantást vetni erre a jegyzékre, hogy azonnal képet alkossunk munkásságának gazdagságáról nemcsak mennyiségi, hanem minőségi vonatkozásban is. Apró részletkérdésektől a nyelvtudomány alapkérdéseig igen széles skálán fejtette ki tudományos tevékenységét, amely főként a fonetika, fonológia és grammatika területére irányul, de egyformán otthonosan mozog a nyelvészet egyéb területein is. Ezt a kitekintést az állandóan szem előtt tartott vezérelv diktálja, amely megköveteli a más területekkel való per tangens foglalkozást.

A munkatársak és tisztelők által írott tanulmányok nagy része tematikailag a REFORMATSZKIJ által művelt három fő nyelvészeti területhez tartozik. Innen a kötet címe is. De éppen, mivel a kutató érdeklődési köre határtalan, külön fejezetként szerepel-

nek a kötetben a költői nyelvvel és a stilisztikával foglalkozó írások. Ugyancsak külön fejezetben gyűjtötték össze a szerkesztők azokat a cikkeket, amelyek az előbb említett négy fejezet egyikébe sem sorolhatók be. A szükségszerű heterogeneitás (általános és konkrét kérdéseket tárgyaló cikkek, egy vagy több nyelvet érintő diakrón vagy szinkrón szempontú cikkek stb.), melyek rendszerezését nehezíti, hogy sorrendjüket a szerzők nevének a kezdőbetűje határozta meg) mellett az írásokat egységbe foglalja a kötet szándéka — méltóképpen megünnepelni a nagy nyelvész születésnapját — és ebből a szándékból adódóan az ünnepeelt tudományos eredményeinek és gondolatainak mottóul vagy kiindulópontul választása. Szinte nem találkozzunk olyan tanulmánnyal, amely ne tartalmazná ilyen vagy olyan formában REFORMATSZKIJ megállapításait.

Az emlékkönyv szerzői között sok, Magyarországon is ismert kortárs szovjet nyelvész található, de nem hiányzik a kötetből ROMAN JAKOBSON amerikai nyelvész cikke sem, sőt olvashatjuk egy magyar szlavista, PAPP FERENC érdekes cikkét is.

Az első fejezet (Fonetika, 26—83) élén egy általános jelentőségű cikk áll, amely a grammatikai egységek hierarchikus rendszerének és a beszéd fonetikai szerveződésének a kapcsolatát deríti ki, illetőleg pontosabbá teszi a már meglévő eredményeket. *Összehasonlító* fonetikai vizsgálatok eredményeiről olvashatunk a laterális mássalhangzók a dagesztáni nyelvekben és Az ajakhangok úgynevezett palatalizációja néhány albán és balkáni román nyelvjárásban című cikkeken. A fejezetben található többi cikk az orosz nyelvet veszi vizsgálat alá. Így például GRIGORJEV cikkéből megtudjuk, hogy a szóvégi mássalhangzó + likvida kapcsolatban egyes költőknél a likvida szótagképző értékkel, másoknál pusztán mássalhangzó értékkel használatos. Sőt, gyakran a kétféle értékkel való használat ugyanazon költőnél is keveredik. Egy kísérlet eredményeiről tudósít BONDARKO és SZVETOZAROVA, amelyet az orosz hangsúlytalan szótagok észlelésének felmérésére folytattak. NYIKOLAJEVA azt kutatja, hogy vajon a kölesönvett szavakban (ahol az orosz szavakra érvényes pozitív hangsúlyozási szabályok nem hatnak) a hangsúly helyét nem valamiféle tisztán fonetikai elvek határozzák-e meg a szó szerkezetétől függően (A hangsúly helye és a szó fonetikai szerkezete). Az eredmények igazolják a kutató hipotézisét. FRUMKINA és VASZILJEVICS pszichometrikus módszerekkel próbálták objektív adatokat nyerni az orosz hármas betűkapcsolatok (trigrammák) kiejthetőségéről. Adataikat a hármas betűkapcsolatok típusai valamint objektív és szubjektív gyakoriságuk kombinált vizsgálatából kapták.

A Fonológia fejezetében (82—163) is vannak általános fonológiai kérdéseket és konkrét fonémákat tárgyaló, egy vagy több nyelvet érintő írások. Újabban megfigyelt jelenség a mai orosz nyelvben az /n/ fonéma veláris (a légyszájpadláson nyelvháttal képzett) ejtése. Ez sok esetben fakultatív variánsa a szabályos dentalveoláris hangnak, de bizonyos helyzetekben (olyan hangkapcsolatok előtt, amelyekkel az oroszban nem lehet szót kezdeni) kötelező jelleggel érvényesül — mondja AVANYESZOV. Egy másik cikkben ez esik a hosszú orosz sziszegő hangokról, amelyek sokféle pozicionális, időtől, tértől és szociális feltételektől függő variáns formájában valósulnak meg. A morfémahangsúly kérdéséről ír GINZBURG. Az *összehasonlító* kutatások még akkor is értékes eredményt nyújtanak, ha nem rokon nyelvekről van szó. Erre példa VACHEK munkája, aki az angol történeti fonológia által kiderített törvényeket a cseh nyelvre alkalmazva az ősehs nyelv hosszú magánhangzójának a kérdését igyekszik megoldani. Megállapítja, hogy az angolhoz hasonlóan a cseh diftongusok is hosszú monoftongusok eredményei. Olvashatunk egy a Jenyiszej-menti dialektusokban megfigyelhető tendenciáról, amely abban áll, hogy a hátulképzett szájhangok torokhangúsodnak, illetőleg gégeréssel képződnek. *Általános* fonológiai kérdéssel öt cikk foglalkozik. VINOGRADOV a prágai iskola archifonéma-elméletét bírálja, és felállítja saját elméletét a hiperfonémákról. ZSURAVILJOV a fonológiai oppozíció „erejét” próbálja megkeresni, és arra ad választ, hogy miben is rejlik ez az „erő”. Eszerint annál „erősebb” a fonológiai oppozíció, minél több a benne résztvevő korrelatív párok száma és minél több helyzetben érvényesül. Fonémák, szindémák és „közbülső” képződmények címmel olvashatjuk KACNYELSZON figyelmet érdemlő írását, amelyben a szupraszegmentális (a fonémasort összekötő) elemeket szindémának nevezi és úgy határozza meg, hogy az a ritmikai-hangsúlyozásbeli kontúr és a vele kapcsolódó határjelek egysége, alapvető funkciója pedig a szegmentumok integrálása. A fonéma és a szindéma között a szerző szerint egy sor „közbülső” képződmény (pl. a mozgó hangsúly) található, amelyeknek már értelemkülönböltető funkciójuk is van. A szerző a cikk megírásakor nyilván az a szándék vezérelte, hogy a megkülönböltető funkcióval rendelkező prozódiai jegyeket elválassza azoktól, amelyeknek valóban csak az elhatárolás a funkciója, ezért „rangban” nem érik utól az előbbieket. A Fonéma vagy megkülönböltető jegy című cikkben a szerző két egymást követő betű (pl. <on>) egy vagy két fonéma voltának eldöntése kapcsán rávilágít arra, hogy a megkülönböltető jegyeket csakis

etimológiai helyzetekben lehet kimutatni. Ennek a cikknek az állításait alapozza meg más oldalról SZTEBLIN-KAMENSZKIJ. A fejezet utolsó cikkében az orosz nyelv szóvégi fonémáinak eloszlásáról valamint a különböző szóvég-típusok és a szó grammatikai vagy lexikai hovatartozása közötti összefüggésről van szó.

A Grammatika című fejezet (163—312) meglehetősen heterogén, mégis lehet az írásokat bizonyos szempontok szerint csoportosítani. *Összehasonlító* grammatikai kutatásokról adnak számot az alábbi cikkek: Az igeszemlélet az orosz és a bolgár nyelvben. Ez a cikk különösen érdekes a szlavisztikával foglalkozó magyar nyelvészek számára, lévén az igeszemlélet az orosz nyelv egyik sarkalatos és bonyolult kérdése. A birtokos képzők eredetének kérdéséhez a török és uráli nyelvekben című tanulmány szintén a történeti összehasonlító módszer eredményességét bizonyítja. Szinkrón összehasonlítással tettek kísérletet a kaukázusi nyelvek közötti tipológiai párhuzamok megállapítására (Strukturális-tipológiai párhuzamok a kaukázusi nyelvekben). A fordítás kapcsán derült ki, hogy a nyelvek közötti materiális egyezés nem feltétlen jelent funkcionális egyezést is. Ezt a kérdést veti fel az orosz -izm és a német -ismus közötti viszonylatban REVZIN. Egy konkrét főnévi eset, a hímnemű részeshatározó eset alakjainak történetéhez ad hozzá FILIN a keleti szláv nyelvek részeshatározó eseteit összevetve. *Szintaktikai* problémák kifejtésére többen is törekedtek. A szintaktikai interferencia egy típusáról című tanulmány az orosz és a francia nyelv közötti interferencia néhány esetét tárgyalja. A japán nyelv tipológiai szintaxisából című cikk szerzője a jelzős összetételeket vizsgálja, kontrasztív alapként az orosz jelzőket figyelembe véve. Az aktualitás sürgette annak a kérdésnek az áttekintését, hogy milyen esetben álljon a tárgy az orosz mondatban, ha az ígét tagadjuk, ugyanis a kötelező birtokos eset helyett tendenciává kezd válni a tárgyeset használata. Idevehető még a mondathangsúly írásbeli kifejezésének módjairól szóló cikk, amely igen áttekinthetően, pontokba szedve veszi sorra a különböző kanonikus és nem kanonikus eljárásokat. *Általános* grammatikai jelentősége van A szóalakító rendszer analízisének egységei és a mező fogalma című írásnak, továbbá az ismert nyelvész, MELCSUK cikkének, amely azt a nagyon is létező problémát tárgyalja, hogy milyen eljárást válasszunk a nyelvek leírására akkor, amikor egy-egy jelenség többféle, egyaránt helyes interpretációt tesz lehetővé (A leírás kiválasztásának kérdéséhez a morfológiai döntések különbözősége esetén). Egy-egy részletkérdést tárgyalnak az alatt felsorolt cikkek: A többes szám birtokos eset végződése közötti morfológiai és morfonológiai összefüggések a mai orosz nyelvben, A szakkifejezéseként használt ige- és névelő-adjektívációjának kérdéséhez, A gót nyelv főképző elemeinek morfológiai státuszáról, valamint A szuahéli nyelv különböző típusú morfémáinak szótagszerkezetéről. Az analitikus melléneveket összefoglaló cikk a nyelvi alakulat rugalmasságát és a nyelvészeti közfelfogás rugalmatlanságát példázza. A 'ne' a szláv nyelvekben a tagadás univerzáléja, az oroszban azonban néhány más jelentése is lehet. Ezeket foglalja össze N. TOLSZTOJ. A fejezetet A tő és a ragok az orosz igében című cikk zárja.

A stilsztika és a költői nyelv kérdéskörét három cikk érinti (312—333). Az elsőben arról van szó, hogyan élnek a költők a tradícióval és hogyan alakítják azt a kor szükségleteinek megfelelően (A költői hagyomány kérdéséhez). A Mit mondhat néhány számadat a most divatos matematikai módszerrel állapít meg bizonyos stílusbeli változásokat Puskin költészetében. A harmadik cikk abból indul ki, hogy vannak az irodalmi nyelv történetében olyan periódusok, amelyekben különböző, egymással kapcsolatba nem hozható jelenségek léteznek együtt, s ezeket nehéz egy egységes stilsztikai rendszer keretében tárgyalni. A csak egyik vagy másik irányzat abszolutizálásából és a többi figyelmen kívül hagyásából eredő hibákra figyelmeztet a cikkíró (A XVIII. század végi orosz irodalmi nyelvben együtt létező stilsztikai rendszerekről).

Mint már említettük, az Általános rész címet viselő utolsó fejezetben (333—387) olyan cikkek kaptak helyet, amelyek szervesen nem illenek bele a tárgyalt fejezetek egyikébe sem, viszont beletartoznak REFORMATSZKIJ érdeklődési körébe. Rögtön a fejezet elején egy kapitális fontosságú kérdést találunk, Mit tanulmányoz a nyelvtudomány? A választ, hogy miért szükséges ezt a látszólag mindenki számára evidens kérdést újból tisztázni, megtaláljuk a cikkben. ZINDER A nyelvi jel feltételes jellege és motiváltsága címmel Saussure néhány megállapításának ellentmondásait veszi célba, hogy feloldja azokat. A transzkripció (fonetikai átírás) kapcsán érdekes fejtegetést olvashatunk a hangtípusról, illetőleg a fonémáról LEONTYEV tollából. MELNYIKOV arról ír, hogy minden nyelvben létezik egy vezető grammatikai tendencia, amely meghatározza a nyelv alakulását. A kiváló magyar szlavista, PAPP FERENC érdekes, egyre több szakembert foglalkoztató általános jeltani jelentőségű problémát fejteget, ez pedig a különböző nyelvi és nem nyelvi rendszerek keveredése és eltérései a filmszinkronizálás során. A gyakorlati transzkripció morfológiai aspektusa címmel a helynevek és más tulajdonnevek átírá-

sával kapcsolatban kapunk értékes instrukciókat. Az emlékkönyvet JAKOBSON cikke zárja, amelyben a nyelvészeti szakkifejezések kialakulásának körforgásáról ír, valamint arról, hogy a körforgás folytán az eredet gyakran homálybavész és ebből számtalan, a lényegét érintő tévedés származik.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a Fonetika, fonológia és grammatika című cikkgyűjteménnyel igen értékes kézikönyvet, az ismeretek tárházát kapták kézhez a szakemberek, különösen a szlavisták, mert több szempontból is bő hasznot hajthat. Elsősorban azért, mert szinte minden nyelvész megtalálhatja benne az őt érdeklő cikket, sokaknak pedig ötletet adhat további vizsgálódásokhoz és kedvet újabb területekhez. Bizonyára lesznek, akik módszertani problémáik megoldását keresvén jutnak el ehhez a gyűjteményhez. A cikkek gazdag bibliográfiát közölnek a lapalji hivatkozásokban, ami szintén segítségére lehet a forrásmunkát kereső olvasónak. A kötet forrásmunka-kézikönyv jellegét erősíti az a tény, hogy éppen a témák és megközelítések heterogenitása miatt folyamatos olvasásra nem alkalmas. Külön érdekessége, hogy néhány, Magyarországon kevésbé tanulmányozott nyelvvel foglalkozó írást is tartalmaz. Az emlékkönyv végére érve az a benyomásunk, hogy a szerkesztők vállalkozása sikerrel járt.

KASSAI ILONA

Imre Samu: A felsőöri nyelvjárás

Nyelvtudományi Értekezések 72. sz. Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó. 101. l.

Már régóta érezzük, hogy igen hiányzanak a korszerű nyelvjárású monográfiák, vagyis teljes nyelvjárású leírások, amelyek egy-egy falu vagy kisebb vidék teljes nyelvi rendszerét (hangtani rendszer, alaktan, szóképzés, mondat) adják. Egy ilyen monográfia megírása nagy szakértelmet kíván, és több év áldozatos munkáját jelenti. A nagy számú, de nagyon különböző értékű adatközlések mellett a századfordulón megjelent monográfiák hiányosak és nagyrészt elavult módszerekkel dolgoznak. Még így is értékesek, mert ma már nyelvjárástörténetnek vehetők. De ezekből sincs kellő mennyiségű, és legtöbbször az illető nyelvjárás fonémarendszere sem elemezhető ki teljes biztonsággal. Még kevesebb gondot fordítanak az alaktani jelenségekre, a mondaton meg gyakorlatilag mindegyikből hiányzik. Az alaktani hiányok egy részét pótolja ugyan a debreceni és a kolozsvári iskola (Csúry Bálint, Szabó T. Attila és tanítványai), de a mondatonig ők sem jutottak el.

Az egész nyelvterületre kiterjedő magyar nyelvatlasz jelentőségét nem kell külön kiemelni, hiszen ez hangtani, alaktani és lexikológiai szempontból viszonylag sűrű hálózattal, megbízható, szinkron és ö s s z e h a s o n l í t h a t ó adattömegével többek közt olyan hatalmas és értékes szintézis megírását tette lehetővé, mint éppen az ismertető szerző közelmúltban megjelent műve (A mai magyar nyelvjárások rendszere, 1971). Mégis, mivel a Nyelvatlasz a legképzettebb nyelvjárású gyűjtők minden idejét és energiáját igénybe vette egy évtizeden át, egyesekét pedig tovább is, hazai dialektológiánk adós maradt az utóbbi évtizedekben a modern szemléletű, teljességre törekvő nyelvjárású monográfiákkal. Jelent meg ugyan néhány, főképp egyes hangtani jelenségeket (pl. *ö-zés*, *i-zés*) egy-egy nyelvjáráson bemutató jelenség-monográfia, de ezek nem pótolhatják egy nyelvjárás hangtanának, fonémaállományának és az egyes fonémák megterhelési arányának teljes leírását.

Ezért is örömmel vehetjük IMRE SAMU nyelvjárású monográfiáját a felsőöri nyelvjárásról. Keresve sem lehetett volna jobb személyt találni e munka megírására. A szerző maga is Felsőőr szülőtte, már egyetemi hallgató korában írt számos kisebb-nagyobb tanulmányt szülőfaluja nyelvjárásáról. Ugyanakkor ő a Nyelvatlasz egyik munkatársa és ő gyűjtötte föl a nyelvatlasz anyagát Lőrincze Lajossal együtt Felsőőrön, Alsóőrön és Óriszigeten.

Bevezetőjében (3–7) a felsőöri magyar nyelvszigetről ad tájékoztatást. A Hangtan c. fejezet (8–59) a legerjedelmesebb. Ebben leírja a hangrendszert, az egyes fonémáknak és változatainak hangszínét és gyakoriságát. Hasonlítás alapul a köznyelv beszélt változatát használja fel, de gyakran utal a közeli nyugatdunántúli nyelvjárásokra is. A magánhangzókat igen bőven és részletesen tárgyalja, tanulságos összehasonlítás táblázatokat ad gyakoriságukról a köznyelvben, a három felsőöri vidéki faluban és néhány nyugatdunántúli kutatópontra (48). A mássalhangzók tárgyalása rövidebb, minthogy néhány lényeges eltéréstől (l-ezés, dzs-zés stb.) a mássalhangzórendszerben kisebb

az eltérés a köznyelvtől. Érdekes és meggyőző módon bizonyítja a felsőöri és a pápai mérsékelt *j*-zés összefüggését.

Az alaktani fejezet (60—78) részletesen bemutatja a tótant, megemlíti a névszó- és igeragozásnak a köznyelvtől eltérő vonásait és vázlatosan felsorolja a képzőket. Itt is arra törekszik, hogy a köznyelvtől eltérő sajátságokat emelje ki. Mondattant nem ad sajnós, csak néhány megjegyzéseket. Reméljük, hogy ezt majd külön tanulmányban teszi közzé, hiszen más aligha tudja ezt a feladatot elvégezni helyette. Nagyobb terjedelmű magnetofonra fölvetett szöveg beszerzésére — reméljük — lesz még alkalma. A szókészletről szóló fejezet (81—90) első sorban a nyelvjárás nagy számú német jövevényszavával foglalkozik. A tanulmány végén néhány lapnyi igen tanulságos szöveget olvashatunk (91—6).

Tekintve, hogy magam is a nyugati végeken születtem, és magam is végeztem Felsőőr vidékén nyelvi gyűjtést 1936 nyarán, valamennyire én is ismerem ezt a sajátos nyelvjárású magyar nyelvszigetet. Sajnos elég tekintélyes szöveg- és szótári gyűjtésem félig feldolgozott állapotban elpusztult a második világháború végén. Csak rövid jelentésem (MNY. 33: 56—7) és néhány száz szótári adatom maradt meg (növénynevek és kiegészítések a földművelés szókinéséhez: uo. 345—8 és 38: 215—20), ami még kézírataim elpusztulása előtt megjelent.

Érthető, hogy a szerző a hangjelölés egysége és a közlés felelőssége szempontjából csak saját (és Lőrincze Lajos) feljegyzéseit veszi alapul. Előszavában azonban utalhatott volna az eddigi Felsőőr-vidéki kisebb adatközlésekre, de legalább VARGA IGNÁC ifjúkori, nem is éppen rossz gyűjtésére (NyF. 9). Varga Ignác a gyűjtést 1902-ben végezte, dolgozata a következő évben jelent meg, így szinte nyelvjárástörténeti munkának számít. A korábbi művek megemlégtetésének mellőzése miatt az olvasó mindenképpen téves következtetésre jut: vagy arra, hogy ez a nyelvjárás eddig teljesen ismeretlen volt, vagy arra, hogy a szerző nem ismeri a korábbi irodalmat. Bővebben nem is kellett volna velük foglalkozni, hiszen sem terjedelemben, sem a följegyzés pontosságában nem közelítik meg a szerző anyagát. Ugyanitt említhette volna meg saját korábbi tanulmányait, amelyek szöveg közben idéz néhány helyen.

Nem látom megnyugtatónak, hogy az *oa* (*ua*) és az *ēe* (*je*) hangokat csak az *a* ill. *e* fonémák változatának tartja. Ezek nem tetszőleges változatok, hiszen a nyelvjárásban nincs **acci* vagy **maq*. Nem is hangtanilag kötött változatok mert az, hogy főleg hangsúlyos helyzetben fordulnak elő, még nem szól fonéma-voltuk ellen. Akkor volna kötött változat, ha diftongus lenne *m i n d e n a* hangsúlyos helyzetben. Már az a tény, hogy „bizonyos morfémákban következetesen jelentkezik, másokban viszont nem jelenhet meg” (10), arra mutat, hogy az *oa* és *ēe* két külön fonéma, akkor pedig az *a* ill. *e* változatok. Mivel ezek sem nem szabad, sem nem kötött változatok, akkor hát nem is változatok, hanem önálló fonémák. Az, hogy az *oadzsoniut* mellett *keriēkadzs*, az *oaz* mellett *akkor* alak is van, az még nem szól fonéma volta ellen, csak olyan kétirányú fejlődés, mint a *meg-* és a *mögé*. Az olyan hang, amely bizonyos morfémákban kötelező, másokban megengedhetetlen, még akkor is fonéma, ha nem tudunk minimális párt kimutatni. Ilyen nincs az *ü* és *ű* közt sem, mégsem szokás kétségbevonni az *ű* fonéma voltát. Az sem lehet érv fonéma voltuk ellen, hogy polifonemikus értékben gyakran előfordulnak, hiszen a legtöbb magánhangzónak lehet ilyen szerepe a felsőöri nyelvjárásban.

Mielőtt kisebb megjegyzéseimet megtenném, megemlítek néhány sajtóhibát (ha valamelyik nem az lenne, akkor felkiáltójelet kellett volna tenni utána zárójelben): 12. l. a. 1. s. a „vokalizálódott” szó törlendő. — 32. l. a *töüt* helyesen *tüüt* (öl megf.). — 36. i) „hetfő”. — 37. b) *nyjēnnyē*. — 62. f) analófiás. — 74. k) *segített* (vö. 76 *segit*). — 80. g) nem különösebben gyakoribbak. — 85. l. 1. s. f. *guglikupf* (a 82. lapon helyesen *gugliuhupf*) — 89. *winkli* — 90. 94. l. 4. s. f. *srátjli* (h. *srájli*). — 100. l. a. 9. s. *szemēt* (h. *szēmēt*). Kisebbségek megjegyzéseim a következők:

17. A *nyj. v: nyj. b* tárgyalása ill. megemlégtése a mássalhangzókról szóló fejezetbe kívánkozik. — 18. Általában — nagyon helyesen — megadja a tájszavak köznyelvi jelentését, de a *plúcstojás* szót alig hiszem, hogy másutt ismernék. — 19—24. Nagyon sikerült rész a szótágtörő *l* elemzése. Ez is mutatja, hogy egy jelenség milyen különféle változásokon mehet keresztül. Az *l* változása rendkívül bonyolult szabályok és kivételek szövevénye. — 28. c) és d) A *nyj. kehi, kehīs* alakok tévesen kerültek ebbe a csoportba, mert köznyelvi alakjuk *keh* ill. *kehēs*. A *kehe* előfordul ugyan mellékalkaként az ÉrtSz.-ban, de a *kehēs* csak egészen ritka tájszó lehet, én is csak *kehēs* alakban ismerem. Ez persze semmit sem változtat azon, hogy a felsőöri nyelvjárásban az *eki, kefi, fejszi* stb. tőcsoportba tartozik. A *kehi* tehát inkább az r) csoportba sorolandó, a *kehīs* pedig a c)-be. — 33. Az írott nyelvben természetesen nem beszélhetünk *ē* fonémáról, de én sem rekesztém ki sokunkat a köznyelvet beszélők sorából, csak azért, mert megkülönböztetjük az *ē*

fonémát. A fejezet egyébként nagyon jó. — 37, 45, és 47. A *pëttli, biëstli, tiëndli* és a *spogr-hëzet* a helyi német kiejtést tükrözi, mert az érintkező bajor-osztrák nyelvújrásban az *r* ilyen hangtani helyzetben vokalisztikus színezetű, nagyon eltér a magyar *r*-től. — 38. A kny. *a*: nyj. *á* megfelelésre kellett volna egy nem *aj* hangkapcsolatos példát is felvenni. — 39. f) Talán meg lehetett volna említeni, hogy nyelvtörténeti szempontból a *hod* alak az eredeti, vö. *Hodos, Hodász*. — 42. c) A *trójli* hogy kerül az *wo*-megfelelések közé? — 44. h) Melyik alak a *süögel*? Ha a köznyelvi *süvegel* megfelelése, akkor a nyj. szabályai szerint csak a *süögül* forma volna várható (vö. 19). Ha meg nem sajtóhiba, felkiáltó jellel kellene jelezni, hogy egy részben köznyelviesült megoldás.

Valahol a magánhangzókról szóló fejezetben lehetett volna egy bekezdést szentelni a magánhangzóharmóniának a köznyelvinél nagyobb kiterjeszkedésére (főleg összetett és képzett szavakban), mint *dölöktüönnap, ödben, napastig, cice* stb., és az ellenkezőjére is.

51. 3. bek. A *mihel* ~ *mihëe* mindkét megoldása *l*-ező, tévesen került a *mil* ~ *mij*, *bival* ~ *bivaj* változatok csoportjába. — 56. A *pugyëlläris* szóban a szó elején nem történt zöngétlenülés, mert a szó a latin *pugillaris*-ből való, és a régi magyarban a 19. sz.-ig csak *p*-s adataink vannak. — 57. Az *asszont* kiejtés köznyelvi? Talán annak is lehetne minősíteni, bár az *asszont* szerintem „köznyelvibb”. A *kuccsináhw* viszont szerintem — ami a *cs*-t illeti — köznyelvi ejtés.

60. 70. A tótani fejezet kitűnő. Nagyon részletesen és egyben szemléltetően mutatja be a nyelvújrás elég bonyolult és a köznyelvtől igen eltérő viszonyait. — 73–4. Jó lett volna megemlíteni néhány *-ik* végű igét, amely a kijelentő mód jelen idő egyes sz. 3. személyében ikes ott, ahol a köznyelvben a puszta *tó* áll vagy fordítva. — 75–8. A képzők csoportosítása legalább szófaj szempontjából (deverbális, denominális) növelte volna az áttekinthetőséget. — 80. Érdekes az inkongruenciára felhozott példamondata. Ez ugyanis véletlenül teljesen a vogul kongruencia-szabályokhoz igazodik (számnévi jelzős egyes számban álló alanyhoz többes számú állítmány): *jemëntek kiët-három szomszid*.

81. Örömmel értesülünk róla, hogy a szerző előkészítette kiadásra tájszógyűjteményét is. A felsődéri nyelvsziget szókészlete nemcsak nagy számú német jövevényszava miatt tér el jelentősen a köznyelvtől, hanem nagyon sok benne a sajátos belső keletkezési vagy a köznyelvtől eltérő módon képzett tájszó. — 83. A *slampëtt* és a *slájm* a nyugati Dunántúlon is széles területen ismert. A *tölmër* tájszó némileg hasonlít az azonos jelentésű német *Tölpel* szóra. Nem származhat esetleg ennek nyelvújrási változatából? (Disszimiláció magyarázná az *l* > *r* változást, de az *m* > *p*-re nem tudok magyarázatot, bár fonetikailag ez a változás gyakori.) — 84. A *srätli* szót ismerem Bősárkányból és Rábecapiról. — 85. Az alantasabb köznyelvben is közismert a *prézli*, a *fuszekli*, a *sterc* pedig nyugaton. — 86–90. Hasonlóan alantasabb köznyelvinek érzem a következőket: *rëkli*, *strimfli*; *cüha*, *dözni*, *eszácjg*, *kászli*, *sámëlli* (gyakoribb a *sámli*) 87), *spájz*, *staniëli*, *pitli*, *suoder*, (88) *srót*, *cëlli*, *dëpuo*, *fájrunt* (gyakoribb a *fájront*), (89) *stempli*, *stiglic*, *stikli*, *rámul*, *slingül*, *spriccül*, (90) *srëg*. Csak azokat soroltam fel, amelyeknek hangtani megoldása azonos a köznyelvvel tekintetbe véve a szabályos hangtani megfeleléseket (nyj. *ë*, *ug*, *ië*, *-ül* ~ *el*, *e*, *ó*, *é*, *-el*).

Azért terjeszkedtem ki bírálatomban egészen apró részletkérdésekre is, mert remélem, hogy a szerző ezzel a monográfiával nem fejezte be a felsődéri nyelvújrás korszerű bemutatását, hanem ezt követi rövidesen a már nagyjából készen álló szójegyzék, később pedig a nyelvújrás mondattana is. Így a továbbiak során esetleg néhány megjegyzésemet fel tudja használni.

IMRE SAMU monográfiájának nemcsak azért örülhetünk, mert dialektológiánk egy értékes művel lett gazdagabb, hanem talán azt is remélhetjük tőle, hogy e tanulmány nyomán megindul nyelvújrási irodalmunkban a korszerű nyelvújrási leírások sorozata.

KÁLMÁN BÉLA

Kelemen József: A mondatszók a magyar nyelvben

Budapest, 1970. Akadémiai Kiadó. 435 l.

I. A „Nyelvészeti tanulmányok” című sorozat 12. köteteként jelent meg ez a monográfia, amely eredeti kidolgozásában kandidátusi értekezés volt, s mint ilyet a szerző 1963-ban védte meg.

Az előttünk levő könyv bevezető részében először a *mondatszó* fogalmát határozza meg KELEMEN: „*Ta g o l a t l a n m o n d a t s z ó n a k* vagy röviden *m o n d a t s z ó n a k* az alábbiakban olyan szót nevezek, amelynek jellemző tulajdonsága az,

hogyan vagy kizárólag, vagy elsősorban egyszavas tagolatlan mondatként, vagy egyszavas tagolatlan tagmondatként, esetleg több szavas »egytagú«, »monorém« mondat vagy tagmondat fő szavaként (a kötőszók, határozószók, »módosító« szavak leválasztása után megmaradó »mondatmag«-ként) használjuk... A *mondatszó* elnevezéssel azon az elvi alapon élek, hogy az e fogalom körébe tartozó »szavak«-nak legfőbb közös sajátosága a »mondat«-, ill. »tagmondat«-értékűség» (11). — E meghatározásból az is következik, hogy szerzőnk nemcsak az alanyi és állítmányi részből álló, kettős tagolású mondatot tartja *mondat*-nak, hanem szerinte a tagolatlan mondatok is beletartoznak a *mondat* fogalmába. Viszont nem tekint minden egyszavas mondatot (vagy szómondatot) egyszerűsmind *mondatszónak*. A definíció után éppen ezt a minuciózus különbségtevést okolja meg, igyekszik meghúzni a határokat.

A fogalom jelölésére használt műszók áttekintése kis szótörténeti cikkekből áll, s az eddigi magyar nyelvteni irodalomban használt műszavak kritikai értékelése után ismerteti a *mondatszók* kapcsolatos kérdések történetét az ókori görög grammatikusoktól a legújabb korig. A dolgozat fő részében foglalkozik a *mondatszók* tipizálásával, mondattani, szintaktikai jellemző sajátoságaival; külön részben tárgyalja a szótoni és a hangtani sajátosságokat, és külön részt szentel annak a kérdésnek, hogy milyen helyet foglalnak el a *mondatszók* a nyelvi rendszerben.

2. A tartalom eme vázlatos áttekintése után a részletekkel kapcsolatos észrevételeimet sorolom fel.

Következetlenséget látok abban, hogy a *mondatszók* tipizálásával foglalkozó rész I. fejezetében (Kifejező érték szerinti tipizálás az egyik alcím „Az általános érzelme-kifejező *mondatszók*” (46), a másik viszont „A szűkebb szerepkörű érzelme-kifejező *indulatszók*” (48), annál is inkább, minthogy az eddigi műszóhasználat kritikája során ezt írja az ÉrtSz. gyakorlatával kapcsolatban: „Az *Értelmező Szótár* az érzelme-kifejező, valamint az érzelme- és vágykifejező tagolatlan *mondatszók* jelölésére megtartja a magyarban hagyományossá vált *indulatszó* elnevezést... az akaratkifejező és a gondolati vonatkozású... *mondatszók* jelölésére a *mondatszó* elnevezést használja. Következetesebb lett volna az *indulatszók*at is a *mondatszó* elnevezés alá foglalni, az *indulatszót* és a többi alcsoportot pedig kiegészítő szófaji megjelölésként közölni, de ez gyökeresebb szakítást jelentett volna a hagyományos *indulatszó* elnevezéssel, ezért a szerkesztőség a kompromisszumos megoldást választotta” (24). — Ez a kompromisszum él itt tovább?

Fontosnak tartom a gyermeknyelvi *mondatszók* kapcsolatos megállapításait (94—7), illetőleg azt a megjegyzését, amely arra utal, hogy a gyermeknyelvvvel kapcsolatos vizsgálódások szinte a legújabb időkig mellőzték „a gyermek-, ill. dajkanyelv sajátos szavainak vizsgálatában azt a megkülönböztetést, amelynek alapján elválaszthatók a szorosabb értelemben vett *mondatszók* a *mondatszói* és névszói értékkel, valamint a *mondatszói* és igei értékkel használt szavaktól” (97).

A *mondatszók* etimológiai tipizálása című fejezetben (100 kk.) két-két, egymást keresztező szempontot vesz tekintetbe: egyrészt megkülönbözteti a belső keletkezésű és más nyelvből átvett *mondatszavakat*, másrészt az elsődleges és másodlagos *mondatszavakat*. Úgy látom, itt valóban szempontkereszteződésről van szó. Azt megokoltnak látom, hogy a belső keletkezésű — tehát a magyar nyelv külön életében, illetőleg a magyar nyelvben keletkezett — *mondatszók* kapcsolaton külön beszél az elsődlegesekről és a másodlagosokról (az első típusba tartozik pl. a *jaj!*, *hehehe!*, *hihih!*; a másodikba az *árgyélsut!*, *igen*, *nem* stb.), de a jövevényelemekkel kapcsolatban ez a megkülönböztetés már nem megokolt. A magyar átlagos beszélő számára az *agyó!*, a *hapták!*, a *curikk!* éppen olyan elemezhetetlen, elsődleges *mondatszó* (az *ámen*, *alleluja*, *hozsánna* szavakkal együtt), mint a *pataty!*-*pataty!* vagy a *hess!* és az *ühüm*.

A *mondatszók* mondattani, szintaktikai jellemző sajátosságainak tárgyalása során (109 kk.) fontos megállapítása szerzőnknek, hogy bár a *mondatszók* legfőbb mondattani jellemzői a mondatértékűség és a tagmondat-értékűség, mégis van köztük sok olyan, amelynek a mondatba beleolvadó használata is kifejldött. Ennek átmeneti típusait is külön vizsgálja, majd külön foglalkozik a vonzattal járó *mondatszók*kal (*pá magának!*), az állítmányszerű használatnál (már a *pá magának!* típusban is az állítmány szerepköréhez közeledik a *mondatszó*). Lényegében tér el ettől a jelzőként való használat, mert a *mondatszók* alapján véve csak mint idézetjelzők fordulnak elő; ebben a szerepben pedig alkalmilag bármely szót, szórészt vagy szókapcsolatot, esetleg egész mondatot használhatunk. Ilyen jellegű szerepben egyéb mondatrészként is előfordulhatnak a *mondatszók*; pl. alanyként: „A *csuhaj!* *indulatszó*”; tárgyként és határozóként: „A *csalét* a *csá-elébből* származtatjuk”; birtokos jelzőként: „A *haj* kiejtés attól függ, milyen érzelme kifejezésére használja a beszélő”. — Fontos megállapítást tesz szerzőnk a *mondatszók* mondatjeleltéstanai sajátosságairól is (127).

Az értekezés leghosszabb része a mondatszók szótani jellemző sajátosságait tárgyalja. Itt is csak az egyes problémák részleteivel kapcsolatos egyetértő vagy bíráló megjegyzéseimet teszem szóvá.

A homonímia kérdéskörével kapcsolatban például feltétlenül helyeselhető az a megállapítás, hogy az érzelmekifejező *ó!* és az *ó* melléknév, a *hő!* mondatszó és a *hő* főnév vagy melléknév, az érzelmekifejező *fúj!* ~ *fűj!* és a *fűj* ige hangalakjában, tényleges kiejtésében jelentős különbségeket állapíthatunk meg: a beszélt nyelvben a mondatszók hangalakja változékonyabb, a melléknév, a főnév, az ige hangalakja megállapodottabb ugyanabban a földrajzilag vagy társadalmilag meghatározott nyelvi közösségben is. Ez a különbség természetesen csak a beszélt nyelvben fogható meg és mérhető le, de hát a nyelv elsősorban a beszélt nyelv.

Az ikerítéssel keletkezett mondatszók között említi szerzőnk a *hókus-z-pókusz*t, s azt állítja, hogy német vándordíjakok alkották (152). Hozzánk ez valószínűleg a németből került (így, ebben a formában az egész, tehát nem magyar ikerítés!), de az egyáltalán nem biztos, hogy német vándordíjakok alkották. Legkorábról az angoltól mutatható ki (vö. TESz.), s ha nem is abszolútizálhatjuk az időrendet, ez mégis jelenthet valamit. Én különben ezt a szót az ikerítéssel keletkezett magyar mondatszók közé nem is vettem volna fel. Ez abba a problémakörbe tartozik, amelyről fentebb szóltam, hogy ti. a jövővelemeket nem lehet vagy nem kell tovább kategorizálni a mondatszók között sem.

Igen tanulságos a képzéssel magyarázható mondatszókkal foglalkozó fejezet (200 kk.). Itt csak az a kérdés, hogy valóban képzésnek tekinthetjük-e „A *-nye* toldalékokkal magyarázható indulatszók” keletkezését (az *ajnye!*, *ejnye!*, *hinnye!* stb.-félékről van szó). Mint Kelemen maga írja, „A *-nye* szórész etimológiailag azonosítható a *ne!* (~ *ni!* ~ *né!*) mutató mondatszóval, de ez az összefüggés ma már nem él a beszélők nyelvérvékében” (200). Az etimológiára vonatkozó megjegyzést el is fogadom, és éppen ezért én inkább összetételeket, mint képzéseket látok ezekben a szavakban. Kissé másként áll a dolog a *-sza*, *-sze* toldalékkal magyarázható akaratkifejezők és érzelmekifejezők esetében. Ezekkel kapcsolatban csak azt sajnálom, hogy e nyelvi elem eredetére vonatkozóan nem foglal egyértelműen állást, illetőleg az a nem egészen egyértelmű állásfoglalás, amely az eddigi irodalom alapján ezt a partikulát osztják és finn elemekkel hozza összefüggésbe, aligha helyes. A magyar *-sza*, *-sze* stb. nemigen van genetikusan kapcsolatban az osztják *-sá* és a finn *-s* partikulával.

Egyébként a legvilágosabban képzett alakulatoknak a mondatszók között a becéző képzőkkel alakult akaratkifejezők látszanak (a *hécске!*, *héká!*-félék tartoznak ide és még számos szintén hasonló kicsinyítő képzős állathívó szó). Sok esetben azonban a számba vehető 49 képző, képzőbodor, képzőszerű elem (234–80) valóban csak „képzőszerű elem”. Hogy valóban képző vagy csupán képzőszerű elem-e a *csibe*, *koca*, *liba*, *ruca* stb. végső magánhangzója, azt szerintem aligha lehet eldönteni. De még a világosnak látszó esetekben is számolhatunk azzal, hogy a becéző, kicsinyítő képző „nem közvetlenül az állathívogatóhoz, hanem az állathívogatóból lett vagy egyéb eredetű állatnévhez járult, s a becéző állatnevet használták fel állathívogató (ritkábban állatkergető) szóként” — mint maga Kelemen írja (280).

A mondatszók szótani jellemző sajátosságait tárgyaló rész IV. fejezete a mondatszók és egyéb szófajú szavak összetapadásával foglalkozik (298–302), az V. pedig a mondatszókból képzett más szófajú szavakkal. Ez a fejezet etimológiai és szótörténeti szempontból is igen jelentős (303–80). Például az *ah!* ~ *ah!* ~ *á!* ~ *a!* indulatszóból fejlődött *áhit*, *áhitatos* ~ *ájtatos* családja több mint egy ívet (304–20) tölt meg. De ebben a fejezetben találkozunk szokincsünknek olyan egyéb fontos elemével is, mint például a *jajgat*, *óhajt*, *csútt*, *hajráz* ~ *hajrázik*, *hajszol*, *hesseget*, *nógat*, *noszogat*, *uszít* stb. — Itt meg kell jegyeznem, hogy a *hahotál*: *hahota* esetében (331–2) mégis valószínűbb a szláv származtatás: elsődleges az ige, abból elvonás a *hahota*. Szóképzéstani nehézségek miatt kevésbé valószínű az a szerzőnktől képviselt felfogás, hogy a *haha*, *hahaha* indulatszóból, mondatszóból *-ta* becéző-kicsinyítő képzővel keletkezett a *hahota*, vagy pedig egy **hahakál* > **hahokál*-ból jött volna létre a *hahotál*. — A *pulyka* eredetével kapcsolatban (365–8) legvalószínűbbnek látom azt a feltevést, amely szerint hangutánzó eredetű állathívogató szó származéka (mint például a *csirke*), és szerintem aligha érdemel tüzetesebb vizsgálatot olasz és francia kapcsolat esetleges lehetősége.

Az értekezés befejező része „A mondatszók helye a nyelvi rendszerben” címet viseli. Ebből különös nyomatékka emelem ki azt a gondolatot, hogy a mondatszók természetes kapcsolatban vannak az érzelme- és akaratkifejezők egyéb ősi eszközeivel, így például a kifejező mozgásokkal, taglejtésekkel. Erre ugyan már A. Noreen rámutatott, de ő sem emelte ki a mondatszók és kifejező mozgások együttes használatát. Pedig „Az élő nyelvben is megfigyelhetjük, írók is leírják a kifejezésnek azt a módját, amikor

mondatszós és kifejező mozgás együtt jelentkezik a beszédben, mondatszós és kifejező mozgás kölcsönösen támogatják egymást, s a kifejezést szemléletesebbé, érzékelhetőbbé teszik” (389). Arany, Mikszáth, Krúdy, Kosztolányi, Móricz műveiből hoz példákat. — Fontos megállapítása Kelemennek ez is: „A nyelv különféle változatai, rétegei közül a mondatszós elsősorban a beszélt nyelvben jelentkeznek. Itt tanulmányozható legbiztosabban sokféle vonatkozásuk, komplex természetük. Az irodalmi nyelvbe csak lassanként jut be egy részük, főleg az érzelemkifejezők, az akaratkifejezőknek személyhez szóló része, továbbá a kérdők és felelők egy része; kisebb arányban a hangutánzók; legkisebb mértékben az állathívogatók” (390). Ezt a megállapítást a szótörténeti-etimológiai munkákkal foglalkozó kutatók a legteljesebb mértékben igazolni tudják. Az imént említett *pulyka* esetében például az állathívogató, amelyből a legvalószínűbben magyarázható a szó, csaknem 250 évvel később került lejegyzésre, mint maga a főnév, de ez a helyzet a *koca* esetében is (l. TESZ.) még akkor is, ha csupán a már kétségtelen adatot vesszük tekintetbe.

3. KELEMEN JÓZSEF értekezése első a maga nemében a magyar nyelvtudományi munkák között. Deák Istvánnak 1936-ban megjelent kisa tanulmánya a magyartudományról még előzménynek sem tekinthető ehhez a hatalmas műhöz. Összeállításához, az anyag nagy részének számbavételéhez kétségtelenül nagy segítséget jelentett szerzőnk számára az a tény, hogy az ÉrtSz. valamennyi ebbe a szófaji csoportba sorolható szócikkét ő írta meg. De ezenkívül is óriási forrásanyagot dolgozott fel, s a vonatkozó hazai és külföldi irodalom összegyűjtése, kiértékelése teljes egészében az ő egyéni munkája, az ÉrtSz.-ban végzett tevékenységétől teljesen független teljesítménye. Az anyag célszerű és világos elrendezése, a táblázatok és grafikonok igen nagy mértékben elősegítik használatát, igen nagy segítséget adnak ehhez a részletes mutatók is.

PAPP LÁSZLÓ

A Müncheneri Kódex 1466-ból

Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt

Szerkesztette: NYÍRI ANTAL Munkatársak: BODNÁR FERENC, PÁLFALVI ETELKA, RÁCZ ENDRE, VELCSOV MÁRTONNÉ, VÉGH JÓZSEF MIHÁLY
Budapest 1971, Akadémiai Kiadó, 402 l.

Örömmel üdvözljük az 1942-ben megindult, középkori magyar nyelvű kódexek kiadását tartalmazó Codices Hungarici sorozat újabb darabját, a NYÍRI ANTAL szerkesztette Müncheneri Kódexet. Vele a sorozat VII. kötete látott napvilágot, az 1942-es Jókai-kódex és Apor-kódex, az 1944-es Guary-kódex, majd — több évves kihagyással — az 1960-ban megjelent Péládák könyve 1510. és Birk-kódex 1474, valamint az 1967-i kiadású Cornides-kódex után. A sorozat valamennyi darabját örömmel köszönheti a tudományos világ, hiszen ezek régi kódexeink hasonmását, illetőleg hasonmását, betűhű olvasatát és latin megfelelőjét is tartalmazó kiadások, tehát általuk korszerű kritikai forráskiadványok kerülnek a kutatók kezébe, lehetővé téve régi nyelvünk és irodalmunk sokoldalú tanulmányozását.

Különösen örvendetes a MK megjelenése e sorozatban, egyrészt azért, mivel eredetije külföldön van (jelenleg a Bajor Állami Könyvtár kéziratárában — nem a Müncheneri Egyetemi Könyvtárban), ezáltal az itthon levőknél is kevésbé hozzáférhető, másrészt pedig azért, mert — a Bécsi Kódexszel együtt — „nemcsak a nyelvtudomány különféle ágai, hanem az irodalomtudomány, sőt a művelődéstörténet és a tudománytörténet számára is egyik legfontosabb XV. századi emlékünknél” (vö. IMRE SAMU; NyK. 62: 163, 70: 263).

A MK jelentőségét, kiadásának fontosságát és szükségességét már régen felismerték: a Döbrentei-féle Régi Magyar Nyelvmelékek sorozatban (III. kötet 1842.) — paleográfai hű kiadványban — meg is jelent. A hibás szerkesztési elveken nyugvó Nyelvmélektár (VOLF GYÖRGY — I. Bp. 1874.) kötetei után az Akadémia Új Nyelvmélektárt indított, amelyben a nyelvmelékeket paleográfiai hűséggel adják közre, lehetőleg a megfelelő latin szöveggel együtt, hasonmások bő közlésével, szójegyzékkel. A MK e sorozat VI. kötetében jelent volna meg. Erre azonban nem került sor. Az Akadémiának e tervéből csak MÉSZÖLY GEDEON Bécsi Codex kiadványa valósult meg 1916-ban, de ennek is csak az első füzetje jelent meg.

A MK faksimile kiadásával kapcsolatos adósságot FARKAS GYULA törlesztette, amikor 1958-ban Wiesbadenban közzétette a MK fényképét, a kritikai kiadással kapcsolatosat pedig DÉCSY GYULA, aki 1966-ban, a kódex keletkezésének 500. évfordulójára kiadta annak betűhű szövegét (mindkettő bevezető tanulmánnyal).

NYÍRI ANTAL és munkatársai körülbelül ebben az időben fejezték be a most megjelent kiadvány előkészítését, amit 1960-ban kezdtek meg a Farkas-féle fényképkivonat alapján. Munkájuk lektorálása 1968 augusztusában történt meg. (Meg kell jegyeznünk, hogy NYÍRI ANTAL 1963 végén Münchenben volt, és ott összehasonlította a Farkas-féle kiadványt és a munkaközösség által leírt szöveget az eredeti kézirattal. Tapasztalatait a NéprNyud. X. [1966.] kötetében [39—54] írta meg).

Az 1971 végén megjelent kódexben a 75 lapos Bevezetőt és Függelékét követi a MK naptára (a naptárkerékekkel együtt), majd a négy evangélium betűhű magyar szövege a párhuzamos latinnal.

NYÍRI ANTAL — alapos, sokoldalú, de különösen a vitatott kérdéseket kiemelő és elemző — bevezetőjében hat fejezetben foglalja össze mondanóját. Szól röviden nyelvemlék-kiadványainkról, a jelen kiadvány előkészítéséről, a kéziratról és másolóról (nem ismételve a már publikált és közismert tényeket, csak az újabb eredményeket). Részletesen elemzi a kódex *è*, *e* és *é* betűi hangértékének és paleográfiai sajátosságainak vitatott kérdését. Állításainak bizonyosságául a BK és a MK valamennyi kezétől származó részből egy-egy lapnyi fényképmásolatot közöl betűhű szöveggel, mellékelve a szövegek olvasatát is. Végezetül a MK helyesírásáról és rövidítéseiről szól, valamint megjegyzéseket fűz a Bécsi és a Münchener Kódexből közölt szövegek olvasatához. Az ezt követő Függelékben VÉGH JÓZSEF MIHÁLY a magyar és a párhuzamos latin szöveg részletes, alapos egybevetését, összehasonlítását adja.

A Bevezetőben tárgyalt kérdések közül néhány vitatottat emelek ki a továbbiakban.

Először is azt, hogy miért volt szükség a kódex 1966-i Décsy-féle kiadásának megjelentése után egy évvel (mert e munka már akkor készen volt) újra közzé tenni emiatt nyelvemlékünket.

NYÍRI indoka tömör: „mert a Décsy-féle MK teljesen el van hibázva” (11). Ezt az egyértelmű kritikát alapos megokolás, a hibáztatott kiadásnak — szükséges mértékig részletes — bírálata követi. A hibák között a következők szerepelnek: Décsy elhagyja a kódex elején levő naptárt, naptárkeréket és a vasárnapi betűket, holott ezt is Németi György másolta, s e résznek nyelve, helyesírása is azonos a MK nyelvvel és helyesírásával. Emellett a naptári rész fontos dokumentum a MK alapkézirata, az elveszett Huszita Biblia keletkezési idejének megállapítása szempontjából is. Hiányzik a szövegből ezenkívül Márk prólogusa és a kódex végi kolofon (bár ezeket Décsy a bevezetőben közli). Félreérthetően vannak írva az egyes levelek élőfejei (11). Ezeknél is súlyosabb hibának tartja NYÍRI az eredeti kézirat helytelen olvasásából fakadó tévedéseket. Például: Décsynél 9rb 18: „Jo”, helyesen: „Zo”; 63rb 8: „azāneat”, helyesen: azāneiat”, és — jegyzi meg NYÍRI — jegyzetben meg kellett volna említeni, hogy az *i* betű az *e* és az *a* közé van beszúrva. Ez hangtani szempontból fontos javítása a másolóknak. — Az alábbi szövegekritikai megjegyzést is valótlannak tartja NYÍRI: 66ra 37: „... ok a hegről lezallattoc”. A hozzáfűzött jegyzet: „Sic statt lezallottac” (Der MK 73). — „Ez a hibáztatott lezallattoc» nem a *leszall* ige múlt idejű igealakja, illetve nem a lezallottac» helyett van, mint Décsy véli, hanem: -tt- képzős, többes 3. személyragos határozói igenév” (12).

A Décsy-féle MK másik lényeges hibájának tartja NYÍRI az *e*-féle betűk jelölését, ami annak következménye, hogy Décsy tagadja az *è* betűk meglétét a BK-ben és a MK-ben.

Míndezek a hibák — írja NYÍRI — „megfosztják Décsy kiadványát a betűhű közlés rangjától”, ezért volt szükséges az újabb közzététel.

A mostani új kiadás szükségességének indoklása átvezet a következő problémához, vitapponthoz, amelynek a Bevezetés egy teljes fejezetét szenteli NYÍRI (valamint több kódexlapnyi fényképet), és amelyre más kérdésekkel összefüggésben is sokszor kitér. Ez pedig a BK és MK *è*, *e* és *é* betűinek léte és azok hangértéke.

A hazai kutatók szerint a két kódex *è* betűje nyílt rövid *e* és nyílt hosszú *ē* hangot jelöl, *e* és *é* betűje pedig a zárt rövid *ē*-t és a hosszú *é* hangot. NYÍRI ANTAL és munkaközössége is ezt az álláspontot képviseli, ennek alapján közli a MK szövegét. A Bevezetésben részletesen bizonyítja állítását.

Nyilvánvalóan igaz az a megállapítása, hogy a MK vizsgálatát, helyesírási, nyelvtörténeti és egyéb elemzését nem lehet a BK-től függetlenül végezni. A két kódex ugyanis azonos őskéziratnak, a Huszita Bibliának egymáshoz közeli időből való másolata. Az *e*-féle hangok vizsgálatakor is tekintettel kell lenni mindkét kódexre, ahogy ezt már JÁSZAY PÁL, a MK első kiadásának előkészítője tette (RMNy. III. Észrevételek IX.). Vele ért egyet ebben a kérdésben NYÍRI.

Példákat hoz mindkét kódexből, amelyekben a nyílt rövid *e*-t *è* betű jelöli a szó-tőben, toldalékok előtt és toldalékokban. Pl. a *be*, *de*, *ez* szavakban, az *-et* főnévképzőben, a *-het* ige képzőben stb. Az *è* betű ezenkívül a nyílt hosszú *ē*-nek is jele. Mielőtt erre példákat

hozna, alaposan (hangtörténetileg, alaktörténetileg, nyelvjárástörténetileg) bizonyítja az \bar{e} fonéma XV. századi létét. KÁROLY SÁNDORT (A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban) is idézi, aki a XV. századra *füge : fügēt* (i. m. 147) tóváltakozást tesz fel (később lett zártabb az \bar{e} : *fügēt*), ami azt jelenti, hogy a kódexbeli *fügēt* szó \bar{e} -je csak nyílt hosszú \bar{e} hangot jelölhet. Pl. BK: *fügè, fügèt*, MK 26vb 20: *figèt* = *figèt* és 61va 9: *figèkèt* = *figèkèt* (az \bar{u} helyetti \bar{i} Németi György i -zö nyelvjáráására mutat — erről még röviden szólók).

Viszonylag sok olyan példát hoz NYÍRI, amelyekben következetesen használja nemcsak a BK másolója, hanem a Münchener Kódexé is az \bar{e} jelet a nyílt e és \bar{e} jelölésére. Ugyanakkor — az egész kódexet tekintve — a BK teljesen következetes jelölése mellett a MK-nek ez a jelölése nem kivétel nélküli (sokszor elmarad a betű fölüli az ékezet, vagy tévedésből pont kerül a helyére stb.). Ennek ellenére ez a jelölés a MK-ben is általánosnak mondható, és „nem szabad rábútni a következetlenség bélyegét”.

A két kódex összevetése, helyesírásának együttes vizsgálata annak megállapítását is lehetővé teszi, hogy a BK jobban megőrizte az őskézirat eredeti hangállapotát, valamint érthetőbbé teszi a MK-ben található bizonyos következetlenségeket, eltéréseket, például az \bar{e} betű használatával és tévesztésével kapcsolatban is. Ennek magyarázata az lehet, hogy Németi György, a MK legnagyobb részének másolója nem azt a nyelvjárást beszélte, mint ami az elveszett eredeti kézirat nyelvjárása volt. Itt is az történt, hogy a másoló sok helyen belevitte a kódexbe saját i -zö — az $e \sim \bar{e}$ -t nem ismerő — nyelvjárást (pl. BK: *füge* \sim MK: *figèkèt* \sim Apork: *fige*; BK: *üvölt* \sim MK: *ivölt* — általában — \sim Apork: *üvölt* \sim *ivölt* stb.). — A kódex eredetijében az is megfigyelhető, hogy néha a kódexíró észre is veszi az e -féle betűk írásában elkövetett tévedését, és ki is javítja. Ilyen javítás eredménye pl. a 27va 25 gölleketeket (pl.: *gyölleketeket*) — ahol az \bar{e} kettős ékezte úgy keletkezett, hogy Németi az \bar{e} betűt javította \bar{e} -re.

A másik vitatott kérdés az \bar{e} betű paleográfiai jellege. NYÍRI ANTAL azt bizonyítja, hogy az \bar{e} ékezetes, melléklejes betű (2—3 tollvonással íródott), és nem külön — ékezet nélküli — betűforma (fényképeket is közöl ennek szemléltetéséül).

Ezen elveknek megfelelően közli a munkaközösség az e -féle betűket, a pontosságra annyira ügyelve, hogy ha bizonytalan a másoló írása és az illető betűt e -nek is meg \bar{e} -nek is lehet olvasni, akkor ezt a betűt kurzív e -vel közli.

A kódex másolóival kapcsolatos eddigi ismereteinket kiegészíti az új kiadás. A MK-et eddig két kéz írásának tartották. NYÍRI ANTAL pontos, figyelmes, alapos munkával egy harmadik kéz írását is elkülönítette. Ez a kéz másolta a kódex 21vb 26—30. sorait (49—51. lapon ennek fényképét is láthatjuk). Németi György írása (I. kéz) után sorrendben ezt tekinthetjük II. kéznek, az eddig II.-nak nevezett kezét pedig III.-nak. A II. kéz fontosságát az adja meg, hogy következetesen jelöli a nyílt e és \bar{e} hangot \bar{e} betűvel, a III. kéz írása pedig (amely az e betűk jelölésében a legkövetkezetlenebb és általában is gyakorlatlan másolóra vall) egyrészt azért jelentős, mert szövegében az \bar{e} betűk ékezte egyértelműen külön áll a betű testétől (ami a betű ékezetes jellegét bizonyítja), másrészt azért, mert ez a másoló is a maga nyelvjárásan ír néhány szót, amelyek hangtanilag elütnek a BK és a MK megfelelő szavainak hangalakjától. (Pl. BK: *csuda*, MK I. keze: *csuda*, III. keze: *csoda*). Ez pedig még inkább „megerősíti azt a megállapítást, hogy a MK I. kezének *üvölt*, *gyójt* hangalakú szavai Németi Györgynek, az I. kéznek a nyelvjárási sajátosságait tükrözik a BK *üvölt*, *gyójt* hangalakú szavaival szemben, melyek az elveszett alapkézirat hangtani sajátosságait őrzik; a BK-nek ezen szavaihoz hasonlóan a MK-ben is előtűnik az \bar{u} -vel hangzó *üvölt*, *gyójt*, igazolván ezzel azt a tényt, hogy ezek az őskéziratbeli hangalakot mutatják, nem a Németi György nyelvjárást” (21).

NYÍRI ANTAL a Farkas-féle kiadványt alaposan összevetette az eredeti szöveggel, aminek eredményeiről az elég nagyszámú, a kutató számára igen hasznos lapalji jegyzet tanúskodik. Ezek a másoló által végzett piros vagy fekete tintás javításokról, helyesbítésekről stb. tájékoztatnak.

A munkaközösség nagyon szép kódexkiadása a párhuzamos latin szöveggel és a jegyzetekkel igen hasznos, jól használható kutatási anyagot biztosít a nyelvész és egyéb szakember számára. NYÍRI kiadási és szerkesztési elveinek teljesen megfelel a kódexkiadvány — az eredetihez a lehetőségig hű szöveg közzétételével. Az előző kiadások fogyatékoságai hiányoznak belőle, ugyanakkor azok értékeit hűen őrzi.

Mindemellett a kutató számára nem nélkülözhető a Farkas-féle fényképkiadás (de az eredeti kódex sem), mert abban utánanézhethet a számára kétséges adatoknak. A bizonytalan olvasatú helyekre a kódex kiadói mindig felhívják a figyelmet, igyekezve ezzel is pontosabbá, igazabbá, szövegéből tenni a kiadványt.

Az egyes lapok szövege kéthasábos: a baloldalon a magyar, a jobb oldalon a latin megfelelő található. A MK megfelelő latinjaként (mivel pontosan azt a szöveget, amelyből

az 1400-as évek elején Bálint és Tamás a bibliát magyarra fordította, nem ismerjük) a munkaközösség a *Novum Testamentum Merk-féle* kiadását használta. A magyar és a latin szövegben is — egyes helyeken — ritkított betűvel szedett szavakat vagy több szóból álló kifejezéseket találunk. Ezek a magyar és a latin szöveg tüzetes összehasonlításának eredményeképpen megállapított eltéréseket tartalmazzák. Előfordul ugyanis, hogy a latin szöveg egyes részei hiányoznak a magyar fordításból (ezek a latin „szöveg-többletek” ritkított betűsek), vagy a magyar szövegben van némi többlet, kiegészítés a latinhoz képest. Ezen eltérések száma nem nagy, okai pedig többfélék. Egyrészt a két nyelv közötti szerkezeti és egyéb különbségekben keresendők, (pl. többször hiányzik a latin *vocativus* magyar megfelelője; talán fordítási nehézségek miatt — hiszen a magyar esetrendszerben nincs meg a *vocativus* —, vagy a megszólítás főlsleges volta miatt: az ige ugyanis kifejezheti a megszólítást stb.), másrészt és főként pedig fordítási vagy másolási hibákban. Több helyen pontosan kimutatható, hogy a latin szöveg azonos mondatvégei miatt a fordítók eltévesztették a fordítandók rendjét, vagy az őskézirat másolója tévesztett sort a magyar szöveg azonos mondat- vagy sorvégei miatt (60). A különbözőségekre mindenütt jegyzet hívja fel a figyelmet. Az eltérések alapos összevetése (ami VÉGH JÓZSEF MIHÁLY tollából a *NéprNytud.* 12: 69—80 és 13: 77—86 kötetében is megjelent) azt bizonyítja, hogy a magyar mellett közölt latin szöveg teljes joggal tekinthető megfelelő szövegnek.

Még egyszer köszöntjük a NYÍRI ANTAL vezette munkaközösség — külsejében is izléses — szép, szöveg-hű kódexkiadványát, és várjuk a folytatást, a kódex magyar—latin és latin—magyar szójegyzékét. Együttal azt is várjuk, hogy ez a kitűnő kiadvány újabb lendületet ad a kódex további nyelvi, nyelvészeti feldolgozásának is, hiszen ezen a téren (amit a kódexkiadvány 73—5. lapján közölt irodalomjegyzék is jól szemléltet) elég sok még a hiányosság.

MÁTAI MÁRIA

TARTALOM

RÉDEI KÁROLY—RÓNA—TAS ANDRÁS: A permii nyelvek ősspermi kori bolgár-török jövevényszavai [Bulgar-Turkic Loanwords in Proto-Permian]	281
KISS JENŐ: A jövevényigék meghonosítása a finnugor nyelvekben [Die Eingliederung entlehnter Verben in den finnisch-ugrischen Sprachen]	299
BAKOS FERENC: Újabb adalékok a magyar nyelv régebbi román elemeinek történetéhez [Nouvelles contributions à l'histoire des anciens éléments roumains du hongrois]	335
KOVÁCS FERENC: Tudománytörténet, voluntarizmus [History of Science, Voluntarism]	349

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

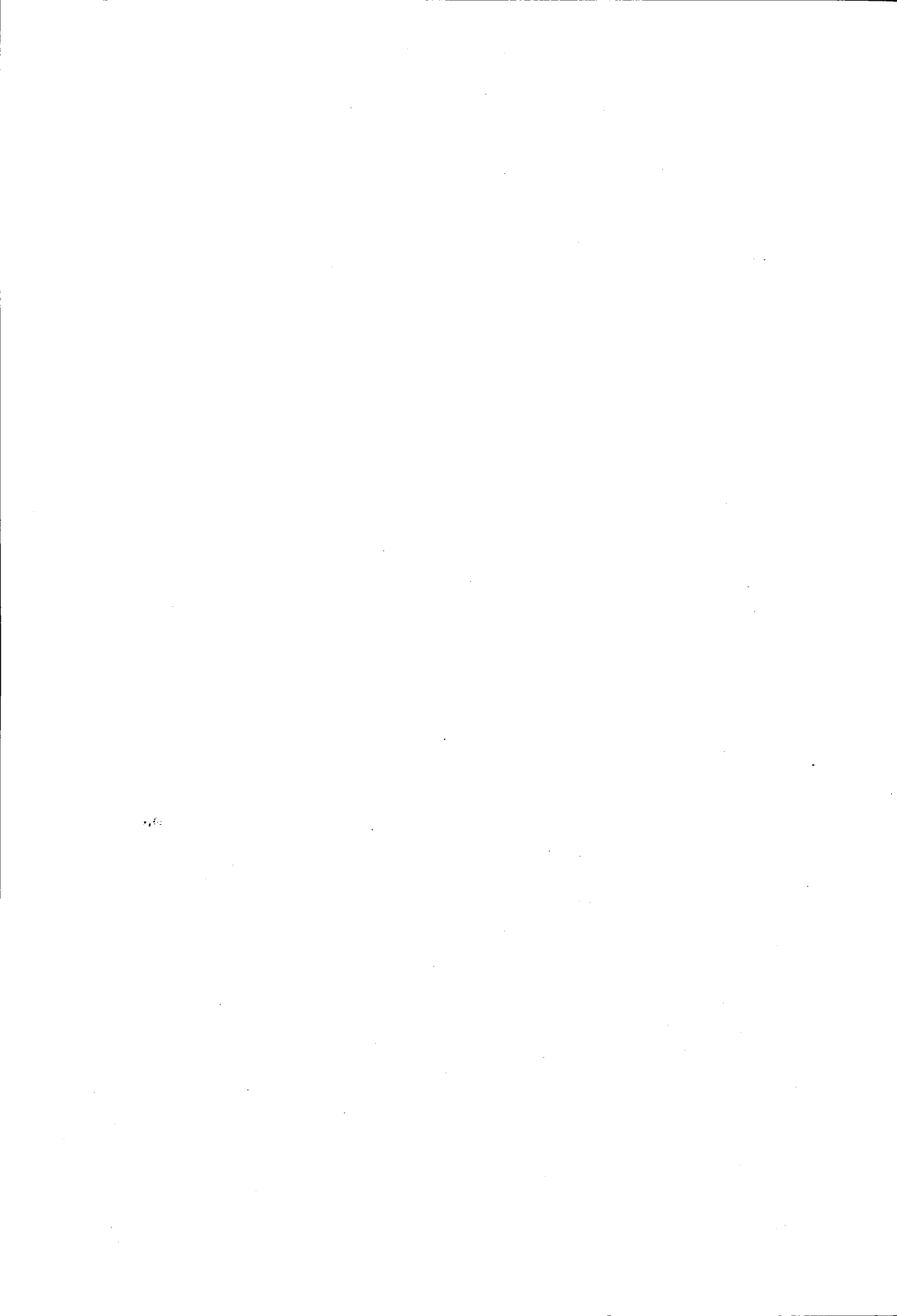
KÁROLY SÁNDOR: Megjegyzések a mondattan kérdéseire [Remarks on Syntactic Problems]	381
PUSZTAY JÁNOS: A nyenyec nyelv hangsúlyának történetéhez [Ударение русских заимствований в ненецком языке]	395
MÁRK TAMÁS: Vizsgálatok a szölkup fonémarendszerben [Untersuchungen im sölkupischen Phonemsystem]	407
HAZAI GYÖRGY: Harsányi-Nagy Jakab latinbetűs török szövegei [Die osmanisch-türkischen Texte von Jakob Harsányi-Nagy in lateinischer Schrift]	417
K. PALLÓ MARGIT: A MSzFE és a TESz <i>árt</i> , <i>ölt</i> és <i>int</i> szócikkeihez [Contribution aux verbes hongrois: <i>árt</i> , <i>ölt</i> , <i>int</i>]	427

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

HAJDÚ PÉTER: Papp István 1901—1972	435
TELEGDI ZSIGMOND: <i>Deme László</i> , Az általános nyelvészet alapjai	439
BERECZKI GÁBOR: A magyar szóképzés finnugor elemei II.	454
HONTI LÁSZLÓ: <i>Alo Raun</i> , Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics	456
HONTI LÁSZLÓ: Nykysuomen käsikirja	460
PUSZTAY JÁNOS: <i>Bereczki Gábor</i> , Cseremis (mari) nyelvkönyv	461
SZENDE TAMÁS: <i>Deme László</i> , Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata	463
KASSAI ILONA: Фонетика, фонология и грамматика	465
KÁLMÁN BÉLA: <i>Imre Samu</i> , A felsőbri nyelvjárás	468
PAPP LÁSZLÓ: <i>Kelemen József</i> , A mondatszók a magyar nyelvben	470
MÁTAI MÁRIA: A Münchener Kódex 1466-ból	473

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1972. VII. 4. — Terjedelem: 17,50 (A/5 ív)
73.73850 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

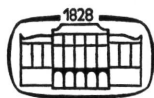
Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — kurzív (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), = félkövér (alcímek betűtípusaként), — kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.*

Ára: 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.666.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST